

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 6

1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 25 листопада.

1927
книга 6

КИЇВ

Загального числа
книга 25

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. **Аг. Кримський.**

Київськ. Окріт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 610—2200.

ДЕСЯТИЛІТТЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І УКРАЇНЬКА НАУКА.

Врочисто одсвятковано десятиліття глибокого соціального здвигу, що зрушив не тільки старий лад Російської монархії, але й початок поклав для будівництва нових форм суспільства на соціалістичних основах.

Десять років нашого життя позначилися кривавими, напруженими змаганнями, нечуваним зростом свідомости й пориву до активної роботи та до знання трудової маси, пробудженням безлічи „неісторичних“ народів, закованих у колишній „єдиний, неділимий“, блискучими перемогами і тяжкою повільною працею на ниві радянського будівництва та творення нової соціалістичної культури.

Можна і слід уже підбивати підсумки десятилітній боротьбі та успіхам і досягненням по всіх галузях життя, по всіх ділянках знання та науки. Ми часто користуємося, оцінюючи наші досягнення, особливо в галузі економічній, критерієм довоєнного рівня. Часто ми доходимо до нього, іноді наші досягнення навіть перевищують рівень довоєнного виробництва що-до його розмірів. Але в галузі того, що ми називаємо українською наукою та культурою, цей часто уживаний критерій довоєнної норми мало чим може нам придатися.

Головна справа полягає в тому, що розвиток української культури переважно на Наддніпрянщині, чи то певніш сказати—на колишній Російській Україні,—мав у собі великі своєрідності і риси тільки йому властивої особливости.

Було-б великою помилкою сказати, що український рух за революційної доби перейнятий був якимсь провінціалізмом, рухався та подавався наперед творчістю людей не вповні високої культури, якої рівень відповідав скромним вимогам сіренької інтелігенції провінціального повітового міста.

Ні, так у дійсності не було.

Навпаки, в нашому будівництві української культури бачимо низку людей, що були в свій час на висоті культурности свого часу. Досить згадати М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, нарешті Мих. Грушевського, щоб наочно пересвідчитися в тому, що твори українських культурних цінностей далеко не були убогими провінціалізмами, і вповні дорівнювали своїм сучасникам у Росії та в Західній Європі. Але діячі української культури не мали наоколо себе відповідного оточення, і це було зрозуміло, бо соціальна структура України укладалася так, що маси, яким потрібна була українська культура, не могли ще безпосередньо відчувати культурного свого поневолення, і свій класовий протест, якщо він з'являвся, не направляли в цей бік, а тільки в бік боротьби з чисто соціальним чи економічним пригнобленням. І поруч самотніх діячів української культури, що були її творцями та проводирями, бачимо лише гуртки інтелігенції, здебільшого розпорошеної і роз'єднаної, що часто і густо спрощували, примітивізували ідеї своїх учителів, зводячи українську ідею на те неглибоке „просвітянство“, що за нього так багато говорилося останніми роками.

Маси трудового українського народу, що створили революцію, оформили в будуванню соціалістичної держави свою перемогу, і поклали сві-домо, як одну з найважливіших культурних передумов того будівництва, піклування за українську науку та культуру, знищили оте гальмо відірваності культурного українського працівника від мас і самостійності українського інтелігента.

Справа української культури стала справою робітничо-селянської держави.

Оце удержавлення української науки, чи державне піклування за неї поставило українську науку за ці десять років у становище, що в корені, глибоко, геть-геть є нескхожим на становище української науки до революції.

Колись до революції в затишному кабінеті покійного В. Б. Антоновича укладалися проекти великої колективної праці що-до складання історично-географічного та біографічного словників України. Робота тяглася десятки років, тій роботі віддавали вільні години українські громадяни, але справа не могла, розуміється, посуватись наперед так, як-би того вимагала сама суть роботи.

Тепер в Академії Наук ми маємо постійні комісії з відповідним штатом кваліфікованих працівників, що продовжують цю роботу вже не з власної тільки ініціативи, не з особистого лише інтересу, а з наукового обов'язку, що установлений від держави.

Колись гурт інтелігентів заходився збирати матеріали для словника української мови. Покійний Б. Грінченко віддав тій справі силу часу, хисту й знаннів, зладивши відому лексикографічну працю.

Тепер так само маємо ми постійну комісію словника живої мови, де ведеться планова організована філологічна та лексикографічна робота. Колись Мих. Грушевський організував у Києві огнище української науки—Наукове Товариство, що існувало на приватні кошти, зібрані з членських унесків своїх учасників, і видавало кілька збірників на рік, героїчно переборюючи всі утиски і нагінки царського уряду і царської цензури.

Тепер бачимо ми, як це Товариство, об'єднуючи під проводом того-ж самого шефа аж 14 наукових історичних установ, маючи державну підтримку, перетворюється на велику установу, що видає на рік якийсь десяток поважних наукових видань.

Колись аматори української мови кожен сам собі „кували“ терміни для того чи иншого наукового поняття.

Тепер маємо Інститут Наукової Мови, де працюють сотні співробітників з усіх фахів, очищаючи українську наукову термінологію від усякого намулу, виробляючи кращі, зручніші терміни. Готуються і виходять у світ десятки словників.

Цей перелік у такій формі огляду, що було до революції і що ми маємо тепер, можна було-б продовжити мало не до безкраю.

Але спробуємо трохи узагальнити. Українська наука, або те, що не вповні вдатно називають українознавством, складалося до революції з історії, філології та етнографії. Це були основні кити старого українознавства. В цих галузях загальнопризнаної „суто-української“, мовляв науки, бачимо великі успіхи, помітний перелом.

Історія в державі, де пролетарська теорія марксизму мусила запанувати й відтиснути всякі інші теорії буржуазного походження, пройнялася більшим матеріалістичним духом. Це торкнулося і сюжетів досліду—більше уваги направилося на студіювання економічних процесів ближчих до нас часів, і методів досліджувати, і змісту в поясненню подій. Про молодших

істориків, що виступали на протязі цього десятиліття, можна сказати, що вони виступали здебільшого як історики-марксисти; про старших можна сказати, що вони щиро подбали за те, щоб наблизити свою творчість до наукового сприймання історичного процесу методом марксизму.

В галузі філології маємо поруч із грандіозною лексикографічною роботою, про що вже була мова, ще й те велике досягнення, що інтереси української філології перестали бути інтересами мертвої, віддаленої від життя академічності; навпаки, філологія надзвичайно міцно зв'язалася із життям. Досить ізгадати той глибокий інтерес, що його виявляли не тільки радянська держава в особі Наркомос'у, але й найширші кола радянського й навіть позарадянського українського громадянства, на Волині за ризькою лінією і в Галичині, до питань українського правопису, поставлених на відомій правописній нараді в Харкові,—щоб справді переконатися в тому, що інтерес до української філології перестав бути тільки фаховим інтересом невеликого кола спеціалістів, а став актуальним і подекуди пекучим навіть інтересом нового радянського суспільства.

Українська етнографія була представлена до революції багатьма блискучими іменами, от як Драгоманов, Рудченко, Чубинський, Вовк, але поруч із такими дійсно ученими була безліч етнографів-аматорів, що працювали з власної охоти без жадної організації, плановості, а також—без належного підготовлення та виучки.

За десять років революції збагатились ми на етнографічну комісію Академії, що зуміла об'єднати навколо себе кілька сот отаких аматорів, керуючи їх роботою та використовуючи оте бажання етнографічної роботи для науки. А поруч цього в Кабінеті Примітивної Культури та в комісіях Культурно-Історичній та Історичної Пісенности українська етнографія та етнологія стала на соціологічний ґрунт дослідження, рівняючись по європейсько-американській науці, блискучо реалізуючи незабутні побажання Драгоманова бути близькими до всесвітньої, інтернаціональної науки.

Десять років наукової праці зміцнили оті три основи колишнього українознавства, та не тільки зміцнили, а ще й доповнили, розширили зміст та обсяг його.

Розвинулася та галузь науки про Україну, що її тільки намічав колись, як щось потрібне до досліджування, ще Тод. Рильський, почасти опрацьовували Ол. Русов та пізніш нечисленні українські марксисти, от як М. Порш. Мова йде про економіку. Економічне дослідження України зробило величезний успіх за десять років. Тепер ми можемо говорити про українську економічну науку, тимчасом раніше не могли ми цього казати.

Українську дореволюційну науку опрацьовував гурт тих людей, що з гордістю звали себе свідомими українцями. За десять років революції невеличкий гурт отих працівників із свідомих українців чимало побільшав і поширив. Сила людей, одірваних від українських культурних інтересів, не менша також маса слабодухих людей, що „страха ради іудейска“ свідомо трималися осторонь українства, як чогось непевного в очах їхнього начальства, тепер повернулися до служби чи то за страх чи то за совість українській науці та культурі, даючи змогу себе використовувати, як це справді йде на користь українським інтересам. Сила людей неукраїнської національності, але зв'язаних чи то народженням чи то пробуванням із Україною, зрозуміли неминучість українських форм культурної роботи серед мільйонів української трудової маси, і по мірі сил служать інтересам науки в її українському вияві. Український науковий працівник тепер далеко не самотній, навпаки—оточений як-найчисленнішим колом співучасників наукової колективної роботи.

До великих досягнень української науки за десять років революції слід зачислити й те, що українська форма виявлення наукової думки та наукової продукції поширилася не тільки на саме „українознавство“, не тільки на мову, історію, етнографію, економіку.

В українській формі виявляється на протязі десяти років наукова думка окремих учених та наукова організована колективна робота в галузях наук природничих і точних.

Те, чим займалися до революції ще самі лише окремі одиниці, тобто науковими студіями в галузі математики, фізики, техніки, біології, медицини і т. и., стало тепер предметом творчої роботи в українській формі виявлення. Виходять десятки наукових видань, статтів, монографій, дисертацій, не тільки перекладених, а й написаних по українському.

Українська культура відвоювала для себе і ці науки від гегемонії російської культури, не зважаючи на виразно неприхильне мурмотіння деяких жерців „чистої науки“, що не гідні зрозуміти тих великих задач, що поставила до здійснення в життя революція і ті соціальні верстви, що творять революцію — робітництво та селянство.

Українська культура завоювала також за десять років революції і молоде покоління наукових працівників. Політика радянського уряду: пильнувати, щоб в усіх ділянках життя перевагу мали виходьки з трудових клас суспільства, сприяла створенню кадрів наукової молоді, проїнятих інтересами української культури. Вже ми маємо людей, що десять років тому, юнаками будши, переходили на українське навчання, здобули в революційній вищій школі свою освіту переважно по українському, і змогли стати науковими працівниками, не знаючи того національного роздвоєння, що було властиве для багатьох діячів наукових зі старшого покоління.

Молоде покоління не тільки знає, що словесним виявом його наукової роботи мусить бути мова трудових українських мас, що творять свою культуру, але це покоління ще й відчуває органічну потребу працювати українською мовою.

Нема чого й говорити, який великий це здобуток для української науки. І нарешті українська наука за ці десять років здобула собі велику й численну аудиторію. Українська наукова книжка до революції мала невеликий попит, залежувалася, бракувало людей, що її потребували. Тепер, коли на Радянській Україні робітничо-селянська освітня політика створила українську школу — від початкової аж до вищої — маємо армію молоді, що вчиться на українській книжці. Державне Видавництво і інші видавництва не поспівають навіть задовольнити пекучу потребу нашої школи на українську книжку, дарма що тиражі підручників виносять тисячі примірників.

Українська наука має тих, хто нею цікавиться, хто за нею стежить. Досить заглянути на ті сотні наукових засідань, що відбуваються день за днем по українських наукових центрах і побачити силу-силенну студентської молоді, що жадібно слухає українські доповіді на найбільш ріжнотематичні теми, щоб переконатися в тому, що праця українських учених має людей, котрі близько біля них стоять, котрі понесуть знання з заглиблених кабінетів учених у широку товщу робітничо-селянської маси.

Такі в загальному здобутки української науки за це велике десятиліття. Розуміється, далеко не все ще доведено до такого рівня, до якого хочеться довести тим, хто близько стоїть коло цієї справи.

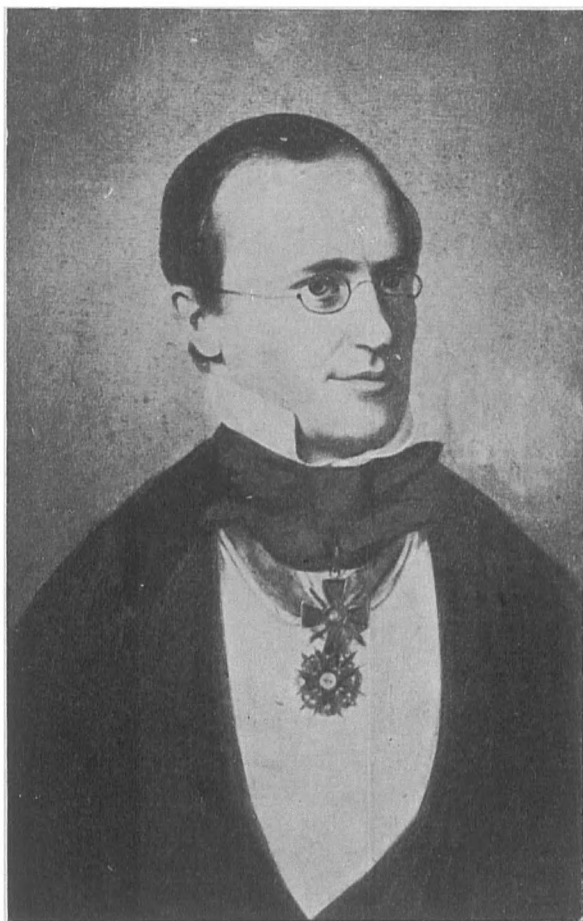
Ще багато перешкод зісталось від минулого, а ті перешкоди, як і тяжка спадщина минулого ліквідуються де-в-чому не відразу, а поволі,

і багато ще зусилів, енергії та твердої волі і ясного розуміння задач доведеться виявити, аж поки і шлях для розвитку української науки буде цілком розчищений, і будуть виправлені ті хиби, що не можуть не створитися в усякій роботі, а надто в такій, коли так глибоко зреформовано та в корені змінено основні умови та завдання.

Багато ще доведеться вжити сил та енергії, щоб очистити наукову працю від випадкового намулу та всіляких недоречностей, що так само неминучі були. Але є і все зростає глибока певність у остаточної перемоги, і основа, ґрунт для цієї певності полягає в органічному, нероз'єданому зв'язку, що лежить у соціальній творчості революційного пролетаріату та селянства з одного боку, і в усвідомленій потребі служити наукою саме цим соціальним класам, з другого боку.

В цій єдності і в цій свідомості — запорука прийдешньому розквітові української науки та гарантія її життєвому актуальному змістові.

Осип Гермайзе.

М. О. Максимович
з часів ректорування в київському університеті

„Малоросійскія пѣсни“ Максимовича і століття української наукової праці.

Історична секція Української Академії Наук за ініціативою Комісії Історичної Пісенности ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи „Малоросійскихъ Пѣсенъ“ Максимовича 1827 року. В плеяді наукових праць, що з'явилися на межах першого і другого десятиліття ХІХ віку се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий — і в наслідках своїх богатий. Граматика української мови Павловського — виготована ще в перших роках століття, але надрукована 1818 р.; перша публікація дум Церетелева 1819; „Історія Малої Россіи“ Бантиша-Каменського 1822; словник української мови Войцеховича 1823, разом з купою менш показних, але знаменних для сього моменту праць і статей, значили початок наукового українознавства, опертого на нових підставах — поглибленої національної свідомости, що їх дано новими ідеями романтичної народности, висуненими великим світовим рухом ХVІІІ віку і на слов'янським ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народнього відродження. Але „Малоросійскія пѣсни“ яскраво визначалися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури. Своєю безпосередньою ув'язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом, і незвичайно багатою як на свій час — першою збіркою народньої поезії в різних її проявах — вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчости — народнього, так і особливу цінність з сього погляду народности української — вартості особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!

П'ятдесят літ перед тим удар, завданий українській державности, викресав з українського громадянства помітний рух не тільки політичний, а й культурний, і чисто науковий. Не спромігшися на протест проти скасування гетьманства безпосереднє (автор „Історії Русов“ поясняв се еґотистичними, шкурними міркуваннями старшинської верхівки), — українське громадянство в широкій масі заворушилося під вражіннями вже доконаного факту, і поруч із домаганнями в сфері українського державного права, зайнялося і науковим — як на той час і обставини — обґрунтуванням української традиції, української окремішности, або вживши пізнішого російського терміна — „самобытности“.

1777 р. — рівно сто п'ятдесят літ тому — з'являється популярна свого часу „Краткая лѣтопись Малої Россіи съ изъясненіємъ настоящаго образа тамошняго правленія“ Василя Рубана, його-ж „Землеописаніе Малої Россіи“ — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року, перша етнографічна праця — „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ“ Калиновського. Два роки пізніш один з найпильніших дослідників України Федір Туманський подає тодішньому правителю Гетьманщини гр. Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей, щоб дати повний перегляд укра-

їнського життя, і з того потім виходять різні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверти XVIII в., і т. д.

Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва — динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаний „Малоросійськими Піснями“ 1827 р. з їх передмовою — маніфестом українського народництва. Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народньої стихії — вічно творчої, вічно-активної, що не може бути ні вбита ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народнього колективу определяли його життя і його історію. При всій наївності тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість. Народня українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці. З тим і великі подвиги недавно-пережитої героїчної доби уявлялися такою-ж соціальною функцією народу-маси, як і та народня, „не ограничена правилами грамматики“ мова, котрій перші компліменти як будучій великій, рівнорядній з іншими культурній мові, залунали в тім часі з уст польського антиквара Бандтке, і та народня поезія, свобідна від псевдокласичних пут, котру висував на перше місце між слов'янськими народами Максимович, посилаючись на оцінки іншого польського письменника — Бродзінського. Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а нарід-маса стає героєм української історії, української культури, української творчости в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народню масу як на дійсного первотворця, а разом і об'єкту, на яким передусім відбиваються всі ці зміни побуту, і з сього становища передусім хоче дослідник їх просліджувати і оцінювати.

Се перед усім цікаво сконстатувати на самім Максимовичу.

Всіма одідиченими даними він призначений був продовжувати діло таких антикварів XVIII в., що я тільки-що згадав. Потомок старшинського роду, вихованець його сильно одерковлених представників, перейнятий глибоким пієтизмом до сих родинних старшинсько-церковних традицій, він мав величезний нахил гребтись передусім у фактах сеї старшинсько-церковної минувшини своєї „Малоросійської отчини“. Заняття природничими науками, особливо ботанічною систематикою — озброїли ці інтереси доволі добрим як на свій час науковим методом, і з Максимовича вийшов-би улпшений продовжувач діла Рубанів, Туманських, Бантиш-Каменських, — коли-б його не захопила отся романтично-народницька хвиля, вигнана бурями XVIII віку та їх найвищим завершенням — великою французькою революцією. Але народницький підхід, проголошений Максимовичом в передмові до його „Малоросійських Пісень“, проходить як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм. Він оживляє новим інтересом, новим завданням його роботу і надає їй невмирущого громадського інтересу й значіння для широких кругів його сучасників, найбільше живих і вражливих на питання дня, розвою і поступу, і для всіх тих пізніших поколінь, які в своїх пориваннях і досяганнях з приємністю оглядалися на зав'язки нових течій та їх обґрунто-

вання у сього старого спадкоємця традицій, представника офіційальної науки, фундатора найвизначнішого наукового осередку України ХІХ віку.

Позвольте мені для ілюстрації навести влучні слова Драгоманова, писані 56 літ тому з нагоди п'ятдесятилітнього ювілею наукової діяльності Максимовича:

„Про Максимовича юбілей скажу, що він такий був, як і чоловік цей: мішаний і підь „Слово“¹⁾ підходить і підь насъ зъ вами. М. чоловік старосвітський, ще до-гоголевський, а особливо до - б'ѣлинсковський, т е. до тихъ людей, що розібрали Гоголя краще самого автора. М. чоловік віку „прекраснихъ чувствъ“, виражених у стіхахъ: ті чувства були и до народу, и до волі, — та й до панівъ и начальства. Зъ такихъ людей виходили и декабристи и мошенники (як Погодинъ). Коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бік: чинопочитаніє не було ще приведено у систему, так що оставалось місто и для народу и для вольнолюбів, — котре проривається даже и у Погодина. М. ище тимъ спасся одъ поганого впливу „Миколаевської епохи“, що рано сховався у провинцію, дальше одъ князівъ, меценатів, орденівъ и т. п., — и задержавъ лірізмъ преживої епохи. Тимъ вінъ и доси оставсь близькимъ и до народу и до молодіжї, хоть не розривавъ духовної звязї и съ стариною и съ меценатами. Прибавте и те, що удалившись рано у Києвъ, а потімъ на свою Михайлову гору, М. не покористувався матеріально своїми високими звязями и доживъ до старости у бідності и почти у поденній роботі, за котру вироблявъ собі гроші — невеликі, звісно. Симпатичность, любовъ до народу, робота и безкористіє дали йому право на юбілей — не офіційально. Але на той, що був у Києві, налізло стільки разношерстої поганї, що дуже огорчаться тимъ, що не були, — нічого.

Та все жъ юбілей М. мав значеніє. Все таки наше, народнє, хоть и підь снігомъ, а вигляда зъ його. Помимо цього абсолютного значенія описаніє його юбілея мав значеніє, якъ показатель, у якимъ виді у Росії виявляється українофіліє. „Русь Київська“! „Русь повна“, — а не одна тільки московська, — отъ та кличка, зъ котрою ми сміємо виступати, по однімъ (практика), и зъ котрою тільки и треба виступати — по другімъ (теорія), у тім числі и по Максимовичу. М.—чъ кінча свою річъ словами изъ свого письма до Погодина у Москву: „у васъ многие смотрятъ на всю русскую землю съ московщїкой висоти Івана Великого; здѣсь иные глядятъ на нее съ запорожской, поэтической Саворъ-Могили; а нѣкоторыхъ зывывали и на Могилю Кракусову, — а моя точка зрѣнія на все единую русскую землю, — надъ Днѣпромъ, съ холма св. Андрея Перво-званного“. Це вінъ згадавъ у одвіті на річъ одного учителя изъ Володимірской губерніи, котрий його дуже вже москалемъ изобразивъ, и услідъ за Жигецькимъ, крый підхопивъ мысль Максимовича, — и закончѣвъ свое описаніє сего пассажа словами: „и убили наповалъ крестянского сына Ілью Муромца!“²⁾.

Дійсно два животворчі і невмирущі гасла, вірно вхоплені Драгомановим, лунають в науковій творчості Максимовича і надають непережитого інтересу в очах наших сим — часто на перший погляд безнадійно перестарілим і густо примащеним казонною, церковно-бюрократичною термінологією — його історично-археологічним, філологічним і природничим писанням:

Нарід — як ціль і предмет наукового дослідіу і культурної праці, і —

Неперерваність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні.

Сі дві основні тези проходять через довгу, більш як п'ятдесятилітню працю Максимовича і через усю ту столітню наукову українську працю,

¹⁾ Драгоманов розумів тут львівське „Слово“, газету консервативно-московфільську.

²⁾ Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68 — 70. Далі ще таке:

Бачите, — Києвъ така штука, зъ котрою можно добре битъ „московській сепаратизмъ“. Відсіля бачу я, якъ піднімаються брови Ваши у знакъ удивленія. „Московській сепаратизмъ!?! — Эге! — Всеросія, — таки все Росія! А Києвъ їйї центръ! Правда, зъ цимъ кликомъ не дуже здорово и „українському сепаратизму“, та и московському не ладно. Та для чистого укр. сепар. треба бъ столицю яку небудь Хортицю вибратъ, а Києвъ дуже давно залізъ у „всеросійські“ стосунки, — оттого вінъ не дуже то ладенъ для укр. сепаратизма, — та зъ його добре можно побивать и московській. Отъ на чому ставъ Максимовичъ, та на тому ставъ и Косгомаровъ у своїйхъ „Двохъ народностяхъ“ и маленькій, та дуже цікавій річі „В. кн. Владимиръ Мономахъ и казакъ Богданъ Хмельницькій“. Галиччина звісно, не такъ стойїть, якъ Києвъ, — и для нейї не обязательно киевська точка, — вона може жити зовсімъ одрубно не тільки одъ Москви (я даже не знаю, чого вона у Москві не бачила! и понявъ би швідче Петербургу), — но и одъ Києва коли схоче. А на случай стосунківъ зъ Киевомъ, все таки треба и Галиччині прийняти уважлїи „киевські“, коли не „къ руко-водству“ то „къ свѣдѣнію“, — якъ кажуть у нашихъ канцеляріяхъ.

що починається з сих публікацій другого і третього десятиліття минулого століття, випущених під сим знаком вивчення народу і його життя,— і до останньої стадії нинішнього культурного і наукового будівництва в нашої робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтовкою на потреби й інтереси селянства і робітництва. „Все з народу, через нарід і для народу“ було гаслом, яке все ясніш розкривалося, все глибше усвідомлялося й переводилося в роботі найкращих, найсвідоміших представників українського наукового, культурного і громадського руху сього століття. Се одно.

Друге — змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм, і мусить служити голозним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування. В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища; завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі.

Немаловажне значіння в тім мало, що Максимовичеві, збігом обставин, довелося бути організатором „найвизначнішого наукового осередку України XIX в.“, як я тільки-що назвав київський університет, котрого першим ректором, першим деканом історично-філологічного факультету і єдиним викладачем українознавства довелося бути Максимовичеві. Україна вже до того часу мала університети у Харкові і Львові, але засновання київського університету, дорученого Максимовичу, було не просто заснованням третього університету на Україні — се було відродження історичного українського центру після довгого антракту. Відома річ, що як свого часу польський уряд не погоджувався на засновання вищої школи в Києві, і не хотів давати київській колегії повної програми вищої школи, так і російський уряд, скоро тільки почав розгортати програму русифікації України, відмовляв Україні, і спеціально Києву вищої школи — аби тим способом змусити українську молодь удаватися до столиць Росії і діставати вищу освіту в російській формі. Миколаївський уряд відійшов від сеї програми, рішивши на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції — імунізувавши офіційною народністю, церквою і патріотизмом. Але казньонна імунізація зіставалася для казньонного вжитку, в дійсности-ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені — але не викорінені попередніми нагінками. Київський університет, і з ним Київ, почавши від його засновання, швидко виростають на центр не тільки наукового, але й національного українського життя — не вважаючи на всю офіційну фразеологію, замовчування, або вимушені односторонности, котрі часто бачили себе змушеними робити „страха ради московська“ будівничі сеї київської бази. Гоголь, вибираючися слідом за Максимовичом на київську катедру, висловив побажання, щоб Київ з заснованням університету став „руськими Афинами“, — а він став огнищем українського відродження.

Величезною заслугою Максимовича було се, що він відчув значіння сього моменту, в яким опинився. Як відомо, він хотів, для ратування свого здоров'я, перейти з Москви до Києва на катедру ботаніки; коли б не далась ботаніка — хотів узяти катедру зоології, та замість того дістав катедру „руської словесности“ — котрою досі цікавився тільки як дилетант. Але взявши її, він вповні оцінив її значіння з сього нового,

київського становища. Він перетворив її в катедру українознавства. Як висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича — „нѣкогда Пушкинъ сказалъ о Ломоносовѣ, что онъ самъ былъ первымъ русскимъ университетомъ — М. А. Максимовичъ былъ для Киевской Руси цѣлымъ, ученымъ историко-филологическимъ учрежденіемъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ — живымъ народнымъ человекомъ“. Не покидаючи своїх природничих інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археографічні, археологічні, і що було найважливіше — писав з цього нового становища — відродження київської української традиції. Московський точці погляду „съ московской высоты Ивана Великого“, як він висловився, — з котрої досі трактувала історію Східного Слов'янства офіційна і неофіційна російська наука, — Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі ці філологічні, історично-літературні й історичні факти. Правда, він назвав свій пункт „горбом святого Андрія Первозваного“, — легендарної фікції, що ніколи не існувала в реальності, і київську добу оцінював в аспекті християнізації Руси. Але се була данина своїй добі, може навіть історично неминуха. В інших обставинах Максимович може-б назвав своїм обсерваційним пунктом київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським „Самсоном“. Драгоманов одмітив се, що Максимович під всіма окрасами офіційної фразеології зіставався „живим народним чоловіком“, й історичну перспективу Східного Слов'янства він студіював не тільки з історичних замерлих верхів Старого Города, але і з становища живого потоку „Київо-Переяславської України“. Се було важно. З другого боку — було важно те, що ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів, які він розбирав з цього свого київського становища. Максимович-природник в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології. Тому так високо цинив його інший великий український історик-природник, властиво медик в своїй науковій підготовці, В. Б. Антонович.

Крок за кроком, на основі перших джерел, фактів і документів, дрібних мікроскопічних спостережень, протягом довгої піввікової наукової діяльності переводив Максимович ті тези, що нова українська мова, народня і книжня, нова українська література, козацька і гайдамацька Україна — органічно розвинулися з побуту історії, мови і творчости старої Київської Руси. Що супроти всеї пізнішої історії Східної Європи, з московськими царями і патріярхами, петербурзькими імператорами, синадами, університетами і академіями, ся Київська Русь була вихідним моментом. Була тим „яйцем-райцем“, з котрого вийшла на світ уся казково-блискача й імпульсанта, в очах людей тридцятих, сорокових, п'ятдесятих років, російська дійсність того часу, що уявлялася їм вінцем і останнім словом світової культури. — Але своє безпосереднє органічне продовження вона, ся київська доба мала в народнім українським побуті, народній мові і фольклорі, в народніх українських рухах і в нових пробах культивування української стихії — київських і галицьких, отже беручи ретроспективно — стара Київська Русь була українською, і в новім українським руху знаходила своє прбдовження і завершення.

Розуміється, наш покійний ректор не договориювався до таких виразних і різких формул. Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договориювати ці тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі історії Східного Слов'янства — московсько-династичній, — схему подиктовану реальними взаємовідносинами східне-слов'янських на-

родностей; коли я трактував київську добу, як стару добу української історії, і позволяв собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казбонного православ'я, самодержавія і народности, перед котрими мусив застобувати на всі гудзики свій відмундир наш старий ректор, — я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов. Не написавши за своє життя ні одної суцільної праці з історії України чи історії її літератури, Максимович був одним з творців української історіографії, а інакше — історичної української ідеології.

Се річ велика. Історіографія взагалі відіграє велику роль в культурнім, і спеціально — в національнім життю. Недурно її називали „самосвідомістю народу“. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла роль прямо таки колосальну.

Ті народи-конкуренти і ті політичні формації, які силкувалися позбавити український нарід самостійного існування і вжити його як гній на свій горід, як будівельний матеріал для своїх культурних і політичних споруджень, хитро і зручно — руками своїх політиків, письменників і учених — старалися загальмувати розвій історичної свідомости українського народу. А для того — розшматувати, роздробити його історичну минушину і ослабити органічний зв'язок його переживань!

Робилось се одними свідомо, другими несвідомо, — але робилось багатьма, довго, витривало і послідовно. Нове українське життя проголошувалося новотвором. Сучасна українська мова — „испорченным русским языком“, витвореним польськими впливами, за часів польського панування на Україні. Українська людність Подніпров'я представлялась пізнішими колоністами, що десь в XVI-XVII в.в. прийшли з Галичини, з-під Карпат і відті принесли українську мову, тим часом як Кияни, Чернигівці і Переяславці княжих, перед-татарських часів говорили тою мовою, що лягла основою пізнішої великоруської. Після татарського погрому, мовляв, київські, чернигівські, переяславські князі, бояри, духовенство, міщанство, весь люд вийшли на Московщину і перенесли туди київську мову, культуру, пам'ятники, а спустошену Київщину по довгих віках заселили Галичани з своїм „испорченным нарѣчием“. Значить, не тільки „всі святі говорили по руски“ — як сформулював сей московський погляд геніяльний полтавський юморист словами московської „свахи“, — але русскою — себто московською мовою чинився в Києві княжний суд, говорились проповіді, співали київські Бояни.

Руська Правда, Слово Іларіона, Київська літопись, Слово о Полку Ігоревім, се невідділені частини — антецеденти руської літератури, що своє завершення знайшла в творчості XVIII і XIX вв., — а „Малороссы“ „со своим Шевченкой“ нехай шукають своєї історії в карпатських провалах, „межи Ляхы и Чяхы“, де „испроверже живот свой Святополк Окаянный“, — нехай доходять своїх предків серед „непомнящих родства“ пастухів, серед утікачів-хлопів і т. д.

Треба собі уявити, які деморалізаційні впливи робила така концепція на свідомість рядового українського громадянства, затисненого між історичними претенсіями московськими і польськими. Як вона підтинала поважання до своєї народности і свого народу, його мови, культури, традицій. Як викривляла весь світогляд всеї тої людности, яка в тій чи иншій формі попадала під відгомони сеї „історичної схеми“. Супроти сього величезною громадською і національною заслугою ставало кожне

наукове досягнення, яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність — промацувало суцільність, неперерваність і однастайність українського народного життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під ріжнородними політичними і соціальними формами, під змінами культурних течій в суспільних верхах. Зрозумілою ставала вражливість і зацікавленість свідоміших українських кругів в таких, на сторонній погляд — суто-спеціальних, або навіть антикварних питаннях, з яких робилися вище зазначені історичні висновки. Молодшим поколінням стає все менше зрозумілим той інтерес і значіння, що надавали люди з громадськими потягами питанням про те, чи київські Поляни належали до полудневої, української — чи північно-східної, великоруської групи племен? В якій мірі спустів Київ і Подніпров'я підчас татарського лихоліття, і якими елементами воно залюднилося? Чи єсть полудневі діалектичні прикмети в київських пам'ятках XI — XII віку? З якого часу взагалі проступають прикмети народньої мови в літературних пам'ятках? Хто писав „Слово о полку Ігоревім“ — Киянин чи Черниговець, і т. д. Для теперішнього покоління се академічні питання, позбавлені всякого громадського нерву; але люди не тільки мого часу, але й значно молодші мають в живій пам'яті ті формули і висновки, що стояли за таким чи иншим розв'язанням сих питань, за тою чи иншою відповіддю на них. З того чи иншого підходу до сих питань вони пізнавали тих що признавали право на існування української народности, і тих що засуджували її на ролю погною для культури московської чи польської. Відти інтерес для сих суто-академічних дебат, і глибока вдячність для тих, що не вважаючи на свою належність до офіційного академічного світу сумлінно розв'язували сі питання в інтересах неперерваности і суцільности українського життя — а не проти нього. Кілька таких незабутніх заслуг, що держалися в твердій пам'яті свідомого українського громадянства, було і на рахунку нашого сьгоднішнього ювілята, і воно ніколи їх йому не забувало. Те що робила українська історіографія в напрямі реставрації й оживлення української традиції, воно взагалі вдячно пам'ятало!

Мушу коротко нагадати сі головні заслуги Максимовича.

Першим ділом його була оборона старинности, органічности і самостійности української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір, утворений польськими впливами — так що тодішній офіційний граматик Греч в своїй шкільній граматиці вважав можливим називати українську мову наріччям польської мови. Авторитетно і ґрунтовно, з немалим запасом фактів, і науково-методично як на свій час, Максимович зробив се в своїм університетським курсі, виданім 1839 р. Він називався „Исторією древней русской словесности“, але та перша частина її, що М. опублікував, головно займалася народньою українською мовою та її відносинами до книжньої мови київської доби. Попередив її, рік перед тим, короткий проспект: „Критико-историческое изслѣдованіе въ русскомъ языкѣ“, де Максимович викладав ті-ж погляди. Він поділив слов'янські мови і діалекти на дві половини: східну і західну (властиво — західне-полудневу), а східну половину на два розділи полудневий і північний; полудневий — се язык южноруський, з двома головними наріччями: малоруським і червоноруським; північний — се язык великоруський і язык білоруський або литовсько-руський. Підчеркнувши той факт, що назва „русского языка“ в російським обиході стала ходячою назвою великоруської мови, але первісно належала київській Україні, і в такім значінню ще вживається на Західній Україні, Максимович констатував, що ся назва мусить уважатися рівнозначною з терміном „східне-слов'янський“, як назва родова, що обіймає всі три східне-слов'янські язики: южноруський (або ук-

раїнський), великоруський і білоруський. Розділ сеї східної групи на частину полудневу, українську, і північну, великорусько-білоруську, стався не „в середніх временах“, а „в древних“ — про се свідчить лінгвістична однастайність української мови, котрої-б вона не могла задержати, якби формувалася в литовсько-польській добі. Про її самостійність від великоруської і польської свідчать її особливості, ближчі до мови чесько-словацької і мов полуднево-слов'янських, а відмінні від польської, ближчої до великорусько-білоруської групи.

В другій серії своїх історично-філологічних писань — в „Філологічних Листах“, адресованих Погодіну, в відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров'я в київській добі (три серії, 1856 – 1863), Максимович ґрунтовніше розвинув тезу, поставлену вже в його писаннях 1830-х рр., що організаційним центром української (або як вони звали в сій дискусії — малоросійської) мови було українське, Київське Подніпров'я, його культурний і соціально-політичний процес X, XI, XII вв. Київські літературні пам'ятки сеї доби під церковно-слов'янською поволокою виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились.

Окремості і самостійності української мови, що веде свої початки від часів західно-слов'янської диференціації, так само як мова польська або чеська, відповідає окремішність українського етнічного типу. Він знайшов своє завершення в козацьких часах, „в добі Хмельницького“, але веде свій початок з старших часів. Сю гадку підкреснув Максимович уже в передмові до своїх пісень 1827 року, і на різні способи освітлював в полеміці з Погодіним, що являється найбільш блискучою апологією української самостійності, чи „самобытности“, як тоді говорили, яку тільки маємо до останньої чверти XIX в. Багато з того, що в коротких, ляпідарних рисах дав Костомаров в своїх славних „Двох Русских Народностях“, знаходимо в „Філологічних Листах“ Максимовича, тільки в менш яскравій і конденсованій формі. Він писав тут в 1857 р.: „Когда я, въ 1832 году, увидѣлъ землю Донскихъ козаковъ и вслѣдъ за тѣмъ землю козаковъ Черноморскихъ, мнѣ тогда яснымъ было различіе великороссійскаго и малороссійскаго челоуѣка въ быту козацкомъ. Когда я послѣ того въ Кіевѣ, на лекціяхъ, разбиралъ подробно народныя пѣсни, великорусскія и малорусскія, мнѣ ясно было тогда различіе двухъ народныхъ русскихъ характеровъ при воодушевленіи пѣснотворческомъ. И много было мнѣ другихъ случаевъ для сличенія двухъ русскихъ характеровъ въ разныхъ отношеніяхъ“.

Як відомо, на глибоке відмежування київської доби історії України від доби литовсько-польської, з котрого виросли ці дивовижні на теперішні часи поняття про українську мову як продукт польських впливів, і про ісход київської культури на північ, до Московщини, підчас татарського лихоліття, — вплинули перебільшені поняття про розміри й інтенсивність татарського спустошення в XIII віці. Почались ці перебільшення давно, ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для ерархії з упадком влади, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним виділяючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татар-

ською зверхністю і т. д. На сім потім вирости нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, прийнятої історичною російською наукою,—а тим висновкам, які висновувалися з її тез, тільки недоговорувались до останнього слова іншими, обережнішими дослідниками, дав різкий вислів безоглядний в своїй обмеженості акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. тезу про т. зв. Полянських Великоросів. З того, що київські літературні пам'ятки не мають українських прикмет, а билинна традиція про київських князів заховалася в краях великоруських, і з інших тому подібних помічень,—Погодін робив висновки, що в XI, XII, XIII вв. Київ і його околицю займали Великороси, і вийшли відси на північ після татарської спустошення, а Українці прийшли в сі краї пізніше з Західної України, з Галичини, з-під Карпатів. Максимович присвятив критиці сеї теорії свій класичний твір: „О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народомъ“ (1857), піддав її всебічному розглядові в своїх „Філологічних Листах“, і в ряді статей присвячених різним монументальним і письменним пам'яткам, історії осель, генеалогіям різних історичних родів і под.,—констатував живий і неперервний зв'язок українського розселення перед-татарської і після-татарської доби, суцільність традиції, культурної і письменської спадщини, яка ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не вигнало старої людності з її осель, не нарушило підстав українського народного життя. Тікала ерархія, князі, боярство, капіталісти, шукаючи сприятливіших для себе умов життя і експлоатації трудящого народу. Але народне життя заховало свою фізіономію, свій культурний і ідеологічний зміст, свої традиції. Вияснення сього було другим важним моментом в науковій творчості Максимовича і великою заслугою перед реставрацією української традиції.

Третій момент, який я хочу підкреслити,—се висвітлення народньої української стихії в літературі, в найбільше для неї, здавалось, далекий—літературній творчості київської доби. Її мова церковно-слов'янська, її зміст—обслуговування княжо-боярської верстви, що потім відійшла і відпала від народнього українського життя й вийшла за межі його зору. Максимович взяв предметом свого аналізу київські літописі XI і XII віку і Слово о полку Ігоревім, доводячи безконечним рядом паралель наявності українських елементів в їх мові, в їх стилі, в їх ідеології й поезії. „Слово“ він присвятив цілий ряд окремих статей і поставив його в центрі свого університетського курсу старої літератури. Літописами займався головню в своїх листах до Погодіна, збиваючи теорію їх великоросійського характеру; через те його помічення над ними не зробили такого враження, як аналіз „Слова“, що ввійшов в широкий обіхід славістики, і його тісний зв'язок з українською народньою поезією був загальноприйнятий—сформульований в тезі, що „Слово“ се антецедент українських дум XII віку. невідділїма ланка в ланцюгу української поезії. Постаравшись сам перекласти „Слово“ на нову українську мову—властиво змодернізувавши його під сю нову українську мову, Максимович тим ще яскравіш підкреснув цей зв'язок. Але й помічення його над літописями, менше завважені й оцінені, були також дуже важні. З переведених ним спостережень над сими пам'ятками виходило цілком ясно, що їх авторю—двірські поети і церковні літописці—безумовно говорили українською мовою, мислили образами народньої поезії, з неї черпали свої поетичні загальні місця. Се мало величезне значіння для суцільности української традиції, для української історіографії, української ідеології. Більш того: „Всякому, хто знає історію України („юго-западної Руси“) та її стано-

вище, сподіваємось, буде без дальших пояснень зрозуміло, яке величезне практичне, державне значіння має ся думка, що мова, поезія, почування х л о п а України — се безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів старої Київської землі; і справді, ті роботи й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович в Києві пізніш, мають стільки-ж наукове, як і політичне значіння“, — писав Драгоманов в його некрологу. Сі слова пояснюють, що він хотів сказати своїм вищенаведеним відзивом, що Максимович при всій офіційальности свого стилю, що вражала пізніших російських лібералів, був „живою народньою людиною“.

Я міг-би продовжити сей реєстр. Я міг-би нагадати статті Максимовича, присвячені братствам. Аналіз козацьких літописів й історії козаччини. Статті повні спочуття й любови до засуджених офіційальною історією діячів гайдамачини. Його огляд устрою старої Гетьманщини — прототип пізнішого „Описанія Старой Малороссіи“ Лазаревського, і апологію сього устрою проти акта оскарження його ліквідаторів, як Теплов і ин. Надхнені теплою симпатією статті про нову українську літературу XIX в., та инше. В усім сім прозирає ся дорогоцінна любов до народньої історії, до народньої підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилювання в історичнім процесі як цілоти: його тягlosti і непереривности, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув'язками соціяльних відносин настільки, щоб не додати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народньої стихії. Тим часом як противники української традиції підчеркували в усіх тих явищах некультурні і анархічні, мовляв, прикмети української маси, її органічну нездатність до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яка ніби-то засуджувала її на ролю пасивного будівничого матеріалу в руках більш конструктивних сусідів, і робила необхідним в її життю керівництво всяких Варягів, старих і нових, — Максимович навпаки висував безсумнівні конструктивні здібности українського народу, його благородну відпорність проти насильства і упослідження, самовідречення в громадських справах, і т. д. Перейнятий глибоким пієтизмом до великого тисячелітного будівництва народу, традиціоніст і консерватист своєю вдачею, він у всім старався висунути наперед позитивні сторони сього будівництва, і з замилюванням спинявся на них, лишаючи неприятелям української традиції вишукування сторін негативних.

Пізніші радикальні, революційні покоління не могли спочувати сим панегиричним, елейним настроям; але вони пробачали Максимовичу сю прикмету його історичного світогляду в інтересах того, що лежало реальною і цінною підставою його консерватизму: констатування народньої стихії, як ґрунту і первопринци всіх надбудов, і охорони її інтересів, як першої умови дальшого культурного і соціяльного будівництва.

Тим пояснюється пієтизм до Максимовича і його наукового діла таких людей як Антонович, Житецький, Чубинський і навіть Драгоманів — котрого відзивами я головнo старався схарактеризувати сі відносини молодшого покоління українознавців до старого корифея, щоб підчеркнути органічні зв'язки його праці з новішим українознавством. Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державности й українських вищих верств. Відома позиція Драгоманова; відомо, як Лазаревський, продовжуючи працю Максимовича над дослідженням Гетьманщини, вістря свого досліду обернув проти проґрішень старшини перед народніми працюючими масами. Менше відомо може, як неприхильно ставився Антонович, виходячи з тих-же інтересів мас, до княжо-боярської і старшинсько-козацької державности, включно

до найбільш популярних її представників — до самого Богдана Хмельницького, що для Максимовича був предметом пієтизму, майже культу — так само як для козацької історіографії XVIII віку. Але всі ці представники нової української науки, розриваючи з соціальним консерватизмом Максимовича, в повній мірі відчували свій зв'язок і преемство в розробленню моментів, видвинених Максимовичом з становища суцільності і народності української історії. Коли ми порівняємо теми, ідеї і висновки Максимовича з науковими дослідami і досягненнями останнього півстоліття, що минуло з дня його смерті, ми переконуємося, як добре старий корифей влучав в питання найбільш актуальні з становища конструкції народної української історії, як солідно і методично, для свого часу, він до них підходив, і торував дорогу їх науковому розв'язанню.

Розуміється він не міг вийти з залежності від тої суми матеріалу, яким тодішнє українознавство розпоряджало. Архівний матеріал, що став потім головною підставою історичного досліду, тоді тільки-тільки-що входив в ужиток. Особисті обставини життя Максимовича, хорого, бідного пенсіонера, що сидів цілими роками на безлюдді, на своїй Михайлівій горі, і за щастя мусив уважати — приїхати на кілька місяців до Києва, — не сприяла відповідному поширенню того джерелового матеріалу, на який він спирався, ані контактів з новими починами наукової праці, що виникали будьто в літературі російській, будьто в польській, в англійській, французькій в другій половині XIX в. Серед сього нового наукового руху його праці скоро старілися що-до свого змісту. Якраз в тім часі швидко розширилися горизонти українознавства — хронологічно і територіально. Західня Україна для Максимовича і його сучасників була сферою майже неприступною, і в свідомості своєї безпорадності він накликав Галичан приступити самим до дослідів над своїм народознавством, словом, історією, а під кінець століття ся Західня Україна вповні вийшла в обсяг української науки і органічно ув'язалася з історією Великої України, так само як і її життя могутньо зміцняло великоукраїнський рух і помагало його усвідомленню своїми фактами і досвідами. Використання помічних наук, як палеєтнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, — відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліду. З другої сторони, революційні повиви, світові й місцеві, підчеркували нові сторони народнього життя, давали йому нове освітлення. Се дало українській науці з кінцем XIX віку зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст в порівнянню з досягненнями середини століття, що багато ще затримували в собі від антикварного напрямку XVIII віку (сильно помітного на Максимовичу навіть і в останніх десятиліттях його праці). Але не вважаючи на се, органічний зв'язок з кращими здобутками, підходами й передчуттями українознавства середини XIX століття — котрих найкращими представниками були Максимович і Костомаров, в повній мірі відчувався представниками нових течій. Київська громада заманіфестувала сей зв'язок і свій пієтизм, відсвяткувавши спеціальними зборами ювілей Максимовича. Драгоманов пошанував його блискучим і повним зрозумінням некрологом, який я позволив собі кілька разів зачитувати в сій своїй поминці. Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць; Антонович, Житецький, Науменко, в ряді інших представників тодішнього київського наукового світу, взяли на себе переведення сього плану. Нова пря за „старобутність“ і органічність українського життя, що піднялася зараз по тім, в 1880-х роках, з приводу звісних виступів акад. Соболевського, — останній, можна сказати, науковий акорд українознавства XIX в. — дала ще раз в повній мірі відчуті зв'язки з науковим ділом Максимовича. Знаменита стаття Антоновича „Кієвъ, его судьба и значеніє съ XIV по

XVI столітє“, котрою розпочалася „Кіевская Старина“, новий орган українознавства 1880-х р.р.,—була відновленням старої аргументації Максимовича про неперервність і органічність київського життя. Я, як представник останньої, наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважливість і пошану, з якою в своїй Історії України-Руси я оглядався на погляди, аргументи і матеріали, зібрані з сього становища Максимовичом: її перші три томи, присвячені власне тій старій Русі, котрої органічний зв'язок з новою Україною так гаряче аргументувався і різнобічно освітлювався покійним нашим корифеем, вийшли саме в останніх роках XIX віку, як маніфестація живучості його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій.

І дійсно, глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової Гори, який з такою гідністю боронив досягнення Українського народу від усяких зазіхань, з яких-би високих і йому особисто симпатичних кругів вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з сього приводу читаються і повинні читатися ще довго, з великою приємністю, яку викликає сей ширий, благородний, цілком свободний від якої-небудь полемічної заїлості і націоналістичного шовінізму, але zarazом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в яким М. боронив історичне добро Українського народу від московських претенсій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієві в славній боротьбі за суверенність Києва, процитовані Максимовичом на адресу Погодіна, як резюме його полеміки: „Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль“ (с. 261)—могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним—українською історіографією сього століття, що почалася в 1820-х роках.

Я користаю з нинішнього нашого свята, щоб пригадати тим новим поколінням, що виходять тепер на наукову арену, і ширше—на арену громадської і культурної роботи, сей зв'язок з трудами і досягненнями попередніх поколінь. Нові часи утворили нову обстанову сеї праці. Велика наша революція поставила їй нові завдання, котрі вона мусить мати на оці. Але маючи глибоке переконання про необхідність як-найтіснішого зв'язку наукової праці з громадською, спеціально в нинішніх умовах життя, я наважам вважати в високій мірі корисним і потрібним також, щоб і громадянство, і трудящий нарід також відчували тісний зв'язок своїх надбань з науковим рухом, його досягненнями і його завданнями.

Українська наука, зокрема українознавство, може з гордістю сказати, що в нинішніх соціальних і політичних досягненнях Українського народу єсть чимала пайка й її столітньої роботи. Той рух, що розпочався під вражіннями тісного контакту з західнім світом, із досягненнями французької революції, і що намацав у себе під ногами твердий ґрунт в народній масі, в її традиціях, інтересах і потребах та поставив собі з одного боку дослідження народнього життя в його тягlosti й неперерваности, а з другого боку—обслуговування його культурних, економічних і соціально-політичних інтересів,—виливався одною стороною в літературнім і науковім руху, другою стороною—в громадськім і політичнім будівництві, що в обставинах старого царського режиму мусив дуже часто набирати форм революційних навіть там, де в умовах свободніших, конституційних він безпечно міг-би протікати в формах легальних. Українознавство в сім процесі йшло дуже часто в тіснім і нерозривнім зв'язку з політичною боротьбою. Прекраснодушний словесник-романтик, ученик Мерзлякова і приятель Язикова, Максимович також не був чужий громадським мотивам на народницькім ґрунті. Він задокументував се не тільки своїми

популярними брошурами для народу, літературними творами в народній мові, обороною нової української літератури, гарячими виступами против ренегатів, — але й щирим спочуттям демократичним реформам 1860-х років, їх народницьким елементам, а на Кулішів передрук Гребінчиних байок „догожаючи нужді народній“ Максимович відповів многозначним сумнівом — „чи то в Гребінчиних байках має тепер нужду український нарід?“.

Але кінець кінцем його найбільшим подвигом — як і подвигом перед-революційного українознавства взагалі було вияснення народньої основи української історії, її тягlosti і неперерваности, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Нарід се дійсний будівничий великого тисячелітнього діла української історії, і одвічний господар Української землі, политої його потом і кров'ю.

Сей подвиг -- не задавнений і не пережитий — ми всі, малі й старі, повинні твердо пам'ятать, шанувать і любити.

Читано на урочистім засіданню
2 жовтня 1927 р.

Акад. Михайло Грушевський.

Життя М. О. Максимовича.¹⁾

Вниз Дніпром, верстов за півтораєта від Київа, на Лівобережжі протяглися де пісчани, де степові уздолля до самої Сули і далі. Невисокі гори наддніпрянські одійшли від берега, а по уздоллях і цих горах де-не-де розкинулися села та хуторі, і трохи нижче, проти вливу старої історичної річки Роси у Дніпро, на самому побережжі розкинулося велике село Прохорівка; над ним панує узгір'я, куди веде пісчана дорога до самого хутора Михайла Олександровича Максимовича, де в невеликому будинкові, на зразок селянської простої хати, проживав другу половину свого життя, 32 роки, славетній український історик, етнограф і письменник. Прохорівка і Михайлова гора — це осередок Золотоношини, і з верхів'я гори видко униз по Дніпру далеко, геть аж до стародавніх Мошен, Секирни. На обрії, вже на Черкашині, миготить так звана „вежа Свято-слава“, а супроти Михайлової гори впливає у Дніпро Рось; ліворуч — далекий краєвид на Канівське узгір'я з могилою Тараса Шевченка, лани і переліски аж до Григорівки і Трахтемирівських гір, давен давнього козацького стану. І посередині цього розлогого, широкополого, просторого ландшафту плывуть чарівною стьошкою хвилі Дніпра-Славутиці з далекої півночі до Запоріжжя і південної України. Оце — рідний край Максимовича.

Народився він на Згарському хуторі бабки своєї, з роду відомих педагогів та письменників Тимковських, 3-го вересня 1804-го року. Діди і прадіди були козацького роду з Василькова, під Київом. Прапрадід ще за XVII-го віку звався Максимом Печерським, а його син Іоан Максимович — відомий письменник і митрополит тобольський в першій чверті XVIII віку. Прадід був сотником бубновським на Золотоношині, дід — на прізвище „старий майор“ — жив небагатим панком в кінці XVIII і на початку XIX-го століття; батькові-ж довелося стати службовцем. Завдяки Тимковським, Михайло Олександрович, кінчивши новгород-сіверську гімназію (1812 — 19 роки), зміг хлопцем на шістнадцяту весну

¹⁾ Головніша література про Максимовича: С. Пономарьов, М. А. Максимовичъ, „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1871 р. № 11, сс. 175 — 249 і окремою відбиткою „Юбилей Максимовича“ СПб., 1872; М. Драгоманов, Максимовичъ, его литературное и общественное значение, „Вѣст. Европы“, 1874 р., № 3, сс. 442 — 453, Н. Чаев, М. А. Максимовичъ, „Русск. Архивъ“, 1874 р., № 12, сс. 1055 — 1077; Автобіографія М-ча в „Словарь Московск. университета“ т. II та повний її текст в „Кіевск. Стар.“ 1904 р. № 9, „Словарь Кіевскихъ профессоровъ“ 1884 р., Павловський „Кратк. біограф. словарь ученыхъ и писателей Полтавск. губ.“ 1912 р.; Пипін, Истор. рус. этнографіи, т. III, сс. 15 — 37; Петров, Очеркъ истории украинской литературы XIX ст., сс. 177 — 183 (додатки і поправки в відомій книжці — рецензії Н. П. Дашкевича); О. Огоновський, Ист. литературы рус. т. IV, сс. 5 — 46; Ів. Стещенко, М. А. Максимовичъ, „Кіевск. Стар.“ 1904 р. № 9; Іг. Житецький, Первый ректоръ Кіевск. ун-та Максимовичъ, „Русс. школа“ 1904. № 10 — 11, сс. 40 — 45, О. С. Грушевський, М. А. Максимовичъ, СПб. 1906. Промови в історич. т-ві Нестора Літописця Ю. Кулаковського, В Науменка. А. Лободи, П. Голубовського та инше в „Чтеніяхъ О-ва Нестора Лѣтописца“ кн. 18, III — IV; М. К. Чалий, Жизнь и произведенія Т. Шевченка, листування, статті та замітки про Максимовича в „Кіев. Стар.“ 1882 — 84 р.р., 1891, 1896, 1899 — 901, 1904 р.

податися і до московського університету, де був перше на словесному факультеті і захоплювався красномовним професором-поетом Мерзляковим, якого Максимович прозивав „соловієм старого часу“, а кінчив університет кандидатом фізико-математичного факультету в 1823-му році, пізніше слухав лекції з медицини. Залишившись при московському університеті, він став фахівцем з ботаники, цікавився і зоологією. Ще на 18-му році життя Мих. Ол-ч надрукував свою першу працю „Къ чему служатъ листья на растеніяхъ“, і з того часу став постійно друкувати одну по одній свої наукові праці та статті з галузів природознавства і словесности. 1827 рік був у житті Максимовича досить значним: він написав і оборонив магістерську дисертацію „О системахъ растительнаго царства“ і видав збірник „Малороссійскихъ народныхъ пѣсень“. В 1829-му році М. Ол-ч надрукував оборону „Полтави“ Пушкіна з історичного погляду і через років два почав друкувати свою „Систему животнаго царства“. В ті-ж роки Мих. Ол-ч професорував по катедрі ботаники і видавав літературні альманахи „Денница“ (1830, 1831 та 1834 рр.). Учений весь був захоплений Шелінговою натур-філософією, і його праці, зберігаючи наукову вартість, цінну для того часу, були, як писали про Максимовича його критики, „поэзією естествознанія“, „двѣтами науки“, а ботаника його — „вдохновенною ботаникою“. Вона з'явилася як перший дослід в Росії, за словами фахівця того часу, „въ своемъ современномъ состояннии, со всѣми изслѣдованіями тогдашнихъ представителей науки Декандоля, Линка, Мирбеля и др. Въ то же время она заговорила изящнымъ русскимъ языкомъ. вмѣсто прежнихъ насильственно составленныхъ терминовъ... (з'явилися) коренныя русскія названія, которыя до того были удачны, что тотчасъ же вошли во всеобщее употребленіе — пологъ, распуковка, подвенечникъ, колосинка, завитки, а особенно термин „особь“ вмѣсто курьезнаго слова „индивидуумъ“ и т. д. Такі-ж відозви ми маємо про інші ботанічні і часті зоологічні праці Максимовича.

В ті-ж таки молоді роки він став відомим письменником, і літературна братія зустрічала його, як свого товариша. Учений великої ерудиції і широкого погляду об'єднувався в професорі з майстром слова та поетом. Пушкін, що приймав участь у „Денниці“, рекомендував Максимовича президентові академії, потім міністру Уварову словами: „Мы Максимовича давно считаемъ нашимъ литераторомъ, онъ подарилъ насъ малороссійскими пѣснями“, і так далі. Мих. Ол-ч рано ввійшов до гурту і зав'язав стосунки мало що не зо всіма російськими письменниками — Баратинським, Веневітіновим, Вяземським, Дельвичем, Язиковим, Козловим, Полевим, Тютчевим, Гнедичем, Лажечниковим, Вельтманом, Плотньовим та инш. Відомий в російському письменстві С. О. Соболевський видає його перший збірник українських пісень. В. Одоевський відшукує Мих. Ол-ча в студенському інтернаті і закликає до свого гурту, а в 30-ті роки пише до нього про складання дитячих і популярних книжок¹⁾ та радиться з приводу видання „народної хемії“ і невеличкої популярної географії²⁾. На той час (1833-й рік) Максимович надрукував народну книжку „Наука о Божьемъ мірѣ“, перше популярне в цьому напрямкові видання в Росії, яке передруковано було десяткі разів і розповсюдилось в тисячах примірників. З кінця 20-х і в 30-ті роки професор природознавства стає близьким чоловіком до представників московського первісного слов'янофільства. Натур-філософські теорії призвели Максимовича до самосвідомости в пануючому тоді народньо-романтичному напрямку. Чималий вплив

1) „Кіевская Старина“, 1883 р., № 4, с. 844.

2) Лист від 10-го червня 1833 р., рук. відд. Всенар. Бібліотеки України III. № 5206.

зробив тоді на нього талановитий професор-журналіст Надеждин, який раніш, ще до виходу „Вечорів на хуторі“ Гоголя, пророкував, що в російській літературі „близко́к поворотъ отъ искусственного рабства и принужденія, въ коемъ она доселѣ не могла дышать свободно, къ естественности, къ народности“. Максимович, в ті-ж таки часи, в своїй актовій університетській промові 1832 року „О русскомъ просвѣщеніи“ теж підкреслював велику вагу „своєнародного“ в історичній і літературній перспективі. „Самобытность“, оголошував він, „непремѣнно должна быть удѣломъ народа, который хочетъ жить плодотворною жизнью и оставить наслѣдіе грядущимъ поколѣніямъ“. Проте, в самосвідомості Мих. Ол-ча об'єднувалися гармонично, без надмірних випадів, і ідеалістичне народолюбство — „народничество“, і визнання великої ваги всебічної європейської освіти, і раннього слов'янофільства 30-х років. Найближчим і найбільш інтимним колом людей, з якими жив душа в душу Максимович у Москві і не поривав до смерті відносин та обопільного шанування, приязні і любови, були слов'янофіли, насамперед — Сергій Аксаков, Хомяков, брати Киреевські, Самарін, а його великими приятелями й приятельками залишилися на весь час життя Єлагіні, Кошельови, Сухово-Кобиліни, Теплови, Огарьови, Павлови, Чижов, Кокорев, Загоскін, Хвостов та багато інших.

На 30-му році життя Мих. Ол-ча настав час чималої кризи: його призначено професором словесних наук, деканом факультету і ректором нового університету в Києві. На Україну він сам поривався, затуживши за рідним краєм, особливо після смерті матери, яка провіщала йому в одному з листів 1825 р.: „счастье свое найдешь не въ столицѣ, но на своей родинѣ“¹⁾. Сім років, з 1834-го, прожив Максимович у Києві, читаючи лекції з словесности, а до кінця 1835-го залишався й ректором університету, доки не втомився через силу від адміністративної праці. З першої-ж вступної його лекції „О значеніи и происхожденіи слова“ молодий професор захопив аудиторію живим, натхненним красномовством. — Йому прийшлося відразу розпочати курси російської і слов'янської філології, теорії словесности та історії літератури. В цих галузях знання в Росії мало що було зроблено, дещо переважно тільки обґрунтовано і де-в-чому зібрано матеріали та позначено шляхи дальшого провадження наукової роботи. Здебільшого, і в наукових теоретичних питаннях, і в опрацюванні матеріалів Максимовичу доводилося бути піонером, прокладати нові стежки в невідомих чи маловідомих галузях знання. Йому-ж одному з перших належить слава за означення великої ваги народньої словесної творчості і наукового підходу до неї. В 1834-му році Мих. Ол-ч видав другий збірник українських дум і козацьких пісень побутового змісту. Відомий слов'янознавець Шафарик звернув увагу на молодого етнографа і подав йому пропозицію спільного з ним видання етнографічних матеріалів²⁾.

Про лекторство Максимовича старий його слухач згадує, як довго залишилися на пам'яті студіювання і критичні огляди письменників і поетів та лекції професора про народню поезію, і „Слово о полку Игореві“, яке він переклав для слухачів на сучасну мову, а потім — на українську. Цей переклад, надрукований у 1857 році, як сказано в передмові, виконано було „языкомъ и складомъ Украинскихъ пѣсень, состоящихъ (со „Словомъ“) въ ближайшемъ и прямомъ родствѣ“. Максимович перший порівняв „Слово“ з народньою поезією і висловив думку, що „Пѣснь

¹⁾ „Кіевск. Старина“, 1882 р. № 1, с. 159.

²⁾ Лист Шафарика до Максимовича 25-го вересня 1835 р., рукоп. відд. Всенародн. Библиотеки України III, № 5440.

Игорю не импровизована и не пропѣта, а сочинена и написана. Пѣвецъ Игоря возводитъ народную изустную поэзію на степень образованія письменнаго, на степень искусства. Авторъ „Слова“ — поэтъ родившійся въ вѣкъ изустной поэзіи, полный пѣснями и вѣрованіями своего народа, но онъ вмѣстѣ и поэтъ грамотный, причастный высшимъ понятіямъ своего времени; онъ поэтъ-писатель. Его пѣсни полны еще всею искренностью и красотою народной поэзіи, но она есть уже сочиненіе написанное: въ этомъ состоитъ ея значительность въ развитіи народной русской поэзіи“¹⁾.

В галузі філології наукові праці Мих. Ол-ча мали для того часу чималу вартість. Так, він один з перших учених визначив ознаки не тільки чільних, але й дрібних поділів і української і російської мови. В. Даль визнавав, що майже все переказане Максимовичем про ці поділи, фактично стверджено, і що Мих. Ол-ч володів „завидною способністю схватывать по немногимъ даннымъ отличительные признаки нарѣчій и подводить ихъ подъ грамматическія правила“. Учений наш, поряд з Востоковим та іншими, затвердив у своїх філологічних працях те самостійне місце східньо-слов'янських мов, яке за ними лишилося до цього часу. Старий тенденційний поділ слов'янських мов на південно- та західньо-слов'янські було порушено і, як доводив Максимович, „русская рѣчь должна быть принимаема за самостоятельный отдѣлъ въ кругу славянскихъ“ і „главное отличие этой рѣчи отъ инославянскихъ есть полногласіе — остатокъ первобытной славянщины, сбереженной... на востокъ“²⁾. Книжки Максимовича „Начатки русской филології“ та „Исторія древней русской литературы“ свідчать, оскільки серйозно і науково упорядковане було те, що переказував він слухачам на лекціях. А курси філологічні Максимовича особливе значення мали якраз у київському університеті, де стикалися дві ворожі одна одній слов'янські нації — польська і українська, і в руках професора-філолога знаходилися найкращі засоби що-до утихомирення тієї ворожнечі шляхом наукової освіти.

Максимовича любили й поважали як його товариші — серед яких найбільше було поляків-професорів з кременецького лицю, — так шанувало його й київське суспільство. Переважно він обертався серед інтелігентного та вченого гурту киян, де між іншими був великий знавець історичних джерел митрополит Євгеній, а особливо приятелював з ректором духовної академії Інокентієм Борисовим, пізніш красномовним архієпископом херсонським. Спомини за нього, надзвичайно щирі і сердешні, ми знаходимо в книжці „Письма о Киевѣ“, яку Максимович присвятив Інокентію. В листі другому цієї книжки він каже Погодіну про ту прихильність Інокентія, яка закрасила семирічний його службовий час у Києві: „Особенно въ первый годъ, когда послѣ разлуки съ моими московскими друзьями и товарищами, одолѣвала меня сильная тоска въ моемъ здѣшнемъ университетскомъ одиночествѣ, сдруженіе съ Иннокентіємъ было благотворною опорою для души моей. Незабвенны мнѣ тогдашнія его бесѣды со мною по вечерамъ; и его длинная келія въ Братскомъ монастырѣ, вся заваленная книгами и газетными листами; и выходная дверь изъ нея въ большой садъ, отдѣленный отъ міра каменною стѣною и ушпигованный, по выраженію Гоголя, устремленными къ небу тополями. Сколько разъ я приходилъ туда, истомленный служебными дѣлами, кипѣвшими тогда подъ барабанною скороспѣшностью фонъ-Брадтке (куратора київської округи); и каждый разъ возвращался оттуда освѣженный

¹⁾ Собр. соч. Максимовича, т. III, с. 483.

²⁾ Собр. соч. Максимовича, т. III, сс. 42, 62, 67.

душею и мыслию“¹⁾). І не тільки в довгих дружніх розмовах та в зворушливому дружньому листуванні виявлялися почуття обох приятелів: вони часто подорожували вкупі по околицях Київа—до Китаєва, Пирогова, Борщагівки—таї по інших місцевостях, згадували старовину, розмовляли про минуле українського життя та милувалися краєвидами, а весною, яку обидва особливо любили,—відродженою красою природи.

Навідувалися до Максимовича у Київ і його московські приятелі: так, в осени з закордону поверталися і заїхали до нього Погодін, Надеждин, П. Киреевський та Д. Княжевич; Мих. Ол-ч водив їх по Київу і показував старовину, вже тоді захоплений історією міста і рідного краю. Треба пригадати, що перед тим, таї після того, до самого останнього дня у самотнього Максимовича переважало над іншими почуття прихильності до односторонніх людей,—і приятелів, дійсних приятелів, у нього було чимало. В молоді роки, як уже було сказано, приязню дарував Мих. Ол-ч багатьох московських своїх знайомих, серед них особливо—Надеждина, Шевирьова, Погодіна. Михайло Петрович Погодін—людина реального напрямку і через міру практичного, тверезого складу—в своїх особистих відносинах не міг уникнути впливу Максимовичової сердешності і ширости, і навіть у діловому його листуванні почувуються відгуки приятельської прихильності, а в одному з останніх листів, під час ювілею Максимовича в 1871-ому році, Погодін пише йому любе приятельське „посланіє“, згадує, шуткуючи, „молоденького хохлика“ Мих. Ол-ча 20-х років, товаришів з університету, знайомих з Аксаківського гурту, наукові суперечки за варягів та Андрія Боголюбського, довгі роки приятелювання, і закінчує сердешними привітаннями і побажаннями старому приятелю²⁾. З земляком своїм Мик. Вас. Гоголем Максимович зустрівся на півночі ще в 1829-му році. Листи Гоголя до Мих. Ол-ча теж надзвичайно ширі й прихильні. Мрії його жити вкупі з Максимовичем, працювати в київському університеті, збирати етнографічні матеріали, писати українську історію та віддатися вивченню рідного краю і творити під небом України—не здійснилися. Гоголь залишивсь на чужині, Максимович переїхав в 1834 році до Київа, і там вони зустрілись через рік. У дванадцятому листі про Київ Мих. Ол-ч переказує такі характерні риси за це одвідування поетом Святограду: „Прежде всѣхъ, гостившихъ у меня, былъ Гоголь, нарочно прїѣзжавшій ко мнѣ въ концѣ іюля... Онъ пробылъ у меня пять дней, или лучше сказать, пять ночей, ибо въ ту пору все мое дневное время было занято въ университетѣ, а Гоголь уѣзжалъ съ утра къ своимъ нѣжинскимъ лицейскимъ знакомымъ и съ ними странствовалъ по Кіеву. Возвращался онъ вечеромъ, и только тогда начиналась наша бесѣда. Нельзя было мнѣ не замѣтить перемены въ его рѣчахъ и настроеніи духа: онъ каждый разъ возвращался неожиданно степеннымъ и даже задумчивымъ... Я думаю, что именно въ то лѣто начался въ немъ крутой переворотъ въ мысляхъ—подъ впечатлѣніемъ древне-русской святыни Кіева, который у Малороссіянъ XVII-го вѣка назывался русскимъ Іерусалимомъ... Вмѣстѣ съ Гоголемъ мнѣ удалось только на другой день его прїѣзда бывать у Андрея Первозваннаго. Тамъ я оставилъ его на сѣверо-западномъ углѣ балкона, отлучась по дѣламъ... а когда вернулся я, нашелъ его возлежащимъ на томъ-же самомъ мѣстѣ. Я помню, что изъ представлявшейся оттуда обширной панорамы Кіева—тебѣ, Тургеневу Александру Ивановичу... и другимъ, съ которыми я бывалъ тамъ, всего болѣе нравился видъ на Подоль и Днѣпръ. Но Жуковский всего пристальнѣе вглядывался

¹⁾ „Письма о Кіевѣ“, Москва, 1869 р., сс. 8—9.

²⁾ Кіев. Старина, 1904 р., № 9, сс. 71—77.

въ ту сторону, гдѣ Вышгородъ, градъ Ольгинъ, и срисоваль себѣ тотъ видъ, а Гоголю особенно полюбился видъ на Кожемяцкое удолье и Кудрявецъ.—Когда-же мы снова обходили съ нимъ вокругъ той высоты, любуюсь ненаглядною красотою кievскихъ видовъ, стояла неподвижно малороссійская молодица въ бѣлой свиткѣ и намиткѣ, опершись на балконъ и глазѣя на Днѣпръ и Заднѣпровье. „Чего ты глядишь тамъ, голубко?“ мы спросили. „Бо гарно дивитця“, отвѣчала она, не перемѣняя положенія; и Гоголь былъ очень доволенъ этимъ вираженіемъ естетическаго чувства въ нашей землячкѣ¹⁾).

Чим далі одходив Максимович від офіційної науки, яко університетський професор, тим більше його охоплювали досліджування українського старого життя, рідна українська сучасність у зв'язку з її минулим, інтереси виключно південного краю, його батьківщини. Ще в 1840 році Мих. Ол-ч видав першу книжку збірника „Кіевлянинъ“—це було й перше у Києві періодичне видання, назву якого через чверть віку перехоплено відомою газетою. Наслідком „Кіевлянина“ (збірок 1840, 1841 та 50-го років) і „Українця“ 1859 і 1864-го року, з'явилося видання з 80-х років „Київської Старини“. В передмові до першої книжки „Кіевлянина“ Мих. Ол-ч висловив, що особлива й переважна мета видання покладається в досліджуванні і доведенні до належної відомості всього того, що торкається Києва і всієї південної Руси—як Київської, так і Галицької. Красне письменство і віршування в збірниках займало другорядне місце—на першому плані були історичні, філологічні і взагалі науково-популярні статті, найважливіші—„Огляд старого Києва“, „Волинь до XI-го віку“, „Луцьке братство“, „Видубецький та Гнилицький монастирі“, „Про гетьмана Сагайдачного“, „Про український правопис“, „Червоно-руські вірші“ то-що. Дослід-же Максимовича про Коліївщину було заборонено тогочасною цензурою. Так у 40-х роках визначилися головні інтереси і завдання наукової праці Максимовича в галузях самого широкого українознавства. У всіх напрямках вивчення рідного краю покладає він стежки і почати робить перші кроки важкої праці на необробленому полі української історії і українознавства.

Ще таки в початку 40-х років зі своїм приятелем Інокентієм замислив він скласти в Києві „Общество истории и древностей словено-рускихъ“, якому стали на перешкоді урядові „незалежні обставини“. Минуло чверть віку, і в 1867-му році біля цієї ідеї згуртувалося чимало учених і українолюбів, що почали здійснювати думку старого українця і виробили статут товариства „истории и древностей“. В. Б. Антонович та інші професори університету і духовної академії вняли на себе клопотання про деякі зміни, поширення і пристосування статуту до урядових вимог²⁾, і в 1873-му році було затверджено статута, який дав основу для історичного товариства імені Нестора, що існує і до цього часу у Києві. А Максимовичу випало задоволитися поки-що „Временною коміссією для разбора древнихъ актовъ“, в якій він з самого початку, з 1843-го року, приймав найдіяльнішу участь і виготовував до друку перший і другий том „Пам'ятники луцького та кievського Богоявленського братства“. За ті-ж роки він редагував відомі видання Фундуклеєві—„Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“ та „Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ въ кievской губерніи“.

З 1841-го року покинув він офіційну службу (в 43—45-х роках Максимович ще викладав приватно за проханням міністра курси в кievському університеті; клопоти-ж його в 1850 р. стати кievським цензором ні до

¹⁾ „Письма о Кіевѣ“ сс. 56—58.

²⁾ Лист М-ча з 16-го грудня 1872 року, рук. відд. Всенар. Бібліотеки України III № 5632.

чого не привели), і оселився у себе на хуторі, на Михайловій горі, над Дніпром, і перебував переважно там, не покладаючи рук над працями з української історії, філології, а також археології і етнографії. В 1848 році написав він дослід „Бубновська сотня“ (на Золотонощині) — перший талановито виконаний зразок розвідок, якими пізніше уславився український історик Ол. Мат. Лазаревський; у 1859—60-му роках надрукував свої цінні „Письма о Богданѣ Хмельницкомъ“ з приводу монографій Костомарова, який свідчить, що „не иначе, какъ съ благодарностью отнесся къ замѣчаніямъ Максимовича“, а в 1856—57-му і в 1863-му роках гаряче провадив полемику, переважно з приятелем своїм Погодіном, з приводу питання „о старобытности малороссійскаго нарѣчія“ та „о мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и о населеніи ея новопришлымъ народомъ“. У цій науковій суперечці, що тривала між „сївверянами і южанами“ більш півстоліття, Максимовичем покладено було основні підстави задля вирішення її у тому розумінні, яке висловив так давно той-же таки Мих. Ол-ч. В 1856 р. він надрукував також „Дни и мѣсяцы украинскаго селянина“ („Русская Бесѣда“), — підсумок його вивчення народнього побуту селянського життя, етнографічний нарис, планований за календарним роком.

Але вченого українолюбів і живого чоловіка часто кортіло кинути своє самотнє перебування пустельника хуторянського, і він іноді на досить довгий час залишав свою поетичну гору і переїздив то до Москви, то до Києва. Так, з осені 1849 р. аж до літа 1850 р. Максимович жив у Москві, працюючи в московському „древлехранилищѣ“ та інших місцях над українським історичним і літературним матеріалом, і повернувся він на Україну вкупі з Гоголем. А в 1857 році його закликали московські приятелі редагувати слов'янофільський журнал „Русскую бесѣду“, куди запрошував він працювати, як і пізніше до Аксаковського „Парусу“ Шевченка. Також допомагав він відновити товариство „любителей російской словесности“, деякий час і секретарював. Тоді Мих. Ол-ч, за невеликою перервою, перебував у Москві мало не півтора року, до весни 1859-го, де видав свою першу книжку „Украинця“ з історичними статтями на українські теми та перекладом на українську мову „Псалмів“ і „Слова о полку Игореві“. Друга книжка „Украинця“ 1864-го року вийшла з нарисами про Київ, Волинь, то-що. На початку-ж 60-х років Максимович поряд з участю в „Основі“ (Листи про Хмельницького, Взаємовідносини українців і поляків у XVII в.) друкує в „Дні“ Ів. Аксакова свою „Оборону“ українських оповіданнів Гоголя від надмірних і жорстоких нападів Куліша, і не пориває зв'язку з слов'янофілами і надалі.

Саме місто Київ притягало нашого вченого все більше в останні роки життя, коли всі його інтереси виявилися виключно в дослідженнях української історії, топографії, археології, літератури стародавніх часів. З 1856-го року він починає одвідувати Київ літом, якщо не буває на півночі, і живе в місті довгий час, приятелює з професором ботаники і почасти археології Києва Оп. Роговичем та з ученим протоєреєм Петром Лебединцевим, і свої дрібні праці друкує в єдиному тоді періодичному київському виданні (крім „Трудовъ Духовной Академії“) з нахилом до серйозної історичної науки — у „Епархіальнихъ Вѣдомостяхъ“, які Лебединцев редагував. За це останнє десятиріччя між роботами Максимовича найбільшу вагу мали його „Письма о Козакахъ“ з приводу дослідів В. Б. Антоновича, науково-критичний огляд „Описанія Кіева“ Закревскаго з цінними додатками та десятки історико-топографічних заміток про Київ і Україну. Старий учений в останні роки життя звернув переважно увагу на топографію і археологію. Ще як розпочиналися в Москві в 1867 році розмови про необхідність історико-археологічних з'їздів, він переслав в мо-

сковське археологічне товариство свою працю „Українські стріли древнішихъ временъ“..., а на першому археологічному з'їзді (1869) прочитано було його доповіді: „О нѣкоторыхъ лѣтописныхъ названіяхъ мѣстностей“ та „О значеніи имени Троянъ, упом. въ „Словѣ о Полку Игоря“. Сам Максимович не міг за хворістю одвідати Москви, і лише після урочистого святкування у Києві його науково-літературного ювілею (1871-й рік) зробив останню подорож до Москви і Петербургу на початку літа 1872 р.

В ті ж таки роки Максимович клопотався в попередньому комітетові про улаштування 3-го археологічного з'їзду у Києві 1874-го року¹⁾, на якому йому вже не довелося ані читати свої доповіді, ані бути присутнім: змалку слабкий на здоров'я, натрудивши свої очі мало не до сліпоти, хворий на ревматизм і часті простуди та кволий на ноги, перебував він на Михайловім хуторі, де й помер 10-го листопада 1873 року. І поховано його там-же на горі, біля його бідної сільської хати, на рідній землі і під рідним небом, як того бажало його щире українське серце.

Переказуючи коротеньку біографію Мих. Ол-ча в зв'язку з переліком його наукових праць, ми зазначили заголовками деяких із них одну окрему — властиву йому більш чим кому іншому — особливість в способах витворення його наукових розвідок: ці писання були іноді дуже коротенькі, іноді це були досить довгі листи з наукових питань на адресу близьких приятелів або авторів того чи іншого наукового досліду, зо всіма ознаками особистого, приватного листування, з ліричними побічними замітками в зв'язку з різними спогадами, а бувало і з жартовливими чи гумористичними випадками, — і цей жанр писання невеликих розміром але важливих і цінних змістом наукових праць був улюблений його жанр, — спосіб надзвичайно характерний і ніби-то особливо пристосований до характеру, вдачі і особистого духовного обличчя нашого українського вченого. Щоб уява про цей „штиль“ була виразніша, перекажемо одну з його наукових довідок — листів до Погодіна. У п'ятому листі Мих. Ол-ч пише про відшукування місця могили Віщого Олега²⁾. Починається лист віршами автора

Ой згадай, друже милий,
Як зо мною Ти гуляв
На Скавиці да шукав
Віщого могили!...

Ми чужих могил шукаем,
А могила знайде нас, —
Коли-ж прийде смертний час,
Того не вгадаем.

Далі Максимович оповідає, як один сусідній мешканець біля щекавицького кладовища показав йому, де, за старовинними переказами, місце ніби-то Олегової могили, а саме — в північно-східньому кутку Щекавиці. За цим ідуть наукові і документальні досліді і міркування Максимовича з посилками на літописи і на сторінки відповідних джерел, які стверджують старовинний переказ та спростовують вигадки Закревського, — і автор дивується, що „никто изъ ученыхъ кіевоописателей не указалъ еще намъ лучшаго и вѣроятнейшаго мѣста для Олеговой могили на Щековицѣ“, ніж мешканець сусіднього уздолля.

Такий характерний Максимовичів спосіб передавати свої досліді в інтимних листах, перебиваючи їх ліричними виразами, відповідними до змісту наукових дослідів спогадами, думками, — виявляє основні риси Мих. Ол-ча, яко вченого чоловіка: наука його охоплювала й давала йому немов-би поетичне натхнення; дріб'язкові довідки, педагогічна ерудиція йшла поряд з лірикою його душі, черстві тексти документального матеріалу відживали у нього і ставали яскравими свідоцтвами ніби-то, живого слова сучасної людини, що пригадує не так то вже давно забуте ми-

¹⁾ Лист О. С. Уварова 9 березня 1872 р. рукопис. відділ Всен. Бібліотеки України III. № 6064.

²⁾ „Письма о Киевѣ“, сс. 19 — 23.

нуле. І те-ж саме помічаємо ми в ріжноманітній науковій роботі Максимовича чи то з природничих галузів ботаники і зоології, чи то в дослідях літературних та критичних, чи в етнографічних і археологічних студіях, чи в історичних і історико-топографічних працях; чи писав він про систематику рослин, чи про Богдана Хмельницького чи про стріли кам'яні, чи про прилуцьких полковників, чи про Межигірський монастир, Київ, Переяслав, Золотоношу... Як сам Мих. Ол-ч висловлювався, всюди у нього в наукових досліджуваннях знаходилася „хмелинка поезії“.

Але й не тільки одними умовами життя і праці Максимовича пояснюється те, що він небагато залишив окремих великих розвідок, наукових книжок, а переважно писав невеликі етюди наукового змісту, подавав замітки, уваги, маленькі довідки, почасти журнальні статті, а то ніби й газетні побіжні нагадування, міркування, тощо. Якщо можна порівнювати наукові питання з поетичними творами, то докладні монографії є подібні до поем, епосу,—а Мих. Ол-ч писав праці, схожі до ліричних віршів, зберігаючи у своїх невеликих розвідках усю силу і значення наукового змісту і наукової важливості. Така була його вдача, такий був характер його відношення до науки, так одбивався на його праці тісний зв'язок розумового напрямку і сердешного поривання — основна риса особистого його таланту.

З одного й того самого джерела суцільної натури Максимовича виходили його наукові інтереси при всій ріжноманітності і часто навіть зовнішній протележності тем, які він розробляв в своїх наукових розвідках. Мих. Ол-ч був людиною живої душі і сприймав усе, що оточувало його, з захопленням аж до самої старости молодого серця, цікавився всім, що було навкруги його — чи то була природа, яка ніколи не здавалася йому мертвою, непорушною, чи то люди, що ніколи не уявлялися йому лише діями давно минулого, а стояли перед очима живими, ніби-то його сучасниками, за яких він радів чи душою болів, побивався, яким дорікав, яких боровив, до яких звертався всім своїм чулим серцем, пильно слідкуючи за їх долею, щастям і пригодами. І оце живе сприймання світу Божого утворювало ту здатність відгукуватися на ріжноманітні біжучі наукові питання, рухливість, швидкі переходи від однієї теми до другої, що в натурі Максимовича об'єднувалося загальною думкою, пристосовувалось одно до одного, і врешті виявляло один суцільний малюнок, складалося в велику поважну наукову роботу, маючи зовнішній вигляд малих, почасти й дрібних етюдів наукового змісту.

Михайло Олександрович не був поетом — художником слова, вірші його не пройняті внутрішнім поетичним вогнем; проте він був поетом науки, наукової думки, серцем приймаючи все сучасне, що його оточувало, все далеке—в перспективі минулого, і так, що аналізуючи науковими засобами, ота-ж то „поезія науки“ синтезувала його розвідки у всіх наукових галузях, що цікавили живий розум дослідувача.

І не тільки наукова праця об'єднувалася у Мих. Ол-ча з поетичними настроями,—все життя його пройняте було тією романтикою почуття: вона одбивалася на самому його буденному житті, і буденне життя розквітчувалося тією поетичною романтикою. А за часів, коли в тому житті траплялися романтичні моменти, Максимович і до них знаходив способи підійти, так-би мовити, з наукового боку. Досить яскраво, наприклад, ця риса його вдачі виявилася у випадку одруження Мих. Ол-ча. Вченому нашому йшов п'ятдесятій рік. Поховавши незадовго до того батька й сестру-вихованку, сумуючи за приятелем своїм Мик. Вас. Гоголем, що несподіваною і наглою смертю кінчив свої дні, Максимович задумав кинути самотнє життя, уподобав собі жінку землячку, золото-

ніську сусідку Марію Василівну Товбичеву, і 30 квітня 1853 року одружився з нею на щастя останніх двадцяти років свого життя. І ото серед паперів Мих. Ол-ча залишився початок якоїсь його докладної праці, а на першій сторінці помічено: «1853 года, 19 марта, на Михайловой горѣ»¹⁾. То були замітки, виписки на теми, які розподілено по заголовках: „О невыгодѣ одиночества, о значеніи супружества, о старшинствѣ мужа над женой, любви мужа къ женѣ, о кротости и молчаливости жены“ — і далі тому подібне. Так науково, тижнів за шість до весілля, лагодився Максимович підійти до романтичного моменту свого сиротинного життя.

Про Максимовича Драгоманов влучно сказав, що він був „для Киевской Руси цѣлымъ ученымъ историко-филологическимъ учрежденіемъ и вмѣстѣ съ тѣмъ живымъ народнымъ челоѣкомъ“. Порівняння ваги Максимовича для української науки з Ломоносовим не буде великим перебільшенням. У кожному разі, наука українська в галузях етнографії, історії, топографії історичної, історико-літературного студіювання, а навіть археології та иншого українознавства пішла в значній мірі від нього: сучасники його, робітники на цьому-ж ґрунті почали свою працю все-ж таки пізніше, відокремивши свої спеціальні фахи, — а Максимович синтезував майже всі галузі українознавства в своїх наукових дослідках і розпочав усю різноманітну роботу над українським історико-філологічним, етнографічним і археологічним матеріалом, — сторіччя української науки може починатися з його збірників, розвідок, з його почину: що не казати, а за його першими кроками пішли вже далі і більш талановиті, і більш щасливі дослідники...

І не в самій лише науковій галузі цінна була робота Максимовича для української справи. Ніколи не був він політиком, не став і організатором українського громадського руху, — проте-ж українське громадянство не може його не згадати, як свого чоловіка, „українофіла за старою термінологією“. Правда, він був і зостався до останніх днів українцем давно минулого штилю, виріс на слов'янофільській народолюбній романтиці, але й нові течії громадського українського руху з 50-х років були йому відомі й приємні для нього. Усе своє тихе життя смиреномудрого вченого, людини поміркованої в своїх бажаннях, переконаннях та мріях, ставився він прихильно і брав близько до серця лише питання культурного та літературного поступу в українській справі — і так було за всі останні сорок років його життя і праці на Україні і для України. Ще з 30-х років минулого століття літературно-етнографічні інтереси Мих. Ол-ча наблизили його до харківських українолюбів і письменників, а з Квіткою Основ'яненком він провадив цікаве листування в 1839 — 40 роках²⁾ за український правопис, подав думку друкувати додатки до „Отечественныхъ Записокъ“ на „наський мові“, і Квітка радісно повідомляв, що справа посувається, і редактором українських додатків має бути Євген Гребінка. З приводу правопису Максимович, незадоволений правописами Котляревського, А. Павловського, Квітки, — вже в першому збірникові пісень утворив свій етимологічний український правопис і надрукував у другому збірнику „Кієвлянина“ теоретичну статтю „О правописаніи малороссійскаго языка“. Цей правопис довгий час панував переважно серед галицьких письменників.

З 40-х же років зав'язалися й приятельські відносини Мих. Ол-ча з Кулішем та Шевченком. Так, на одному рукопису Кулішевих записів ще 1840-го року позначено власною рукою Максимовича: „писано... моїм любим Кулішем“³⁾. Відносини Мих. Ол-ча до Шевченка були сердешно

¹⁾ Рукоп. відділ Всенар. Бібліотеки України, № 2423.

²⁾ Киевская Стар., 1883 р., № 6, сс. 346 — 352.

³⁾ Рукоп. відд. Всенар. Бібліотеки України II, № 3127.

близькими; листування їх найширіше, приятельське, — а літом 1859-го року поет перебував якийсь час на Михайловій горі. Там залишився старий граб із лавкою під ним, де любив сидіти Тарас Григорович і милуватися широким краєвидом від заканівських гір до черкаського побережжя. Проводжав Максимович і труну свого приятеля на Чернечу гору і виголосив під час похорону поета свої вірші:

Сподівалися Шевченка

Сей год на Україну,

А дождалися побачить

Його домовину...

Співробітником був Мих. Ол-ч і „Основи“, де надрукував у відповідь М. Грабовському листа — „О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ въ XVII-мъ вѣкѣ“. А за рік до визволення селян з кріпацтва, 10 лютого 1860 р. не до кого іншого, як до нього, звертався український діяч М. Левченко з порадою про план заснування на чолі з Максимовичем товариства задля надання селянству, простому „русинському“ народові, себто українцям, сприятливих умов одержання хоча первісної освіти¹⁾.

Так припало Максимовичу на долю стати зв'язком поміж старим поколінням романтичного українолюбства та новими людьми, які сімдесят років назад поширювали українську громадську справу, переважно у Києві, в напрямку націоналізму на демократичному, федералістичному, а пізніш соціалістичному ґрунті. Підтримуючи приятні відносини з такими прихильниками українства, як Галаган, брати Лебединцеви, Чалий, Тулов, що були більш суголосними з його старечими почуттями і світоглядом, Мих. Ол-ч увиходить у зв'язок з галицькими вченими і письменниками і з молодшим поколінням, з такими громадянами, як Антонович, Кистяковський, Чубинський, Драгоманов, тощо. Серед цих нових представників українського поступового руху Максимович в ті часи користувався всім авторитетом патріарха українського наукового, літературного та культурного відродження — без перерви від початку його до 70-х років минулого століття. В цьому й покладаємо найсильніше значення і вагу основоположника нашого українського наукового світогляду.

Минув час... Над могилою Мих. Ол-ча збудовано високого кам'яного пам'ятника, а частину землі на Михайловій горі набув у власність і оселився один із найближчих до Максимовича українців і найлюбіший його серцю, мовляв, позауніверситетський учень Володимир Павлович Науменко. Повівся в 80 роки звичай збиратись у нього серед літа однодумцям українцям, людям і старшого віку, і молодшого — там, на Михайловім хуторі, провадити щирі розмови та різноманітні бесіди на українські теми культурного, політичного і романтично-почутливого характеру. Згадується, як через п'ятнадцять років після смерті Мих. Ол-ча, в давній 1888-й рік, скупчилася на Михайловій горі чимала громадка і, вирушивши з оселі Науменка в подорож на Чернечу гору до Шевченка в гості, завітала до близької могили, обмінялася думками з приводу напису, що вирізано на цоколі пам'ятника вченому історичу і природнику — „Помянухъ дни древни въ твореніяхъ руку твоєю поучихся“, та голосно заспівала: „Рости, рости, а клин-дерево високо — поховали пана отамана в сиру землю глибоко“. То лунала стара пісня молодими голосами нового покоління, що по черзі повело українську справу далі — і досить далеко далі — по тій стежці, на якій перші ранні кроки проклав Михайло Олександрович Максимович.

¹⁾ Рукоп. відд. Всенар. Бібліотеки України, III, № 5850.

Перший збірник українських пісень Максимовича.

Книжки мають свою долю, і часто впливають вони на долю людей, що їх написали. Але-ж небагато відомо таких знаменних випадків, як із збіркою українських пісень, що якраз сто років тому її випустив у світ Максимович. Це головним чином вона на дві частини зламала життя свого автора, кинула його в нові умови із Москви до Києва на шлях адміністративної роботи у відповідальній ролі університетського ректора, що замість поліпшення в великій мірі негативно відбилось на його вже раніш розхитаному здоров'ї; вона поставила його в тісніші й бідніші інтелектуально рамці життя, серед специфічного оточення вчених манахів і духовних осіб, з одного боку ¹⁾, і морально чужої колонізованої професури, з другого. Ця невеличка, художньо видана книжечка пісень українських у білій обкладинці, утворивши йому славу літератора в Москві, спокусила Максимовича перетворитись із професора-ботаника на ректора-словесника, тимчасом як приблизно тоді-ж таки він одмовився замінити катедру ботаники на зоологію, яка йшла в нього, як він сам казав, „постоянною спутницею ботаники“, і одмовився навіть від наукової подорожі навколо світу, що тоді йому пропонували.

Багато днів сумних у цій своїй другій половині життя пережив Максимович, багато днів сіреньких, нужденних бачив він на своєму хуторі над Дніпром, на Михайловій горі. Не дала йому особистого щастя й радості ота зміна, на яку підштовхнув його успіх книжки українських пісень та деяких ораторських і літературних його виступів, а також і сум за батьківщиною, „за привольемъ Днѣпровскимъ“. Але-ж вона, оця сама трагічна для особистого життя Максимовича книжка „Малороссійскихъ пѣсень“, що з'явилася в 1827 р.,—вона стала на декілька десятиліть вихідним пунктом і моральною базою української науково-культурної роботи.

Передмова до цього збірника Максимовича, як і передмова до пізніших його збірок 1834 і 1849 рр., а також іще більше самі ці народні пісні, які були вперше видані в широкому й систематичному вигляді, не тільки вплинули на найвидатніших російських письменників, але й показали новий і правдивий шлях українським, перетворили їх, за виразом Куліша, із народників великоруських на українських. Вони наблизили їх до розуміння свого власного народу.

Українське питання що-до літературно-художньої творчості і близькі до неї проблеми вже тоді знайшли своє обґрунтування й до певної міри розв'язання.

¹⁾ „Інокентій один, — пише Погодин у своєму привітальному листі на ювілей Максимовича (1871 р., с. 66), — замінив тобі все московське товариство“. В листі з „Михайлової гори“ (20 лютого 1856 р.) Максимович пише до Данилевського, відмовляючи його від думки переїхати на Україну, щоб „у степовій глушині сум за батьківщиною не перетворився в багато гірший сум на батьківщині“. (Багалій, Матеріали для біоґр. XIX в, К. 1903, сс. 22 — 23).

Вже перший Максимовичів збірник 1827 р. утворив культ народности, виявив назовні українську народню стихію, дав їй помітне й поважне місце, звернув увагу на її красу, сердечність і ширість, уникнувши сухого теоретично-філологічного опрацювання української мови й абстрактних доказів про права на її існування.

Це мало величезне значення для дальшого розвитку української ідеї, дало напрямок і динаміку для розвитку наукових інтересів і широкої громадської роботи на українському ґрунті, надало нової ваги і вартости її змаганням і досягненням.

Це був перший етап перенесення місцевого українського побуту з його сумно-оригінальними кольорами й ласкаво-меланхолійними звуками на ширшу, перш за все—слов'янську арену, а потім і на арену загальнолюдського світового значення.

Мало виявлені перед тим і мало відомі духовні скарби українського люду показали в піснях і думах багатство його генія, здібностей, його природньої вдачі.

Ширші українські маси, що тоді не мали ще своєї власної книжної літератури, книжної обробленої мови, виявили себе творцем і власником народніх перлин, що були коштовніші від будь-яких блискучих взірців художньої літератури, і що мали в собі красу поезії, що була недосяжна для „шкільно-літературної“ творчости.

В цьому полягало право українства на пошану, увагу й вивчення, і не лише з боку самих Українців, але й з боку кожної освіченої людини, якою б мовою вона не говорила, яких-би пісень не співала.

Ці перші й пізніші збірники народніх пісень XIX в., що в них висвітлено яскравий образ українського народу з його реалізмом, гумором та лірикою, зустрічались серед читацьких кол з ентузіазмом. Історичну цінність цієї народньої поезії розуміли не лише їх видавці, але й ширші громадські кола, які починали уважніше й серйозніше ставитись до простого робочого народу, її творця, краще відчувати його лихо й недолю, починали вимагати для нього ліпших умов на життя. Етнографія тих часів і знайомство з історичною пісенністю перетворювалось на суспільство-знавство наших днів, примушувало йти в народ, робити спроби врятувати його від тяжкої неволі й злиднів.

Ця перша збірка українських пісень Максимовича відіграла велику роль як для своєї епохи, так і для пізніших періодів розвитку української культури, розвитку зростання самоповаги українського народу та його провідників—письменників, поетів і вчених, що часто перебували навіть поза кордонами російської України.

Не лише виходячи із почуття глибокої вдячності до людини, що 100 літ тому утворила, нехай напівсвідомо, а принаймні підготувала твердий, розумний ґрунт і широкі можливості для виявлення справжніх народніх українських аспірацій, але—й в інтересах науково-обґрунтованого досліді й висвітлення як самої цієї епохи в її стосунку до етнографічно-соціальної роботи,—нам слід зупинитись тут на цілій низці питань що-до появи в світ цього збірника пісень українських, на попередній роботі в цій галузі в нас і в сумежних країнах, на загальних умовах життя авторового, його духовних інтересах, а також того оточення, серед якого перебував він удома на батьківщині та в Москві.

Над колискою Максимовича ми маємо щасливе сполучення тих зовнішніх і внутрішніх семейних обставин, які сприяли й сприяють розвиткові інтересу й любови в дитині до минулого свого рідного краю, до

краси природи, серед якої живе вона, розвиткові замилювання близьким оточенням, побутом і звичаями місцевої людности.

Походженням з старовинного козацького роду ¹⁾, він на п'ятдесятому році життя в своїй автобіографії з захопленням малює ту „чудову смугу українських степів, що на схід од Дніпра сягає від Золотоноші через Згар і Кропивну до Сули“, котра тече, за його висловом, „срібляними струмками“. Тут, на хуторі Тимківщині, у бабки своєї з материного боку, він народився.

Серед тогочасних степів Полтавщини, коло Переяслава й Золотоноші, проминув його ранній дитячий вік, а з п'ятого року життя за певною семейною традицією віддали його для навчання грамоти до жіночого золотоніського монастиря. До вступу в новгород-сіверську гімназію підготовляв його найстарший із п'яти дядьків Тимковських, доктор права й філософії, колишній професор харківського університету, Ілля Федорович.

З таким-же самим захопленням, як і про природу Тимківщини, згадує Максимович і про Новгород Сіверський над Десною, де сім років промайнуло для нього як сім місяців у ботанічних екскурсіях серед монастирського саду й полковницького гаю ²⁾.

Ці враження живого зв'язку з українською природою зробили на нього більший уплив і глибше залишилися у пам'яті, як помічаємо з тієї-ж його автобіографії,—аніж шкільна наука, де навчали, як і в цілій Росії Пушкінського й пізніших періодів, „чому-нибудь и как-нибудь“ і з усього тільки верхи,—це зазначає по ширості і сам Максимович.

Ані у власних споминах і листах Максимовича з цього періоду, ані в свідцтвах близьких до нього людей не вдалося знайти безпосередніх докладних указівок про ті чи інші зв'язки його з селом, його звичаями, піснями,—докази цьому і навіть досить серйозну підготовленість для пізнішої етнографічної роботи ми бачили в його збірниках пісень і відповідних статтях, як „Дні й місяці українського селянина“ (Твори, II, с. 463—524) ³⁾.

В автобіографії таких указівок нема, і це зрозуміло, коли взяти до уваги, що писалась вона для опублікування в офіційному біографічному словникові московських професорів. Але докладна згадка в ній про те, що влітку по скінченні гімназії в 1819 р. він побував і на Тимківщині і в Туранівці, де 7 років перед тим учився в дядька,—побачив рідні знайомі місця, звернув увагу на зміни, що відбулися за цей час серед близьких йому людей: усе це виразно говорить, що він мав можливість відновити й освіжити враження й почуття своїх дитячих років і 15-літнім хлопцем їхати до московського університету з ясною картиною українського степу й поетичною уявою про життя на Дніпрі та Сулі.

¹⁾ Дід його по батькові, якого серед селян називали „старий майор“, відзначався своїм ухилом до старовинної простоти в житті. Максимович подає такий уривок із його листа до своєї дружини з 27 червня 1790 р.: „Прошу Вас іще: продайте Вашу рожеву гранітурову сукню: вам її не підходить носити; а на ті гроші після мого повороту можете собі зробити згідно зі звичаями київського намісництва, і це для Вас буде дуже пристойно“. Як бачимо, він намагався зберегти в своїй сем'ї український одяг.

²⁾ „Будучи ученикомъ Новгородъ-Сѣверской гимназії съ 1812 г., я не разъ видѣлъ какъ тамъ „кумилась“ въ знаменитомъ Троицкомъ саду и въ полковницкомъ гаю; но не припомню, было-ли тамъ цѣлованіе сквозъ березовые вѣтки, и такъ называемое „крещеніе кукушки“ (подъ видомъ травы „кукушкины слезы“), какія ведутся въ среднерусской сторонѣ, гдѣ и Троицкая березка зовется кумою“. („Дни и мѣсяцы украинскаго селянина“, т. II, с. 505).

³⁾ В „Днях і місяцях укр. селянина“ подибуємо, напр., таку інтересну звістку Максимовича: „Так гуляли цей весняний танок (Кострубонько) літ за 20 під Переяславом над річкою Каранню (на якій у Старосіллі проходило мое первісне дитинство)“. Хоч згадка про танок походить і не з дитячих років, бо рядки ці писались в 1856 р., але вже те, що Максимович зв'язав її з Старосіллям, потверджує його інтереси до народного побуту вже в дитинстві.

Свій моральний обов'язок що-до пам'яті своїх дідів та прадідів зі свого роду Максимович, прийдешній історик Київ і „Михайлогірський любитель рідної старовини“, виконав у своїй „Бубнівській сотні“¹⁾. Спогади-ж про минуле материнного роду на Тимківщині і можливо про власне перебування там лежали в нього „на душі“, як він пише в одному із листів 1872 р.²⁾, і сумно було-б, додає він, не видати їх у світ.

Але-ж так він їх за хворобою і не видав, хоч і збирався в останні роки свого життя, а через те й не маємо ми докладніших відомостей про його ранні дитячі роки.

Коротенькі „спомини“ про своїх дядьків Тимковських переслав він був з прохання Шевирьова для „Біографического словаря профессоровъ Московскаго Университета“, що готувався на сторіччя його існування, але не вийшов у світ, і тому вони були надруковані пізніше в „Київ. Стар.“ (1898, XI, сс. 254 — 272).

Доцільно буде тут довше зупинитись на особі Іллі Федоровича, старшого з Тимковських, у якого Максимович готувався до гімназії.

Відомий професор харківського університету І. Ф. Тимковський, що разом з Каразіном та іншими був його фактичним фундатором, у свій час особливо славився як видатний педагог, і тому університет часто покладав на нього обов'язки перевіряти школи на окрузі, що над ними керівництво належало університетові.

Закінчив він переяславську духовну семінарію. Із київської духовної академії після серйозного підготування, особливо в німецькій та латинській мовах, перейшов до Москви і здобув диплом московського університету. Пізніше став професором харківського університету.

Ясну й інтересну з українського погляду характеристику його поглядів на виховування молоді знаходимо в одній з його актових промов в університеті, які тоді професура дуже любила виголошувати на цих урочистих святах, а сам Максимович досягав ними пізніше великих успіхів у слухачів.

Промова ця мала назву „Про пристосування науки до положення держави та її завдань“.

„Молода людина, — казав Тимковський, — що має працювати на практичному ґрунті, примушена буде докладно познайомитися з людьми, з якими їй доведеться жити, вивчити країну, де провадитиме вона свою діяльність, шанувати й любити предківські національні (отечественные) звичаї. Корисні запозичення, — каже він далі, — потрібні, але не можна при цьому ігнорувати й місцеве народнього життя. Знаючи з досвіду, як могутньо впливає географічне положення на дух і звичаї, спосіб думання й життя людини, можна сказати, що бажати того, щоб один нарід був подібний до иншого — це визначає бажати переселити його на місце цього останнього і примусити прожити там довгі століття; а тимчасом окрім географічного положення впливають також мова, релігія“³⁾.

В цих словах про предківські звичаї, місцеве народне життя, мову, окремий розвиток двох народів недвозначно, хоч і в легально-м'якій формі, висловлюються погляди тих окремих і мало відомих тепер зі зрозумілих причин обережності гуртків „малоросійського“ дворянства, що подібно до Лукашевича готове було дзвонити келихами за успіхи Наполеона й пити за проголошення української республіки.

Харківський професор-службовець, практичний адміністратор, хоч і поет-філософ одночасно, Тимковський добре знав умови свого часу, ро-

¹⁾ Твори, I, с. 747—834.

²⁾ К. Ст., 1898, II, сс. 255—6.

Багалій, Опыт ист. харьк. университета, I, сс. 688 — 689.

зумів що та як можна сказати в офіційній промові, напевно в присутності губернатора й „генералітету“, як тоді говорилося. Його фрази про предківські („отечественные“) звичаї, абстрактні ніби-то розмови про географічне положення, географічні й мовні впливи,—університетська авдиторія могла зрозуміти як вияв офіційно-російської думки про нарід, народність, російську національну гордість, відмежування від чужоземних упливів.

Але-ж тепер ми знаємо далеко краще склад думок, почуття й настрої І. Ф. Тимковського, аніж знали їх його слухачі на університетському акті в Харкові.

Ми знаємо, що „отечественними“ звичаями для нього були українські, що в дитинстві він пригадував свого діда в старовинному козацько-українському вбранні, пригадував, як він перемінив його на російсько-німецький сурдут, і челядь, уперше побачивши його в ньому, кричала: „Німець, Німець!“...

Із тих його споминів, що були надруковані під кінець його життя у „Москвитянині“ (1852 р., № 20), дізнаємося, що разом із селянськими однолітками-товаришами він, бігаючи під дощем, вигукував:

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику;

Цебром, відром, дійницею
Над нашою криницею,
Над нашою світлицею.

Він пам'ятав до старечих років „предківські звичаї“, тому що в дитинстві сам спостерігав і брав навіть участь у народніх грах. Про це він так оповідає в примітках до своїх вищеазначених спогадів: „Із селянських переказів, які я чув в дитинстві, пригадую одного в душі народньої поезії. Ті місцевості за Поляків були у володінню князя Вишневецького. В одній із веснянок дівчата співали, розбившись на два хори, про його втечу підчас загального вигнання Поляків. Після кожного з двох віршів, що співали їх обидва хори по черзі, стаючи один проти другого, вони повторювали такий приспів, пританцювуючи: „Вистрибцем, видибцем, пане Вишневецький, воїводу Брестський!“

До цього короткого оповідання свого дядька Максимович подав пізніше багато докладнішу й точнішу редакцію, а також більший уривок пісні, що є для нас певним аргументом сталої народницько-етнографічної традиції в сем'ї Тимковських, а також того, що вона в цілому була передана ще з дитячих років Максимовичеві.

„А ось круговий танок історичного походження,—пише Максимович у „Днях“ (II, с. 476—477). Після князя Михайла Михайловича Вишневецького й побожної княгині його Раїси, народженої Могилянки, про яких добра пам'ять залишилась на Україні в трьох монастирях: Лубенському, Густинському й Ладинському,—спадкоємцем їх величезної на Україні дідащини (що сягала від Полтави до Прилуки в один бік, і до Домонтова на гірлі Супоя—в другий) залишився відважний княжич Єремія. Він був „пожаданною утхою“ для народу українського; але одружившись з Гризельдою Замојською (він залишив православну віру) коло 1631 р., і почалась тоді його взаємна ворожнеча з Україною. В 1648 р., коли зміцнівши Богдан Хмельницький почав веремія крутити Полякам, князь Єремія, що носив титул воєводи руського, примушений був назавжди попрощатись зі своєю українською Вишневецьчиною, втік із Лубень на Волинь, але зате в боротьбі з козацтвом був він наче лютий звір. Наступного літа витримав він Тернопільську облогу в Збаражї, де був поранений у ногу. З цього приводу козаки склали глузливу пісню, в якій запрохували славетного воєводу руського виводити танець по-німецькому. Приспів її до різних пісень і дотепер повторюється у весе-

лому танку дівчат — виступці. Дівчата, співаючи кожні два вірші, ідуть широким колом, але після приспіву вони пристрибуючи або подаються вперед, до середини кола, випроставши руки, щоб зустрітись, або відступають назад.

Ой, на ставку, на ставку,
Піймав сокіл ластівку.

Виступцем, видрібцем,
Пане Вишневецький,
Воеводо Кгрецький,
Да виводь танчок по Німецькій!

Просилася Настуся
В молодого Петруся:

„Пусти мене в таночок
Погулять до дівочок“.

„Тоді тебе я пушу,
Як косоньку розпушу“.

Помічаємо, що дядько й небож подають навіть два варіанти тої самої гри й пісні, а це говорить про те, що кожен із них спостерігав їх на власні очі, маючи, можливо, спомини про них у загальній семейній традиції.

Про другий інтересний епізод з цих-таки дитячих років Тимковський оповідає: „На п'ятому чи шостому році моему в селі на Великдень у ясну погоду... доросла молодь наша спускала за вітром змія, а дехто коло наших воріт по очищеній стежці приступками по три або чотири катався по черзі крашанками в поставлений мідний гріш. Хто збив, того яйце і гріш. Надивившись на змія, підскачів і я до гри. Побіг і виніс свої три крашанки, що дала їх мені мати“... Ми бачимо з цих споминів, що він не лише пасивно, але й активно брав участь у народніх грах і святах.

Після ознайомлення з цими дитячими споминами для нас зрозумілішою стає його лірична тирада, як і в Гоголя присвячена красі Дніпровій, і слова: „Хіба-ж можу забути тебе я, Дніпро, і твої води швидкі, — Дніпро, що поїв, годував і носив мене в дитинстві на хвилях своїх. І луки Дніпрові за Дубенкою з їх краєвидами, що бачив їх ранками, — на Черкаси і гори навколо Черкас; круглі й повноводі ставки з тіннями й мамбрійськими дубами. Як ми в сінокіс виїздили до дядька, які страви готувались коло куреня із коральових раків, як з весни завезені табуни гусей з виведеними дітьми пізньої осені сами прилітали додому й сідали на дворі цілі, дорослі й вигодовані!“

В останній фразі Тимковського хочеться бачити також обережний натяк на ту українську молодь, що її вивозили до московського й петербургського університетів, а відгодувавшись там на російській науці, вони все-ж таки іноді повертались додому, до рідної оселі, до рідного двору для культурної роботи.

До цих споминів самого проф. Тимковського слід додати й ті слова його, про які переказував Максимович у власних спогадах про нього. В останнє своє побачення з ним у Туранівці, серед північних чернігівських лісів у 1852 р., дядько дав Максимовичеві записочку, в якій були написані такі рядки: „Неможливо відокремити в умі і серці у мене, що я народився і виріс на південній смузі Малоросії, коло благодатних берегів Дніпра, живу з північного її боку й почуваю гнітючий холод від Севська. Стихійно приходить часто на думку побачити Київ, Канів, Черкаси і рідну землю, — небо й землю моїх предків...“¹⁾

Пісні, гри, українські звичаї з дитинства і протягом цілого життя володіли серцем і думкою Тимковських, українська благодатна природа повсякденно притягала їх до себе, північні морози примушували всіх україн-

¹⁾ Київ. Старина, 1898, XI.

ських Тимковських та Максимовичів мріяти про Дніпро, Київ, Черкаси та Канів...

Тимковський не був якимось винятком у той час на харківському обрії що-до своїх українських симпатій, котрі стають такі ясні й незаперечні після зіставлення уривку з актової промови зі споминами й почуттями дитячих і старечих літ автора книжки про українське бджільництво.

Колега Тимковського в харківському університеті, проф. Ромдель оповідав про свою дружину, що вона з сестрою знала багато українських пісень і охоче їх співала. Редактор „Харьковского Демокрита“, доцент В. Г. Маслович прекрасно володів українською мовою, і в харківському beau-mondі було в моді дивитись, як він, танцюючи на вечірках, приспівував:

Ой, Сербине, Сербине...
Годі сербувати.

Купим хату і кімнату,
Будем шинкувати¹⁾.

Навіть син харківського губернатора, росіянин з походження, студент Бахтін намагався розмовляти, хоч і невдало, українською мовою і любив слухати, як співали „Гриця“ та інших пісень²⁾.

Заснування харківського університету сприяло поширенню видавничої діяльності в такій мірі, що за перше десятиріччя харківські видання становили половину всього, що вийшло за цей час у цілій Росії³⁾. Але не тільки в окремих виданнях, а і в журналах присвячувалося мало місця українці, а в рубриці під назвою „Місцеве життя“ друкувався майже виключно матеріал суто-побутового фактичного характеру. В сатиричному уже вище згаданому журналі „Харьковский Демокрит“, що почав виходити з 1816 р., обіцяно в 3-му відділі вміщати російських та українських пісень, але їх не друковано з невідомих нам причин.

Із одного листа до редакції „Українського Журналу“, який редагувала університетська професура, дізнаємося, що на Україні були вже в 20-х роках минулого століття люди, що розуміли потребу існування української преси, прирівнювали українську мову до інших слов'янських мов і пророкували матеріальний успіх журналові, який друкувався-б на Україні рідною мовою.

Редакція „Українського Журналу“, відкриваючи передплату на 1823 рік, розіслала для поширення й ознайомлення свою програму до різних осіб, а перш за все до завідувачів тодішніх повітових шкіл.

Почесний завідувач прилуцької школи (що була в той час під загальним доглядом харківського університету і проф. Тимковського зокрема), український письменник Білецький-Носенко відповів на цей заклик редакції ширшим листом, якого другу частину в українському перекладі тут подаємо: „...Загальна мета журналів, — писав він, — давати користь і приємність. Мені здається, „Український Журнал“ подвійно їх досягне, коли декілька його сторінок буде присвячено на вдоволення мільйонів жителів родючої України („українською мовою“, пояснює він між дужками), від гір Карпатських до тихого Дону. Я сміливо можу запевнити, що казочки Артемовського-Гулака читалися з таким саме неописуваним задоволенням, як Енеїда Котляревського; що багато людей вивчили на пам'ять цілі тиради з них, що Петербург і Москва з ентузіазмом слухають наших пісень по театрах і що українська мова завжди буде подобатись освіченим людям і вченим філологам, тому що вона подає корені багатьох слів російської і наближається до слов'янської й Несторової.

¹⁾ Багалій, Опыт ист. харьк. у-та, I, с. 588—9.

²⁾ Багалій, Опыт ист. харьк. у-та, I, с. 998.

³⁾ За Іконніковим, Київ, с. 132; із 210 цих видань 90 належало професурі, 16 студентам, решта—стороннім людям.

„И дымъ отечества нам сладокъ“... Чехи мають свою обширну літературу; наша мова не менше до того придатна. Коли-б про це була згадка в програмі, то кількість передплатників була-б дуже визначна в Малоросії і навіть у Росії, і зростала-б з години на годину. Згідно з бажанням університету я передав 4 програми в нижчий суд, щоб він повідомив поміщиків і урядовців, а сам ужив усяких заходів, щоб зробити відомим це приємне й корисне видання серед моїх знайомих взагалі серед дворянства“¹⁾).

Із останніх рядків цього листа ми дістаємо певні відомості від сучасника про ті кола, серед яких розповсюджувались журнали і серед яких перш за все читали й вивчали на пам'ять твори Гулака-Артемовського й Котляревського: поміщики, урядовці і взагалі близькі до них освічені шари громадянства.

Інтересно й важливо для розуміння епохи докладніше з'ясувати не лише харківські, але й загально-українські настрої тогочасні в цих осередках, а також причини й умови, серед яких вони існували і як утворювалися.

При всій залежності від російської культури та її впливів серед „малоросійського дворянства“ існувала і в XVIII і в першій чверті XIX ст. висока про себе думка, а серед багатьох із його представників ще й свідомість про своє окреме становище з національного погляду, як побачимо це нижче.

„Оця невеличка частина людей — писав у 1760 р. роздратований Рум'янцев — „інако не отзывается“, що вони на цілому світі найкращі люди, що нема від них сильніших, відважніших, і ніде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого благородного, що-б їм змогло підійти, а найкраще — це все те, що в них є“.

Підлягаючи авторитетові російського уряду,—коментує ці слова акад. М. Грушевський²⁾),—Українці ні в якому разі не визнавали першенства великоросійської народности перед своєю і звичайно дивились на Росіян згори донизу.

І ось людей з такими поглядами й переконаннями, що добре пам'ятали, як писав В. Г. Полетика, про добровільне приєднання до Росії, „свои воинскія доблести, заслуги, оказанныя ими и запечатлѣнныя кровью“³⁾), представник центрального російського уряду на Україні гр. Рум'янцев вирішив обмежити в їх бажаннях і змаганнях вибитись у дворянство, коли нижчий старшині й козацтву це було потрібно.

За ухвалою й підтримкою Петербургу коло 1805 р. було проведено, що чини малоросійської сотенної й полкової старшини не можуть визнаватись за доказ дворянства навіть і в тих випадках, коли їх носителі одержували підчас відставки табельні офіцерські ранги⁴⁾).

Справа тут ішла не про якесь самолюбство або пиху, але про визначні матеріальні інтереси багатьох тисяч осіб, що звикли до упривілейованого становища. Не визнаючи „малоросійських чинів“, російська герольдія, на думку дворянства, завдавала величезну образу пам'яті „вождів“ нації. Обурення серед дворянства було загальне, що виявилось у листах і розмовах. Серед них з'являються такі діячі, як Чепа, Чарниш, В. Полетика, Милорадович, Каминський, Маркевич—видатні „патріоти“ й оборонці дворянських інтересів. Усі вони виховували

¹⁾ Багалій, Опыт ист. харьк. у-та, т. 2, сс. 773—774.

²⁾ М. Грушевський, Очеркъ ист. Укр. Нар., 1906, с. 399.

³⁾ Д. Миллеръ, Превращеніе козацкой старшины въ дворянство, Київ. Старина, 1897, с. 96.

⁴⁾ Д. Миллеръ, Превращеніе козацкой старшины въ дворянство, К., 1897, с. 91 і дальші.

свій патріотизм на вивченню минулого життя України, збирали літописи й різні про них документи. Кожний з них уважав, що студії ці провадить задля слави батьківщини. Маркевич пише свою записку про „малоросійське“ дворянство „отъ усердія къ своимъ соотчичамъ“ (Кн. о двор., арк. 137), Каминський — „отъ безпристрастнаго къ отечеству поровнованія“ (арк. 236), Чепа — „по усердію и любви къ націи“, Полетика — „для пользы и славы отечества“. Для підтримки своїх інтересів вони зуміли притягти й найвищих адміністраторів краю — Куракіна, Лобанова-Ростовського, Репніна. Війна 1812 р. підірвала інтерес і увагу до цього питання, але в 1819 р. полтавське дворянство ухвалило клопотатись перед урядом через генерал-губернатора про визнання малоросійських чинів за доказ належності до дворянства. Дворяни скаржилися, що „отриновеніе малоросійскихъ чиновъ отъ дворянства дѣлаетъ уничтоженіе имъ и ихъ заслугамъ, умаляетъ личную честь ихъ и потомства и колеблетъ права и привилегіи сей націи отъ прежнихъ польскихъ королей, а потомъ и отъ самодержцевъ всеросійскихъ подданныя и на разныхъ мѣстахъ въ договорныхъ гетманскихъ пунктахъ изъясненныя“.

В особі ген.-губ. кн. Репніна дворянство знайшло собі енергійного оборонця¹⁾. Помічаючи, що справа ця затягається без кінця, він знову звернувся до уряду в червні 1827 р. з новим клопотанням, і на початку 1828 р. при Сенаті зформовано „комитетъ о прожектированіи правилъ“, яким-би робом зручніше утворити ревізію діючих дворянських зібрань і остаточно визнати справні дворянські роди. Сама назва комітету показує, що справа несприятливо обернулася для малоросійського дворянства, і дійсно, в 1835 р. вийшов указ, який покривдив права українських сотників і возних. Останні відгуки цієї голосної колись справи про права української старшини на дворянство затихли лише в 1855 р., коли цим нижчим категоріям старшин надано деякі полегшення в оплаті податків. Скасування крѣпаччини незабаром остаточно знищило її ширший інтерес. Але російський уряд цією своєю тактикою що-до нащадків малих чинів української старшини дійшов своєї мети, скерувавши їх колишні патріотичні почуття й змагання в бік захоплення матеріальними інтересами й дворянськими привілеями. Це був також один із засобів русифікації.

Як реагувало і ставилось до всіх цих заходів з російського боку українське панство за Олександрівської епохи, дізнаємось із споминів Михайловського-Данилевського²⁾, що його призначено на Полтавщину на командира бригади. „Мої часті подорожі,— пише він,— ознайомили мене з багатьма поміщиками, а між іншими і з сем'єю Родзянків, найбільш освіченою в цілій Малоросії,—але-ж і ця сем'я, як і всі інші, просякнута була ненавистю до Росії; отже при всій гостинності господарів і цікавих розмовах, які я там знаходив (таж це єдиний дім у Малоросії, де я чув розмови про літературу й науку), мені доводилось там дискутувати й боронити нас від їх докорів. Я не завжди міг зберегти відповідну рівновагу.

„Я не знаходив у Малоросії ні одної людини, що з нею мав нагоду говорити, яка-б ставилася до Росії прихильно; серед усіх панував одвер-

¹⁾ Перейнятий українськими симпатіями, жонатий на дочці Розумовського і бажаючи мати за собою ширші українські маси, Репнін виступав иноді з досить ліберальними пропозиціями: р. 1818 він прохав українське дворянство припинити визискування селян, задовольнятися тим, що крѣпаки могли-б сами дати, закликав до помочи і культуртрегерства серед них (Київ. Старина, 1897, I, сс. 175—6). Одною з причин його звільнення в 1834 р. з посади ген.-губернатора могла бути й підозра Миколи I про його сепаратистичні й українофільські тенденції (Київ. Старина, 1882, XII, сс. 562—60).

²⁾ Русск. Арх., 1900, с. 212 і далші.

тий опозиційний настрій. У них існує прислів'я: „він усім хороший, але Москаль“, або інакше — коли Росіянин, то виходить зла й небезпечна людина. Така ненависть виникла через порушення прав Малоросії, через занепад кредиту й промисловости, підвищення податків, що утворили в Малоросії повсюди бідність, а також через погану організацію судів, де совість була продажня. „Селяни перебували дуже в тяжкому стані, вони стогнали під тягарем податків. „Я не знайшов у Малоросії ні одної галузі промисловости, що робила-б якісь успіхи, або те, що Англіїці називають *improvement*. Хліборобство й мануфактура були в дитячому віці, вівчарство, яке могло-б бути джерелом достатку під її благословенним небом — було майже невідоме, торгівля існувала лише на невеликому числі ярмарків, а про науки й мистецтво не варто згадувати — вони перебували майже на тому щаблі, на якому були й при гетьманах“.

Оповідання дали про свої знайомства й зв'язки з місцевою аристократією, прийнятий при дворі й персонально відомий цареві, автор цих споминів пригадує, що були такі сем'ї, де він не міг бувати, бо вони були осередками опозиційного лібералізму. Він називає при цьому дім українського магната Д. П. Трошинського в Кишинях, додаючи, що там майже завжди перебували декабристи, один із Муравйових-Апостолів, засланий на каторгу, і Бестужев-Рюмін, що скінчив свої дні на шибениці.

Що до декабристів узагалі та їх ставлення до українства, то питання це досить висвітлено підчас ушанування їх пам'яті на сторічному ювілеї 1925 р., і тому доцільним буде тут навести лише один коротенький уривок із Мемуарів князя Л. Сапєги (1803 — 1863), П., 1915, с. 68—69, що стосується саме до початків 20-х років минулого сторіччя і оповідає про загальні настрої в армії на півдні... „Офіцери, — пише він, — особливо нижчі, здебільшого були Поляки або Українці з Придніпров'я. Оттоді я вперше почув про українське питання. Малороси ображались, коли їх називали Росіянами, й розмовляли між собою польською або українською мовою. Жили вони в тісній приязні між собою і з Поляками, але цурались корінних Росіян. Якщо виникне коли-небудь українська проблема, то це станеться не в Польщі, а понад Дніпром“.

Приймаючи навіть із застереженням оповідання автора - Поляка про стосунки Українців до Росіян, — хоч подане вище свідчення Михайловського-Данилевського, яке не може викликати до себе жадного сумніву, збігається з ним майже цілковито, — в нашій цитаті звертає на себе увагу таке виразне почуття важливости української проблеми й інтересне про рокування, що вона виникне й матиме особливе значення на дніпровських просторах. Важлива вона і з того погляду, що й на Правобережжі констатує незадоволення серед української старшини з Росіян, її відокремленість від російської й тісне об'єднання між собою.

Вживання в той час української мови серед дрібної старшини не викликає сумнівів, коли пригадаємо, що користування народньою мовою не переривалось протягом цілого XVIII ст. з практичною метою кращого зрозуміння з боку народу. У другій половині цього століття вона поширюється ще більше, бо зникає її суперниця українська книжна (макаронічна) мова, що завмирає під впливом цензурних утисків¹⁾. Для першої чверті XIX ст. маємо численні свідчення про широке розповсюдження української мови серед освічених кол українських, а для прикладу нагадаймо хоч-би поданий вище лист Білецького-Носенка до редакції „Українського Вісника“, який зазначав, що журнал знайде серед них ши-

¹⁾ М. Грушевській, *Оч. історії укр. народа*, П., 1906, с. 400—403.

роке розповсюдження, і що вони вивчали на пам'ять „Енеїду“ Котляревського і твори Гулака-Артемовського.

Слід тут пам'ятати й про те, що, як нагадує акад. М. Грушевський, знаменита пародія Котляревського не є єдиним і найпершим твором такого роду¹⁾. Із листа одного з представників нової української інтелігенції, Опанаса Лобисевича до Георгія Кониського (1794 р.) дізнаємося, що він написав переробку Вергілієвих Буколів на український лад. Посилаючи цей свій твір, він прохає надіслати в обмін копію інтермедій, що чув їх і ще в 1740 р., перебуваючи в київській академії. Підкріплює він своє прохання досить енергійною й цікавою аргументацією — „для чести нації, матери нашої, всегда у себя природою и ученостію великихъ людей имѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей, для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находитъ драгоцѣнность мыслей — прошу ваше преосвященство велико одолжитъ меня — интермедіи Танскаго то или Ваши, приказавъ списать, по почтѣ мнѣ въ Санктпетербургъ доставить, да изыдетъ въ свѣтъ, да дасть величіе отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольеръ, ежели что не болѣ...“²⁾. Інтересна тут впевненість, що й українською мовою можуть з'явитись твори, які матимуть право стати поруч із найкращими *chef-d'oeuvre* західно-європейськими. Народна мова, що її почали вже забувати інтелігентські українські кола, під впливом низки талановитих творів стала за могутній засіб для їх наближення до народу. Мові, треба з цим погодитись, завдячує Україна тим, що українофільство не скінчилося збиранням вірців народної словесности, складанням граматик і словників, а перетворилося на справжнє культурно-національне відродження. В листі широко, по-європейськи освіченого полковника російської служби Лобисевича³⁾ ми подибуємо ті самі думки й почуття, що й у листах патріотів, які об'єднувались для оборони своїх дворянських прав і привилеїв; але цілєве наставлення у Лобисевича вже зовсім інше: він бажає зберегти для нащадків культурні придбання своєї великої славетної нації, в надії, що це допоможе далшому її розвитку, дасть їй заслужену славу, поставить в один ранг із культурами Заходу.

Згадаємо, що в цю саму епоху в деяких західних країнах, як напр. Сербії, Італії, відбувався той самий процес наближення до народу через вивчення його мови й звичаїв. У Сербії він наближався до нашого, в Італії мав інший характер, бо мова там була вже об'єднана (дійшла найвищої форми й краси вже за часів Данте й Петрарки).

Притягає до себе нашу увагу й надзвичайний інтерес той аналогічний факт, що того самого року й місяця, коли скінчив до випуску в світ свій збірник пісень Максимович, які дали в руки української інтелігенції велику збірку народнього слова, почуття й переконань, — в Італії поставив дату на своїй книжці і прислужився до національного *risorgimento* романом-хронікою Олександр Манцоні під назвою „Наречені“ (*I promessi sposi*), що в епічно-лагідному тоні змальовував події з XVII ст. і боротьбу італійського пролетаріату проти еспанської окупації.

Тогочасна Італія зовсім не нагадувала теперішню, що входить у коло

¹⁾ М. Грушевський, Оч. історії укр. народа, П., 1906, с. 404.

²⁾ Археограф. збірникъ документівъ, относящихся къ історіи Сѣв.-Зап. Руси, т. II с. 147.

³⁾ Він досить близько стояв до гр. К. Г. Розумовського, що в розкішному його кабінеті в Москві зберігалися сопілка й кобеляк з тих часів, як він був ще лемашівським хлопцем. З 1794 р. Розумовський остаточно перебрався на Україну, любив слухати українських пісень і часто повторював: „Оцю пісню і я співав, коли був хлопцем“ (Семейство Розумовських; А. А. Васильчиковъ, т. I, СПб., 1880, сс. 334; 397, 464).

сучасних великих держав Європи. Це для неї був придуманий і знайшов широке розповсюдження вираз „une expression géographique“.

Еспанський князь заволодів тоді Неаполем. Австрія тримала в своєму ярмі всю Ломбардію. Скрізь панувала політика Метерніха.

Спостерігаючи і близько, на власному досвіді зустрічаючися з прикритими й небезпечними для людности явищами нової австрійської окупації протягом шости років, Манцоні написав грандіозну трагічну картину тих сцен і подій з володіння чужинців, які помістив у рідній для нього з дитинства Ломбардії, в околицях Лекко. Біля підгір'я тих гір, де все йому було таке знайоме — звичаї предків, народний побут, уся природа в цілому, починаючи від денного світла й кінчаючи вітром Ломбардії — де все це його захоплювало, навівало мрії й думки про минуле й прийдешнє, він зумів утворити правдиву й величню драму поетичної боротьби в цьому світі між добром і злом: простоту, щирість; а іноді й відвагу двох молодих селян — Ренцо й Лючії — протиставляючи їм сваволі й терор феодалів-дегенератів, безсилля й пасивність буржуазії, що лише тоді формувалась.

Починаючи писати свою хроніку в рідному для нього оточенню й атмосфері, він гадав знайти історичну правду, додавши до неї морально-релігійних кольорів, а геній його творчости наблизив його просто до загально-людської правди (в цьому ми помічаємо найтіснішу паралелю що-до значення та впливів, кожної в своєму краї, двох книг 1827 р. — Максимовичевої й Манцоні). І в словах свого головного героя, молодого Ренцо, палкого й одночасно лагідного селянина, що все шукає правди на світі, ми знаходимо гасло Манцоні, що є також і гаслом української творчости й пісні: „A questo mondo c'è giustizia finalmente!“

Ось чому в Італії, як зазначає це Henry Massoul¹⁾, не бояться ставити поруч ім'я романіста О. Манцоні з ім'ям великого Данте...

Значення книжки пісень Максимовича було иншим у нас, аніж „I promessi sposi“ в Італії. Ці 126 поезій „Малороссійськихъ пѣсень“, серед яких є стільки навіть ненародніх, скріпили, поклали ґрунт для вільної й вікової спілки освіченого українства зі своїм народом, що з його кол уже пізніше від Манцоні вийшов той, що життям своїм і словом шукав також людської правди на світі — Тарас Шевченко.

Але та стежка, якою йшов у Москві Максимович до своєї мети — видання першого збірника пісень, і ті причини й стимули, що звели його на неї, для нас іще не зовсім ясні. Продовжимо огляд їх, а одночасно й аналіз.

Величезний вплив, який мав зробити на свого молодого небожа старший з Тимковських, харківський професор, а потім довголітній директор новгород-сіверської гімназії, людина об'єктивна, високо-вчена, зв'язана тісно з традиціями й поглядами тодішніх дворянських і дрібно-урядових кол, для якої був дорогим свій рідний край, самобутність його народу, — після поданих вище матеріалів і уривків зі споминів про нього самого, також новгород-сіверця, М. Чалого²⁾, не залишає ніякого сумніву.

Згадаймо в коротких словах і про інших Тимковських і придивімось, чи в їх житті, світогляді і перш за все в дитячих споминах не було таких рис і кольорів українського характеру, що їх можна було-б легко перенести й на Максимовича і що помогли-б нам краще уявити собі ті умови, ту загальну атмосферу, в якій у Максимовича виникла думка про збирання й публікацію рідних і для нього українських пісень.

Сум за рідним небом і землею предків зустрічаємо ми пізніше в Москві

¹⁾ H. Massoul, „Les Fiancés“ de Manzoni. Mercure de France, 1 juin, 1927, с. 277.

²⁾ К. Ст. 1889, I, III, VII, VIII.

і в його до певної міри вихованця — небожа, що скінчив життя своє над Дніпром, на Михайловій горі. Ось чому набирають визначної ваги ті рядки зі споминів Максимовича про нього, про цього дядька Тимковського, в яких він пригадує, що улюбленець його Овідій не перешкоджає йому захоплюватись Гоголем, що Гердера і Шілера він пригадував у тій-самій мірі, як і Вергілія з Горациєм ⁴.

Ця характеристика свого дядька, як аматора світової поезії аж до останніх років його життя, коли він, вільний від усяких обов'язків, щоденно вів розмову з музами, особливо з Овідієм та Вергілієм, — дає деякі підстави думати, що він перший зробив вплив на Максимовича в напрямку розвитку його інтересу до літературно-поетичної творчості, і це й підштовхнуло його в перші два роки перебування в московському університеті стати учнем проф. Мерзлякова на словесному факультеті. Згадка ж про Гердера, автора „*Stimmen der Völker in Liedern*“, звертає нашу увагу на можливість того, що Максимович почув ім'я німецького поета Гердера коли не до гімназії, то по її скінченні влітку 1819 р.

Деякі рядків з настроями аналогічними до тих, які ми подибували у старшого Тимковського, подає Максимович із листа до матери від дядька Василя, „запечатленим гениальною силою ума и слова“ Петербуржця, короткий час басарабського губернатора (з 13 листопада 1822 р.). Тут він, трохи стриманіше від попереднього, висловлюється так: „Сентября 8-го, прорѣзавшись сквозь толпы ямаркующихъ въ Золотоношѣ, прибылъ въ Згарь по полудни рано... Почитаю изышнимъ изъяснить тебѣ мои чувствованія разнообразныя при свиданіи съ сестрою, при видѣ и посѣщеніи недавно въ пребываніе подъ кровомъ дому родительскаго, подъ сѣнію величественныхъ дубовъ згарскихъ, или на Острой Могилѣ, и пр. и пр... Октября 4 выѣхалъ я изъ Самусевки... сестра провожала меня до Рублевки, послѣдней станціи подлѣ Кременчуга. Тут разстались мы въ горести; тутъ оставилъ я родину и кругъ родныхъ... я почувствовалъ себя странствующимъ рыцаремъ службы, въ которомъ никто не принимаетъ живого участія“.

В листахъ третього Тимковського, Романа, професора московського університету, який опікувався Максимовичем у перші місяці перебування його в Москві, в листі до сестри з 3 травня 1813 р. (с. 270) знаходимо також вияв любови до рідного гнізда: „Пекись всѣми силами о здравьѣ и покоѣ дядюшки, второго нашего отца; моли его остаться на Згари, въ нашемъ родительскомъ домѣ“...

Маємо також звернути відповідну увагу на ті літературно-наукові роботи, які написав за останні роки свого короткого життя цей українського походження вчений класик, учень Гетінгенського та інших німецьких університетів. Барсуков у своїй великій праці про Погодіна (I, с. 35) ніби в додаток до сухого переліку цих праць у „Словарѣ проф. и препод. Москов. Ун-та“ подає звістку, що Роман Тимковський почав друкувати за Лаврентіївським списком і надрукував до Французів (1812 р., *Ф. С.*) 13 аркушів, які стали бібліографічним раритетом. У московському „Обществѣ Истории и Древностей Російскихъ“ Тимковський прочитав і надрукував свою розвідку про Патерик Печерський, потім послання Луки Жидяти і нарешті зайнявся студіями над Словом о полку Ігоревім. Кажуть, — додає Барсуков, — що в цій таємничій пам'ятці залишилось лише декілька незрозумілих для нього слів.

Це захоплення й виразний систематичний інтерес до старовинних пам'яток Київської Руси у фахівця-класика мимоволі викликає думку, що

¹) Київ. Старина, 1898, XI, ст. 266.

і він також переконував Максимовича записатись на словесний факультет московського університету і відмовитись тимчасово від своєї попередньої гімназійної пасії до ботаніки. Українознавчий ухил, хоч розуміється без пізнішого українофільського характеру, був тісно зв'язаний з подібною роботою. Слово о Полку Ігоревім близько стоїть до народньої поезії.

Та як ми не маємо документальних свідощів про те, чи Максимович сам дійшов до думки видати збірник пісень, чи це його хтось порадив, а разом цілу низку зв'язаних із цим питань, — нам залишається і доводиться висловлювати й давати певну характеристику ближчого оточення Максимовича і перш за все близьких йому кров'ю людей.

Для характеристики дитячих років тих, що провадили їх на Тимківщині, і для зрозуміння зближення в цей період Максимовича з народньою стихією — особливо багато дають спомини наймолодшого з братів Тимковських — Ігора¹⁾. В них він докладно й образно оповідає про свою подорож із матер'ю до Києва хлопчиком восьми років, і ті почуття жаху, котрі охоплювали його, коли доводилось переїздити під Києвом сосновий бір, що розкинувся на 30 верстов, — під впливом народньо-фантастичних страховіть, про які йому розказувала його няня Христина, починаючи від велеття Гаркуші, кровожадного Мацапури й кінчаючи привидами з київської Лисої Гори — відьмами, подібними до вдови Тернової, що жила за річкою проти дому Тимковських, і шуканням папороти в ніч проти Івана Купала.

Ми не знаємо імені няні малого Максимовича, про неї ніде він не згадує в своїх статтях, листуваннях і споминах, але традиція була надто тверда і раз назавжди установлена на Тимківщині для того, щоб можна було хоч трохи сумніватись, щоб він так само, як і його наймолодший дядько, не знав також усього цього у 8 років і не переживав цієї „живої поеми жаклих народніх страховіть“, як називає їх автор споминів.

Не меншої ваги для нас набирає його звістка про те, що вже в старшому від Максимовича поколінні Тимковських існувала традиція і навіть коли хочете культ Осіянової поезії. Це також стверджує і нашу гіпотезу, що скінчивши гімназію, Максимович підчас перебування влітку у старшого Тимковського, Іллі Федоровича, що тоді був і її директором, — міг познайомитись і з творами Гердера та інших поетів. що сприяли розвиткові інтересу ширших кол до народньої поезії.

„Серед небагатьох російських та латинських книг, — пише молодий дядько Максимовича, вихованець київської академії, — були й поеми шотландського барда Осіяна, що їх переклав, або, краще сказати, склав у гомерівському стилі Костров, бо, як запевняли наші вчителі, переклад був кращий від самого Макферсонового оригіналу. Чудовий твір цей мій брат (Василь), — каже він, — часто з ентузіазмом перечитував при мені в Києві; але що можна порівняти з тією незабутньою втіхою, коли бувало, приїжджаючи додому влітку, ми зникали з ним у наш дубовий гай і там на високостях під тінню могутніх дерев повторювали германські звуки Осіянової арфи. Нам здавалось, що його ніжно-млосний голос дзюркотів разом із Зефіром. Непорівнянні уривки виголошувались на пам'ять, і ми з братом тримали в пам'яті майже цілого Осіяна“²⁾.

Обом цим молодшим Тимковським, що до такої міри були захоплені поезією шотландського барда і що приїхали із столиці перед самим наступом Наполеона на Москву одвідати своїх родичів, довелося французьку

¹⁾ Київ. Старина, 1894, III, сс. 371—372.

²⁾ Ibid., с. 377.

окупацію Москви протягом декількох місяців пересидіти в Туранівці у старшого брата. Перед вступом до гімназії в 1812 р. перебував там і малий Максимович, підготовляючись до неї за проводом старшого свого дядька. Туранівка також уся була серед старого могутнього лісу. Тому, коли важко допустити, щоб малий хлопець брав участь у подібних до вище описаних читань - декламацій, бо він мало міг-би з них зрозуміти, то все-ж міг чути й тоді вже розмови на поетично-літературні сюжети і — затримати в пам'яті хоч деякі імена й загальні враження, зберегти певну до них зацікавленість.

Короткі уривки з цих листів і спогадів Тимковських, що з'ясовують усе-ж певну семейну традицію: до кінця днів не забувати про існування рідного куточка в батьківській господі, не забувати „і широкої долини і високої могили“, і дубів величавих, і благодатного неба України, — все це дає ясну картину тих настроїв і переживанів, з якими їхав до Москви Максимович здобувати там вищу освіту і стати професором ботаніки, як побажав йому на прощання один із гімназіальних його вчителів.

Біограф Максимовича Пономарьов ¹⁾, говорячи про його перебування в університеті, згадує насамперед про впливи на нього проф. Мерзлякова на словесному відділі, називаючи його „пылким поклонником Мерзлякова“. Лекції Мерзлякова не були надруковані, і тому неможливо з'ясувати, що саме могло захоплювати в них Максимовича, і головне — дізнатись докладніше про його погляди на народню поезію. Але досить повну характеристику його і навіть деякі уривки з його творів, що можуть інтересувати нас безпосередньо, знаходимо в „Биографическом Словарѣ Профессоровъ Московскаго Университета“ (т. II, с.с. 73 — 84).

Зазначаючи обсяг лірики, Мерзляков вводив до неї „божественные гимны, выпрєненнїя оды и простыя сельскїя пѣсни“. Поезія, присвячена селу, викликала у Мерзлякова велике до себе спочуття, і в нього проглядали деякі відгуки сільського життя. Ці настрої його й були причиною появи в світ його перекладу „Идилліи М-те Дезульеръ“ (М., 1807 р.), хоч вони й далеко стоять від простоти народньої поезії. Деяке пояснення до цих поглядів знаходимо в таких його словах: „Скольбы далеко ни увлечены мы были вихремъ страстей и нуждъ, чувствуемъ, что простота есть что-то родное, наше: на поля и на лѣса смотримъ какъ на колыбель, въ которой покоилась невинность нашего дѣтства“ (с. 82).

Розглядаючи первісну поезію в усіх народів, що за найвиразнішу форму її Мерзляков визнавав пісню, він висловився в таких надзвичайно інтересних і цінних для нас виразах: „О, какихъ сокровищъ мы себя лишаемъ! Собирая древности чуждыя, не хотимъ заняться тѣми памятниками, которые оставили знаменитые предки наши. — Въ русскихъ пѣсняхъ мы бы увидѣли русскіе нравы и чувства, русскую правду, русскую доблесть, въ нихъ бы полюбили себя снова и не постыдились такъ называемаго первобытнаго своего варварства. — Но пѣсни наши время отъ времени теряются, смѣшиваются, искажаются и наконецъ совѣмъ уступятъ блестящимъ бездѣлкамъ иноземныхъ трубадуровъ; — неужели не увидимъ ничего болѣе подобнаго несравненной пѣснѣ Игорю?“... (с. 84).

Разом із Романом Тимковським він звертав увагу своїх учнів, а серед них і Максимовича, на цю старовинну пам'ятку України-Руси. Як відомо, студенти київського університету слухали в 1835 р. лекції свого ректора, що сюжетом своїм мали якраз „Слово о полку Ігоревім“.

Але Мерзляков не лише присвячував свій час студіям із давнього письменства і заохочував до них студентів. Вишукавши для вияву свого

¹⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв., 1871, ч. CLVII, сс. 178, 184.

поетичного почуття форму, що більше наближалась до народньої пісні, ніж романс, він надрукував уже в 1805 р. свої перші спроби під назвою „Сельськія элегії“¹⁾. „Етими пѣснями, — додає автор його біографії, — сказався вь немѣ русскій, прѣснулъся Пермькѣ, отозвалось чувство отдаленной родины, которой онѣ всегда оставался вѣренъ“ (с. 78).

Більша частина його пісень зазнала широкого розповсюдження, перейшла майже до народніх пісень, як напр. „Среди долины ровныя“ (В. Евр., 1811, ч. 2). Великою популярністю користався також дует: „Въ часѣ разлуки пастушокѣ...“ на голосъ малороссійской пѣсни „Ихавъ козакѣ за Дунай“ (В. Евр., 1806, ч. 15)²⁾.

Коли про „Пермька“ Мерзлякова можна казати, що в ньому „відгукнулись почуття далекої батьківщини“, то з тим більшим правом можна говорити це про 23-літнього під час випуску збірника Українця Максимовича. Важливо для нас тут також і те, що вже в 1806 р. Мерзляков знав деякі мелодії українських пісень і пристосував одну, із своїх поезій до мелодій широко розповсюдженої української пісні „Іхав козак за Дунай“.

Третім професором словесного відділу університету, окрім Р. Тимковського й Мерзлякова, що безумовно міг уплинути на Максимовича в напрямку інтересів і симпатій до української народньої творчості, був славіст і історик М. Т. Каченовський, уже з 1804 р. редактор „Вѣстника Европы“, в якому ще до виходу в світ збірника Максимовича з'явилась передмова до нього (1827 р., кн. III).

Каченовський народився в Харкові в 1775 р. і середню освіту здобув у колеґіумі, який скінчив у 1788 р. Перебувши декілька років у канцеляріях і в військовій службі, на початку ХІХ ст. він потрапив бібліотекарем і правителем канцелярії до гр. О. К. Розумовського. Ще в попередні роки, добуваючи книги в книгозбірнях українських панів, він поширив свою освіту й удосконалив знання чужоземних мов. Бібліотека Розумовського особливо помогла йому в цьому напрямку, і в 1806 р. він зміг оборонити магістерську роботу й стати професором університету. Через три роки після цього він одружився в сем'ї лікаря Бауера, що скінчив свої дні в 1820 р. яко лікар відомого вже нам українського мецената Трошинського. Знаючи про значення і впливи Трошинського на Україні, можна думати, що ця подія також скріпила українсько-філософські тенденції Каченовського, які ясно виявились на сторінках журналу, що він редагував, і з якими ми ознайомимось трохи далі.

Що до його поглядів на значення народніх пісень, то він їх виразно сформулював на сторінках „Вѣстника Европы“ в 1820 р. у зв'язку з виданням сербських пісень Караджича: „Хто бажає краще пізнати звичаї та обичаї і майже все, з чого складається національність або характерні ознаки цілого народу, — уважно читай і слухай його пісні, що переходять з уст до уст, передаються від предків нащадкам, разом із мелодіями зберігаються від ідкості часу, повторюючись у народніх масах. Сербі не чужі нам люди. Сербі народ історичний; вони мали політичне життя, що залишило високо-цінні спомини для нащадків“.

Що Каченовський не лише володів українською мовою, але й передавав Максимовичеві деякі уривки з українських пісень, які очевидно залишилися в його пам'яті, — доказ цьому пощастило нам знайти серед папе-

¹⁾ „Вѣстникъ Европы“, 1805, т. 2, 130, Мартъ, під літ. III; передруковані в „Русской словесности“, 1805, Вересень.

²⁾ Незадовго до смерті Мерзлякова вийшов у світ у 1830 р. його збірник пісень і романсів під доглядом Максимовича (П о н о м а р е в ѣ, ор. cit., с. 187).

рів Максимовича, що перебувають тепер у приватному володінні І. П. Житецького, який ласкаво дав нам можливість із ними познайомитись.

На восьмій частині аркуша написана атраментом така строфа:

Та любивь мене, мамо, Запорожець;
Та повивь мене голу на морозець:
А я того мамо дай байдуже,
Люблю Запорожця сильно й дуже.

Внизу рукою Максимовича дописано олівцем: „Написалъ мнѣ М. Т. Каченовскій“. З другого боку також рукою Максимовича написано: „№ 317. Ботаническій садъ“.

Максимовича на початку 1826 року настановлено за помічника проф. Гофмана в управлінні ботанічним садом, і на цій посаді — через рік уже як завідувач — залишився на весь час свого перебування в Москві, — отож помітка „Ботаническій садъ“ мала-б визначати, що уривок цей він міг дістати від Каченовського між 1826 та 1834 рр. Останні слова цього вірша — „люблю... сильно й дуже“ викликають сумнів що-до його народнього походження і нагадують про одну з канцелярій, у яких перебував Каченовський за молодих років.

Ми виконали, хоч може і не повною мірою, через обмеженість опублікованих історичних матеріалів, наш план — що його намічено на самому початку дослідів: перед нами зарисовані головні контури тих обставин і умов, тієї картини життя в дитячі, юнацькі та достиглі роки Максимовича на тлі семейних українських традицій нащадків дрібного старшинського роду Максима Печерського й Тимків, на тлі боротьби тих-таки нащадків козацьких за права й привилеї дворянські, які царська політика петербурзька хотіла в них відібрати, в боротьбі проти їх сепаратизму, з одного боку, і з метою русифікації, з другого.

Давно доведений й широко відомий є закон, що ні один видатний літературний твір, ні одна літературна подія не є результат творчости, таланту й генія однієї людини. Тут відбувається далеко ширша робота, де беруть участь покоління людей, ціла епоха.

Рукою Максимовича писали передмову до збірника пісень не лише ті, про кого ми мали можливість тут ізгадати, говорячи про фельдмаршалів, генерал-губернаторів, колишніх міністрів або почесних повітових „смотрителів“ шкільних — кріпосників з забарвленням французьких філософів-енциклопедистів XVIII століття, але й ті 5 мільйонів людности, про яких вони іноді згадували, до яких іноді вимагали гуманнішого, справедливішого ставлення (згадаємо Репніна й Білецького-Носенка).

Того доброго й гуманного, що вони робили для людности старої „Малоросії“ в цілому, а не лише для її дворянсько-поміщицької класи, було мало, трагічно мало, але все-ж це було тим самим початком для соціального життя, яким був рух декабристів для соціально-політичного.

Для малоросійської старшини минула епоха гетьманства, минули часи, коли вона посидала своїх людей до Берліну з політичними дорученнями, минув уже період збирання й інтерпретації літописів і рукописів українських, минули надії, зв'язані з малоросійськими полками, що вони їх виставили проти находу галів і з ними дванадесять язиків. Настає суворя, підцензурна миколаївська епоха, залякана недавнім повстанням декабристів, коли громадянство втратило вже всі свої попередні засоби боротьби з царським авторитаризмом і з російським централізмом. Воно вишукує нових засобів, менш революційних і більш замаскованих, гасло народности на першому плані; вони, ці нові гасла знаходять собі потрібний ґрунт, відповідну кількість „пренумерантів“ і залишають логічні свої наслідки і відгуки, які ми чули до недавніх років.

А тодішні 5 мільйонів української людности могли виявити себе, нагадати про себе лише в тій формі, якої ніхто ніколи не міг у людей відібрати—у формі слова й пісні. І на щастя для цих мільйонів, форма ця дійшла свого найкращого оформлення, яке тільки було людям цілого світу відоме. Пісні українські, що їх Максимович і його дядьки чули в колиці, на сільському майдані, над Дніпром і в густому зеленому лісі під Київом, не забувались і в Харкові та Москві на професорських катедрах; до них прислухалися як у харківських поміщицьких салонах, так і в літературних салонах Москви початку минулого століття.

Заслуга цих салонів для пізніших поколінь узагалі, а для Максимовича і для видання його збірника зокрема, є безперечна. Отже нагадуючи собі дальші головні моменти з життя Максимовича в Москві, разом з тим ми повинні коротенько і про них згадати.³

Важливу, але неповну звістку подає Пономарьов, що проф. Дядьковський, у якого Максимович познайомився з Надєждіним іще в 1827 р., „не могъ довольно налюбоваться своимъ даровитымъ землякомъ“. Очевидно лише, що в Москві були такі українські сем'ї, які радо й сердечно приймали молодого веселого професора, високо оцінюючи як науковий, так і літературний таланти, а також добрий український гумор, про який знали вже й тоді в дружніх Максимовичеві сем'ях і літературних гуртках.

Пробувши два роки на словесному відділі університету, де він особливо захоплювався лекціями проф. Мерзлякова, Максимович перейшов на фізико-математичний факультет, скінчив його в червні 1823 р. і залишився при університеті спочатку як один із бібліотекарів, пізніше як ад'юнкт, а з 1827 р., оборонивши магістерську дисертацію, як ординарний професор ботаніки.

Уже в травні 1824 р. видав він для університетських слухачів курс зоології, який між иншим звернув на себе увагу князя Одоевського, видавця Мнемозіни, що знайшов його й увів до свого літературного кола, до якого належали Веневітінов, Ів. Кирєєвський та инші. Незабаром по тому останній увів його до салону своєї матери Єлагіної, де збиралися тоді Баратинський, Шевирьов, Тітов, Мельгунов, Соболевський, що допоміг видати в 1827 р. збірник пісень Максимовича, Рожалін, а пізніше Чаадаєв, Хом'яков та ин.

Ці два гуртки, Одоевського та Єлагіної, мали надзвичайно корисний вплив на Максимовича і помогли йому утворити й поширити згодом свої знайомства аж до Пушкіна, Жуковського й Гоголя. Він зблизився й зайшов у дружні стосунки також із М. П. Погодіним, уже передніше з часів студентства близько стояв до „Московского Телеграфа“ Полевого, де познайомився з кн. П. А. В'яземським, Рилєєвим, Баратинським та Міцкевичем.

Названо тут якийсь десяток більш або менш відомих, блискучих і видатних російських поетів і письменників тогочасної Москви, знайомих і приятелів Максимовича, не на те, щоб звернути увагу на його вміння утворювати собі знайомства в літературних колах, а тому, що більшість із них тим чи иншим способом сприяла морально, а Соболевський напр. і матеріально підготовленню до друку збірника „Малоросійських пісень“ 1827 р.—видання то успіхові його після появи в світ. Ці люди підтримували в ньому цікавість до народньої творчости, раніше вже подавши приклад що-до її збирання.

Поет-романтик і перекладач Жуковський, що був дуже близький до А. П. Єлагіної-Кирєєвської, напр., задумавши в 1816 р. свого „Владимира“, клопотався про збирання народніх казок та легенд. Він доручав своїм небогам, що жили у Белеві, записувати для нього селянські опо-

видання. „На національну поезію, — казав він їм, — ніхто не звертає уваги, а в казках зберігаються думки народу; забобони й легенди дають розуміння звичаїв і уяву про щабель розвитку освіти“. В тому-ж таки 1816 р. він пише в листі до А. І. Тургенева про свій переклад „Вівсяний Кисіль“: „Це переклад із Гебеля, мабуть невідомого тобі поета, бо писав він швабським діалектом, ще й для селян. Але-ж нічого кращого я не знаю. Поезія у всьому вдосконаленню чистоти й безпорочності“ (Пыпинъ, Ист. рус. этн., 1,22).

Погляди його поділяв і Пушкін, вважаючи збирання народної поезії за важливу справу як для розвитку власної творчості, так і для загальних літературних інтересів.

Згаданий вище Одоєвський, видавець Мнемозіни (1824—25 р.), підкреслює, що він примушував і інші видання писати про потребу народности в поезії (IV, 233). Про це журнал його висловлювався: „Віра народів, національні звичаї, літописи, пісні й легенди народні — це найкращі, найчистіші, найпевніші джерела для нашої словесности“ (II, 42—43).

Читаючи цю фразу, мимоволі на думку приходять уривки з листів дядьків Максимовича Тимковських про рідне небо й землю прадівів¹⁾.

Ці погляди сучасників літературної діяльності Максимовича в Москві кардинально різняться від тих, що можна було зустрінути перед тим, напр., у французькому псевдокласицизмі, що з презирством ставився до національної старовини, тому що вона не знала академічно-шліхованої мови; до сучасного їй народу ця літературна течія ставилась індіферентно: йому надавалось певної патріархальної ідилічності, але більш підкреслювалось неосвіченість, грубість і наївність. Коли в літературі іноді пригадували про народ, то найчастіш утворювали типи або в рисах крепаччини, або комічно-жартовливого й сентиментально-ідилічного характеру (Піпін).

У Росії, не зважаючи на повну одірваність життя вищої боярської класи від простого народу, завдяки довгому перебуванню „благородного дворянства“ по глухих провінціальних маєтках утворювався зв'язок і переймання народних звичаїв і вірувань, іноді безпосередньо, а іноді через двірських „скоморохів“, „песельників“ і „сказителів“.

Це безпосереднє почуття народности ставало потроху на шляху псевдокласицизму XVIII ст. Нова освіта, що помалу приходила з Заходу і особливо після заснування в 1755 р. московського університету, перемагає стару. В 1770-х роках з'являється в світ у Петербурзі видатний для свого часу збірник пісень Чулкова в 4-х частинах, де разом з книжними піснями були надруковані й твори справжньої народної поезії; в 1780 р. він-таки почав видавати й збірки казок у 10 частинах, а два роки пізніше і „Словарь русскихъ суевѣрій“. У 1790 р. виходить „Собрание русскихъ народныхъ пѣсень Львова съ ихъ голосами Ивана Прача“.

На початку XIX ст., в 1804 р., вийшло перше невіддале видання збірника пісень Кірші Данилова, яке в 1818 р. зробив повнішим і докладнішим Калайдович, але й він ще не міг і не зумів суто-науково підійти до цієї справи. Все-ж таки це був перший крок до вивчення російської народної поезії.

До цього-ж таки часу стосуються й початки інтересу до слов'янства серед російських літературних кол.

¹⁾ А. Глаголев у своїй статті „О характерѣ русскихъ народныхъ пѣсень“, що її зазначив Максимович у передмові до „Збірника“, писав: „Народныя пѣсни должны быть для насъ драгоценны, сколько для археолога древніе памятники, ибо въ нихъ узнаемъ духъ своихъ предковъ, ихъ нравы. понятія и чувства“ (Труды общ. люб. рос. слов., ч. XI (1818), стр. 35).

В 1819 р. приїздив до Росії відомий діяч сербського літературного відродження Вук Караджич; у Москві „Общество любителей российской словесности“ обрало його на свого члена, а російська Академія Наук призначила йому медаль за тільки-що виданий сербський словник.

У 1820 р. з'явилися російські переклади чеських стародавніх буцімто, як думали тоді, пам'яток: „Краледворського рукопису“ і „Суда Любуші“.

Почався період зближення з Поляками перед повстанням 1831 р. У тих-таки двадцятих роках перебрався з Закарпаття Венелін, що взяв досить помітну участь у московській журналістиці і написав пізніше велику замітку-рецензію в „Телескопі“ на друге видання збірника Максимовича в 1834 р.¹⁾

Особливо виразну й активну позицію що-до підтримки розповсюдження слов'янських студій у Москві зайняв фундатор катедри слов'янознавства в університеті, а пізніше її керівник,—відомий уже нам професор Каченовський.

Цікаво, що найбільше матеріалів з галузи слов'янознавства з'явилося у „Вѣстнику Европы“ протягом 1826 і 1827 рр.²⁾, і тому слід нам тут познайомитись перш за все з тими, що стосуються до фольклору, тим більше, що одна з цих заміток спиняється на галицьких народніх піснях, що не зазначено в покажчику Грінченковім до „літератури українського фольклору“.

В першому номері „Вѣстника Европы“ за 1826 р. знаходимо невеличку замітку (ст. 311—313) про „Сербскія преданія и повѣрья“, де знову цитується ім'я Караджича. В тому-таки році за липень (№ 13) передруковується лист Бродзинського до редактора „Dziennika Warszawskiego“ про народні пісні Слов'ян (ст. 42—55), згадуючи імена того-таки Караджича, Фореієля (перекл. Гнедича), та Шафарика. Про українські пісні Бродзинський коротенько висловлюється так: „Малоросійські думи більш відомі від сербських пісень. В них далеко більше солодкої меланхолії, а у воєнних піснях більше сили й поетичних картин. У Поляків,—додає він далі,—не залишилось ніяких воєнних пісень... нема меланхолії южнорусів“.

У II—IV кн. „Вѣстника Европы“ за 1827 р. друкує проф. Снегирьов (1793—1868)³⁾ статтю про „русальний тиждень“, присвячуючи українським звичаям і пісням цього тижня приблизно три сторінки з семи і цитуючи „Украин. Вѣстник“ з квітня 1817 р. В одній із приміток на ст. 274 знаходимо цінну для нас звістку: „Пѣсня и нѣкоторыя свѣдѣнія о семъ предметѣ сообщены мнѣ г. кандидатомъ Моск. Унив. Максимовичемъ, доставившимъ мнѣ оныя изъ Полтавской губ.“.

Примітка ця виразно говорить про той авторитет, яким користувався Максимович серед професури що-до українського фольклору, і про його близькі зв'язки зі співробітниками „Вѣстника Европы“. Качановський передрукував у травневій книжці (№ 9, ст. 191—201) зазначену вже вище статтю Зубрицького зі львівського календаря на 1823 р. „Pielgrzym“—„О престоноародныхъ пѣсняхъ“.

В німецькому перекладі того-ж таки календаря стаття ця (за Грінченком) має трохи иншу назву, а саме: „Über galizische Volkslieder (übersetzt) von P(ohlberg)“. Починається вона словами: „В Пилигримі за минулий

¹⁾ „Телескоп“, 1834, т. 22, ч. 23, 27, 31.

²⁾ У 1822 р., № 21—22 (листопад) надруковано „Малоросійскіе Анекдоты“ Квітки Основ'яненка.

³⁾ Видавець російських прислів'їв (М. 1818, 1831 рр.), автор книжки про „Русскіе престоноар. праздники и суевѣрные обряды“, вып. 1, М., 1837; 2—3 вып., 1838; 4 в., 1839; досліджувач російських „лубочних“ малюнків.

рік висловлено бажання звернути увагу на пісні простого народу". Очевидно, тут говориться за статтю про народні пісні проф. Гітнера (1822 р.), який подав у ній також дві українські пісні: „Не ходи, Грицю, на вечорниці“ і „Козак коня напував“. Зміст її коротенько подано без зазначення автора наприкінці статті Зубрицького.

Зубрицький у своїй статті також подає дві пісні „Шумить, шумить дубровонька“ і „Вже три дні і три неділі, як могого мужа комари заїли“. Окрім того важливого й інтересного моменту, що він поділяє галицькі пісні на три категорії — руські, польські й гірські, він нагадує тут цілий список „видатних німецьких учених“, що прислужилися справі вивчення народної словесности, де подибуємо імена Гердера, Гереса, Бішінга, Боте, Циске й Шотке; згадує також він і про сербські пісні, що їх видав у двох томах Караджич. Далі говориться про існування великої кількості польських і особливо „руських“ пісень, і що кожен, хто любить свою батьківщину, не цуратиметься пісень простого люду.

У липневій книжці журналу за 1827 р. вміщено „Описаніє сербскаго народа“¹⁾ — зі слов'янських матеріалів, а з українських — передмова до „Збірника малоросійських пісень“ Максимовича 1827 р.

У 16-му номері за серпень передруковується замітка про „Походження деяких польських прислів'їв“ із „Dziennika Warszawskiego“.

У вересні знаходимо український переклад „Рибак“ із Гете від Гулака-Артемовського, що мав великий успіх перед тим із перекладом своїм „Твардовськький“, який передрукував як додаток у своєму збірникові пісень 1827 р. Максимович. До перекладу редактор „Вістника Європи“ додав з свого боку дуже інтересну передмову: „...Слышно, впрочемъ, что между благосклонными читателями стихотвореній малороссійскихъ есть и неблагосклонные къ сему нарѣчію, хранящемуся въ устахъ 5 милліоновъ соотчичей нашихъ (тутъ, у цих патріотичних висловах відчуваються настрої й переконання гуртка Трощинського в Кибинцях), и по многимъ отношеніямъ драгоцѣнному для славянской филологіи. Несговорчивыхъ мудрено перевѣрить...“

„Почтенный поэтъ, упоминавъ о нѣкоторыхъ особливыхъ побужденіяхъ, заставившихъ его передать на родномъ языкѣ (примітка: „На языкѣ почти уже забытомъ мною, пишетъ онъ къ редактору. Прекрасно. Многіе изъ громкихъ словесниковъ право не остались бы въ накладѣ, промѣнявши всѣ сокровища памяти своей на подобную забывчивость. Р-дръ) своею Гетеву балладу, говоритъ далѣе въ обязательномъ письмѣ къ редактору, что между прочимъ и по влеченію любопытства захотѣлъ онъ попробовать: хорошли на малорусскомъ языкѣ передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя, не заставляя читателя или слушателя смѣяться, какъ отъ „Энеиды“ Котляревскаго и отъ другихъ съ такой-же цѣлю писанныхъ стихотвореній. Указывая даже на нѣкоторыя народныя пѣсни малорусскія, на пѣсни самыя нѣжныя, самыя трогательныя, онъ съ благородною неувѣренностью въ успѣхѣ, выдаетъ плодъ своей... какъ простой опытъ. Судьба сего стихотворенія будетъ рѣшена знатоками и любителями малорускаго слова...“.

В цих рядках редакторської передмови спостерігаємо два важливих моменти, інтересних для характеристики літературних стосунків і поглядів на українську мову 100 років тому: а) серед російських читацьких кол були прихильні й неприхильні групи до „нарѣчія 5 милліоновъ соотчичей“; б) тимчасом як Максимович видав у Москві свій збірник, Гулак-Артемов-

¹⁾ Витяг із Сербського Альманаха на 1827 р., що його видав Караджич у Відні під назвою „Дан и ция“. Друк цього опису закінчився в книжці за вересень.

ський у Харкові робив тільки спроби й запитання „съ благородной неуверенностью въ успѣхѣ“, чи українською мовою „можно передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя“, хоч і сам він звертав увагу інших на існування „нѣжныхъ и трогательныхъ“ народніх пісень. Як знаємо, пізніше він набрався певного переконання в цьому і видав навіть свій збірник пісень (№ 21, ст. 130—132).

У книжці „Вѣстника Европы“ за листопад надрукував Гулак-Артемовський два українських вірші—„Батько та син“ і „Рибочка“, а також свій український переклад двох од Горацієвих.

Як бачимо, „Вѣстникъ Европы“ витримано й послідовно провадив у життя свою програму підтримки й ознайомлення зі слов'яно- й українознавством російських читачів 1827 р., як і за попередні роки.

Інтерес цей до слов'янства був цілком зрозумілий, бо серед західніх Слов'ян саме в першій чверті XIX ст. почалася інтенсивніша культурна, а разом з тим і історико-етнографічна й національна робота.

У Москві знали тоді не лише про Караджича, а також і про переклад російського президента Академії Наук (р. 1820) двох пам'яток чеської літератури, яких автентичність того часу ще не заперечувано: „Краледворський Рукопис“ і „Суд Любуші“; знали там і про імена Поляків Левелева, Нарушевича, Міцкевича.

Вивчення слов'янського світу мало велике значення для закріплення принципів та ідеалів народності й етнографічного її вивчення.

Не зважаючи на те, що розвиток ідеї народності й самої літературної течії мав досить глибоке коріння в інтересах до слов'янства, до народньої творчості, що йому сприяв до певної міри романтичний напрямок російської літератури,—була небезпека, щоб цей рух не захопили могутні хвилі тенденцій офіційально-казенної народності, що тоді розцвітала паралельно.

Народність такого сорту могла існувати в ту миколаївську епоху разом із кречачиною. „Кожне зрушення громадської думки, — пише Пипін, — у якому можна було чекати вияву цієї народності між лапками, був під суворою опікою бюрократії, і зараз-же його знищували, як тільки в ньому помічався ухил від призначеного шляху“¹⁾.

Але потрібний філософсько-обґрунтований ідеал „народності“ дав для того часу один із найвидатніших теоретиків епохи і близький приятель Максимовича, Надеждін (1804—1856).

Статті свої з цього питання він друкував у 1822—1829 рр. у „Вѣстнику Европы“, а починаючи з 1831 р. заснував свій власний журнал „Телескопъ“, що був того самого характеру, але відзначався більшою авторитетністю. Хоча хронологічно вони з'явилися в друку пізніше за збірку пісень Максимовича, а втім нема жодного сумніву, що серед літературних кол Москви вони були відомі й раніше, і тому слід на них тут трохи докладніше зупинитись. Тим паче, що знаємо про персональне знайомство обох письменників уже з 1827 року.

У вступній статті до „Телескопа“ Надеждін говорить, що для Росії „начинается эра живой народной словесности. Тучи бродят надъ Европой; но на чистомъ небѣ русскомъ загораются тамъ и здѣсь мирныя звѣзды, утѣшительныя вѣстницы утра. Всегда-ль должно будетъ ихъ разглядывать въ телескопъ?... Придетъ время, когда онѣ сольются в яркую пучину свѣта“... (Телескопъ, 1831, т. I, 45—46).

У цих словах він з'ясовує назву журналу і своє ставлення до тодішнього становища освіти, але потрібне було ще майже сторіччя, щоб очистилось і російське небо, і щоб на ньому з'явилися революційні зірки.

¹⁾ Пыпинъ, Ист. Рус. Этн., I, с. 233.

В цій-же самій першій книжці „Телескопа“ (в ній Надеждин називав російську словесність „європейською барщиною“, тому що вона до того часу не зуміла перетворити на власному ґрунті позиченого на Заході, і пророкував у кінці „Отчета“ за 1831 р. про близький поворот до народності) була надрукована й університетська промова Максимовича (с. 167 і далі), яка мала таку саму думку: європейська освіта стала нашою потребою; але це змагання, дійшовши свого природнього кінця, мало розв'язатися „свідомістю“ і завершитись поворотом до свого народнього.

Те, що промова Максимовича, якої основна думка цілковито збігається з думкою редактора і одного з найкращих теоретиків-публіцистів того часу, показує не тільки на їх близькі дружні стосунки, що в такому стані залишились і далеко пізніше, але також і на те, що Максимович, завдяки випуску в світ свого Збірника 1827 р., уже в 1831 р. мав великий авторитет і пошану, як пропагатор ідеї народности, ідеї праці на користь народові і його оригінальній творчості.

Потверджує це і в 1835 р. Надеждин своєю статтею під назвою: „Письма въ Кіевъ къ М. А. Максимовичу о русской литературѣ. Письмо первое: „Куда дѣвалась наша поэзія“ (Телескопъ, 1835, I, с. с. 149—158), де він з'ясовував бідність російської поезії „відсутністю серйозного й могутнього громадського життя“. Вже самий факт, що Надеждин заголовком статті, в якому нагадує Московцям ім'я Максимовича, бажав підкреслити зміст і значення статті, показує, що московські друзі й товариші і пізніше не ставили його в хвості цього руху, а якраз у його авангарді. Максимович був видатною постаттю серед „народників“ літераторів тридцятих, сорокових років минулого століття.

Важливо тут буде подати визначення „народности“, як її розумів Надеждин і поділяв Максимович, видавець перших збірників—1827 і 1834 р.—українських народніх пісень: „Подъ народностью,—пише він,—я разумѣю совокупность всѣхъ свойствъ, наружныхъ и внутреннихъ, физическихъ и духовныхъ, умственныхъ и нравственныхъ, изъ которыхъ складается физіономія русскаго человѣка, отличающая его отъ всѣхъ прочихъ людей—европейцевъ столько-же, какъ и азіатцевъ“.

„Телескопъ“ у словахъ свого редактора не тільки сформулював розуміння народности, але й з охотою давав місце статтям, що були написані в інтересах української літератури. „Съ недавняго времени,—пише Надеждин,—появились у насъ счастливыя опыты литературной обработки малороссійскаго нарѣчія. Инымъ эти опыты кажутся пустою, безполезною забавою. Но я думаю противное. Малороссійское нарѣчіе можетъ также служить къ обогащенію нашего языка. Пусть украинцы знакомятъ насъ съ нимъ въ своихъ поэтическихъ думкахъ, въ своихъ добродушныхъ „казкахъ“. Мы должны имъ быть душевно благодарны“¹⁾.

Проф. Дашкевич, зазначаючи певні аналогії в розвитку ідеї й самого руху народности в російській і українській літературах, виразно підкреслює, що любов до своєї народности завжди існувала серед Українців і особливо виявилась у творчості Котляревського й Гулака-Артемовського. Виявилась вона і в праці Максимовича,—додамо ми зі свого боку.

II.

Перейдемо тепер до характеристики самого збірника пісень Максимовича.

Акад. М. Сперанський починає свою цінну статтю 1909 р. під назвою „Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсен-“

никах¹⁾ заявою, що „1827 р. вважається за початок нової епохи в історії української народної літератури й етнографії, бо лише з моменту появи в світ збірника пісень Максимовича починається інтенсивна праця в цій галузі“.

У зв'язку з цим він обмежує навіть, розуміється умовно, огляд старовинних відомих йому російських пісенників з українськими піснями періодом 1779 — 1827 рр. і налічує в них 72 українських піснi з більшою чи меншою кількістю варіантів, або точніше, повторень тієї самої пісні.

Але до завдання його роботи не належало з'ясувати, які саме пісні і скільки їх перейшло до видання Максимовичевого 1827 р., так само як це питання не ставиться і в пізнішій аналогічній статті П. Руліна²⁾ або в попередній розвідці акад. Перетца³⁾.

Перше ніж перейти до нього, слід коротенько нагадати, чому, якими шляхами й коли українські пісні потрапили до російських рукописних і друкованих пісенників, що ними міг користуватись і таки користувався для свого збірника Максимович.

Українська пісня й музика перш за все захопила й привабила до себе найвищі російські кола, починаючи з самодержавців. Уже з часів Олексія Михайловича й пізніше, за царя Федора Олексієвича, все українське було у великій пошані: „Сей благочестивий царь, — оповідає один із невиданих чернігівських літописів, — такъ возлюбилъ малороссійскій народъ, что казалъ на пѣлы малороссійске вездѣ по церквамъ на Москвѣ заводити, одежду малороссійскую боярамъ носить“⁴⁾.

До Москви виписували співаків і бандуристів з України, що завжди ними славилася. За життя Розумовського й Потьомкіна вокально-музична слава Українців ще більше поширилася на півночі. За подорожів царських на Україні в панських палацах гадали зробити їм приємність, вітаючи їх українськими концертами. З кінця XVII в. і протягом першої половини XVIII до Москви й Петербургу потрапляє багато українських співаків, учителів, бандуристів — існують цілі капели й хори⁵⁾.

Але окрім усної традиції пізньої, вже з початку XVII ст. поширюються в Москві українські вірші — псалми та канти, згодом спроби лірики кохання, співи легкого, гумористичного характеру. Збірки українських пісень з послабленням аскетичних ідеалів, з „обмирщенням“ знайшли вдячний ґрунт для свого розповсюдження в Москві: їх перекладали, переробляли, відповідним робом міняючи й пристосовуючи до обставин. За таких умов збірники ці втрачають чистоту українських кольорів, відриваються від рідного ґрунту, але впливи їх поширюються, бо на їх взірць витворюється російська лірика кохання, і зразки її потрапляють до цих збірок. Незабаром становище міняється, і вже до збірок з російським змістом уміщається невеличка порівнюючи кількість українських пісень, або їх перелицьовань на московський взірць. Ми примушені докладніше й уважливіше зупинитись на цих збірниках, бо довідуємось із автентичних джерел (окрім того, що про це свідчить також аналіз самого тексту деяких пісень Максимовичевого збірника 1827 р.), що готувавши

¹⁾ Етнограф. Обзор., 1909, ч. 2—3, сс. 120—144. Стаття присвячена 30-літтю наукової діяльності акад. М. Ф. Сумцова.

²⁾ „Українська пісня в старовинному російському співанику“ (Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук., кн. IV, 1924, сс. 148—199).

³⁾ „Исследования и материалы (изъ истории русской пѣсни)“. СПб., 1900.

⁴⁾ Київ. Старина, 1886, с. 761.

⁵⁾ Одну з найстарших характеристик України з музичного погляду в XVIII ст. подає Ч. О. Дмитрієвський в „Essai sur la littérature russe“ 1771 р., довшу цитату з нього подав Акад. Сперанський, Одинъ из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Куламинский), Нѣжинъ 1906, с. 59. Див. Сумцов, про Барановича.

першого збірника до друку Максимович користався співаниками і одного з них завів навіть до Києва.

В рукописному відділі Всенародної Бібліотеки України при У.А.Н. зберігається під №№ 5334—5338 чотири невиданих листи члена московського літературного гуртка Єлагіної часів Максимовича, С. О. Соболевського, до Максимовича, що перейшли туди з архіву Науменка. Перший з них, фактично коротенька записочка, належить до московського періоду життя Максимовича, і, можна думати, якраз до 1827 р., бо датований він 29 квітнем, коли збірник Максимовича лише пройшов цензуру, і в ньому згадується про співаники; другий припадає на початок київського періоду — 28 травня (1835 р.); два останніх на 1860-й рік датовані 23 березнем і 8 червнем. Що до співаників, то мають особливе значення московський лист (Соболевського № 5336) і перший з 1860 р. (№ 5337).

„Господину Сызову поручено сходить въ типографію,—пише Соболевський до Максимовича,—и заказать тамъ приглашенія. Советую тебѣ воспользоваться случаемъ и поручить ему (благо наборъ тамъ есть) приказать напечатать еще дипломы и грамоты на засѣданіе 29 апр. членамъ 1) Князю Владимиру Александровичу Черкасскому, 2) Александру Николаевичу Попову, 3) Алексѣю Михайловичу Жемчужникову. Такимъ образомъ все дело за нынѣшній сезонъ будетъ окончено. Да вручи подателю книги. Вручи любезный другъ общеданное подателю—1) Каффу, 2) Пѣсенники¹⁾, 3) Тимковскаго, 4) Кіевлянина и проч. Да пришли посмотрѣть книгу морскую, а въ нее вложи Вхонцева. Твой Соболевскій“.

Багато змістовніший і цікавіший для нас лист Соболевського з 23 березня 1860 р. (№ 5337), на якому стоїть помітка рукою Максимовича „Отв. 14 апр.“:

„Любезный пустынный Михайловой горы.—Тебѣ уже известно изъ нашихъ протоколовъ, что пѣсни Кирѣевскаго переданы Обществу, а обществомъ нѣкоторымъ изъ членовъ, въ томъ числѣ и мнѣ. Чобы дѣло начатое 35 лѣтъ тому назадъ не продержалось еще столько же, и чтобы мне дожить до окончания того, въ начинаніи чего я тому лѣтъ 35 назадъ участвовалъ, принялъ я на себя поискать прочихъ моихъ товарищей.

Дѣло пошло въ ходъ и я надѣюсь, что въ началѣ мая выпустимъ первый выпускъ (объ Ильѣ Муромцѣ) со всевозможными прикрасами (разумѣется полезными а не ненужными).

„Въ началѣ должна быть полная библіографія источниковъ печатныхъ, которыми пользовался Кирѣевскій. Сіе долженъ сдѣлать я, почему и получилъ отъ Єлагіна всѣ его пѣсенники. Нѣтъ одного про который Єлагинъ говоритъ, что онъ у тебя. Это пѣсенникъ съ нотами да при томъ испещренный и моими нотами библіографическими¹⁾“.

„Прошу, братъ, немедленно ни единого часу отправить оный по почтѣ на нижеслѣдующій адресъ (это мой камердинеръ).

„Ты, говорятъ, смотришь въ папы, разумѣется не въ римскіе; Этимъ теперь и плохо. Радуюсь и поздравляю. А когда увидимъ нового папу здѣсь? Желая, но не упрасиваю тебя эгоизма ради оставить свою Італію для нашей Москвы, гдѣ въ нынѣшнемъ году было столько снѣга, что отрывали кареты, засыпанные у подѣздовъ. Прощай. Твой Соболевскій“.

Тут надзвичайної для нас ваги набирає звістка про те, що Максимович не лише був знайомий із співаниками Єлагіна, яких у нього очевидно було чимало, але й одного з них завів до Києва.

Дальший і останній лист Соболевського до Максимовича, що зберігається в рукописному відділі В.Б.У. під № 5338 і датований 8 червнем 1860 р., починається фразою, з якої можна зрозуміти, що Максимович цього співаника переслав до Соболевського: „И письмо твое, и посылку я получилъ, любезный другъ Максимовичъ“. Що до пісень узагалі, то знаходимо лише одну фразу: „Собрание пѣсенъ объ Ильѣ Муромцѣ печатается; четыре листа, кажется, готовы уже“²⁾.

¹⁾ Підкреслення наші, *Д. С.*

²⁾ Акад. В. М. Перетц у примітці до ст. 294 своїх „Изслѣдованій“ 1900 р. зазначає, що Соболевський зробив свою помітку на єдиному тепер відомому примірнику співаника в Істор. Музеї в Москві, котрого автором був прот. Вас. Трутовський. Це показує, наскільки він сам, а разом із ним і Максимович, що користався тими самими співаниками, мали великий досвід та ерудицію в цій галузі.

Українські пісні лише в небагатьох збірниках уміщаються розкидано, частіше вони бувають укупі, а іноді вони мають і свій окремий заголовок. Повторюючись у різних збірниках, пісні бувають неоднакової популярності: деякі подібаються лише раз, а інші до 10—20, як, напр., „На бережку у ставка“, або „Засвистали козаченьки в похід з полуночі“.

У 33-х друкованих збірниках, що їх переглянув і зазначив у своїй статті акад. Сперанський, знаходимо згідно з першими цитованими віршами 12 пісень, які також надруковані в збірнику Максимовича 1827 р.

5 із них знаходимо в збірнику: „Полное новое собрание российских пѣсень“, ч. IV (Москва, у Н. Новикова, 1780; укр. пісень усього 17). Є він в Історичному Музеї в Москві і в Б-ці Ніженського І. Н. О. Пісні ці такі:

1) № 143, с. 128: „Виткиль идишь? Отъ Дуная“ (Максимович — ч. XI, с. 15 — лише в цьому співанику).

2) № 146, с. 130: „У Глуховѣ у городѣ да й всѣ звоны звонятъ“ (Макс. ч. XVIII, с. 26 — лише в цьому співанику).

3) № 167, с. 152: „Спавши пугачъ на могилѣ да вскрикнулъ отъ пугу“ (Макс. ч. XIV, с. 4 — лише в цьому співанику).

4) № 174, с. 158: „Идетъ козакъ съ Украины мушкетъ за плечами“ (Макс. ч. LXXVI, с. 118; тут і в збірнику С. Петрова 1805 р., Москва, укр. пісень 27).

5) № 193, с. 175: „Переходомъ въ чистомъ полѣ заквитлы волошки“ (Макс. LXX, с. 111; тут, у А. Калатилина, 1810, укр. пісень 32, у Моск. Істор. Муз. і „Новѣйшій всеобщій, полный...“ СПб., 1819, 39 укр. пісень, Рум. Муз., Іст. Муз.).

Три пісні надруковано в збірнику „Молодчикъ съ молодкою на гуляньѣ съ пѣсельниками, поющими новыя пѣсни: городскія и деревенскія, простыя, ухарскія и самыя нѣжныя“. СПб., 1790 (15 укр. пѣсень — Іст. Муз. у Москві).

1) № 7: „Сама я пшениченьку жала“ ...Лише в „Молодчику“.

2) № 10: „Бувъ Сава въ Немировѣ у пана на обиди“... Лише в „Молодчику“.

3) № 13: „Засвистали козаченьки в похід з полуночі“... В „Молодчику“, в 7 інших збірниках, які згадав Сперанський, та ще один текст у збірнику, що його описав П. Рулін у „Записках УАН“ (кн. IV, 1924 р. с. 170). Рулін очевидно не мав під рукою збірника Максимовичевого з 1827 р., бо ні разу його не пригадає, а цитує лише збірник 1834 р. Серед цих 7 є також і „Новѣйшій полный, всеобщій пѣсенникъ, въ 5 частяхъ“, СПб., 1815, укр. пісень 15, що в ньому знаходимо ще дві пісні Максимовичеві:

1) № 2: „Їхавъ козакъ за Дунай“ (Макс. ч. XLVIII, с. 83), що її надруковано ще в інших 14-ти співаниках;

2) № 514: „Ой ты дивчина, гордая, пишна“ (— пшеина, Макс., ч. LII, с. 90), що є ще в 7 збірниках.

12 пісень — „Не ходи, Грицю“, що вміщена в Максимовича під ч. LXVI, с. 107, не подібуться ні в одному із трьох вище названих співаників, зате вона надрукована в 8 інших, серед яких зустрічаємо Калітіна 1810 р. і С. Петрова 1805 р. Не порівнявши тексту пісні Максимовича з усіма цими співаниками в Москві, не можна сказати, звідкіль міг він її взяти.

Підсумовуючи, можна допустити думку, що Максимович міг узяти 11 пісень із трьох співаників — Новикова 1780 р., „Молодчика“ 1790 р. і „Новѣйшаго, полного“ 1815 р., а 12-ту не знати з якого.

Нумери цих пісень у Максимовича такі: XI, XIV, XVII, XVIII, XXII, XXVII, XLVIII, LII, LXVI, LXX, LXXVI, LXXXIX.

Пісні ці Максимович очевидно не вважав за найкращі в своїй збірці, бо ні одної з них не надруковано серед тих 8, що з'явилися в „Москов. Вѣстн.“ 1827 р. ч. 2 № 8 і ч. 3 № 12 ще до появи збірника його в світ¹⁾ із приміткою: „Изъ драгоцѣннаго собранія Малороссійскихъ пѣсенъ, приготавлимаго къ печати Г-омъ Максимовичемъ“. Пісні ці такі:

- 1) Ой на горі да женьці жнуть (ч. XII).
- 2) Розлилися води на чотири броди (Веснянка, с. 159).
- 3) Ой по горам сніги лежать (ч. XCIII).
- 4) У полі криниченька, холодна водиченька (ч. XCV).
- 5) Зашуміли густі лози козакові при дорозі (ч. LV).
- 6) Ой у лузі калина весь луг ізкрасила (ч. XII).
- 7) Ой летіла зозуленька через поле, гай (ч. XXIX).
- 8) Береза, чому ти не зелена (ч. V).

Із 12-ти пісень, що їх надруковано в старовинних співаниках і у виданні Максимовичевому 1827 р., до другого видання 1834 р. перейшли лише 6, у такій черзі: ч. XI, XIV, XVII, XVIII, XXII, XLVIII. У третє видання, 1849 р., вже не потрапила ні одна з цих 12-ти.

Автором пісні ч. XLVIII: „Іхав козак за Дунай“, що на її голос іще Мерзляков, як пригадуємо, в 1806 р. надрукував один свій дует, Максимович називає козака Семена Климовського.

Із цих 12 пісень знаходимо три, що їх надрукував у „Благонамѣренному“ за 1825 р. ч. XXX, ч. XX Цертелев. Дві з них — „Засвістали козаченьки“ і „Ой спав пугач на могилі“ — подав він повністю, а „Відкіль ідеш? Од Дунаю“ — переказав лише зміст.

Тут-таки повністю надруковано ще „За Немань іду“; фрагментами дві: „Ой бачиться, не журюся“ і „Есть же люди, що і моїй завидують долі“. Зміст подано ще двох пісень: „Ой у полі могила з вітром говорила“ і „Де ти бродиш, моя доле“ (у Максимовича: „Де ти ходиш, моя доле“).

Таким робом, Цертелев зазначив тут разом 8 пісень, але в збірнику Максимовича надруковано з них п'ять пісень, окрім: „Ой бачиться не журюся“, „Есть-же люде“, „Ой у полі могила“.

Сам Максимович окрім того зазначає, що він мав від Цертелева ч. XVI „В неділю рано порано“ (передруковану у виданні 1849 р.) та ч. XXX „Ой плавала сіра утка“, ч. XXI „Дума о походѣ Хмѣльническаго въ Молдавію“, з такою приміткою Максимовича: „Передрукована із збірника кн. Цертелева, чудова дума, стосується до відомих подій з Господарем Молдавським Василем Лупулою“.

У своїй передмові Максимович тричі згадує ім'я Цертелева: 1) говорячи про думи, зазначає, що 8 їх увійшло в його „Опытъ собранія старинныхъ Малороссійскихъ пѣсеней“, присвячений, як відомо, Д. П. Трошинському; 2) подаючи його думку, що російські пісні кращі описовою поезією, а українські — драматичною, у відвертому листі до нього, що надрукований був у „Вѣстнику Европы“, 1827, ч. 12; 3) дякуючи Цертелеву за „оказанное ему пособие доставленіемъ пѣсенъ и своими совѣтами“.

Величезна роль, яку відіграв Цертелев та його праці в галузі української пісні що-до підготовки до друку збірника Максимовича, виявляється не лише із цих згадок про нього в передмові, присилці йому для його збірника 32 пісень, але й ідеологічно, особливо із зазначеного вище листа до Максимовича у „Вѣст. Евр.“, що його окремі думки цілком збігаються з тими, які висловлював на початку століття на одному з урочистих актів харківського університету Ілля Фед. Тимковський: „Не лише національні звичаї та обичаї — писав Цертелев, — не лише характери

¹⁾ Цензурна помітка на останньому номері „Моск. Вѣстн.“: 25. IV. 27, а збірника Максимовичевого: 27. IV. 27.

На превеликий жаль, оця веснянка із збірника Максимовича 1827 р. та ще троїцька:

Ой зав'ю вінки та на всі святки
Ой на всі святки, на всі празники,

що так само записана в 1827 р. на Десні (II, с. 505). — єдині, про які ми маємо тимчасом певні відомості, коли й де він їх записував.

Про те, що Максимович збирав пісні в цьому 1827 р., знаходимо ще тільки глуху звістку в його біографа Пономарьова¹⁾: „Онъ собираетъ на родинѣ немалое количество пѣсень“.

Можна з правдоподібністю допустити, що гри й пісні в „Днях і місяцях“, про які Максимович говорить, що їх і досі можна почути на Придніпров'ї, він сам чув і записав, але вже в пізніший, михайлогірський період свого життя.

Із таких пісень Максимович зазначає (т. II, с. 470) веснянку „Орел поле ізорав“, „Торох, торох—сію горох“, „Співали дівочки співали, у решето пісні складали“, відому вже нам із спогадів Іллі Фед. Тимковського:

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику....

„Бондарівну“ (с. 474), „Ладо“ (с. 478), „Шум“ (с. 479), який Максимович описує в дуже яскравих поетичних кольорах, що характеризують його хист записувача-фольклориста, який має тонке почуття зв'язати певну гру в оточенні цілої природи. Наводимо цей весняний образ українського танка, пропустивши декілька зайвих для цієї картини віршів.

„Танок Шум грається на Дніпровому узбережжі,—пише Максимович.—Дівчата стають у два ключі, паралельно один за другим, і при цьому співають:

Ой нумо-ж ми, нумо, А в нашого Шума
В зеленого Шума. Зелена шуба.

„Потім обидва ключі вибігають разом наперед, далі назад, викрикуючи як-найсильніше:

Ой Шум ходить, по воді бродить;
А Шумиха рибу ловить...

„Отже в цьому зеленому шумі дівчат відгукнувся Дніпро, що вбирає в зелень свої луки й островці, що шумить у весняному повновідді своєму і дає тоді повне вдовolenня рибалкам. Одного весняного ранку я бачив тут, що і води Дніпрові, і його піскова Біла коса за Шумилівкою, і саме повітря над ним—усе було зелене... Тим ранком віяв різкий горішний, інакше верхній вітер; набігаючи на прибережні вільхові кущі, що тоді цвіли, він підіймав з них цілі хмари зеленуватого квіtkового пороку й розвівав його на цілий південний небосхил“.

Але-ж Максимович не лише гру й забаву українського селянства вивчав, він з інтересом і захопленням придивлявся й до його роботи:

„Люблю подивитись на українську оранку весною, коли вже зеленіють жита, а тяжкі плуги, що їх тягнуть восьмеро волів круторогих по широкому степу, заоруючи в склад тулу землю, і коли під сяйвом благодатного сонця, серед безупинного співу веселих жайворонків, чути буває протяжні викрики погоничів—„гей, гей!“—цебто—уперед!“ (II, с. 486).

Свій етнографічний нарис про „Дні й місяці українського селянина“ Максимович кінчає описом обряду, який ведеться на розігри в Новгород-Сіверській країні, над Десною. Він міг його там бачити влітку 1812 р. перед вступом до гімназії, в 1819—по її скінченні, або в пізніші роки—з 1834 до 1856—підчас перебування в дядька Іллі Фед. на Туранівці.

Про діяльність Максимовича збирача-фольклориста ми мало що знаємо, і його метод найбільше характеризують оці вищенаведені з „Днів“ приклади. Він не задовольняється простим, голим записуванням якоїсь

¹⁾ Op. cit., с. 182.

пісні, або уривка з неї. Поетична інтуїція підказувала йому ці окремі перлини народньої творчості вставляти в відповідні рамки. Залежно від сюжету, тими рамками була або природа Придніпров'я з усією різноманітністю своїх кольорів, або легенда історичного характеру, що з'ясовувала й висвітлювала походження пісні.

Декілька характерних рис що-до поглядів і методів Максимовича, яких він уживав збираючи пісні, знаходимо в останніх рядках його передмови до другого видання збірника пісень 1834 р.:

„Щиро відчувуючи красу наших народніх пісень,—писав він,—та їх важливість у сучасну епоху народности, і вважаючи, що ніхто не мав таку розвинену народню поезію, як північні й південні Русі, щей бажаючи своєю збіркою як-найповніше й досконаліше вишукати багатства української поезії, прошу всіх Малоросіян узяти участь у цій справі: здійснити її можна лише спільною працею; прошу всіх, хто має нагоду, доставляти записи українських пісень у тому самому вигляді, як їх співають серед народу, без жадних змін, пропусків або додатків, з поясняльними примітками про місця, осіб і мало-відомі слова, що иноді можуть траплятись у піснях, а хто зможе—то й з мелодією. Записувати пісні краще тоді як співають, бо наші співаки й співачки часто не вміють добре переказати того, що цілком уміють проспівати. Кожна пісня, якого-б змісту вона не була, для мене цікава й корисна. і прийму я її з подякою“.

В цій фольклорно-збирацькій програмі Максимовича знаходимо три важливих моменти: 1) цій справі надається загально-національного характеру закликом до всіх Українців до спільної колективної роботи в цій галузі, 2) з'ясовується добре й раціонально обґрунтовані директиви для збирачів-патріотів і 3) звертається увагу на діловий, технічний бік роботи, щоб притягти до неї ширші українські кола й застерегти від зайвих помилок у процесі збирання.

У 1834 р. ми вже бачимо перед собою закінченого, відданого своїй справі керівника, що вважає її за загально-українську, національну.

Певно, що 7 років, котрі відділяють другий збірник Максимовича від першого, мусили у великій мірі поширити й удосконалити підготування й досвід Максимовича що-до збирання пісень, різних методів його й технічних підходів.

Але вже із систематики першого збірника 1827 р., із того, що Максимович звернув, напр., особливу увагу на лірику, яка досі була мало відома у друкованій літературі, бачимо, що вже й тоді він ставився серйозно до свого завдання.

В передмові до першого збірника знаходимо декілька рядків, що виявляють у молодому ще тоді авторі добру ознайомленість з українською піснею й тими метаморфозами, яким вона підпадає в житті й літературі:

„Із великої кількості пісень,—пише він,—що поширені серед народу, деякі з них у більш-менш справжній формі друкувались у різних періодичних виданнях; у співаниках бували вони дуже часто зіпсовані, особливо що-до мови. Переходячи із уст до уст, дуже часто вони втрачають багато віршів, або змінюють їх; часто вони не доспівають до кінця; таким робом понаму відходять від первісного вигляду“.

Хоч тут уже більше справа йде про пізніший момент систематизації й упорядкування пісень, але в думці про те, що часто пісні не доспівають до кінця або навіть перемішуються, є ясний відгук спостережень самого збирача-записувача.

Відомості, що дуже в невеличких і загальних формах залишились у с. Прохорівці що-до „Михайлової гори“ і стосуються до останніх років життя Максимовича, оповідають про те, що він скликав до своєї садиби дівчат і старих жінок, любив слухати пісень, що вони співали. Не знати, чи він записував пісні ці підчас співу, як сам колись радив, чи инакше.

Зазначає Максимович у своїй першій передмові і той надзвичайно важливий для нас момент—як підготовляв він свої пісні до друку, і які саме з них вибирав. Знаючи оці його загальні підстави і критерій, ми маємо змогу, переглянувши одну по одній пісні, що вміщені в збірник.

побачити, оскільки вдалі були ці принципи, в чому полягають їхні хиби, оскільки твердо й послідовно додержувався їх у роботі наш автор і упорядчик збірника.

„Нема чого й думати,—продовжує Максимович свою програму, до якої вступ подано вище,—щоб удалося відбудувати їх (первісний вигляд), але я намагався порівнювати й погоджувати різнобіжності, доводилось робити зведення двох пісень в одну, або одну пісню поділяти на дві; я вибирав те, що вважав за ближче до правильного змісту і—наскільки розумів—до народнього духу та мови“.

У примітці до цих слів він додає: „От тому я вмістив пісні V і VII, які є лише уривки, але побоювався, щоб вони не загубились серед народу“.

На жаль, у процесі своєї роботи Максимович дуже скупо й неохоче подавав примітки до тих пісень, що об'єднував, зовсім не зазначивши, які він поділив на дві (і це особливо трудно тепер установити); в кількох випадках лише висловив думку, що пісня нового походження.

Уважно перечитуючи пісні, що він їх зібрав у своєму першому збірникові, можна з їхнього змісту помітити ті з них, що складено з двох або навіть і більшої кількості, напр., з п'яти пісень або уривків. Допомагають часто в такому аналізі також крапки після кожного з таких уривків, які поставив Максимович.

Для деяких із цих уривків, що об'єднані в одну пісню, вдалося знайти в пізніших збірниках як самого Максимовича, так і особливо інших видавців, аналогії й паралелі, що надруковані як цілком окремі пісні.

Хоч ці паралелі й не можуть бути абсолютним доводом тому, що сам Максимович штучно звів ув одну пісню два тих чи інших уривки, бо він міг їх у такому вигляді одержати від записувача, або й сам так записати, але його пояснення в передмові і особливо фраза, що він „вибирав те, що вважав за ближче до правильного змісту“, дають цілковиту підставу зробити перегляд пісень і постаратись хоч у більш очевидних випадках подати ті примітки до них, яких свого часу не подав автор, не бажаючи перш за все затруднювати свого читача і вводити його в свою лабораторію, а також, певно, і з причин ощадності.

У своїй передмові Максимович подає все-ж таки загальний зміст окремих відділів свого збірника, з якого ми бачимо, що він увів до нього широкий народний репертуар, у кожному разі далеко ширший ніж той огляд, що знаходимо на початку 3-ої пісні Енеїди в Котляревського в одних віршах:

Гребци и весла положиылы.
Та сыды люлечкы курылы
И курыкалы писенюокъ:
Козацкихъ, гарныхъ Запорожскихъ,
А яки зналы, то Московскихъ,
Выгадовалы биденюокъ,
Про Сагайдачного спивалы,

Якъ мандрувавъ козакъ всю ничь:
Полтавську славылы Шведчыну,
И неня якъ свою дытыну
Зъ двора провадыла въ походъ;
Якъ пидъ Бендерню воивалы,
Безъ галушокъ якъ помералы,
Колысь якъ бувъ голодный годъ.

Із цього уривка Котляревського бачимо, що він пригадав тут лише один відділ жіночих пісень: „И неня якъ свою дытыну зъ двора провадыла въ походъ“; решта-ж — то все пісні козацькі, чоловічі.

Максимович тримався думки, що на Україні жінки співають краще від чоловіків, і тому мабуть поширив відділ жіночих пісень і таким робом визначне місце призначив для лірики.

Збірник українських пісень Максимовича 1827 р. за його власною схемою в передмові можна поділити на такі головніші відділи:

I. Смерть козаків, від'їзд їх на чужину, сум за батьківщиною: 1, 4, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 17, 18, 20, 25, 47, 48. Разом 14.

II. Розбійницька одна: 44.

III. Гайдамацьких дві: 22 і 43.

IV. Чумацьких п'ять: 19, 86, 93, 94. 95.

V. Билини, гетьманство до Скоропадського: 5, 8, 13, 14, 21, 23. Разом — 6.

VI. Про приватні семейні події в козаків: 62, 63, 64, 65, 79, 80, 81, 87, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 99. Разом — 15.

VII. Жіночі а) сум, оповід.: 2, 3, 9, 16, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 42, 45, 46, 56, 59, 67, 78, 83 (І Гал.). Разом — 23.

VIII. Жіночі б) про кохання (чарування): 27, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 100 (2-а, 3-а і 4-а гал.). Разом — 31.

IX. Замови: 54, 77 (5-а гал.); разом — 3.

X. Веселих, жартівливих п'ять: 61, 84, 85, 88, 89.

XI. Обрядових і святкових — 22.

Усього в збірнику надруковано 127 пісень і 1 баладу про Твардовського. Найбільший відділ — це пісні про кохання — 31, а потім жіночі — 23, обрядових — 22.

Перейдемо тепер до розгляду деяких окремих пісень у збірнику Максимовича 1827 р. Щоб ясніше уявити самий характер його редакторсько-видавничої роботи та її методи, ми заглянемо до його робочого ателіе, до його лабораторії під час видання цього збірника. Мусимо визнати, що віконце до неї занадто вузьке, та й у середині дуже й дуже мало світла, щоб побачити як слід самий процес роботи.

Цим вузьким віконцем для нас є його слова з передмови: „Я намагався порівнювати й погоджувати ріжнобіжності, доводилося робити зведення двох пісень ув одну, або одну пісню поділяти на дві“.

На підставі якого критерія ми можемо відшукати ті пісні, над якими Максимович зробив оці свої маніпуляції, що за нашого часу вважаються за недопустимі для серйозного видання пісенних збірок?

Допомогти в цьому випадкові можуть нам перш за все крапки та дефіси, які Максимович ставив — або тоді, коли він пропускав один-два вірші, а то й цілу строфу, не пояснюючи в примітках, чому саме він це робить, — або тоді, як можна це думати з аналізу змісту, коли він об'єднував дві, а іноді й більше пісень, чи уривків пісень.

У тій-таки передмові, як уже знаємо, він зазначав, що „вибирав те, що вважав за ближче до правильного змісту й до народнього духу та мови“.

Цей останній критерій не лише сто років тому, але й тепер, після робіт Костомарова, Антоновича й Драгоманова, Франка, Філарета Колесси, К. Квітки та інших — є надзвичайно суб'єктивний. Але ця заява Максимовича дає нам право хоч побіжно розглянути „правильний зміст“ його пісенних зведень і хірургічних операцій над піснями, не маючи фактичної змоги гарантувати документально правильність спостережень у кожному окремому випадкові.

Лаконічність і таємничість наших перших фольклористів, Максимовича і Срезневського, в їх виданнях народньої творчості примушує дослідника ставити іноді на шлях гіпотез, коли з'являється потреба висвітлити і схарактеризувати їх роботу, їх досягнення та хиби.

За епіграфа до першої книжки Максимович узяв вірш із Котляревського:

Такъ вѣчной памяти бывало
У насъ въ Гетьманщинѣ коли-сь...

У першій книзі є 25 пісень, що в розпологу їх трудно відшукати якийсь принцип або певну провідну думку.

Неможливо, напр., з певністю сказати, чому першим номером надрукована пісня:

Стоїть явір над водою...

Найправдоподібнішим, здавалося-б, було пояснення, що в другій частині її Максимович міг відчувати деякі риси, близькі до його власного життя. Тут говориться про козака, що поїхав на Московщину й там загинув. Казав насипати високу могилу, посадити в головах калину: „будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, приносити від родоньку вісти“.

Характерно для Максимовича, що згадка про рід та родину подибується в цьому першому його збірникові у 8 піснях: № 1, с. 4; № 10, с. 14; № 31, с. 53; № 32, с. 54; № 33, с. 57; № 41, с. 72; № 55, с. 95; № 67, с. 108.

I.

1) Стоїть явір над водою,
В воду похилився... (3 строфи).

2) Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький... (4 строфи¹⁾).

Перші три строфи пісні змістом своїм наближаються до пісень кохання: „Молоденький козак зажурився, бо серденько ние...“ У другій частині пісні продовження цього почуття, цієї думки нема. Вона починається з характерного для початку пісні „Ой“, або „Ге й“ і говорить про подорож козака до Московщини і його там загибель. Можна допустити, що ці дві окремих пісні об'єднав ув одну й сам Максимович, бо в кінці третьої строфи (після першої пісні) він поставив дефіс. Підставою для об'єднання міг йому послужити вірш із 4-ї строфи, де згадується, як і в першій частині, козак молоденький.

У примітці до цієї пісні зазначено: „У п'ятій строфі не вистачало двох віршів; два вірші

Свою рідну Україну
Навіки покинув —

я додав для поповнення“. Ця примітка має для нас велике значення, бо у виданні пісень 1834 р. Максимович не надрукував уже цих двох віршів, що він їх додав у 1827 р. Важливо це з того погляду, що він, очевидно, дійшов пізніше до думки про неможливість щось самому додати від себе. З другого боку, передруковуючи у 1834 р. пісню № 18:

У Глухові у городі
Во всі дзвони дзвонять, —

він устативив два вірші з цієї пісні, що були в оригіналі, яким він міг користатись — у співанику Н. Новикова, надрукованому у Москві в 1780 р. Це ще один доказ тому, що співаником цим Максимович користувався.

II.

- 1) Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває... (3 стр.).
- 2) Старша сестра коня веде,
А підстарша зброю несе... (2 стр.).
- 3) Мене, нене, змиють дощі,
А розчешуть густі терни... (1 стр.).

Друга частина „Старша сестра коня веде“ є варіант із середньої частини пісні 16-ї, яка починається так: „То старшая сестра коненька виводить“. Останні 6 віршів цієї пісні дуже наближаються, ніби варіант, до другої частини пісні № 93.

Логічним фіналом до змісту цих пісень Максимович увів № 92, що у двох її строфах батько кличе дітей додому, а вони, не згоджуючись, відпо-відають йому:

Ми будемо служити,
За матір'ю тужити...

В пісні № 2 не показано причину, чому саме „мати сина проганяє“, у № 16 — „лихий вітчим козаченька молодого лає“, в № 93, подібно як батько в № 92, мати закликає сина повернутися додому.

Найбільш старовинний характер із цих чотирьох пісень має № 2:

¹⁾ Так само і в інших піснях збірника, що на мою думку складені з окремих пісень або уривків, подаватиму перші два вірші цих складових частин.

„Гомін, гомін по діброві“, бо в ній подибуємо згадки про Турків та Орду. Але з погляду логіки вона мало задовольняє, бо трудно зрозуміти, як може мати не лише проганяти сина, але ще й бажати, щоб його Турки або Орда взяли. Це є також аргумент за її давнє походження, бо лише протягом довшого часу затемнюється зміст і первісна думка пісні. Природніше виглядає перша частина пісні № 16, де мати проганяє сина лише з великим жалем, щоб уникнути тяжких непорозумінь із його вітчимою.

III. 1834, с. 117; 1849, с. 107.

Ой мала вдова сина сокола,
Вигодувала, в військо оддала.

Для цієї пісні в тій її частині, де говориться про млиновий камінь та павине пір'я, паралелю, а може й джерело знаходимо в „Русск. Лѣтопис.“ I, 36: „Толи не будетъ межу нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути“¹⁾.

IV. 1834, с. 152 з деякими редакційними змінами; 1834, с. 153 — передрук із 1827 р.

Ой у полі сніжок протить —
Аж там козак забит лежить...

У примітці до цієї пісні знаходимо у виданні 1827 р.: „IV і VI, а також XI і XII близькі між собою пісні нагадують Байронову улюблену грецьку пісню: „Останнє прощання Клефга“. Ознайомитися з нею Максимович міг у перекладі Гнедича, „Простонародныя пѣсни нынѣшнихъ Грековъ“, СПб., 1825, який він цитує в примітці до своєї Передмови 1827 р. на стор. XVIII.

Пісні IV та VI, що починаються віршами:

Вітер гуде, трава шумить,
Козак бідний убит лежить,---

дійсно досить близькі варіанти: у 1-й козак помираючи прохає коника вороненького сповістити матір, що син її „заслужив паняночку — в чистім полі земляночку...“, у 2-й з аналогічним проханням звертається він до сизого орла. Пісня VI особливо робить враження штучної й утворює на взірць IV; наприкінці причеплено, щоб надати їй старовинний характер, 5 віршів зі згадкою про „Хана-Татарина, Кримського Добродія“.

Обидві ці пісні, не відповідаючи вимогам і принципам, про які згадував як про керівні для себе Максимович у своїй передмові до збірника (с.с. XX — XXI) — „Пѣсни либо замѣчательныя по красотамъ пѣтичскимъ, либо представляющія образъ мыслей, бытъ домашній и проч.“ — виявляють його замилювання тими піснями, в яких оповідається про розлуку матери з сином. Це риса автобіографічного характеру.

V і VII пісні — уривки, які надруковані згідно з приміткою на сторінці XX передмови, „опасаясь, чтобы они совсѣмъ не потерялись въ народѣ“.

VIII. Робить враження перекладу з російської пісні, що потверджується в першій її частині порівнянням із білою лебедонькою та малими лебедятами. У другій частині, яка за її змістом є уривком іншої пісні, є згадка про місце Кистрин, до якого Максимович у збірнику 1834 р. (с. 116) подає таку примітку: „Кистрин і Гостин (у 13-му вірші IV пісні подається також ця назва), що згадуються в цих піснях, чи це була не Хотин?“ Останні чотири вірші можуть бути також окремим уривком, пришитим до попередніх двох. Пісня ця поділялася-б на такі три частини:

¹⁾ Ф. Буслаянъ, Объ эпическихъ выраженіяхъ украинской поэзіи („Москвитянинъ“, № 18, кн. 2, сент., с. 46).

- 1) Ой на морі, на морі синенькому
Там плавала біла лебедонька. (2 стр.).
- 2) Як у тому місці у Кистрині,
Да б'ється Орда уже три дні. (1 стр.).
- 3) Течуть річки, а все кроваві,
Через ті річки мостять мости... (1 стр.).

ІХ. Ой біда, біда чайці небозі...

До неї примітка в збірнику 1827 р. (с. 214): „Пѣсня сія, отмѣнная и трогательнымъ напѣвомъ своимъ, представляетъ иносказательно подъ видомъ чайки Малороссію. Увѣряють, что она сочинена Богданомъ Хмѣльничкимъ (пишетъ ко мнѣ князь Цертелевъ)“. У цих рядках виявив себе нащадок старого козацького роду, що відчував іще „трогательность напѣвовъ“ старих пісень українських.

У примітці до видання 1834 р. с. 108 знаходимо: „В київському літописі пісня ця приписується Мазепі; Бантиш-Каменський тримається думки, що склав її Калнишевський, останній запорозький кошовий отаман“.

Х. Понад морем Дунаєм
Вітер явір хитає...

Цю пісню проф. С. Шевирьов переклав як взірць і додаток до своєї рецензії на збірник 1827 р. у „Москов. Вѣстн.“ (1827 р., ч. 6, № XXIII, сс. 316—317), зараховуючи її до пісень „дышущихъ истиннымъ жаромъ поэзіи“. Разом із двома дальшими, XI і XII, вона входить до циклу жовнірських пісень. У пісні цій, що мала пройти літературне оброблення, останнє помітне особливо в таких, напр., віршах:

Сама собі печалі задам...
А четвертую трубу
Ісправ мені золоту.

У другій половині подибуємо один вірш, який дає певну підставу і в цій пісні шукати об'єднання двох уривків, а саме там говориться:

А в третюю я заграю,
З твого двора ідучи...

В першій половині говорить цілком виразно про матір, що обмірковує, чи сина женити, чи в військо віддати. Трудно допустити, щоб син від'їжджаючи з двору, де його мати колихала й зростила, відокремлював-би себе від цього двору і звертався до матері з словами: „з твого двору“. Це краще-б підходило до двору коханої дівчини, для якої потрібніша була-б і ця пишна картина — козак на коні грає на чотири труби.

Окрім цієї, правда, не дуже ясної неув'язки, звертає увагу на можливість якогось об'єднання й дефіс, що стоїть після 13-го віршу:

Сама собі печалі задам...

дальші два вірші — „Не журися, моя мати“ і особливо повторення 13-го „не завдавай собі печалі“ могли бути введені як механічний зв'язок між двома уривками. В 1834 р. замість цього, 15-го віршу стоїть: „Уже цього не минувати“, — це також потверджує нашу думку.

Х пісня складається з двох:

1) Понад морем дунаєм
Вітер явір хитає...

2) Ісправ мені три труби
Да усі три медяні...

У виданні 1834 р. с. 138 є додаток, 6-й і 7-й вірші: „Чи мені тебе ожениш, а чи в військо урядить“. Окрім того внизу після пісні — примітка: „В одному списку початок такий:

Ой у полі да дерево
Зелене, кудряве.
Під тим деревом

Сидить мати з сином.
Вітер дерево хитає...
і т. д.

У другому кінці такий:

Як зачула тев мати,
Стала плакати, ридати:
„Ой сине мій Іване.

Дитя мое кохане.
Ой коли-б же я зозуля,
Я-б до тебе полинула“.

Цей кінець ніби відкидає нашу гіпотезу про те, що в другій половині мова іде не про матір, але з другого боку підтримує думку про літературне походження пісні, так само як скріплює цю думку й початок іншого варіанту про „дерево зелене, кудряве“.

До цього циклу „рекрутських пісень“ належить і пісня XVII, трохи ускладнена мотивом, що на прощання козак просить свою матір прийняти до себе його Марусеньку як рідну дитину, „бо хто знає, чи жив вернусь, чи ляжу на полі“. Передрукована в 1834 р., с. 140.

XI. — Відкіль ідеш? — Од Дунаю.

— А що чував про Михайлу?..

Максимович мав різні мотиви, щоб увести цю пісню до свого збірника: а) текст її був лише в одному співанику — Новікова з 1780 р., і тому інтересно було його зберегти; б) зміст її переказав був Цертелєв у „Благонамѣренному“ за 1825 р., ч. XX, нум. XX; в) оповідає вона про смерть козака, що його звали Михайлом, як і Максимовича, і з нею зв'язана старовинна козацька обрядовість: їхав возок, накритий червоною китайкою, під якою було тіло козацьке; за ним джура вів коня лицарського, в правій руці тримав меч ясененького, що з нього кров текла; за Михайлом плакала мати...

Для нас ця пісня має велике значення, бо на ній ми можемо з'ясувати собі його редакторські підходи, їхню влучність, а також їхні хиби, можемо зрозуміти, можемо побачити, чому Максимович у передмові (с. XX) по щирості признавався, що він мав завдання наблизитись до духу й мови народної, але оскільки їх розумів.

Пісня XVIII „У Глухові, у городі у всі дзвони дзвонять“, із якої випущено в 1827 р. два вірші, а в 1834 їх відновлено за текстом Новіківського співаника:

Сидить козак на могилі,
Сорочку латає.
Ой кинувся до черешка —
Копійки немає.

Сидить пугач на убоchu,
На вітер надувся:
Іде козак в Україну
На лихо здобувся.
Ішов козак на лінію...

потверджує нашу думку, що Максимович цим співаником користався. В жадних інших російських співаниках текстів цих пісень нема. Ця XI пісня також стверджує до певної міри, що вона походить із цього Новіківського співаника, бо перед 20-м пропущеним віршем Максимович у своєму виданні 1827 р. поставив крапки. Правда, він цього не зробив перед 18-м віршем, який також випустив, але це можна психологічно зрозуміти, бо крапки-б стояли занадто близько одні від одних. У кожному разі, беручи до уваги тодішню обмеженість пісенного матеріалу в руках видавця, маємо досить серйозні підстави вважати, що пісня XI походить із Новіківського збірника, з якого текстом ми можемо порівняти текст Максимовичів і побачити, як тодішній ботаник готував до друку українські пісні.

Зміни, на які Максимович відважився у своєму виданні в порівнянні з Новіківським, — двох категорій: 1) редакційні поправки й поправки мови, що була зіпсована в російському співанику; 2) пропуск двох віршів — 18-го й 20-го з тексту Новікова.

Не зупиняючись на правці окремих літер та закінчень, як заміна козаків на козаченьків, або простому перекладі слів, напр. замість „слыхалъ“ — „чував“, звернемо увагу нашу перш за все на фразеологічні поправки. Вірш 3-й у Новікова: „Не такъ слыхалъ ажно видалъ“... у Максимовича: „Еге, чувавъ. Я самъ видавъ“.

Поява в Максимовича на початку вірша фаміліярного „еге“ дуже мало пасує до цілої драматичности картини, що має в собі стільки епіч-

ного. Заміна „ажно видалъ“ на „я самъ видавъ“ мало задовольняє, бо під „ажно“ можна розуміти: „не тільки чув, а навіть бачив“.

У віршах 11-му й 12-му пропустив Максимович їх другу половину:

Що вь томъ возку дей покритою
Бѣло тѣло Михайлово.

Таким робом із Новіківських 11-го й 12-го він утворив один вірш, замінивши „бѣло тѣло“ на „було тѣло“. 13-й вірш утворено, додавши до слова „порубане“—непотрібне й безпідставне „почернѣле“, бо коли в пісні далі говориться, що „з меча кров тече“, то нема чого додавати якусь нову й непотрібну рису словом „почорніле“, яке говорить ніби про те, що козак давно забитий.

Вірш 15-й у Новікова: „На том коню хлоп фидерски“, у Максимовича: „Веде коня хлоп козацький“. Останнє слово в ньому „фидерски“ вдало замінено, тим паче що воно добре римує з попереднім віршем „лицарський“—„козацький“. Але навряд чи можна виправдати цілком ті підстави, що керуючись ними, хоч-би вони були навіть і історичного характеру, Максимович зсадив джуру з коня і примусив вести його на повіді. Коли возок їхав, як сказано в пісні, серед війська, за ним ішов кінь козацький, а хлоп ніс зброю і вів разом з тим коня, то меч закривавлений і довгий спис, якого додав сам Максимович, краще видно було-б, та й картина робила-б більше враження, коли-б джура сидів на коні, а не йшов пішки. Навіть приймаючи думку, що джура не мав їздити на коні лицарському за його життя, то цей раз була вже його остання послуга по смерті козака.

Із 16-го Новіківського вірша „Въ правой рукѣ ясененьки мечъ“ Максимович утворив два вірші:

Держить вь рукѣ списъ довгенькій.
А у другій мечъ ясененькій.

Цей новотвір доводиться визнати за мало вдатний. Помимо того, що введений цілком новий вірш, він ще й скомпонований нещасливо. Загальна картина сумного похоронного походу в Максимовича представляється так: віз, червоною китайкою вкритий, за ним джура веде коня на повіді, тримаючи в одній руці спис, а в другій меч ясененький, з якого тече кров з поводдя; спис і меч на дві хлопцеві руки—це забагато. В первісній редакції картина була імпульсивніша: джура сидів на коні лицарському й тримав меча кривавого, а з тієї крові річка текла. Максимович проминув оцей 18-й вірш „Съ тыей крови рѣчка течетъ“, уважаючи його мабуть за непотрібну гіперболу. Але образ кривавої річки, що тече з меча після бою, міг потрапити сюди з народних оповідань про велетнів, вірш цей міг бути відгуком того епічного образу, що відомий уже зі „Слова о Полку Ігоревім“: „чрѣна земля подъ копыты, костми была посѣяна, а кровію поляна, тугою въздоша по Руской земли“. Буслаєв наводить ще дві паралелі, близькі до нашого віршу, у своїй статті „О выражѣніяхъ укр. поэзіи“ (Москвит., 1850, II, с. 47): 1) Збірник укр. пісень Максимовича 1849 р., с. 73: „уже почав він землю конськими копитами орати, кров'ю молдавською поливати“; 2) 1827 р., с. 74: „выорала вдовонька мыслоньками поле, чорными оченьками заволоклася, дрібними и слѣзоньками все поле змочила“. Цей останній уривок, правда, є дуже сумнівний, бо вже й Максимович не надрукував його 1834 р., с. 172, а Буслаєв, що писав свою статтю в зв'язку з появою в світ третього збірника в 1849 р., не звернув на це уваги.

Викидаючи 18-й вірш, Максимович зменшував старовинний елемент у пісні, що початком своїм наближається більше до вірша, ніж до пісні.

Так само невдало вийшло в нього і з пропуском 20-го вірша: „Не плачь

мати, не фросуйся". Максимович міг викинути цей вірш, уважаючи слово „не фросуйся“ або за незрозуміле, або за не українське. В дійсності воно-ж лише було зіпсоване, і в своїй справжній формі „фрасуватися“ подибується в піснях: „Най ся мама не фрасує“ (Ант. і Др., Ист. пїсни укр. нар., I, 80). Останні сім віршів цієї пісні цілком перероблені, так що це дозволяє думати про існування в Максимовича другого варіанту пісні в той час, коли він підготовлював її до друку. Подаємо паралельно ці два тексти:

Новиков-Чулков:
24. Требажъ мати лікаръ дбати,
Яки жъ теперъ лікаръ дбати?
Збудуй мати кленовъ домъ,
Четыре доски яловныя,
А пятая сосновая,
Безъ дверокъ, безъ оконцеъ,
Огъ сей пїсни конецъ.

Максимович:
24. На що, мати, траву дбати.
Треба дощокъ добувати.
Хоромину будувати.
Дай три доски кленовыя,
Четвертую сосновую:
Безъ дверей хата, безъ воконецъ,
Бо вже прийшов ему конецъ“.

Пісня ця робить певне враження, що вона складена із двох уривків або пісень: а) пісні про смерть Михайла і б) похоронного походу козацького війська, що втратило одного із своїх ватажків. На перший погляд здається навіть досить легким розподілити й відокремити вірші одної й другої пісні, але при ближчому аналізі виявляється, що частини ці й окремі вірші є такі перемішані, що годі тут сказати щось певне, дефінітивне.

Чому Максимович увів цю пісню до свого збірника, з'ясувати можна лише тим, що знаходимо тут улюблений його сюжет про матір і поворот до неї сина.

Вона увійшла і в друге видання Максимовичеве 1834 р. (№ 14, с. 149) ¹).

XII пісня входить до тих 8, що їх Максимович уважав за найкращі і надрукував у „Моск. Вїст.“ до появи в світ свого збірника 1827 р., і складається з двох частин:

- 1) Ой у лузі калина весь луг ізкрасила,
Породила стара мати жовніронька сина. (6 віршів).
- 2) Плаче жовнір, плаче чорними очима,
Вечеронька на столі, а смерть за плечима. (7 віршів).

Підставою для того, щоб уважати ці дві частини за окремі уривки або пісні, є з одного боку їх зміст, бо в першій говориться про матір, а в другій зовсім про неї не згадується, а окрім того й та зміна, яку Максимович вніс до свого видання 1834 р., с. 145. Тут уже він викинув другу частину, що починається словами: „Плаче жовнір“, а надруковано зовсім инший уривок:

Породила мене мати в святую неділю,
Дала мені лиху долю, де-ж її подіну...

У цій другій частині 1827 року, окрім того в уста жовніра вложена досить наївна й нелогічна молитва „не вмерти в поході“, бо „там нікому доглянути жовнірської смерті“. Нащо були-б потрібні жовніри, що помирають своєю смертю вдома, на ліжку?

XIII. „Ой на горі та женьці жнуть“, одна з тих 8-ми пісень, що були надруковані в „Москов. Вїстн.“ із „драгоцїнного зібранія“ Максимовича. Передрукована в збірнику 1834 р., с. 105. Викликала велику літературу історичного характеру в зв'язку з іменем Сагайдачного й Дорошенка, що тут ізгадуються ²).

Останні дві строфи:

- а) Мині з жінкою не возитися...

і

- б) Гей, хто в лісі, озовися...

вважав-би за пізніше оброблення й поширення популярного сюжету.

¹) Доповідь про смерть козаків в українських піснях та думках робив проф. Мочульський на XII археологічному з'їзді в Харкові.

²) Грушевський. Історія Укр.-Руси, т. VII, с. 373 Мочульський в „Україні“ (1917 р., кн. 3-4, с. 60) зазначає, що Максимович надрукував її за записом Цертелєва.

XIV.

Ой спав пугач на могилі,
Да й крикнув він пугу (1834 р. с. 149) —.

в Новіківсько-Чулківському, в єдиному з усіх відомих співаників надруковано на с. 152, № 167. Максимович у виданні 1827 р. робить примітку: „Пѣсня относится можетъ быть ко временамъ Пугачева“. Дуже характерна і трохи загадкова оця заміна однини на множину в слові „ко временамъ“, замість „ко времени“, а потім і взагалі згадка імени Пугачова в зв'язку з українською піснею, де говориться про Хмельниччину та Турків. Трудно допустити, що саме слово пугач у першому вірші дало Максимовичу підставу відносити пісню до часів Пугачова. Пригадаймо також і те, що пугу кричали не тільки козаки, але й гайдамаки. Ось чому з'являється думка, чи не хоче тут Максимович під „временами Пугачева“ дати зрозуміти Гайдамаччину у цих часів Катерини II.

Той варіант, а цілком можливо й оригінал Максимовича, що його подає співаник Новікова-Чулкова з 1870 р., містить у собі ще деякі аргументи для такого пояснення примітки упорядника „Малороссійскихъ пѣсень“.

У другому вірші там стоїть: „Ой же дасть Богъ козаченькамъ хочъ теперъ по плугу“ замість Максимовичевого слова потугу, що означає або міць, або війсьکو. Серйозне розходження є також і в 6-му вірші:

Нов.-Чулков: Що въ день що въ ночь горе,

Горилки не маємъ ..

Максимович: Що день, що ночь—усе ждемо...

Поживы не маємъ.

„Усе ждемо“ з крапками—це досить гарний і відважний поетичний вислів, що його крапки читачі й слухачі можуть замінити, згідно зі своїм почуттям і настроєм, думкою про повстання, волю, кращі часи, то-що. Слово „горілка“ далеко ясніше й виразніше малює в пісні економічний стан того козацтва чи гайдамацтва, що складало її, аніж Максимовичеве „пожива“, що за Грінченком визначає або їжу¹⁾, або легку здобич. Оці два відмінні від співаника в тексті Максимовича вирази—плуг і горілка—надають пісні цілком іншого характеру. У співанику релієфно зазначені економічні козацько-гайдамацькі аспірації, які в тексті Максимовичевому набагато послаблені, і в цій новій інтерпретації навіть з приміткою Максимовича не передають справжнього духу епохи. Так само послаблений був зміст пісні і від перестановлення віршів у 2-й строфі й заведення непотрібної тут пунктуації, що змінило самий зміст цих віршів.

Коли спочатку йшов вірш:

Давно була Хмѣльниченька

Уже не згадаемъ,

то з ним тісно був зв'язаний і наступний:

Що въ день, що въ ночь горе,

Горилки не маемъ,

який можна було зрозуміти, що минули ті часи давно, коли людність жила в добробуті.

В редакції-ж Максимовича ця строфа має приблизно такий зміст: „Що день, що ніч—усе ждемо...“. Не знати чого ждуть. „Поживы не маемъ: давно була“. Виходить, що давно не було поживи, мабуть, з грабунків. Далі: „Хмельниченька уже не згадаемъ“. Тут епоха перетворилась очевидно в особу сина Хмельницького. В кожному вислові таким робом думка дуже відрізняється від тієї, що надрукована в співанику, і послаблює зміст фрази.

Дальший вірш Максимовича, що в співанику стоїть перед допіру зазначеною строфою, також змістом своїм цілком відрізняється:

Нов.-Чулков: „Ой не вчора воевали, да не завтра будемъ“,

Максимович: „Ой колись мы воевали да больше не будемъ“.

¹⁾ Книга Іова 87: „Хиба се ти даєш поживу леву і левенят годуєш у пустині“.

XV. Ой не спав я нічку темненькую

Да не буду спати ще й другу (1834 р., с. 171).

Козак сумує, що настали мирні, тихі часи, коли „не проходять кораблі і бурлак не проводять за вражими ворогами“... Може бути, що мова тут іде про тишу після гайдамацьких часів.

XVI. В неділю рано порано

Не во всі дзвони дзвонили (1849 р., с. 7).

належить до того циклу, що й II та III (а також 92 і 93); обговорюючи їх, про неї було згадано. Друга частина пісні, що правдоподібно є незалежний від першої уривок, починається віршем:

То старшая сестра
Коненька виводить...

Подибуємо тут строфу, що нагадує уривок з думи:

То тев промовляв,
На коня сідав,
Опрошенне приймав
Смутно з двора отцівського
Козак виїзжав.

XVII. Засвітали козаченьки

В похід з полуночи.

З 1790 до 1819 р. була надрукована у 8 відомих акад. Сперанському та в дев'ятому співанику, що його описав Рулін. Цертелєв надрукував з коментаріями в „Благонамѣренному“ 1825 р., Максимович у виданні 1834 р. с. 140. У „Молодчику“ 1790 р. ця пісня кінчається таким уривком:

Посіюжъ я яру пшеницю и озимое жито,
Ужежъ мого козаченька на Украины убито;
А отъ Кракова до Бубнова на велили (sic) дви мили,
Лежать наши козаченьки по три по четыре.

XVIII.

У Глухові у городі

Во всі дзвони дзвонять.

У збірнику 1834 р., с. III така примітка: „В 1761 р. 20.000 козаків і 10.000 малоросійських селян вислано для праці на лінії між Дніпром і Дінцем“. Тут-таки додано, як уже зазначено, строфу передостанню, пропущену в 1827 р.: „Сидить козак на могилі“, яка була в оригіналі Нов.-Чулк. співаника (с. 130, № 146). Додана окрім того ще одна строфа, якої нема у співанику і в збірнику 1827 р.:

Сидить пугач на убочу, Іде козак в Україну,
На вітер надувся, На лихо здобувся.

Цієї останньої строфи нема ані в Закревського (с. 77, ч. III), ані в Драгоманова (Політ. пісні, 1885, I, 2, с. 76 --77).

Кожна з перших 4-х строф починається однаковим першим віршем: „У Глуховѣ у городѣ...“, і це їх тісно об'єднує. П'ята строфа починається:

На бистрому на озері
Геть плавала качка...

У співанику, що його надрукував П. Рулін¹⁾, знаходимо паралелю до початку 6-ої строфи:

А у Ротні (Ромні) горять огні,
А в Томані чутно.

XIX.

Да іде чумака да дорогою
Думає, гадає... (1834, с. 178).

Далеко повніший варіант. Дуже інтересного змісту з правничого погляду: злодія-бусурмена, що вкрав воли, чумаки, піймавши його, ведуть „на крутую гору“, куди збирають „людей громаду“.

Подибуємо тут амальгаму чумацької пісні (в збірнику надруковано ще чотири чумацьких пісні — 86, 93, 94, 95) з історичною козацько-гайдамацькою: у двох строфах повторюється поклик до хлопця сідлати

¹⁾ Ор. cit., с. 196.

коня вороного, шукати волів, збирати громаду, в тій формі як напр. і в пісні про Саву Чалого:

Да сідай, хлопку, да сідай, малий,
Да біжи, хлопку, да біжи, малий...

Останні два вірші:

А у Києві да на риночку
У всі дзвони дзвонять—

кінцівка, що могла з'явитись через асоціацію думок із „крутою горою“ в попередньому вірші.

XX. Ой ревнула корова у порога—
Зоставайся, милая, здорова...

у збірнику 1834 р., с. 142 починається з інших 6 віршів, перший із них: „Що ти, милий, думаєш, гадаєш?“ Змінений також розполог віршів.

Сварка в формі діалогу між чоловіком та жінкою, якою Максимович виконує обіцянку в передмові висвітлити й „домашній быт“.

XXI. „Дума про похід Хмельницького в Молдавію“, що складена, як можна бачити з великої кількості подробиць, як і в інших думках з часів Хмельниччини, незабаром після події.

Максимович робить до неї примітку: „Передрукована із збірки кн. Цертелева. Прекрасна дума, що стосується до відомих подій з молдавським господарем Василем Лупулою“.

XXII. „Дума про козака Саву“.

Ой був Сава в Немирові
В Ляхів на обіді (1834, с. 90 і д.)

Що до співаників, які зазначив акад. Сперанський, то ця пісня була надрукована лише в „Молодчику съ молодкою на гуляньѣ“ 1790 р. № 10. Але Максимович у 1827 р. або не знав цього співаника, або не хотів ним користатись, бо в ньому був коротенький варіант — усього з 36 віршів з великими пропусками, — і подав у своєму першому збірнику далеко докладніший варіант із 84 віршів.

Варіант цей 1827 р. важливий і інтересний тим, що єдиний з усіх відомих нам 45-ти варіантів пісні про Саву Чалого подає ім'я гайдамаки Микитки замість Гната Голого, який за історичними матеріалами вбив Саву і якого ім'я ввів уже й Максимович у 1834 р. під впливом варіанту Срезневського в „Запорозькій Старині“.

До І. П. Житецького разом із іншими матеріалами його батька перейшла невеличка збірка пісенних рукописів Максимовича (передав її свого часу В. Н. Науменко П. Житецькому), і він ласкаво познайомив мене з нею навесні 1927 року.

Із тих пісень, що надруковані в збірнику Максимовича 1827 р., я знайшов на одній половині аркуша, записаного з обох боків рукою початку XIX ст., лише дві пісні, що надруковані без змін у Максимовича в додатку (ст. 223—225) як пісні, що їх „поють около Теребовля вѣ Галиції“. Тут-таки зазначено, що надіслав їх проф. Лобойко з Вильни.

Це є безсумнівний довід тому, що в цій збірці пісень Житецького, що походять від Максимовича, можуть бути ще й інші тексти пісень, якими користався Максимович для свого збірника 1827 р. На жаль, мені пощастило знайти лише дві такі пісні: № 93—„Ой по горах сніги лежать“, передруковану дослівно, і варіант нашої пісні про Саву, набагато менший від того, що його надруковано в збірнику 1827 р. Але також і в цьому варіанті Житецького є ім'я Микитки-гайдамаки, і обидва ці варіанти досить близькі між собою.

Беручи до уваги важливість цього випадку, що виявляє, як саме Максимович складав пісню з двох варіантів або й з більшого їх числа, вважаю

¹⁾ Ор. cit., с. 196.

за доцільне зазначити різнобіжності і ті строфи, яких нема у варіанті збірки Житецького. Та як у чотирьох місцях у збірнику 1827 р поставлені крапки, то правдоподібно він дещо й попропускав. У цій пісні про Саву виключена можливість, що усе, чого нема в тексті збірки Житецького—Максимовича, останній додав від себе, як літературне поширення пісні, бо зміст деяких строф, як утеча Савихи через вікно, напр., potwierдились історичними свідоцтвами після 1827 р., і навряд чи міг знати тоді Максимович про такі дрібниці, або утворити їх із власної фантазії.

У варіанті Житецького нема таких строф, які надруковано в збірнику 1827 р.: 4, 12 і 13, 15, 16 та першої половини 17, а також останніх трьох строф 19, 20 і 21 про Савиху. В цілому варіант, що надрукований у Максимовича в збірнику 1827 р., повніший на $8\frac{1}{2}$ строф (34 вірші).

Що до окремих розходжень, то вони такі: 3-го вірша Житецький сам не знає; в 4-му додано: „о своїй тяжкій біді“. У третій строфі Ж. відрізняються 2 перших вірші:

Тільки-ж (той да пан) Сава
Доїжає до нового двору.

18-й вірш Ж.: „за дубовим столом“. 21-й: „піді, хлопку“ (скрізь хлопець, а не дівка, як у збірнику 1827 р.). 24-й: „да за своїм жінки“. 41-й: „Ой одчиняй да пан Саво соснову комору“.

XXIII. „Дума гетьмана Мазепи“. У примітці під текстом: „Із III ч. „Історії Малої Росії“ Бантиша-Каменського, 1822, с. 296“.

XXIV і XXV. Перша частина книги кінчається двома баладами великого розміру — в першій, що має назву „Зла мати“ — 35 віршів, у другій, „Зловіщий сон козака“, — 36. Оповідається в них про сни, що їх бачив козак „темної ночки“. В першій з'являється йому мати й оповідає про зраду жінки, грабунки з боку челяди за його відсутності. Він помстився на дружині, „ізняв жінці головку з плеч“, — а потім з'ясувалося, що все це вигадала мати. У другій — ворожка з'ясує сон його про сокола та зозулю як призивку про народження сина й смерть жінки. І справді, дружину свою він знайшов у світлиці „на престольниці“. Пісня кінчається голосінням із 4-х віршів. Додається ще уривок із голосіння, вже ніяк не зв'язаний з піснею —

Тольки мнѣ й легче стане,
Якъ трошки поплачу.

II.

XXVI. Віють вітри, віють буйні...
з Котляревського — 9 строф.

XXVII. Ой сама я, сама пшениченьку жала;
Ой прийду я додомоньку — нема мого пана.

У співаниках подибується лише в єдиному „Молодчику“ 1790 р. № 7. Другий вірш відмінний:

Пришла я до дому, нема жъ мого пана...

Жінка скучає за милим, що мабуть виїхав у похід, бо „вже-ж карим очам миленького повік не видати“. Витримана в піднесеному ліричному настрої.

XXVIII. Порівняння дівчини з хмелиною:

В огороді хмелинонька
Грядки устилає...

Як дівчині не журиться,
Козак покидає.

XXIX. Ой летіла зозуленька,
Через поле гай —

була серед 8 пісень, що їх надруковано в „Московск. Вѣстн.“ до появи

збірника 1827 р. Зміст пісні — про тяжку долю сиротини в чужому краю. Кінчається крапками.

XXX. „Ой плавала сіра утка по воді“. Донька звертається по пораду до покійної матери, бо „не дає порадоньки чужа сторона“. У примітці висловлюється подяка за цю пісню проф. І. М. Снегірьову.

XXXI. Поза садом дорога
До самого порога.

Сум на материній могилі:

Нема роду, родини,
Ні вірної дружини..

Не так хату, ще й сіни
Вороженьки обсіли.

XXXII. „Ой полети, галко, де мій рідний батько“. Жінка звертається до родини через різних птахів з проханням, щоб її одвідали, бо вже-ж їй „світ немилий ні в будень, ні в свято“.

XXXIII. „Не жаль мині на галоньку“... Аналогічна до попередньої. Члени родини порівнюються з різними деревами: батько — дуб, матінка — липонька, брат — явір, сестриця — берізонька, родина — ялина.

XXXIV. Із трьох частин:

- 1) Хилилися густі лози... (8 віршів).
- 2) В кінці греблі... (16 віршів).
- 3) Зелененькі огірочки... (8 віршів).

XXXV. Шість дуже слабо зв'язаних між собою мотивів:

- 1) Ішов милий горонькою (3 строфи).
- 2) Рибалочка по бережку да рибоньку ловить (4 строфи).
- 3) Чи ти, милий, припав пилом (3 строфи).
- 4) Котилися вози з гори (3 строфи).
- 5) Ой у полі конопельки (2 строфи).
- 6) Летить півень на сідало (1 строфа).

У примітці до цієї XXXV-ої пісні говориться: „Цю пісню взагалі співають, починаючи з другої строфи, таким робом: „Ой ти живеш на горі“, перемішуючи її з куплетами зовсім окремої, LVIII пісні:

Ты живеш на горѣ,
А я пить горою;

Чи ты тужишь такъ за мною
Якъ я за тобою...

Подibuється в 4-х співаниках.

XXXVI. „Болить моя голівонька від самого чола“... Строфи 6 і 7 — „Зелененький барвіночку, стелися низенько“, що відома й досі і співається тепер як окрема пісня.

XXXVII. Під горою криниченька, там жерело б'є...

XXXVIII. Ішли корови із дуброви,
А овечки з поля...

XXXIX. 1) Ой ішла не берегом—лугом (2 строфи).
2) Через гору орел воду носить (3 строфи).

XL. 1) Да чи я в лузі не калина
Да чи я в лузі не червона (2 строфи).
2) Ой як вийду я за ворота,
Сама сяду як сирота (4 строфи).

У Куліша в „Зап. о Южн. Руси“ II сс. 243—244 нема другого уривку: „Ой як вийду я за ворота“, а лише остання строфа: „Чи не було річеньки утопитися“.

XLI. 1) По улиці кожу, і не нахожуся (6 віршів).
2) Як приїхав милий
До милої в гості (10 віршів).

Максимович зазначає в примітці: „Легко можна бачити, що ця пісня складена з двох“.

XLII. Ой ти ковалю, коваленьку.

XLIII. 1) Ой горе-ж мині горе,
Нешасная доля (1 строфа).
2) Наїхали козаки до Марусі в гості (3½ строфи).

Збірник 1834 р., с. 172 подає лише другу гайдамацьку пісню: „Наїхали козаки до Марусі в гості“.

XLIV. „Ой не жаль мені да так ні на кого“ (розбійницька).

XLV. „Лемериха“.

XLVI. „Бондарівна“.

XLVII. „За Німан іду“ (Писаревського). Примітка Максимовича: „Складена в новіші часи“.

XLVIII. „Іхав козак за Дунай“ (Збірник 1834 р., с. 141). У примітці Максимович зазначає, що цю відому пісню утворив козак Семен Климовський, якому мабуть належить і багато інших. Але ж це залишилось невідомим, як і взагалі ми не знаємо авторів народніх пісень. Климовський, каже він далі, жив коло 1724 р. Пісня ця переходить із одного співаника в інший з „чуждими наростами“, які навряд чи можна приписати Климовському.

До надрукованих 5 строф він просить додати читачів шосту:

Тебе-ж, мила, не забуду,	Коли-ж умру на війні—
Поки жив на світі буду:	Поплач обо мні.

Ця строфа надрукована передостанньою серед тих шости строф у співанику під назвою „Новѣйшій полный всеобщій пѣсенникъ въ 5 частяхъ, 1815 года“, які Максимович називає „чуждими наростами“.

Слід зазначити, що останньої строфи із збірника Максимовича 1827 р.—

Свиснувъ козаць на коня:	Я приїду, якъ не згину,
—Зоставайся, молода,	Через три года—

не надруковано в цьому співанику. Русизми останніх двох віршів говорять про те, що цю пісню позичив Максимович із якогось іншого російсько-українського співаника.

III.

XLIX. Сонце низенько... (Котляревський).

L. Дівчино, кохана, здорова була (також літературн. походження).

LI. 1) Ой ти дівчино, горда да пишна (10 вірш.).

2) Росла калина, близько озера (12 вірш.).

Д-р М. Возняк надрукував українські й деякі польські пісні зі збірника Кондрацького з кінця XVII ст., що переховуються в бібліотеці краківського університету під № 4581, у „Зап. Н. Т-ва ім. Ш-ка“ (т. CXLVI ss. 156—179). Початок одної з них на звороті 85 стор. дуже наближається до другого уривку нашої пісні:

Максимович:

Росла калина, близько озера—
Чому, моя мила, смутна, невесела?
Ой як-же мині веселою бути—
Полюбила миленького, не могу забути!

Збірник Кондрацького:

Oy tekut ryczeyki z krynic do jeziora.
A czemu ty, diwczynoyko, smutna,
newesela?
Oy iak że ia maiu wesolaja buty,
Oy kohoz ia lubyla, z tym myni ne buty.

Таким робом зерно цієї пісні знаходимо вже в XVII столітті.

Пісня в збірнику XVII ст. має в цілому 3 строфи.

LII. Ой ти, дівчино, горда да пишна,
Чом ти до мене з вечора не вийшла?

Пісня подибується у восьми співаниках, відомих акад. Сперанському. У співанику 1877 р., надрукованому в Москві у друкарні Н. С. Всеволозького, що є ідентичний зі співаником 1827 р. (за акад. Сперанським) — „собранный Петромъ Ильинымъ“ і котрий друкувався в тій-таки друкарні, що й збірник Максимовича — у Авг. Семена, — пісня ця походить виразно з іншого варіанту. Але-ж цей варіант ближчий до цієї пісні Максимовича, аніж до попередньої, LI. У збірнику пісень Метлинського (с. 44) нема другої частини, починаючи з вірша:

LIII. Як шуці рибі та без води трудно..
Ой у броду, броду пили голуби воду.

LIV. Циганочка да. волошечка
Шатер будувала.

LV. Зашуміли густі лози
Козакові при дорозі.

Остання—одна з 8 пісень із „Моск. Вѣст.“ 1827 р.

LVI. Пусті мене, мати,
В поле жито жати.

Останні дві строфи пісні, що починаються віршем:

Ой за мостом, мостом
Трава зеленіє—

слабко зв'язані з попередніми.

LVII. 1) Голуб сизий, голуб сизий, 2) А де-ж тая криниченька,
Голубка сизіша. Що голубка пила?

Першу частину співає жінка, другу — чоловік.

LIX. 1) Туман яром, туман яром, 2) Ой пий, мати, тую воду,
Туман і горою. Що я наносила.

У примітці Максимович зазначає: „І тут до певної міри помічається об'єднання двох пісень“.

LX. Гнеться, гнеться калинонька — LXIV. Ой чий-же то двір,
Десь там моя дівчинонька. Приточив-би свій.

LXI. Якби мені зранку — LXV. Розвивайся, сухий дубе,
Горілочки шклянку. На чотири листи.

LXII. Ізза гори вітер віє, LXVI. Не ходи, Грицю, на вечор-

Жито половіє. ниці,
LXIII. Ой чий-ж то воли На вечорницях дівки чарів-

По горі ходили?...

Максимович жалкує, що перед друкуванням збірника не знав варіанту зі Львівського Пілігрима, передрукованого в „Вѣст. Евр.“ 1827, ч. 11.

LXVII. Сидить сокол на тополі, LXVIII. 1) Ой місяцю, місяченьку,
Співа пісню по неволі. Зайди за комору.

2) Стала слава, стала слава,
Стали й поговори.

Чуб., V, 53, дослівно з рукописної збірки Куліша.

LXIX. Чи ти гордий, чи ти пишний, LXX. Переходом в чистім полі
Чи гордо несешся. Зацвіли волошки.

У співанику Новікова-Чулкова надруковано на с. 175, № 193. У Максимовича, порівнюючи з цим співаником, вийшло невіддале переставлення віршів: замість щоб у відповідь на прохання козака пустити його до себе, дівчина зараз-же відмовилась (як це стоїть у співанику), тим, що мати ключі має і двері великим замком замикає. У Максимовича суцільність думки розірвана вставленою строфою, яка в співанику вміщена вище.

Перший вірш цієї строфи змінений не на користь Максимовичевого тексту. І у відповідь на слова дівчини перестати до неї ходити і з розуму зводити Нов.-Чулк. подає:

Яж не перестану, покуль не достану
Рум'яного личка, хорошого стану.

Максимович:

Буду ходить, дівчинонько, Твого лица рум'яного,
Поки не достану Хорошого стану.

Випала рима „перестану — достану“, замість „личка“ — стоїть „лица“: це менш відповідає такій легкій розмові. Відмінний у Максимовича й 10-й вірш.

Нов.-Чулк:

Максимович:

И великимъ замкомъ двери замыкаетъ. Сама двери дубовымъ замкомъ замыкає.
Але-ж варіант Максимовича дуже виграє від того, що в ньому немає останньої строфи Нов.-Чулк. співаника:

Ахъ, ты, мой миленькы, Що ты подиктуешь,
Утѣшь мою душу, То чинити мушу.

З текстом Нов.-Чулкова точно збігаються варіанти в співаниках: „Новейший всеобщий пѣсенникъ собр. А. Калатинымъ“, М., 1810, і в „Нов. всеобщ. и полный пѣсенникъ“, СПб., 1819.

LXXI. Приїхали три козаки, LXXII. А хто по улиці ходить,
Да всі три однакі. А хто й свище.

LXXXIII. Чи се тая криниченька,
Що я воду пив

LXXIV. 1) Тече річка невеличка, 2) Ой у полі нивка.
Поставлю я ятір (1 стр.) На ній материнка (5 стр.).

У збірнику Лукашевича с. 120 лише другий уривок пісні.

LXXV. Одна гора високая,
А друга — низька.

(Кулжинській, Малорос. Деревня, с. 126—127).

У Кулжинського вірші розставлені в іншому порядку; і вставлена строфа з іншої пісні, яка подибується й у Максимовича:

Ишов козак дорогою:	Да вжеж тая слава по
„Помогай біг, женче“.	Всімъ свѣту стала,
Вона йому одвѣчала:	Що дѣвчина козаченька
„Здоров бувай, сердце“.—	Серденьком назвала.

LXXVI. Іде козак в Україну,
Мушкет за плечами...

Паралельний, дуже близький текст, але з редакційними відмінами й пропуском 7-мox, а коли їх поділити на 2, як у Максимовича, то 14-тих останніх віршів і одного вірша (5-й або в Максимовича 10-й) у середині: „Приголубить меня панья иншая милая“... є в співанику Нов.-Чулк. (с. 158, № 174). Щоб ясніше уявити собі роботу з усіма її подробицями, яку перевів Максимович, редагуючи цю пісню, подаємо поруч обидва тексти:

Співаник Новікова-Чулкова:

Идетъ козакъ съ Украины,
Мушкетъ за плечами,
За нимъ идетъ дѣвчинонька
Съ черными очами:
Ты стой, постой козаченько
Мой милинькой орле,
А ктожъ тебя на чужбинѣ
Сердечко пригорѣл?
Приголубить меня панья

- 10) Иншая милая,
Потомъ боцѣ синя моря
Козакъ сѣно косить,
По семъ боку дѣвчинонько
Пана Бога просить:
Бо дай сѣно огнемъ сгорѣло
И косабъ сломилась,
А яжъ бы дѣвчинонько
Да не журилась.
Ай на морѣ на глубокомъ
20) Черны враны кричутъ,
Ой ни одинажъ дѣвчинонько
По козаку плачутъ;
Не плачь, не плачь дѣвчинонько
Не плачь не журился
Ещежъ бо ты замужъ не шла,
А яжъ не женился.
Поставлюжъ я себѣ хатку
Маленьку тепленьку
А яжъ вытоплю хатку
30) Дробными дровцами,
Приди, приди козаченько
Съ черными бровцами,
И яжъ вытоплю хатку
Сыринькимъ тросникомъ,
Придижъ, приди козаченко
Съ черненькимъ ускомъ.
Кличить мати вечеряти,
А яжъ и не буду
Сѣно косить треба
40) Дѣвчиноньку вѣ грудь¹⁾.

Максимович:

Иде козакъ въ Украину,
Мушкетъ за плечами;
За нимъ иде дѣвчинонька
Зѣ черными бровями.—
Постой, постой козаченьку!
Мой сизенькій орле;
Ой кто жъ тебе на чужинѣ
Серденько пригорне?..
По тѣмъ боцѣ за Дунаемъ
1С) Козакъ сѣно косить;
По сѣмъ боцѣ дѣвчинонька
Пана Бога просить:
Бо-дай сѣно огнемъ пошло
И коса зломилась
Що-бъ я бѣльше по милому
Тута не журилась!
Ой надъ быстрымъ надъ Дунаемъ
Чорный воронъ криче;
Не едина дѣвчинонька
20) По козаку плаче.
Не плачь, не плачь дѣвчинонько,
Не плачь, не журился.
Ще ты, мила, замужъ нейшла,
Ще я не женился!
Прийди-жъ, прийди, козаченьку,
Що кары очі!
Буду ждати тебе, милый
28) До темной ночи.

¹⁾ Дослівний текст цього варіанту надрукований також у співанику: „Всеобщій новобранный пѣсенникъ“, М., 1805, ч. IV, № 22.

Порівнявши ці два тексти, доводиться визнати, що підходячи до свого завдання з тією програмою, яку намітив собі Максимович у своїй передмові, і маючи на оці ті вищі освічені кола, які він уважав за своїх читачів, Максимович у цій пісні зробив правильно пропуски вище зазначених віршів.

Деякі, от як останні, були вже занадто зіпсовані і зросійщені. Напр., до „Козаченька сь черненькимъ ускомъ“ рима: „Вытоплю хатку сыриньскимъ тросникомъ“, або останнє незрозуміле слово „въ груду“, або той-же 9-й вірш „приголубить меня...“, до якого немає закінчення у строфі.

Аналізуючи цю роботу, хочеться сказати, що на цій пісні Максимович виявив далеко більший досвід і впевненість, аніж наприкл. на XI пісні „Відкіль ідеш“. Правда, що в LXXV пісні зміст і сюжет набагато легші, та й правдоподібно, що й обробляв він її дійсно пізніше.

Але все-ж-таки нам тепер здається занадто смілою, далекою від тексту і зайвою навіть така літературно-поетична переробка, хоч і досить удава, яку Максимович перевів з передостанніми віршами.

Співаник:

Придижъ, приди козаченько,
сь черненькимъ ускомъ
Кличить мати вечеряти,
а яжъ и не буду.

Максимович:

Прійди-жъ, прійди, козаченьку,
Що карыи очи.
Буду ждати тебе, милий,
До темной ночи.

Невиправданою здається заміна „синього й глибокого моря“—„Дунаєм“, а особливо в першому вірші заміна „Идетъ козакъ сь Украины“ на „...въ Украину“, бо тут переміняється зміст—виходить, що він повертається з чужини додому,—цього-ж нема в тексті.

LXXVII. Сидить голуб на березі,
Голубка на вишні.

LXXVIII. У Києві на риночку

П'ють Ляшеньки горілочку (Поб'ѣгъ Малороссіянки).

LXXIX. 1) Ой раненько сонце сходить 2) Іде козак вулицею,
І пізно заходить. (1½ стр.) У скрипочку грав (4 стр.).

В першій частині йде мова про „вірне мешкання“, а в другій про те, що дівчина козаком гордує, і той обіцяє їй помститись за це: „Бряжчатиме гостра шабля услід за тобою“.

LXXX. Не против дня—против нічки,—
Підмовляе козак прічки.

LXXXI. Піду я в лісочок,
Вирву кленовий листочок...

LXXXII. Широкая да улица
Да ще й подалася.

В середині пісні після двох віршів стоять крапки, що мають тут визначати пропуски якихось віршів. Думка цих віршів дійсно не закінчена.

LXXXIII. Сама хожу по камінню;
Коня веду—кінъ льон топче.

LXXXV. Чи я-ж в мужа не жона,
Чи не господиня?

LXXXIV. Ой густий очерет,
Да й лепеховатий.

LXXXVI. Ой куди-ж ти, чумаче, мандруєш.
Кому мене, серце, даруєш?

LXXXVII. Да оре Семен, оре,
Да чорними волами.

Як зазначено вище, у Максимовича на одну останню строфу більше, порівнюючи з Кулжинським у його „Малорос. деревнѣ“ (с. 135—136).

LXXXVIII. 1) Сосід уже жито сіє.
У сосіда зеленіє...

XC. 1) Да бурлаче, бурлаче,
Молодий козаче (7 віршів 3½ стр.).

2) Одна була полюбила.
У рученьку заручила.

2) Да ішов козак з Дону,
Да з Дону додому... (14 вірш. 7 стр.).

LXXXIX. Била жінка мужика,
Пішла позивати.

XCI. Де ти ходиш, моя доле,
Не докличешся до тебе.

(Гулака-Артемовського, або Писаревського).

Примітка Максимовича: „наслідування народніх пісень, але багато штучного“.

XCII. Ходить батько по валу,
Кличе діток додому.

XCIII. Ой по горах сніги лежать,
По долинам води стоять... (Максимович, 1834, с. 173—4).

XCIV. Ой чумаче, чумаче,
В тебе личко козаچه.

„Замість 8, 9, 10 віршів співають ще так“,—зазначає Максимович:
Тільки одного нема— Головоньку пробила:
Вдовиного Івана; Поламались терези,
Склалась йому причина, Сіль важучи на вози.

XCv. У полі криниченька,
Холодна водиченька.

Крапки після 10-го вірша—„навік засмутили“—можуть тут визначати пропуск одного або двох віршів, але також і кінець уривка. Далі йде ніби окремий уривок, що починається словами:

Помер, помер чумаченько
В неділоньку вранці.

У примітці Максимович зазначив, що пісню одержав він од Павла Івановича Лузанова (серед 8-ми найкращих пісень у „Моск. Вѣстн.“).

XCvI. Ой сам-же я да не знаю,
Що робити стати.

Після п'ятого й шостого вірша, в яких говориться про волів, урізується два вірші про „літа молодії“, для яких місце краще було-б далі в другій частині. Тут вони вставлені для рими: „Орете—йдете“.

Коли ці два вірші переносяться в другу частину, утворюється два уривки; другий починається так:

2. Запряжу чотири коні,
Коні воронії.

Пояснення виразу „калиновий міст“ із цієї другої частини—у Потебні О. О. „Объясненія малорос. и сродныхъ народныхъ пѣсень“ (1883, с. 147).

XCvII. Летить орел понад морем,
По високій високости...

XCvIII. Ой ізрада, карі очі, ізрада,
Чому в тебе милий не вся щира правда?

Лукашевич, с. 76, подає повніший текст; Метлинський, с. III (повід. М. В. Гоголь)—ближчий до Максимовичевого.

XCIX. „Козак коня напував, Дзюба воду брала“ (з „Pielgrzymia Lwowsk.“, 1822, с. 92). Деякі місця змінив Максимович, як зазначено в примітці, за іншим списком.

C. Шумить, шумить дубровонька,
Тужить, тужить дівчинонька—

з „Pielgrzymia“ 1823 р. Роблячи загальний підсумок до 100 пісень з перших трьох книг збірника, маємо зазначити, що 18 із них мають виразніші й ясніші риси й відзнаки,—це дає підстави визнати їх за складені з двох пісень, або з декількох уривків. Не виключена й можливість, що деякі пісні, що могли бути галицького походження, складені з декількох коломийок, або пісенних уривків, подібних до них на розмір.

Із складових пісень у своєму огляді зазначили ми дев'ятнадцять, а саме: 1, 2, 8, 10, 12, 17, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 51, 58, 59, 68, 74, 88, 90.

IV.

У четвертій книзі, або частині Максимовичевого збірника (сс. 159—180) надруковано 22 „Пісни обрядовыя“, за його власною термінологією. Вони йдуть у такому порядку і такими відділами:

1) Три веснянки; 2) три троїцьких; 3) три купальських; 4) три зажнивних; 5) одна весільна; 6) шість колядок; 7) дві щедрівки; 8) одна поспіальна.

До кожної з цих пісенних груп у додаткових на стор. 218—222 примітках Максимович подав пояснення загального характеру що-до їх назви

і часу виконання. Пояснення ці призначені для тих, хто зовсім незнайомий з українськими звичаями, і тому, не подаючи їх тут у цілому, подаємо лише найбільш важливі й характерні для прикладу: „Троїцькі пісні,—пише він (с. 219),—взагалі співаються протягом зеленого тижня, починаючи з Духового дня, бо в Малоросії цим днем зветься неділя, а Трійця, інакше Трійчин день буває в понеділок; у цей день звичайно „кумлять ся“. Зелений тиждень зветься ще „кличальним“, бо дерево, що його ставлять тоді в церквах, хатах, на дворах, зветься клечання або май. Коло Стародуба цей тиждень зветься греною, а пісні—гренухами або гренушками. За народними легендами Русалки, що живуть звичайно в Дніпрі, розходяться в цей час і бігають по лісах та полях, аж до Петра. Тому й тиждень цей зветься русальним, а пісні—русальними піснями, або просто русаліями“.

З пояснень до купальських пісень (с. 220) бачимо, що Максимович, як і один із його дядьків, про що оповідалося вище, добре був ознайомлений зі звичаями Лисої гори в Києві. „Купальські пісні,—зазначає він,—звичайно співаються увечері, в цей час стрибають через вогонь, через кропиву, то-що. В Іванівську ніч збираються сойми відьом на Лисій горі в Києві; туди вилітають вони через комин, помазавши собі перед тим під пахою одваром із різних відьомських трав, серед яких відома назва якогось зілля тирлич. У Карпато-Росії у цей день святкують не Купала, а Ладу, і не ввечері, а вранці, тому й пісні ці зветься ладовими“.

Говорячи про обжинки й цитуючи „Малоросійську деревню“ Н. Кулжинського (1827 р.), Максимович додає: „На жаль, я не вмістив, не маючи в себе ні одної пісні осінньої або конопельної, що співаються в той час, як беруть коноплі“.

У „Прибавлені“ (сс. 223—228), як можна думати на підставі перших двох оригіналів із збірки Житецького, Максимович надрукував без змін п'ять пісень від проф. І. Н. Лобойка з Вільни, решту обіцяючи подати в дальшому виданні пісень і тоді-ж додати до багатьох пісень мелодії.

Перші вірші цих пісень такі:

- 1) Гей, їхали козаки з залоги,
Стали собі кінець перелогі („співають коло Теревовля в Галичині“,—
зазначає за оригіналом Максимович).
- 2) Гей, на ставку, на ставку
Злапав орел ластівку.
- 3) Не там щастє, не там щастє,
Де багаті люде.
- 4) Стелися, стелися, зелений гороше,
Як лист по воді.. (співають у Галичині).
- 5) При березі, при морі
Гуляв козак до волі (співають коло Дубна).

Після змісту збірника (сс. 229—233) і реєстру друкарських помилок (с. 234) надруковано за окремою пагінацією (сс. 1—9) баладу Гулака-Артемовського „Твардовський“ з такою приміткою під текстом першої сторінки: „Балада ця була вміщена у „Вѣстн. Европы“, 1827 р. ч. VI, і у „Славянинъ“ 1827 р. ч. XXVII. Щиро дякую авторові за дозвіл надрукувати її тут, але не маючи згоди на мій правопис, зберігаю правопис оригіналу“.

Відповідь Гулака-Артемовського французькою мовою на прохання про дозвіл друкувати цю баладу надрукував, як відомо, Науменко в своїй статті: „Додатки до літературного матеріалу П. П. Гулака-Артемовського“ (Збірник Іст.-Філ. Відділу УАН, 1924, сс. 6—9).

Слід зазначити для характеристики поділу й змісту збірника, що на сс. 181—212 надрукований словник українсько-російський з зазначенням слів, близьких до польської та сербської мови і з передмовою на трьох

сторінках. Зазначимо тут деякі слова, що до них він подає й пояснення етнографічного характеру — або власні спостереження: „Відьма“—нижчий щабель—Босорка—чол. відьмак або вовкулака: особливо любить він ганяти вівці. Едамашка (польськ. *adamaszek*)— дуже міцна матерія з везерунками того-ж таки кольору — дамаська, що тоді була у великій пошані. Із матерій, яких уживали в старовину, або принайменш минулого віку на Україні, я знаю: полутабенюк, маре́, грезет, кафа або конва, кармазин, сієта та парча, до кожного з цих сортів подано пояснення. Карий—чорний. У російській та польській мовах карий говоритьсЯ лише про чорних коней; але на Україні слово це означає найвищу красу очей. Киги—голос чайки; звідтиль походить і дієслово кигикати, кигичу, кигиче. В Переяславі говорять куги, кугичу“.

Кінчаючи на цьому аналіз, характеристику — ознайомлення з першим збірником Максимовича, що сто років тому поклав він як „кутній камінь“ для дальшої української науково-культурної роботи, маємо розвіяти тут одну легенду, що з минулого століття знайшла для себе твердий ґрунт у російсько-українській фаховій літературі.

До нашого часу за видавця першого збірника „Малороссійскихъ пѣсень“ Максимовича вважають відомого пізніше бібліографа, С. О. Соболевського, приятеля Пушкіна та багатьох інших поетів та письменників, як і Максимовичевого.

У дійсності-ж він лише допоміг Максимовичеві видати цей перший збірник українських пісень, позичивши йому для цього грошей у 1827 р., а згодом, у 1835 році, прохав їх йому повернути.

Про це дізнаємось ми з того-ж таки неопублікованого ще листа Соболевського до Максимовича, що зберігається в рукописному відділі ВБУ під № 5334 і котрого, як з'ясовується з його змісту, написано в 1835 р., хоч Соболевський зазначив на початку його лише день.

Подаємо його тут у цілому, бо окрім цікавої для нас звістки про видання збірника Максимовича знаходимо інтересні відомості про думку А. П. Єлагіної що-до переїзду Максимовича до Києва та інформацію про П. В. Киреевського та його роботу в галузі народної пісенности

С.-Петербургъ, 28 Мая.

Любезный Михайло Александровичъ. На дняхъ была здѣсь Авдотья Петровна и говорила мнѣ, что Вы бросили ботанику, передались animo et corpore словесности, а теперь ректорствуете на Дидѣпрѣ. Радуюсь всему этому, и пишу къ Вамъ объ двухъ дѣлахъ.

І. Сергѣй Сергѣевичъ Мальцовъ, кончившій курсъ въ здѣшнемъ университетѣ и получившій 13 іюля 1834 года степень кандидата фил.-юрид. факультета (не по милости профессоровъ, и не въ уваженіе его состоянія, а по истинному своему личному достоинству) желаетъ черезъ годъ держать экзаменъ магистра, что по здѣшнему университету до истечения двухъ лѣтъ не представлено, а представлено Вашему Владимирскому по силѣ 55 параграфа Вашего устава.

И такъ напишите мнѣ можетъ ли ректоръ ему это позволить, тогда онъ немедленно къ Вамъ приѣдетъ и возьметъ (какъ я надѣюсь) магистерство, ибо онъ удивительно прилежный и трудолюбивый.

2. Вы мнѣ должны рублей пятьсотъ за напечатаніе первого изданія вашихъ пѣсень. Надѣюсь для васъ, что теперешнія ваши обстоятельства позволяютъ Вамъ выслать мнѣ эти деньги, которыя мнѣ чрезвычайно нужны¹⁾.

Авдотья Петровна уѣхала 25 въ Любекъ на пароходѣ съ дѣтьми. Петръ Васильевичъ остался здѣсь, ибо не успѣлъ опубликоваться въ газетахъ. Онъ слѣдуетъ за нею вскорѣ, и везетъ при себѣ желѣзный, желѣзомъ окованный сундукъ пѣсень. Прекрасный трудъ.

Прощайте, надѣюсь къ осени, мимоѣздомъ (одне слово вирвано. Ф. С.) въ чужія края, посмотрѣть и на Максимовиче-Гоголевскую Малороссію.

Весь вашъ С. Соболевскій

Мой адресъ: На Невскомъ проспектѣ, въ домѣ Таля“.

¹⁾ Курсив наш. Ф. С.

З інших листів Соболевського, що їх цитовано вище, знаємо, що він протягом цілого життя однаково мав цікавитися як російською, так і українською народною творчістю. Він прохав, напр., у 1860 р. Максимовича прислати йому пісні, що їх зібрав і видав Костомаров у Саратові, не знаходячи їх у Москві, і в тому-ж таки листі повідомляв про роботу свою над виданням пісень Киреевського.

Проте-ж честь і слава не лише збирання й оброблення, але й першого видання збірника українських пісень належить у цілому Українцеві Максимовичу.

Враження після появи в світ першого збірника українських пісень Пономарьов характеризує так:

„Максимович уперше познайомив з красою української ліричної поезії, яку до того часу можна було пізнати лише з небагатьох пісень, що їх випадково внесено до північно-руських співаників. Журнали зустріли збірку Максимовича одноголосно з цілковитою вдячністю, визнаючи працю його за корисну для поетів, філологів і для широких читачьких кол. Але найприємнішою для видавця була та сприятлива увага, яку виявили до його збірника Пушкін, Дельвіг, а пізніше Гнедич, Гоголь і тодішній міністер народної освіти А. С. Шишков. Це видання пісень Пушкін визнав за подарунок літературі, а видавця їх за свого товариша в поезії, і думка ця для Максимовича мала тим більше значення, що з Пушкіном він познайомився тільки в 1826 р. Дружнім привітанням відгукнувся до Максимовича й Дельвіг, проїжджаючи через Москву в лютому 1828 р. Він зробив Максимовичеві декілька влучних зауважень про значення власне великоросійської народної поезії, і Максимович визнав цілковиту слушність його поглядів. Книга ця стала для Максимовича початком його студій у галузі мови й літератури“.

З того-ж таки джерела дізнаємось і про зустріч Максимовича з його земляком, полтавцем з походження М. І. Гнедичем, який у серпні 1831 р., ще не знаючи його персонально, відшукав його у Симонівській слобідці, бажаючи привітати видавця „Малороссійскихъ пѣсень“. У розмові своїй з Максимовичем Гнедич висловив думку про подібність українських звуків до італійських, декламуючи вірші в такому роді: „Сором мені, чи не сором“...

У цій короткій, але досить вичерпній характеристиці про значення і загальне враження після появи в світ книжки Максимовича пропущено „з причин незалежних від автора, що друкував свою статтю в офіційальному журналі“, два важливих моменти: 1) згадку про те, що Максимович у своїй передмові до збірника підкреслив не лише рівноцінність української мови з польською та російською, але навіть і те, що ніжністю та гармонією українське слово переважає російські пісні; 2) не говориться також про те враження, яке зробив збірник серед українських письменників і читачів, так само як і про друге видання пісень 1834 р., хоч-би в пізнішу епоху.

В цьому першому зауваженні Максимовича про рівноцінність українських пісень із російськими можна почути певний відгук боротьби малоросійського дворянства за рівні шляхетські права з російським, а також і навмисного недоцінювання з боку Росіян старої української культури.

У тому факті, на який справедливо звертається тут насамперед увагу, що Максимович познайомив світ із красою української лірики, ми маємо дякувати його університетським професорам і особливо Мерзлякову.

Сам Максимович, згадуючи пізніше, після другого видання свого збірника пісень 1834 р., констатував, що він „мав приємність бачити його повний успіх“¹⁾.

У листуванні з Шевирьовим Максимович із подякою згадував, що Шевирьов перший написав свою велику й прихильну рецензію про збірник

¹⁾ Сѣверная Пчела, 1834, № 69, 27 березня.

1827 р. Це твердження можна зрозуміти або як приятельський комплімент для підтримання ще кращих стосунків, або просто непоінформованість, тому що книжка „Московского Вѣстника“, де була надрукована ця рецензія Шевирьова, зазначена цензурною поміткою 27. X. 1827, а рецензія П. Б-ія в „Сынъ Отечества“—22. VIII. 27 р. Третя відома нам рецензія на цю книжку Максимовича була надрукована в „Сѣверной Пчелѣ“ 13. X. 1827 р. (№ I, с. 123).

Подамо тут перші дві коротенькі рецензії, вибравши із довшої рецензії Шевирьова лише головні думки. Всі подаємо в українському перекладі. „Сынъ Отечества“, т. 115 (1827); с. 403—405. Сучасна російська бібліографія. Нові книжки. 1827..., Поезія.

„Дуже приємний і важливий подарунок для любителів поезії й мелодії нашої батьківщини. Що-до мелодії Малоросія повинна і одногласно визнається за російську Італію. Максимович з'ясовує в своїй передмові дух і форму малоросійських пісень, віршування, вимову малоросійських слів і т. д. і говорить про це, як людина, що досконало знається на мові й поезії Малоросії. Помітили ми особливо те, що він зібрав усі відтинки літери И, в яку в певних словах і випадках переходить літера Ъ російських слів. Відтинки ці визначають різницю вимови в різних місцях Малоросії та України. Всіх пісень зібрав Максимович 127; уміщені вони в чотирьох книжках із додатками.

Сподіваюся, що багато чудових складом і мелодією пісень, які не ввійшли в це перше видання, д. збирач умістить у друге. — П. Б-ій“.

„Сѣверная Пчела“, 13 окт. 1827 р., № 123. Нові книжки. „Малоросійські пісні“.

„Пропонуючи знавцям малоросійської мови остаточно оцінити працю Максимовича і вартість пісень, що він їх видав, ми зі свого боку скажемо, що нам особливо подобались пісні—II, VI, XXI, LIX. Видавши ці пісні, Максимович зробив приємний подарунок своїм землякам; бажано, щоб хтось із наших громадян видав збірку чисто російських пісень, не примішуючи до них перекладів з французької та інших мов.—Збрв“.

В цій останній рецензії характерним є те, що автор виразно відокремлював українські пісні від російських. На жаль, він не додав пояснень, чим саме йому найбільше подобались зазначені в тексті 4 пісні. Серйозний підхід помічається в нього до справи і в останнім зауваженні, в якому він висловлюється проти додавання пісень із чужих мов.

Ми мали вже нагоду говорити про деякі місця з третьої ширшої рецензії проф. Шевирьова¹⁾, аналізуючи зміст і систематику збірника Максимовича. Тут нам залишається подати з неї деякі уривки в перекладі, що характеризують збірник як певне літературне явище, котре не тільки зробило цінну вкладку в науку, але й потребує наслідування серед російських учених спеціально що-до видань російських народніх пісень.

„Аматори народньої поезії,—так починає Шевирьов свою рецензію,—повинні звернути увагу на нововидані малоросійські пісні. Шановний збирач... цілковито заслуговує на нашу подяку.

„Наші філологи повинні дивитись на кожне подібне видання як на докір собі в бездіяльності. Як і чому до цього часу ми не поспішаємо зафіксувати російських пісень, що такі рідні нашому серцю і що їх може незабаром старе покоління понесе з собою на віки вічні? Хоч нижчі народні класи не в такій мірі підлягають впливам мінливої моди, як вища класа, в якій, починаючи з віршованих поем і до золотої обручки на руці красуні, все швидко міняється,—однаке, не зважаючи на це, і селяни наші підлягають загальному змаганням всіх людей міняти старе на нове. Попередні пісні заміняються новими, як червона китайка московським перкалем і полотнянкою, як вишитий золотом кокошник і біла фата хусткою гродзетуровою. На півдні Росії, в надволзьких місцевостях старовинні пісні та казки залишаються в власності дідів та старих жінок і скоро стануть здобутком забуття...

„Народні пісні найкраще доводять, що в ліричній поезії більше ніж в інших її родах виявляється дух народу, так-би мовити, образ його думок і почуття. Це і зрозуміло: лірична поезія, так як і музика, відображає враження, які роблять на нас зовнішні об'єкти—одиниці, але людина дивиться на них із різних боків, різним способом приймає свої враження, що походять від об'єктів, або іншими словами, різним способом їх відчуває. В тому й полягає причина, чому в ліричній поезії відбивається не лише характер цілого народу, але й одного поета; ось чому й музика має відтинки народности, яких не має ма-

¹⁾ „Москов. Вѣстн.“, 1827, ч. VI, с. 310—317.

лярство; ось чому пісня шотландська відрізняється від російської, від шведської, швайцарської, російська від української, сербської та инш., тоді як картина Італійця Рафаеля відрізняється від картини Голандія Рубенса не чимсь італійським; ось чому музика завжди була супутницею ліричної поезії й від одного із своїх інструментів дала їй назву; ось чому нарешті в піснях помітно дух народу, чому вони мають таке значення в історії його поезії, мови, інтелектуальної освіти: бо де-ж як не в них, ніби в старовинному неопцієнному ковчезі, зберігаються думки, почуття, віршування, що завіщали їх прадіди нащадкам...

Подавши переклад одної пісні¹⁾, яка захопила його „справжнім вогнем поезії“, і обіцяючи пізніше надрукувати ще инші, Шевирьов висловив побажання, щоб до дальшого видання подано ще й мелодії хоч-би кращих пісень, яке Максимович і виконав за допомогою Аляб'єва в 1832 р., видавши збірник із 25 пісень, якого до речи нема тепер у цілому Києві ні одного примірника.

Беручи до уваги тодішній стан і невеличку кількість журналів, доводиться об'єктивно визнати, що поява протягом кількох місяців після виходу книги в світ трьох рецензій свідчить про справжнє зацікавлення нею і про глибоке враження, що мала створити вчасна й блискача передмова до неї.

Та розуміється не лише рецензенти або читачі, але й сам Максимович не міг передбачати тоді всього значення впливів і наслідків широко-історичного характеру і змісту, які утворить протягом XIX століття його невеличкий на розміри збірник.

Усього тільки два роки тому вшанували ми й відзначили з великим пієтетом 30 років із дня смерти Костомарова. На цей, 1927 рік припадає 30-ліття смерти Куліша і 50-ліття Бодянського. Ці історичні дати більше звернули нашу увагу на значення й діяльність цих трьох велетнів української думки, письменства, науки. Вони дали нам можливість ясніше, правдивіше зрозуміти їхню роль в творчому процесі української роботи, зібрати про них більше матеріалів і відомостей, висвітлити їх невтомне трудове життя на користь мільйонам українського люду. Завдяки цим ювілейним датам ми з'ясували собі, наскільки їхня наукова й громадська діяльність, могутня творчість цих трьох українських діячів зв'язана з роботою инших, що жили разом із ними, і живуть після них — з творчістю Шевченка, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Знаючи роль цих людей в українському XIX столітті, їхню роботу, відданість українській справі та Україні, якої вони були головними творцями в XIX ст., — мимохіть запитуєш себе — яку-б ми мали тепер, у 1927 р., Україну і які-б з нас без них були Українці? Перед очима з'являється на весь свій зріст яскрава антитеза листа з 1823 року російською мовою дідица Білецького-Носенка з Прилуки, що висловлював скромно й слухняно своє сердечне побажання, щоб „Украинскій Журналь“ присвятив декілька своїх сторінок („на малороссійскомъ языкѣ“) „для удовольствія миллионовъ обывателей плодотворной Украины отъ горъ Карпатскихъ до тихаго Дона“ — і промови 1925 р. на пленумі Укнауки в Києві історика України-Руси, що скінчив 9-й том свого великого твору, і що твердо й свідомо закликав до єднання робітничо-селянські маси також із усього простору українських земель.

Не віриться, може здаватись перебільшенням ювілейних днів твердження, що без збірника українських пісень Максимовича ми мабуть не пригадували-б імена Бодянського, Костомарова, Куліша, не говорячи вже про багатьох Галичан, серед творців української науки й літератури, — але це в дійсності так. Маємо цьому докази.

Покійний проф. А. А. Котляревський, говорячи про те, що літературна діяльність Бодянського почалася ще в переяславській семінарії, згадує

¹⁾ „По надъ моремъ, Дунаемъ
Вѣтеръ яворъ хитає“... с. 14, ч. X.

свідчення одного з його товаришів, що „благородную охоту къ занятіямъ языкомъ, исторіей і поэзіей его родины“ викликали „Малороссійскія пѣсни“ Максимовича (М., 1827 р.): „а въ особенности одушевленное „Введение къ нимъ“ 1).

Якби не прочитав ще в юнацькі роки Бодянський книжку пісень 1827 р., з нього витворився-б звичайний російський професор історії, славіст, або філолог, і не з'явилось-б тих цінних старовинних пам'яток українських, що їх надруковано в „Трудахъ Общества исторіи и древностей російскихъ“, якого був він секретарем.

Такий самісінський аналогічний випадок був з Кулішем і Костомаровим. Куліш оповідає, що Костомаров спочатку, як і всі вихованці загально-російських шкіл, нехтував „хахлачину“. „З обома нами,—пише він,—у двох віддалених пунктах Малоросії трапився надзвичайний випадок. До рук Костомарова попав у Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 р., а я, в Новгороді Сіверському, також випадково став власником „Українських дум і пісень“ того-ж Максимовича з 1834 р. Обидва ми в один день із народників великоруських перетворились на малоруських“. Цю книжку пісень, згідно з власною заявою, знав Куліш на пам'ять і рідко коли з нею розлучався 2).

Можливо, що сам Максимович трохи ясніше, краще зрозумів значення тих пісенних збірок українських, що він їх видав, лише на вечірці, яку на його честь улаштувала київська Стара Громада 18 вересня ст. стилю 1871 р. через тиждень після офіційного ювілею 50-річчя його літературно-наукової діяльності.

В епілогу до брошури про ювілей (ст. 71—73) знаходимо такий опис цього українського незабутнього для нас попереднього й останнього до-сьогодні свята Максимовича.

„Пригадавши, що літературна діяльність М. О-ча, між иншим, присвячена була народній словесності, вирішено привітати збирача народніх пісень вечером пісні, і через декілька днів, 18 вересня, утворився справді „добрий вечір“. Тут була головним чином молодь, що не так давно залишила університетські лави; тут були і викладачі, і урядовці, і студенти, взагалі люди різних станів. Цілий вечір коло 15 співаків старанно співали різних слов'янських пісень—українських, російських, чеських, сербських. До співу ювілянт часто додавав свої пояснення, спомини. На вечорі цьому виголосили привітання П. Г. Житецький, П. О. Науменко, П. П. Чубинський, К. М. Воскресенський, О. Ф. Кістяковський, М. С. Тумасов і В. Л. Беренштам. На ці привітання М. О. Максимович відповів:

„Дякую Вам, шановне громадянство, за Ваш чудовий, захватний спів слов'яно-русський. Ви наспівали на мою душу багато солодких уражень і ніби обмолодили мене... І яскраво пригадуються мені два моїх земляки, яких я пережив: мій улюблений, незрівняний—Гоголь, що аж до самого серця був закоханий у наших народніх піснях і в них брав своє творче надхнення для своїх геніяльних оповідань 3), і великохудожній Тарас, що сам був чудесним співаком, а разом з тим і новим творцем народньо-українських пісень. Яку солодку втіху вони мали-б від вашого художньо-продуманого хору, якого бракувало в їх час і якому я бажаю успішного розцвіту в прийдешньому, на зміну нашого простонароднього співу, що видно вже

1) Акад. М. Василенко, Бодянський, К., 1904, с. 51—52.

2) О. Грушевський, Етнограф. видання і плани (Зап. Т-ва ім. Шевченка, 89, ст. 102).

3) В його книзі „Всякой всячины“, що оригінал її зберігається в бібліотеці Рум'янцевського Музею в Москві, відділ її „Малороссійськѣ отдѣльныя замѣчанія (малор. преданія, обычаи и обряды)“, утворився майже пілком на підставі приміток до пісень 1827 р. у виданні Максимовича. Почав писати її Гоголь у 1826 р. в Ніжені, але вона поповнялась українськими матеріалами головним чином наприкінці 1827 р. І тут знову ми зустрічаємось із безсумнівним впливом збірника Максимовича на розвиток інтересу Гоголя до української старовини (порівн. Б. Соколовъ, Гоголь-этнографъ, Етнограф. Обзор., 1909, № 2—3, сс. 74—76 і далі).

відходить від свого чудового первотвору. На пам'ять про сьогоднішній вечір прошу прийняти від мене у власність для вашого хору примірник „Народніх Українських Пісень“, що я видав у Москві в рік переходу мого до Києва“...

В цій останній відомій нам промові, так-би мовити, „лебединій пісні“ своїй Максимович дуже сердечно, щиро й глибоко схарактеризував своїх друзів - земляків, як тоді говорилося — Гоголя й Шевченка. Але й у той вечір не зрозумів він цілком, серце його й почуття не підказали йому, що українські пісні, які він перший науково систематизував, виконали вже вище завдання, аніж давати втіху хоч-би й геніяльним поетам і письменникам—вони виявили і досі виявляють неоціненні й непорівняні скарби серця і мисли багатоміліонного українського народу на цілому просторі своєї землі, вони показали йому шлях до волі, братерства, всесвітньої людської правди й справедливості.

М. О. Максимович як історик

Хоча ми святкуємо соту річницю виходу в світ збірника українських пісень, уложеного Максимовичем, але попри цьому неможливо не торкнутися й інших сторін діяльності цього вченого, котрий чимало (як на свій час) зробив і в інших ділянках українознавства. Якраз заслуги ювілянта на ниві української історії, після видання його збірника, є найповніші.

Щоб належно узгляднити заслуги Максимовича в останній галузі, слід пригадати собі, в якому стані за його часів була історія України. Тут було лише декілька праць, що ними сучасники Максимовича могли по-слуговуватися в цій справі. Перша з них — славнозвісна „Історія Русів“, приписувана колись білоруському архієпископові Георгію Кониському, потім — Гр. Полетиці, а зараз — О. Безбородькові: чудовий твір з погляду літературного, але дуже непевний історичний підручник. Максимович цілком правдиво оцінив цей твір, коли писав: „И если история Малороссии, за сто лет до нас написанная достопамятным Г. Конисским, уже неудовлетворительна для нас, так именно потому, что мы уже видим в ней недостаток точности и верности в изображении очень многих подробностей, хотя, с другой стороны, она так же, как народная историческая дума, полна животворного художественного одушевления и чуткого верного разума о сущности событий и значении лиц, а во многих случаях она остается и единственным источником сведения исторического... Великий наш художник Пушкин в разборе своем сочинения Конисского сказал: „множество мест в его Истории Малороссии суть картины, начертанные кистью великого живописца“¹⁾.

Друга праця — „История Малой России“ Бантыша-Каменського, що за Максимовича вже вийшла була другим виданням; праця „богатая сбором сведений, из разнородных (і додамо: часто дуже непевних) источников почерпнутых, и важная особенно известиями документальными. Но в этом труде нет верной изобразительности исторических лиц, нет того живого духа, которым проникнута история Руссов, написанная (ніби) преосвященным Конисским“²⁾.

Третя праця — „История Малороссии“ Маркевича, що її перший том з'явився 1842 року. Він давав „живой и увлекательный рассказ о гетманстве Хмельницкого, напоминающий иногда художественность первоначальника малорусской истории Конисского, но, к сожалению, новый историк слишком придерживался старого историка со стороны фактической и напрасно старался поддержать многие ошибки его, которые были уже безвременны после истории Бантыша-Каменского, — истории, конечно, мертвой, холодной и безошибочной, но много обогатившей историю гетманства Богдана сведениями документальными из Московского архива заимствованными“³⁾.

¹⁾ Собр. соч. т. II, сс. 238—9.

²⁾ Ibid., т. II, с. 342. ³⁾ Там-же, с. 398.

Зрештою, за Максимовича вже виступив на історичне поле й Костомаров, видавши наприкінці 50-х років свого „Богдана Хмельницького“ „не в виде систематической истории, а рассказа, не для ученого круга специалистов, а для публики“ писаного. Уже в цьому першому творі Костомарова з історії України виявилися основні його риси, як історика: це — повістярський хист і широка вчитаність у джерелах, особливо польських, чим Костомаров перевищував без усякого порівняння всіх своїх попередників на ниві української історії. Відціль уже прямий перехід і до самого Максимовича.

„Его Богдан Хмельницкий хорош, как широкий днепровский луг в ту пору, когда красуется он длинными рядами свежих травных покосов после удачной косовицы и благовременной гребовицы. Но за правильною и веселою работою косарей и гребцов настанет спешная и тяжелая работа тягальников и кидальников, чтобы уготованное благоуханное сено сложить плотно в стройных скирдах... Ибо в каком бы виде ни была изложена история эпохи Богдановой — в виде романического рассказа, или систематической истории, для публики ли, для круга ли ученых, или для круга учеников малых и больших,—везде равно требуется от истории, чтобы в ней давноминувшая жизнь являлась живьем пред очами нашими; а для этого необходимо, чтобы каждое историческое событие и лицо было познано и представлено верно, в его подлинном виде и на своем месте, как было оно на самом деле. „Сего есмы искали — а потягнем“¹⁾.

Оцим-то „тягальником“ і „кидальником“, що піклується, про „точність і справжність історичного факту“, щоби „кожна історична подія й особа були усвідомлені й представлені правдиво в їх справжньому вигляді й на своєму місці“ — і був якраз М. О. Максимович. Відціль і два основні розгалуження його науково-історичної праці: 1) розгляд джерел до історії України та 2) критика чужих праць. „Если би не гневались на меня заинтересованные лица“, каже він, „я не отложу начатого мною дела: подвергнуть исторической критике все важнейшие малороссийские летописи и новейшие сочинения, относящиеся к истории Малороссии“²⁾.

Джерелознавство Максимович, як справжній історик, високо ставив. Велике діло, каже він, учені історичні системи, „но слаще вода из самого ключа. Потому лучше углубиться в те же исторические источники, переведаť их вновь и сообразить с новой точки зрения, при чем, конечно, откроются и новые родники. Тогда могло бы обнаружиться: что следует в древнейшую историю Руси принять, как достоверную положительность, что можно допустить, как вероятное предположение, что надо исключить, как неверный вымысел или мечту временную и переходящую“³⁾. Що правда, до основної категорії джерел — актів — Максимович майже не звертається в своїх історичних студіях; звичайно він має до діла з літописами та з тими джерелами, що їх зараховують до дрібних, от як: синодики, написи, записи, то-що. „Еще в 1840 году, когда издавался мой Киевлянин, я старался знакомиться поближе с давнoproшедшими людьми Южной Руси и для того пересматривал, между прочим, и старые церковные помянники — Печерской Лавры и др. монастырей киевских“⁴⁾. Пізніше Максимович познайомився з синодиками: канівським, межигірським, переяславським, мгарським, дубенським, луцьким та инш., відкіль запозичив силу родовідних (переважно) фактів, доти невідомих. Так само вперше-ж Максимович зачав широко вживати й народніх пісень та переказів, як історичні джерела: „Да не будет мне в осуждение, что...

1) Собр. соч. т. II, сс. 399—400. 2) Там-само, с. 527. 3) Там-само, с. 80. 4) Там-само, с. 299.

вообще в моих исследованиях я обращаюсь к поверьям, преданьям и понятиям народным так же со вниманием, как повериям, мнениям и сомнениям ученым! Я думаю, что иногда в предании народном затаено больше истины, чем раскрыто оной в иной догадке и розыске ученого... Так в незаметном зерне под пеленою семени, так в плодоносном цветке больше жизни для будущего, чем в пышно-махровом расписном пустоцвете заморской луковицы! „Не только света, что в окне“, говорит украинская пословица“¹⁾. Все це робилося в інтересах історичного самопізнання, що його Максимович уважав за не менш корисне, ніж самопізнання моральне. „Тому-то каждый памятник, служащий к пояснению и подробнейшему раскрытию вышесказанной исторической истины, заслуживает исследования и приведения в общую известность“²⁾.

Дещо з своїх звичайних джерел Максимович видав (уризки з синодика лугького Хрестовоздвиженського братства), дещо критично обговорив (Пам'ятна книга Михаловського, Подорож до св. землі Ів. Лукіянова, записка Теплова, літописи Чернігівський та Граб'янки) з нагоди видання в світ, при чому зробив поправки, що не втратили значення й по сей день. На жаль, деякі з джерел (напр. синодик канівський), що на них покликувався Максимович, не були видані, і здається, ми з ними більше вже ніколи не зустрінемося.

Говорячи про критику джерел, Максимович, певне, розумів при цьому не тільки власне історіографічні свої праці, а й досліді, на підставі тих джерел виконані, бо інакше його дилема не вичерпала-б усієї його історичної продукції.

Більших історичних розправ Максимович написав п'ять: 1) про походження Руси, 2) про князів Острозьких, 3) про гетьмана Сагайдачного, 4) про Коліївщину та 5) огляд городових полків і сотень після Хмельницького. Ці розправи, як на свій час—не погані: автор у них спирається на перводжерела, якими користується обережно, критично вилущуючи з них факти, але він не заглиблюється в соціально-економічні проблеми, навіть не ставить їх. задовольняючись установленням конкретних фактів на тлі культурно-національних стосунків тієї доби. Для свого часу це було найліпше, що зробила наука в галузі історії України, але в цілому ці розправи нас уже не задовольняють, бо ми вже стоїмо на вищому щаблі науки.

Поза цими більшими працями в Максимовича є понад два десятки дрібних розвідок, переважно біографічного характеру (про Іллю Муромця, співця Мітусю, Гр. Ходкевича, Микифора Тура, Ісака Борискевича, Макара Токаржевського, Богдана Братківського, Данила Кушніра, то-що). Оце-то й є найвластивіший Максимовичеві жанр, у якому він почував себе повним господарем. Опрацьовувати дрібні факти Максимович не вважав для історика за річ маловажну. „Мы того и хотим для истории, что бы в ней старина южно-русская открывалась в подлинном своем виде до последних подробностей, как открылись ныне древние фрески на стенах Киево-Софийского собора из-под штукатурки XVII века“³⁾. В одних дрібних працях, іноді на 1—2 сторінки, Максимовичеві пощастило встановити різні біографічні факти, реєстри козацьких ватажків („гетьмани“) перед Хмельницьким, полковників та інших урядовців з часів Гетманщини, поправляючи хибні прізвиська (замість Павіцький — Саввич, зам. Адамович — Жданович, зам. Мрозовіцький — Мозира) та ймення (зам. Максим — Матвій Голота, зам. Гарасим — Іван Чорнота). „Не велика важность, кажется, на-

1) Собр. соч. т. II, с. 64. 2) Там-само, с. 209. 3) Там-само, с. 238.

звать историческое лицо не его именем, но от этого-то небрежения о точности и верности исторического факта и выходят такие ошибки, какая случилась и у г. Костомарова, что Иван Барабаш явился у него двуличный, как мифический Янус¹⁾. Те саме і що-до хронології. „На первый взгляд не великая важность, что историческое лицо поставлено не на своем месте; но ошибочная постанова бывает иногда основой больших недоразумений и напрасных построений исторических, как это случилось с нашим Евстафием Ружинским — в Истории Руссов“²⁾.

Звикши об'єктивно-критично ставитися до джерел і фактів, Максимович не терпів, коли хтось їх перекручував, та ще й свідомо, „ібо ученый есть только созерцатель и ведатель сущей истины, а не строитель ее по произвольной мере своего чистого разума“³⁾. Відділь — ціла категорія критичних розправ Мих. Олександровича.

З причин, що збивають дослідників із простого шляху, либонь найсильнішою є національне почуття. Оце-то почуття й схибило було двох представників тодішньої історичної науки — москов. професора Погодина та польського вченого Грабовського зійти з правдивого ґрунту, зачіпаючи українське почуття Максимовича.

Погодин був родоначальником великоросійської теорії заселення Наддніпров'я, що ніби лише по татарським погромі було замешкано Українцями. На цьому Максимович його і спіймав. „Произвольно (писав він у відповідь Погодинові) выживать из киевской первоизванной русской земли малороссийский народ, искони здесь обитающий, и замещать его новопридуманными киевскими Великороссиянами. Это понадобилось тебе, кажется, для того, что — говоришь — „не даром же Нестор, описывая расселение племен по пространству нынешней России, оставил нашу Великую Русь почти пусто“. Так из-за этой, едва ли действительной пустоты надо тебе нашу Малую Русь оставить совсем пусто при нашествии Татар — выводом из нее на север мнимых Великороссиян, а на их место свято перевести не книжных Карпаторусцев да пишущих Белорусцев“. Для відпору Погодина Максимович скористувався обома своїми фахами: філологічним і історичним, аргументуючи так ґрунтовно, що Погодин, зрештою, не мав що йому відповісти, і ця „новоросійська“ гіпотеза була тоді похована аж до 80-х років минулого століття, коли її відновив знову-ж таки Москвин, професор (пізніше академик) Соболевський.

З Грабовським Максимович провадив суперечку на тему: „О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян, бывшего в XVIII в.“. Вспереч Грабовському, котрий, обороняючи польських панів, покладав усю вину на польських жовнірів та українських невдячних хлопів, Максимович доводив, що „собака была зарыта“ багато глибше — в соціально-економічних та релігійно-національних відносинах того часу на Україні: польські пани та єзуїти тут були за найголовніших винуватців.

Було-б за помилку гадати, що до спору в обох випадках Максимовича спонукало само лише національне почуття. Що правда, Максимович ніколи не крився з цим почуттям, одверто визнаючи себе за щирого українця, замилюваного в рідній старовині⁴⁾, проте ще більше йому ішлося тут про істину. „Независимо от личных отношений и самолюбий, отделяя от них истину историческую и поставляя ее собственно предметом моих критических замечаний, я говорю об ней с такою же откровенностью г. Погодину (Москалеві) и Грабовскому (Полякові), как и г. Скальковскому, Самчевскому, Белозерскому (Українці), по старой пословице: „Amicus Aristoteles, amicus Plato, sed magis amica veritas“⁵⁾.

¹⁾ Собр. соч. т. II, с. 403. ²⁾ Там-само, с. 304. ³⁾ Там-само, с. 82. ⁴⁾ Там-само, сс. 296 та 356. ⁵⁾ Там-само, с. 527.

З українських учених Максимович піддавав своїй безсторонній критиці праці Костомарова, Куліша, Скальковського. Проти Костомарова Максимович виступав у справі „Богдана Хмельницького“, закидаючи авторові некритичне ставлення до джерел і виправляючи його численні помилки, запозичені переважно з польських джерел. Проти Куліша Максимович уперше виступив з приводу видання його збірника „Южная Русь“, де, між иншим, видавець допустився помилок що-до сотника Харка та запорожця Чуприни; Мих. Олекс. оці помилки виправив. Удруге Максимович зачепив Куліша своєю критикою (суворою) його хроніки „Чорна Рада“. Думка М. О. про неї була така, що не зважаючи на документальність окремих сцен і фактів у „Чорній Раді“, Гоголь у своїм „Тарасі Бульбі“ ліпше відбив історичну добу (чому Куліш суперечив). Зрештою, Скальковський звернув на себе увагу Максимовича розprawою „Наезды Гайдамаков“, у котрій він даремне силкувався зняти з запорожців ту пляму, що на них її накинули ніби гайдамаки своєю нелюдською жорстокістю. Максимович цьому заперечує по двох пунктах: 1) немає рації так гостро розмежовувати запорожців від гайдамаків, і 2) плями на обох ніякої не було, бо Гайдамащина (зокрема Коліївщина) — то не звичайний собі розбій чи грабіжництво — „нет, то было огнедышащее извержение народной мести и вражды, целый век копившейся под гнетом унии; то была предсмертная судорожная схватка двух враждебных стихий в государственном теле Польши, которое уже близилось к своему концу... Кровавое пятно Колявщины тогда же слилось с светлым пятном славы запорожской, — и память Запорожья нуждается в историке, а не в адвокате, в прояснении, а не в очищении“¹⁾.

Максимович належав до тієї категорії людей, що над кожною справою міркують розважно і в полеміці ладні вислухати противну сторону, хоч-би справа торкалася навіть такого дражливого питання, як національне. Тому він запрошує, напр., Погодина (відомого московського націоналіста) висловити свою думку про Хмельницького „з своєї московської сторони“, щоб йому взяти її під розвагу. „Обо всем, что относится к жизни Москвы и Великой Руси, ты говорил всегда с таким живым разумением и чувством русской души: говори же мне о нашем Богдане, глядя на великий подвиг его с твоей московской стороны, и пусть увижу я: в чем ты полагаешь различие этой стороны от нашей“²⁾. Поляків він закликає „приняться нам соединенными силами за добытие исторической истины во всей ее чистоте и ясности... что послужит нам, потомкам, оливковой ветвию мира после долгой и кровавой междоусобицы наших предков“³⁾.

Що до форми праць Максимовича, то вони завжди струнко збудовані, логічні поняття виразно в них розщеплені, окремі сторони речі чи питання добре розмежовані, — приклад для сучасної молоді.

Коротко формулюючи значення Максимовича що-до історії України, ми прирівнюємо його до каменяря, що готує будівельний матеріал для архітекта. Сучасний архітект-синтетик підводить величні будівлі, але він користується цеглою й камінням, від інших виготовленими. Коли вони недобротні, упаде хоч яка штучна будівля. Максимович був отим каменярем. вузьким фахівцем у своїй спеціальній ділянці: він постачав майбутньому синтетикові-історикові добротний матеріал, одвіваючи зерно від половини. Коли ми зараз маємо величні історичні будівлі, то це завдяки тому, що матеріал для них виготовляли такі каменярі, як Максимович, що був у нас першим критичним і сумлінним істориком-аналітиком.

¹⁾ Собор. соч. т. II, с. 601, с. 587. ²⁾ Там-само, с. 396. ³⁾ Там-само, с. 405, с. 248.

О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем.

19 (6) вересня року 1927 минуло 50 років з дня смерти професора московського університету Осипа Максимовича Бодянського.

Бодянський, що був одним із фундаторів слов'янської філології в Росії, цей, як висловились про нього графиня Растопчина, „сухий в хартиях монах“, — багато зробив для української історіографії, для якої він працював, „упорствую, волнуясь и спеша“¹⁾. За молодих років він писав українські вірші, і хоч на цьому полі не залишив сліда, достойного свого імені, але й з цього боку його не можна зовсім проминути в великій ще тоді (р. 1835) українській літературі. Мемуарна література про нього, уривки з його щоденника та листування мають у його особі образ людини незалежної думки, стійкої в своїх поглядах і взагалі характеризують постать ученого, що звичайно зникає на сторінках наукових праць. Листи Б-ого до Максимовича доповнюють і поглиблюють наші уявлення про їх автора, і матеріал, що з них черпається, є найкращими ювілейними поминками по невтомному видавцеві пам'яток української історії.

Знайомство Б-ого з М-чем почалося в 30-ті роки, коли перший з них був студентом московського університету, куди він вступив року 1831. М-ч у той час був ад'юнктом, а з р. 1833-го ординарним професором. Близьке знайомство їх натурально виникло зі спільних українських літературних інтересів. Про це говорить уже перший лист Б-го до М-ча з 18 лютого р. 1835: „Урывкомъ играю на свой козацкій супильщѣ прогнанія скуки дѣля. Во время болѣзни (съ окт. по февр. сего года) я успѣлъ кой-что изъ своихъ виршъ привести въ порядокъ, и выдруковалъ: прилагаемый при семъ экземпляръ, надѣюсь, Вы не откажетесь принять съ тѣмъ же радушіемъ, съ какимъ въ бывшее время выслушивали мое дѣтское лепетаніе виршами (по крайней мѣрѣ мнѣ такъ казалось): это все старые знакомые. Выиграли-ль онѣ что-нибудь отъ теперешняго нового своего костюма, не мое дѣло судить о томъ“²⁾.

Другим спільним інтересом була народня українська пісня: „Вотъ уже слишкомъ полгода какъ Вы на Украинѣ — дома й на господѣ — так починае Б-ий цитованого листа — а по старинной латинской пословицѣ *nil, carius est propria sede*“³⁾; но я не завидую Вамъ; напротивъ, радуюсь радостію сердца, что именно Вамъ судила судьба жить на родинѣ: Вы все поймете, все оцѣните; Вы больше, нежели кто другой, необходимы въ теперешнее время для нея и больше каждого сможете сдѣлать ей добраго и полезнаго. Съ одной стороны въ Пантеонѣ нашего Равноапостольнаго

¹⁾ Про це монографія М. П. Василенка: „Б-кій и его заслуги для изучения Малороссии“, „Кіевская Старина“, 1903 р. і окремо.

²⁾ Мова мовиться про „Насъки украинскіи казкы запорозьця Иська Матырынкы“ Москва, 1835 р.

³⁾ Нема нічого милішого за рідний край.

Вамъ опредѣлено просвѣтити молодое поколѣніе, знакомишь его съ тайнами русскаго слова; съ другой Вы конечно удѣляете частичку своего досуга временамъ давнопрошедшимъ, вѣковой старинѣ украинской. Вотъ здѣсь уже нельзя не позабавовать Вамъ. Представляю себѣ, какъ Вы внимательно слѣдите всякой разсказъ слѣпца-бандуриста, всякую пропѣтую имъ думу — эту надгробную эпитафію долѣ и бездолю нашихъ предковъ. Да, *dulcius aqua bibitur e fontibus hausta*¹⁾: это не послѣдняя выгода. Когда-то придетъ наша очередь? И придетъ-ли? Али, покы свѣта сонця... нѣтъ! лучше обманываться, нежели разувѣряться въ любимомъ завѣтномъ помыслѣ. Хоть бы однимъ глазомъ взглянуть на этого буяна, этотъ воюющій клокочущій Днѣпръ; на эти широко раскинувшіяся степи, нѣкогда кипѣвшія жизнью, теперь спокойныя, сумныя, какъ могила, вдохновительныя, какъ земля Элады, Италиі, Индостана; на эти... и — Богъ знаетъ на что еще! Мало-ли драгоцѣннаго заключаесть въ себѣ отчизна?"

„Коли-бъ мынѣ човныкъ да веселочко:
Свѣвъ бы поѣхавъ на той бережечокъ,
Де родыно, мое сердечко..."

За московський період знайомства, М-ч і Б-й часто зустрічалися в родині С. Т. Аксакова, де було багато молоді, і мабуть тут сталося й саме знайомство. Коли р. 1855 М-ч збирався приїхати до Москви, але, як сам пише до Б-ого, „ѣхавъ, ѣхавъ, да и дома остався“, Б-ий у відповідь на це, щоб як-найвиразніше висловити свій жаль, нагадав йому, як вони одвідували родину Аксакових: „Жаль, очень жаль, что Вы не подоспѣли къ намъ въ Бѣлокаменную. Теперь въ ней съ осени и Аксаковы до самаго лѣта. Они частенько вспоминаютъ Васъ, особенно за пѣніемъ нашихъ пѣсень. Надя очень вымущтровалась въ нихъ. Жаль, нѣтъ ни Васъ, ни Пасичныка. То-то бы полюбовались! Мнѣ же одному какъ-то все не ловко“. Р. 1856 Б-ий знову згадує: „Аксаковы кланяются Вамъ усердно. Жаль только, что я не могу у нихъ бывать такъ часто, какъ во время оно, съ Вами и Гоголемъ“. Можна сказати, що Гоголь, М-ч та Б-ий прищепили в родині Аксакових українську пісню, і сам Сергій Тимофійович переказував М-чеві р. 1854: „Голоса украинскихъ пѣсень попрежнему вьются и въ Абрамцевѣ, и число ихъ увеличивается“²⁾.

Р. 1834-го, коли Б-ий кінчав університет, М-ча призначено в Київ. З того часу вони стрічалися, скільки можна встановити, тричі. Уперше це було 1857—1858 р. у Москві, куди М-ча викликано для редагування „Русской Бесѣды“. Від'їжджаючи звідти на батьківщину, він залишив частину своїх меблів у Б-ого, який потім продав їх із доручення М-ча. Удруге вони бачилися р. 1869 під час подорожі Б-ого влітку на батьківщину, але побачення було коротке; і втретє — р. 1872-го: „Въ послѣднее пребываніе мое въ Москвѣ, — писав про це через рік М-ч, — я такъ сблизился съ Вами и виделъ столько вашего дружеского участія ко мнѣ: немощному, что съ благодарностью и съ удовольствіемъ о томъ вспоминаю“³⁾.

Річ у тім, що за цього приїзду до Москви М-ч захворів, і Б-ий з дружиною, вирішивши, що в нього бешиха, заходилися його лікувати: „Посылаю, — писав Б-ий у записці до М-ча, — испытанное средство: красное сукно, натертое мѣломъ: извольте его наложить на рожу и оставитъ такъ, пока не получите облегченія. Мочить чѣмъ либо лица не следуетъ ни въ какомъ случаѣ; иначе — послѣдствія опасныя. А въ подмогу этому средству вотъ Вамъ магнезія и лимонъ: послѣдній весь вижмите въ

¹⁾ Краше п'ється вода, коли зачерпнути її з джерела.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1883 р., квітень, с. 836, Абрамцево — маєток Аксакових під Москвою.

³⁾ „Чтенія въ Моск. Об-вѣ Ист. и Древн. Рос.“ 1887 р., кн. I, с. 180.

ету магнезію і випейте на здоров'є". (Від 12 червня 1872 р., понед. о 6 год. пополудні).

Б-ий узагалі брав участь у справах М-ча, виконуючи його доручення за рахунками за продаж популярної географії М-ча: „Книга Наума о великомъ Божьемъ мірѣ“, що він її називав „добрымъ старичиною“, своїм „тягольщиком и кормильцем“¹⁾, бо, напр., р. 1861-го він узяв за неї через Б-го 206 карб., а це в скрутних обставинах М-ча давало добру підтримку.

Листування Б-го з М-чем починається р. 1835 і кінчається р. 1873, коли помер М-ч, цєбто тягнеться 38 років, хоч іноді з великими перервами. Так, зовсім немає листів за роки: 1836, 39—45, 50—54, 64, 66, 68—69, і таким чином виключається 17 років. За цей час М-ч написав 47 листів, що з них не збереглося 9, і Б-кий—36. Листи М-ча до Б-го, що їх називає Пипін „оригінальними“²⁾, видав Андрій Тітов у „Чтеніяхъ Московскаго О-ва Ист. и Древностей Россійскихъ“ 1887 р. кн. I, але дуже недбало, через невідповідність видавця³⁾. Мова листування взагалі російська, за виключенням двох укр. листів М-ча (26/X 1860 р. та 18/VI 1863 р.) і одного Б-ого (14/XII 1847 р.), але частково укр. мова в того й у того попадається не рідко, частіше в М-ча. Обидва кореспонденти писали один одному дуже довгі листи, особливо Б-ий, що іноді викладав М-чеві свої філологічні міркування дрібним стислим письмом на декількох аркушах поштового паперу.

Після цих попередніх зауважень переходжу до питання про те, що становило інтерес такого довгочасного листування для обох авторів. Інтерес цей був нерівноцінний для них, і для М-ча листування з Б-им мало більше значення, а це пояснюється життєвими умовами М-ча.

Оселившись р. 1848 в своїй садибі на Михайловій горі, М-ч майже до самого кінця життя прожив на самоті, за виключенням небагатьох подорожів до Києва, Москви та Петербурга. Він сам називав себе самотником⁴⁾ і свій настрій не раз висловлював у віршах:

Въ уединеньи скучномъ
Проходитъ день за днемъ,
Въ трудѣ моемъ научномъ
Хладѣю я уюмъ...

Я къ горѣ моей прикованъ,
Словно цѣпю стальной,
И тоска-печаль, какъ воронъ,
Сердце мнѣ клячетъ порой...⁵⁾

У листах до Б-ого подібні настрої трапляються декілька разів: „Вы,— пише М-ч р. 1857-го,—не повѣрите, какъ уже опостылѣло мнѣ сидѣть на пустынной горѣ своей, хоть и живописной, сидѣть въ безлюдьи и безкнижьи, съ чувствомъ потребности работать, и не имѣть къ тому ни поприща ни способовъ. Это неудовлетворенное стремленіе крушитъ меня, но не могу сладить съ нимъ и угомонить его, и съ каждою весною оно пробуждается съ новою силою“. Р. 1862: „Ахъ, какъ мнѣ тяжело и душно бываетъ здѣсь съ осени и до весны! Особенно тяжело нынѣшній разъ... Мнѣ эту зиму очень тяжело бывало на душѣ... Морозъ подираетъ, когда вздумается, что опять здѣсь зазимую... морозъ подираетъ даже въ маѣ“⁶⁾.

У такому становищі перегукнутися зо старим знайомим, що жив у центрі розумового життя, для М-ча було пильною потребою: „Извѣщайте меня о себѣ и Москвѣ хотя изрѣдка,—прохає він Б-ого р. 1861,—вы одинъ уже изъ немногихъ, къ кому обращаюсь по-товарищески въ ожиданіи широго слова“. „Пишите ко мнѣ ради Бога, хоть потрошку,—благає М-ч через

¹⁾ „Чтенія“, 1887 р., кн. I, сс. 159, 162.

²⁾ Ист. рус. этн., т. III, с. 105.

³⁾ Напр. Тітов друкує: „Mater serbovim“ замість „Mater Verborum“, „Велипаново“ видання замість „Вельтманово“, або в відтворенні укр. мови: „на Самотѣ“, приймаючи це слово за географіч. назву, „чи не збоже волѣвъ“ та инш.

⁴⁾ „Чтенія“, 1887 р., кн. I, с. 158. ⁵⁾ „Русскій Архивъ“, 1874 р. ⁶⁾ „Чтенія“, сс. 149, 162, 164, 166.

рік,— ви каждый разъ письмомъ своимъ освѣжаєте дремоту мою умственную и мою старѣющуюся голову“¹⁾).

Од Б-ого М-ч довідувався про спільних знайомих і через нього нагадував їм про себе. Він віддає поклони М. В. Станкевичу, Кошелеву, Щепкину, Ундомському, Буслаєву й Каткову, прохає переказати їм од нього, „какъ стараго профессора русской словесности привѣтъ и благожеланіе, да нисходитъ къ нимъ на кафедре словесная сила вдохновеннаго Мерзлякова, которому равнаго въ ней не встрѣтилъ въ жизни“²⁾). Не раз запитує про Куліша й Шевченка, але особливо цікавиться Аксаковим, називаючи Сергія Тимофійовича своїм „любимъ добродіємъ и найвысшимъ батькомъ-атаманомъ“. „Позвольте мнѣ,— прохав М-ч Б-ого р. 1860-го — обязать васъ дружески: побывайте хоть разъ и поскорѣе у Аксаковыхъ, надо навѣстить ихъ, и передайте имъ мой поклонъ“³⁾).

І Б-ий не залишав без уваги цих інтересів М-ча: „Вы спрашиваете о г. Кулешѣ? — відповідає він йому р. 1847-го.— Онъ въ половинѣ декабря проѣхалъ черезъ Москву на пути своемъ за границу, къ славянамъ, но, какъ пишетъ недавно, спотыкнулся на Сеймъ и упалъ въ объятія чернобрыскы якоисъ панночки, дуже, кажутъ, гарной та моторной тамъ, десъ, коло Борзны: женився, и не безъ грошенятъ, та й доси вже, мабуть, за Днипромъ, зъ жинкою, чухрає до родычей по той бикъ Руськихъ Горбивъ, колы не за Выслу. Оттакъ то наши садятъ макъ: лучше жениться, яко же глаголетъ Павелъ, нежели разжигатися. А мы зъ Вамы козакуємо, на цію-то голову! Бодай вже насъ...“ (Від 30 січня). І опісля Б-ий раз-у-раз сповіщає про Куліша, називаючи його звичайно Палієм, або Паньком, а також про Шевченка та інших знайомих, не проминувши, напр., нагоди повідомити р. 1857, що Аксакови віддають заміж меншу дочку свою Машу, причім дбайливо зауважує: „Когда-то очередь дойдетъ до прочихъ? Хотъ бы снизу, да въ добрый часъ“,— бо Надєжді Сергіївні, що вона „вымущтровалась“ в укр. піснях, було в той час уже 29 років, а перед нею йшло ще дві дочки.

Іноді хроніка Б-ого набуває характеру нерадісного для М-ча, що почав старіти. Так, сповіщаючи про вибори голови „О-ва Любителей Русск. Словесности“ по смерті Хом'якова, Б-ий пише: „За Хомяковымъ собирается и К. Аксаковъ, котораго увезъ Иванъ на островъ Зантъ, на Средиземномъ морѣ: онъ уже не можетъ переносить даже климата средней Европы. Мать уѣхала къ нему съ нѣкоторыми дочерьми, и всѣ поплыли на Лойдъ къ островамъ блаженнымъ. Боюсь за Константина⁴⁾, очень боюсь. Желѣзное его здоровье не устояло противъ удара, нанесеннаго смертію отца. Шевыревъ тоже уѣхалъ во Флоренцію спасать, что можно еще спасти. Онъ страшно перемѣнился: едва узнаютъ его самые близкіе. Сверстники Ваши замѣтно рѣдѣютъ. На дняхъ Кубаревъ пораженъ ударомъ, и едва-ли оправится. Прикащикомъ по духовной назначенъ имъ Погодинъ, которому онъ передаетъ тысячъ 30 серебромъ въ пользу московскаго университета, чтобы изъ процентныхъ выдавать пособие лучшему студенту его по классическимъ языкамъ. Величественное зрѣлище! Всю жизнь отказывать себѣ въ самомъ необходимомъ для того только, чтобы имѣть возможность осуществить подъ конецъ эту мысль: величественная жертва и зрѣлище поучительно!“ (Від 6-го грудня р. 1860)⁵⁾).

¹⁾ „Чтенія“, сс. 158, 167. ²⁾ „Чтенія“, с. 151. ³⁾ Ibidem, с. 151.

⁴⁾ Він був університетським товаришем Б-ого, і через нього, напевно, Б-ий зазнаюмився зі всією родиною Аксакових, де й зустрів М-ча.

⁵⁾ Кубарев — професор латинської мови, вчитель Б-ого, що до нього він ставився неприязно, називав його „уродом“ та „неистовым зверем“. „Древняя и Новая Россія“. 1880 р. т. I, с. 544.

Б-ий же докладно переказав М-чеві, як на засіданні ради „Москов. Художественного Об-ва“ граф Бобринський побив проф. Шевирьова, що трапилося 14 січня р. 1857 і від чого, як висловився Тургенев у листі до Герцена, „по всей Москвѣ стонѣ стоялъ стономъ“¹⁾, а за словами проф. Никитенка, в Петербурзі „въ академіи, въ университетѣ только объ этомъ и толковали“²⁾.

Як Тургенев, так і Б-ий з юмористичного боку малюють, що титулований забияка дико побив Шевирьова. Тургенев, з ліберального погляду, бачив у цьому скандал у консервативному таборі; Б-ий, натурально, зловтішався з завжди недобррозичливого до нього Шевирьова, якого він, як і Погодина, вважав за одного з винуватців свого нещастя, що впало на нього р. 1847; але чудно, що й М-ч, що був з Шевирьовим на „ти“ і мав із ним постійне листування, відзиваючись на звістку про побоїсько, в тон Б-ому впадає в юмористичний стиль і це не виявляє самостійності його характеру.

Другим розрядом повідомлень Б-ого були справи академічні, і в освітленні їх його особа виявляється дуже яскраво. „По всѣмъ университетамъ,—повідомляє він р. 1856,—хотять имѣть новыхъ попечителей, и при томъ изъ свѣтскихъ. Въ харьковскій поступилъ уже Катакази, Грекъ, бывший когда-то посланникомъ въ Афинахъ. Въ Кіевъ прочать Нѣмца, Робиндера, сторожившаго за чаемъ въ Кяхтѣ. Въ Вильнѣ Груберъ, бывший уже разъ, какъ водится, тоже Нѣмота. Остаются пока Казань и Москва. Пожалуй, и имъ не миновать этого племени, или въ родѣ сего. Господи! Что сотворихомъ несправеднаго предъ Тобою...“ (Від 27 січня). Неприхильність Б-ого до Німців ще гостріше виявлена в іншому його листі від 11 лютого р. 1862: „Новий министръ просвѣщенія“) не шутя собирается насъ просвѣщать нѣмецкою кухнею. Представьте, что онъ доложилъ государю, чтобы каеодры университетскія замѣщать этой выписной дичью, какъ будто у насъ мало своей! Даже отправленъ уже Кавелинъ за вербовкой ея за родными рубежами. Удружилъ! Университетъ нашъ, впрочемъ, почти единодушно возсталъ противъ такой нелѣпости и невѣжества въ дѣлѣ образования. Можетъ быть, намъ и удастся свое гнѣздо отстоять, но каково же то будетъ другимъ отъ этихъ новыхъ Варяговъ? И тысяча лѣтъ жизни нашей не надоумила еще насъ, что чужимъ умомъ не разжиться. Одно рабство сбрасываемъ, а другое набрасываемъ сами же на себя и по доброй волѣ. Холопы, холопы!“ М-ч відгукнувся на цю звістку в тон Б-ому, кажучи, що „видно, славянскому племени не суждено выбиться изъ-подъ плѣненія нѣмѣцкаго даже и на просторѣ русскаго міра“. Настрої Б-ого і М-ча, що їх висловлено тут, історично цілком з'ясовуються, якщо прийняти на увагу, що їх викликала політична лінія, яка мала за мету закріпити за допомогою чужоземних елементів феодально-дворянські підпори, що перешкоджали розвиткові й діяльності середніх демократичних верств, до яких належали обидва кореспонденти.

Жадання, що відповідають інтересам цих верств, виявляються з відношенням Б-ого до університетської справи. Р. 1859 він пише до М-ча: „Возмущенія въ университетахъ не унялись: почти во всѣхъ молодежь мутить. Нельзя сказать, чтобы все бездоказательно. Пора бы намъ уже на это взглянуть иначе, проникнуть до корня болѣзни, а не смазывать да замазывать верхушку“. (Від 29 листопада). Ще більше виявляється

¹⁾ „Современникъ“, 1913 р. кн. 6.

²⁾ „Русская Старина“, р. 1890, серпень, с. 346.

³⁾ А. В. Головин.

ідейна особа Б-ого з його оцінки проекту університетського статуту професора фізики москов. універ. Любимова, що пропонував скасувати самоуправу, як „систему невмѣшательства, или, вѣрнѣе, обязательнаго невниманія властей, или, наконецъ, систему общей безотвѣтственности“¹⁾; завести призначення професорів од міністра, щоб „прямымъ путемъ содѣйствовать обновленію корпорацій“, нарешті, відібрати випускні іспити з відання університетських рад і передати їх стороннім іспитувачам. Проект викликав в „Отечественныхъ Запискахъ“, 1873 р. за березень, гостру статтю „Рачители университетскаго устава“, що була підписана ініціалом О. і напевно належала самому Б-му (О.—Осип), який виступив проти Любимова навіть на сторінках учених „Чтеній“ у статті „Трилогія на трилогію“. О. каже, що „Любимову мерещится не университетъ, а та обѣтованная пора, когда бы русскіе университеты могли бы превратиться въ департаменты министерства народнаго просвѣщенія, гдѣ ректоръ занималъ бы должность директора департамента“. В останньому своєму листі до М-ча, від 26 березня р. 1873, Б-ий гаряче розхвалив цю статтю, називаючи її „громоносною“. „Она теперь герой дня у насъ: умно, смѣло, праведно, безлицепріятно. Маска съ „Patres conscripti“²⁾ Страстнаго бульвара сорвана: вся низость, кознодѣяніе, безобразіе и гнусность продѣлокъ сихъ господъ выставлены на всеобщее позорованіе, покиваніе головами и презрѣніе. „Sub nive quod tegitur, cum nix perit, omne videtur“³⁾. Не все же коту Масляница. „Duro nodo durus aptus est cuneus“⁴⁾, или по нашему: „Катюзѣ по заслужѣ!“

Щоб покінчити з суспільними інтересами листування Б-ого з М-чем, хоч їх і не цілком вичерпано, зазначимо їх відношення до польських справ року 1863. М-ч у листі з 18 червня цього року написав Б-ому про вороже відношення українського населення до Поляків: „Коли-б тільки дали волю, була-б нова колішчина“. У відповідь на це Б-ий писав 5 липня: „Наша Москва дуже сердита на варшавську несенитницю, и дуже по хути їй прыйшовся Выленський: оттакъ треба садыты макъ! За Днипромъ тежъ хорошо садыть макъ! Щобъ то з тыхъ Ляхивъ сталося, якъ-бы нашому люду розвязалы на ныхъ руки! Опять бы заспи-валы швыдко прешвыдко:

„Да немає лучче, да немає краще,
Якъ у насъ в Краини...“

Таке ставлення до польських справ не відсвічувало казенного напрямку, як освітлює цей момент що-до Б-ого М. П. Василенко. Це було традиційним відгомонам українського минулого, що виявився вже в перших друкованих віршах Б-ого, які писав він іще в переяславській семінарії р. 1831:

Скорѣй ходимо на Ляхивъ,
Да станемъ быть з усѣхъ шляхивъ!
Ще не забулы мы Богдана... і инш.⁵⁾.

Громадсько-політичний матеріал листування був тільки рідким доповненням до основної лінії інтересів науково-літературного характеру, що викликали саме листування. Насамперед, листування їх залежало від редагування Б-ким „Чтеній въ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ“, що вони через нього стали до деякої міри архівом української історії. — „Я рѣшилъ, во что бы то ни стало,—пише він до М-ча 30 січня р. 1847,—обнародовать малороссійскія лѣтописи; собралъ ихъ множество и собираю

¹⁾ „Русскій Вѣстникъ“ р. 1873, № 2.

²⁾ Титул римських сенаторів: „обрані батьки“.

³⁾ Як сходить сніг, то видно все, що під ним сховано.

⁴⁾ Міцним вузлом має силу міцний клин. Відповідає прислів'ю: клин клином выбивают.

⁵⁾ Василенко, с. 55.

безпрестанно. Надѣюсь, при помощи Божіей, здоровѣ и томѣ положеніи дѣлѣ, какое теперь царствуетъ въ Обществѣ, успѣть и за мною никому не угодиться, хоть бы и на украинскомѣ конѣ. Я, вѣдь, и самѣ козакѣ. Послѣ лѣтописей примусь и за офіціальныя бумаги, въ коихѣ недостатка нѣтъ и быть не можетъ: архивы разрядный и иностранныхѣ дѣлѣ—совершенно мнѣ открыты; беру изѣ нихѣ, что приглянется, любо душѣ. Дай только Богѣ быть живу, здорову и благополучну, а охоты, ревности и прочаго, надѣюсь, достанетъ!“ В иншому листі Б-ий ставить справу про видання пам'яток укр. історії в площину свідомого українського патріотизму. Сповідуючи, що значну кількість відбитків літопису Густинського монастиря, виданого в „Чтеніяхъ“ (р. 1848, кн. 8 (21), він надіслав до самого монастиря „для продажи притекающимъ въ него“,—Б-ий пише до М-ча: „Надобно намѣ, Михайло Александровичѣ, понемножку это дѣло дѣлать съ нашей старой ненькой, да познаетъ она себя и въ старые дни во время оно. Дорога намѣ вся Русь нераздѣльная, но каждому изѣ насѣ въ особенности дорога та часть ея, въ которой мы родились; пусть же каждый изѣ сыновѣ этихѣ частей Руси, имѣя къ тому случай, займется ею, воздѣлываетъ ее по возможности и крайнему разумѣнію, и современемъ изѣ обработанныхѣ частей составитъ новый Карамзинѣ прекрасное цѣлое“. (Від 26 травня р. 1848-го).

За часів редакторування Б-ого, в „Чтеніяхъ“ з'явився цілий ряд цінних джерел укр. історії, і це викликало навіть злослів'я осіб, неприхильних до редактора, що при ньому, як висловився проф. Кубарев, „Чтенія“ стали „сокровищницею былей и небылицъ хохлацкихъ¹⁾“. У них з'явилися „Історія Руссовѣ“, „Лѣтопись Самовидца“, „Лѣтописное повѣствованіе“ Рігельмана, матеріали до історії України Г. Ф. Мілера, „Краткое описание о казацкомѣ малороссійскомѣ народѣ“ Петра Симоновского та інші наукові праці: „Начало уніи“ Дениса Зубрицького, „О первыхѣ гетманахѣ малороссійскихъ“ Н. А. Маркевича. „Преданія“ Куліша також гадали вмістити в квітневій книзі „Чтеній“ р. 1847, і їх уже почали були друкувати, але одіклали, як писав Б-ий М-чеві р. 1856, „вслѣдствіе неприяностей. постигшихѣ собирателя въ эту самую пору“. Ті самі причини припинили енергійну діяльність Куліша в відшукуванні для Б-ого українських літописців²⁾.

Б-ий дорожив думкою М-ча про свою історіографічну працю і приймав його вказівки зі вдячністю: „Я дорожу Вашимѣ словомъ,—пише він 29 квітня р. 1847,—какѣ словомъ человека, хорошо знакомаго съ Южною Русью; а она то теперь въ этомѣ изданіи выводится мною на свѣтъ Божій постольку поскольку только мнѣ доступна и знакома. Давно ужѣ была пора это сдѣлать. Судьба благопріятствовала мнѣ начать это знакомство съ нею другихѣ; какѣ далеко пойдетъ она—одинѣ Богѣ вѣсть, а я ея преданнѣйшій сынѣ“. Коли М-ч зазначив Б-ому, що він помилився, приписавши Мілерові „Сокращенное увѣдомленіе о Малой Россіи“, що справді належало В. Рубанові, Б-ий відповідав: „Не стою за свое приписаніе этого Увѣдомленія. Одному всего не увидѣть, и такихѣ радушныхѣ и благонамѣренныхѣ поправщиковѣ, какѣ Вы, должно съ искреннѣйшею благодарностью принимать и исправляться по ихѣ вѣрнымѣ замѣчаніямъ. Можетъ быть и во многомѣ другомѣ касательно Малороссіи дамъ я промаха не разѣ, будучи такѣ озабоченѣ множествомѣ сложныхѣ обязанностей: въ такомѣ случаѣ прошу отъ всей души моей указаній на эти невольные грѣхи невѣдѣнія, съ обѣщаніемѣ исправитъ ихѣ тотчасѣ.

¹⁾ „Древняя и Новая Россія“, р. 1880, т. I, с. 544.

²⁾ „Русскій Архивъ“, р. 1892, т. III, сс. 291, 399.

же при первой возможности: „Errare humanum est, in errore perseverare tantum insipientis, seu Diaboli est“, говорят „латынщики“¹⁾.

Діставши можливість друкувати укр. матеріали, Б-ий поспішав з цією справою, і того-ж таки року, в липні, писав М-чеві: „Нынѣ никуда нарочно не отправился я, чтобы запастись хорошенькимъ побольше для нихъ (Чтеній) на досугѣ: увидите и можетъ быть, поблагодарите снова“. В вересні того самого року він пише: „Черезъ недѣлю съ небольшимъ снова запрягаюсь въ журнальную шлею и прошу Бога, да поможетъ не пасти мнѣ на лехѣ, а заготовлено въ вакаціонный досугъ довольно предовольно. Есть кое-что очень и очень по сердцу даже самому большинству нашей безтолковой публики, и, вмѣстѣ съ тѣмъ, по душѣ для записного знатока истории и старины“.

Побоювання Б-ого впасти „на лехѣ“ були не даремні: „У нас теперечки, — писав він у грудні, — усе перевернулось въ верхъ ногами: Строганова нема вже, Голохвастивъ на його мисто; що день, то що небудь новеньке: той вгору, а той внизъ йде, а инший и сторчкака летить. Бодай ихъ, тихъ панивъ, як кажуть-то, побыла лыхая година: який бисъ кыслыци поивъ, а кого оскома напала, або: паны бьющя, а у мужикивъ чубы боляты!...“ А через рік Б-ий уже сповіщав про катастрофу, що остаточно вибухла: „Хмары такъ насупылысь надъ Обществомъ, что я, со дня на день, ждалъ бури, и, наконецъ, она разразилась на дняхъ и погребла въ развалинахъ то единое, которое стоило мнѣ такихъ заботъ и которымъ въ такъ всегда любовались: лучшая награда для меня! Общество Истории и Древностей Россійскихъ теперь въ томъ самомъ положеніи, въ какомъ было за 4 года тому назадъ: въ немъ все ново съ головы до пятокъ. Дай Богъ ему всякаго успѣха и благополучія! Мы свое сдѣлали, какъ съумѣли, и пора на пичъ въ жито погриты старыи кости“. (Від 10 листопада р. 1848).

М-ч у відповіді Б-ому, втішаючи його тим, що він „Чтеніями“ „успѣлъ уже составить себѣ навсегда памятникъ и много доброго запасау обнарудовалъ для ученого люда“, зробив здогад, що „Чтенія“ загинули через „Русскіе народные стихи“ П. Киреевського (р. 1848 кн. 9), „Замечанія до Малой Руси принадлежащія“ (р. 1848, кн. 1), та через те, що Б-ий оголосив об'яву про „Чтенія“, як про журнал. — „Не духовные стихи, — відповідав Б-ий, — не статья о Малороссіи въ 1-й книжкѣ 4-го года, а тѣмъ менѣе форма журнала погубила наши „Чтенія“; а погубили ихъ наши общіе друзья и пріятели, которые навели на нихъ даже министра, а тотъ, пользуясь случаемъ побороться съ предсѣдателемъ, все намъ испортилъ сгоряча. Говорю сгоряча, потому что теперь и самъ кается и жалѣетъ, да ужъ, снявши голову, какъ говорится, по волосамъ не плачутъ. Побороться не удалось, конь въ сторонѣ, а оглоблямъ досталось на порядкахъ, даже чуть было не на шутку не кинули ихъ въ сторону изъ воза. Да дѣло шло уже и объ выжити меня изъ Университета, о чемъ я столько же горевалъ, сколько ни въ чемъ невинный въ состояннiи горевать о приписываемой ему винѣ... Разсказывать это черное дѣло я не в силахъ теперь Вамъ, авось какънибудь и отъ когонибудь сами узнаете его настолько, насколько то необходимо, чтобы оцѣнить нашихъ общихъ пріятелей и друзей, которые теперь сами же первые Богъ вѣсть что дали бы, что бъ только воротить старое. Да ба!“ (Від 1 січня р. 1849).

Звичайно думають, що „Чтенія“ закрито через те, що в них уміщено було в перекладі опис подорожи до Росії в XVI сторіччі англійця Флет-

¹⁾ Помилятися властиво для людини, але напоставати на помилю природню для дурнї або диявола.

чера. Але Флетчер був тільки приводом, а закрито „Чтенія“ в наслідок боротьби поміж попечителем московської шкільної округи гр. С. Г. Строгановим і міністром народної освіти гр. С. С. Уваровим, як про це зазначає сам Б-ий. Останній етап цієї боротьби сходить, як до джерела, до викритого року 1847-го Кирило-Методіївського братства, що спонукало Уварова наказати попечителям шкільних округ установити певний ідейний вплив в університетському колі що-до розуміння стосунків Росії до слов'янської ідеї. Строганов вирішив, що наказа він не може виконати в тій формі, яку диктував Уваров, характеризуючи її, як „странный и необычный у насъ способъ касаться двусмысленными и не опредѣленными выражениями до столь важнаго и щекотливаго вопроса“, і прохав імператора Миколу I звільнити його з посади попечителя, побоюючись, „что при постоянномъ состязаніи съ графомъ Уваровымъ“, він „легко“ може „преступить границы, указанныя служебными отношеніями, и не чувствуя себя способнымъ оставаться безгласнымъ исполнителемъ его направленій“¹⁾.

У зв'язку з цим Флетчерова історія була тільки каменем, що його кинув один із сановних комбатантів у свого супротивника. В наслідок цієї боротьби найбільш постраждав Б-ий, позбавлений катедри й заробітку, що спонукало Куліша — це слід одзначити — запропонувати йому дві тисячі асигнаціями в позику на невизначений термін без відсотків.

Для української історіографії заборона „Чтеній“ була великою втраатою, що її живо відчув Куліш: „Мнѣ показалось, — писав він Б-ому, — что вмѣстѣ съ вами пала исторія, пала народная словесность, пали, погибли навсегда драгоценные остатки нашей старины“²⁾. Справді, у „Временнику“, що замінить „Чтенія“, за редакцією І. Д. Беляєва, в усіх його 25 книгах, з р. 1848 до р. 1857-го, було надруковано тільки дві невеличкі праці що-до України, обидві М-ча: „Книжная старина южнорусская“ (р. 1848) і „О первомъ изданіи Дидаскаліи Сильвестра Косова“ (р. 1850).

Але тільки-но р. 1857-го гр. Строганова знову затверджено головою „Об-ва Ист. и Древ.“, а Б-ого секретарем, і „Чтенія“ відновилися, як у першій книзі їх за р. 1858 знаходимо „Источники Малороссійской исторіи“ Бантиша-Каменського, „Діаріушъ“, що його проваджено при дворі гетьмана Івана Скоропадського, драму „Милость Божія, Украину свободившая“, „Лѣтопись и описаніе города Кіева“ Н. Закревського, „О козакахъ“ Н. Маркевича.

Через два роки, надсилаючи М-чеві чергову книжку „Чтеній“, Б-ий писав: „Чтите и не причтите нежеланію что-либо лучше сдѣлать: воли было много, а средствъ и времени помаленьку. Цензура свирѣпствуетъ, хоть до насъ еще пока и не протягиваетъ своихъ когтей“ (28 лютого р. 1860). Але це „пока“ тривало не довго. Вже в грудневому листі того самого року Б-ий сповіщає: „Цензура взбеленилась и забраковала мнѣ 9-ть статей, на что я, естественно, не могъ согласиться, не долженъ былъ искать расправы и въ Питерѣ. Оттуда рѣшеніе пришло только черезъ два мѣсяца; цензура проиграла, и я теперь лишь могъ показаться съ „Чтеніями“ въ свѣтъ и къ Вамъ: чтите ихъ и чтите насъ, да и сами почтены будете“. (Від 6 грудня р. 1860).

Про подробиці справи ми довідуємося з листа Б-ого до міністра народної освіти Є. П. Ковалевського 10 жовтня р. 1860, що я відшукав його в архіві головного управління в справах друку. Лист цей остільки характерний для прямолінійної й стійкої натури Б-ого, який не мав нахилу до компромісів там, де діло йшло про інтереси наукового знання,

¹⁾ „Русскій Архивъ, р. 1892, кн. 7, сс. 354, 356.

²⁾ Ibid., кн. III, с. 301.

що деякі виписки з цього листа ми наведемо, не боячись відхилитися в сторону; до того-ж цей лист коментує листи Б-ого до М-ча.

Ще 14-го вересня р. 1860 Б-ий дістав од цензора Гончарова повідомлення, що п'ять статей для „Чтеній“ не можна друкувати. Б-ий, „не могши разубѣдитъ въ его взглядѣ на характеръ изданій Общества“, вирішив звернутися за допомогою до графа Строганова. Листа свого до нього він цілком випишує в листі до Ковалевського, який через Н. В. Сушкова просив переказати Б-му, щоб він з приводу непорозуміння звернувся безпосередньо до нього, як до співчлена „Общества“.

Статті, що затримав цензор, були історичними матеріалами і призналися в відділі „Смѣси“; тут були твори князя М. Щербатова, гр. Мордвинова, Шишкова та інші анонімні. Кожну з заборонених статей Б-ий обстоював по суті її змісту й, окрім того, писав до Строганова: „Чтенія въ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ“, какъ извѣстно, не есть предпріятіе спекуляціи, и потому, не имѣя и 200 подписчиковъ, кругъ читателей ихъ ограничивается весьма немногими лицами, преимущественно любителями отечественной старины и бытій. Слѣдовательно, къ нимъ, кажется, не должно бы во всей строгости примѣнять тѣ цензурныя предписанія и требованія, которыя насылаются въ комитеты для руководства при просмотрѣ издѣлій нашей журналистики. Кого изданія Историческаго Общества соблазнили или совратили съ пути праваго? Неужели и археологамъ хотять предписать пифагорійское молчаніе наравнѣ съ краснобаями и кликушами газетными? Въ такомъ случаѣ благоразуміе всего будетъ оставить всякое препираніе, и чѣмъ скорѣе, тѣмъ лучше... Откровенно скажу я: силъ нѣтъ возиться съ господами подобнаго рода. Имъ все кажется букой, ересью, уголовщиной. По всему возвращаются блаженные дни „Временника“; опять становятся нужны Чертковы, Бѣляевы и имъ подобные. Если именно къ тому идетъ, то да будетъ! Въ противномъ случаѣ необходимо оградить Общество исторіи и древностей отъ такихъ ревнителей не по разуму цензурнаго дѣла. За что же оно и „Императорское“, если и его ставятъ на одну доску съ тѣми, единственную цѣль коихъ составляютъ „мірскія блага“. Изданія его „не отъ міра сего“; по крайней мѣрѣ, современный міръ не ими занимается, что неотразимо доказываетъ подписка на оныя. Общество наше можетъ смѣло сказать о себѣ выраженіемъ Слова о полку Игоревѣ, что оно бѣется, „ищучи себѣ чти, а князю славы“...

„Дѣятельность Историческаго Общества такого рода, къ которой вполне можно примѣнить извѣстное латинское изреченіе: „Quod licet Jovi, non licet bovi“¹⁾. Въ противномъ случаѣ есть-ли какая-либо возможность заниматься далѣе такимъ, хотъ бы и „прекраснымъ изданіемъ“? Всякой можетъ, какъ ему угодно, судить о „Чтеніяхъ“, но издателью ихъ, послѣ такого вниманія къ нимъ со стороны цензуры, ничего болѣе не остается, какъ только зятянуть: „я въ пустыню удалюсь отъ прекрасныхъ здѣшнихъ дѣлъ“. Съ крайней горестью долженъ сказать я, что не имѣю больше силъ боротися: „одному, говоритъ пословица, и у каши не спору“. Продолжать „Чтенія“ въ нынѣшнемъ году, т. е. доиздавать остальныхъ двѣ книги, я не могу. Ихъ не будетъ по тому простому обстоятельству, что у меня нѣтъ болѣе храбрости тягаться съ московскимъ цензурнымъ комитетомъ, отъ котораго, слышу, и „Русскій Вѣстникъ“ бѣжитъ уже съ береговъ Москвы на берегъ Невы. Смирюсь передъ грозной необходимостью и снова становлюсь въ ряды пѣшокъ“.

Все це з листа до гр. Строганова. Власне, до міністра Ковалевського

¹⁾ Що можна Юпітерові, того не можна бикові.

Б-ий звернувся з таким кінцевим словом: „Я не прочь по прежнему отъ труда для общей пользы, но, Ваше Высокопревосходительство, „черезъ силу и конь не прянетъ“, говоритъ народъ нашъ. Я скажу откровенно: съ моею ролью въ Обществѣ не вяжется скачка съ цензурными препятствіями, „не бо нѣ їеда како хоташте желѣзънѣж горѣ кѣ стѣмъ тѣмънѣмъ пробити, мѣзъгъ свой изълиѣж, ли коѣ ино зѣло добѣдѣж“ какъ выразился нѣкогда одинъ Славянинъ о спорѣ своемъ съ Нѣмцами“.

Філологічні справи були однією з найміцніших ланок, що зв'язували інтерес листування Б-ого й М-ча, який завжди звертався до свого кореспондента за роз'ясненням значення та за етимологією стародавніх руських слів. Наведемо деякі з них, що торкаються „Слова о полку Игоревѣ“, бо вони можуть бути небезінтересні для історії вивчення цього пам'ятника.

Орѣтъма. „Я согласенъ какъ съ Вами,—пише Б-ий,—такъ и съ другими, полагающими, что это былъ родъ какого-то платъя. Если позволено производство не отъ славянскаго слова, потому что это, по всему, не наше слово, то я остановился бы на речениі *das Ort*, иногда *Urt*, означавшій въ нѣмецкомъ обыкновенно $\frac{1}{4}$ -ую часть другой какой бы то ни было монеты, *quadrans*“.

Навівши далі вказівки на різноманітну цінність орту в Богемії, Силезії й Польщі, Б-ий закінчує: „Отъ того, ортъ означалъ вообще, какъ я сказалъ, 4-ую часть какой либо монеты; стало—это больше монета употребляемая, *moneta nominalis*, чѣмъ дѣйствительная; отсюда нерѣдко употребляется ортъ вм. монета вообще“. Для доказу наводяться тлумачення орту з словників: польського Лінде й чеського Юнгмана.—„Платъе, украшенное или увѣщенное такой монетой, потому могло получить отъ нея свое названіе, и при томъ платъе женское, въ родѣ того, какъ наши Жидовки и другія женщины Руси украшали шелягами въ старину, а теперь пятачками, гривенниками, даже и большого объема, монетами серебряными и золотыми. Подобный обычай повсюду и нынѣ въ употребленіи въ Молдавіи, Валахії, Булгаріи, Сербіи и очень на Востокѣ. *Ergo...* по нутру-ли? На бильше выбачайте!“ (Від 2 лютого р. 1855).

М-чеві, очевидно, тлумачення прийшлося не „по нутру“, і він спинився на наближенні „орѣтъмы“ до половецького „артмак“. Міркування своє він виклав Б-ому, який у дальшому листі вернувся до справи про „орѣтъму“, але дав слову зовсім інше толкування.

„Я совершенно позабылъ о половецкомъ словарѣ у Клапрота, который не только мнѣ знакомъ, но имѣю изъ него даже собственноручныя выписки. Точно-ли *артмак* есть наше *орѣтъмы*, не могу сказать; но не вижу, почему бы подъ ними не разумѣть того, что подъ *артмак*ъ, *среднелатинское besatie*, которое отвѣчаетъ чисто латинскому *bisaccium*, переметныя сумки, котомки, *MP. саквы*“.

Далі Б-ий наводить із „*Glossarium mediae et infimae latinitatis*“ Дюканжа тлумачення пізніх ср. вічних *beisaccia*, *besacia* та ін., як „*mantica duas habens peras*“¹⁾, порівнює з грец. *δισάχιον, σάχιος* і закінчує: „Ясно, что и наше саквы отъ *saccus*, *σάχιος*. Половцы были наѣзники, стало, очень могли Русичи, потоптавъ съ заранія въ пятокъ поганяныя плѣкы половецкыя, мосты мостити по болотомъ и грязнымъ мѣстамъ не только япончицами и кожухы, но также и орѣтъмами въ смыслѣ „саквами“, равно какъ и всякими узорочыи половецкыми. Попросту сказать, Половцы, какъ говорится, отъ острастки растеряли всѣ подвязки: бѣжали, сломя голову, растерявъ свои саквы и клунки съ хлѣбомъ, сухарями, пшеномъ, толок-

¹⁾ Мішок із двох торбинок.

номъ и тому подобнымъ харчеваньемъ и запасами разнаго рода. Зачѣмъ же видѣть въ *besatie* какое-то особое одѣяніе? Оно очень хорошо уживается съ япончицами“. (Від 4 травня р. 1855).

Порівняння „орѣтмы“ з „саквами“ М-ч зберіг у своєму українському перекладі „Слова о Полку Игоревѣ“:

А саквами, опанчами,
Кожухами тими,
І всімъ збіжьемъ, що на собі

Половці носили —
По болотамъ і грязюкамъ
Мости помостили.

Б е б р я н ь. — „Что до бобра, то форма б е б р ь не встрѣчается ни въ одномъ словянскомъ нарѣччі, хотя могла образоваться точно такъ, какъ попелъ вм. попель, тепелъ и топелъ и т. д.

Впрочемъ, Хорваты и Хорутаны близко къ ней подходятъ, говоря (съ извѣстн. вставочной) бреберъ. Литовцы называютъ этого звѣрка *bebrus*, Латыши *bebris*, Румыны бребъ, Нѣмцы *Viber*, Латыны двояко: *bebrus* или *bobrus* (Claud.) и *biber* (Plin); говорятъ, что у Персовъ оно звучитъ ближе всего къ Слову о П. І.: б е б р ь“. (Від 4 травня р. 1855).

Ш е р е ш и р ы. Б-й гадає, що в корені слова „шерешіры“ — санскритське шара, власне стріла, далі: рана, пошкодження і взагалі нещастя; порівнює з рос. кара та грец. *χαίρω*, в значенні латинських *vasto*, *caedo*, шкоджу, руйную, розриваю: „Это коренное значеніе хорошо идетъ къ тому обстоятельству, въ какомъ выставлено слово шерешіры: „Ты бо можешь по суху живыми шерешіры стрѣляти“. Очевидно, какое-то орудіе, которыми стрѣляли по суху, въ родѣ стрѣль, отъ чего при немъ „живыми“, эпитетъ, какъ извѣстно, стрѣлы почти всегдашній у нашего народа ¹⁾. Или же это македонское *σαρίσσα*, длинное метательное копье ²⁾. Между копьемъ и стрѣлой родство очевидно: это та же стрѣла, только въ увеличенномъ видѣ. Если же подъ шерешіры захотимъ разумѣть нѣчто въ родѣ ружья или орудія, пращи, лука самострѣла, какимъ бесурменъ изволилъ попотчивать нашихъ Русичей на Хоролѣ 1184 г., „иже стрѣляше живымъ огнемъ“, то въ такомъ случаѣ опять сан. шара пригодится къ франц. *charger*, лат. *caricare*, откуда, съ одной стороны, образовано было въ сред. вѣка *šaršun*, въ смыслѣ длинный мечъ, кордикъ или кортикъ, обоюдоострый, а съ другой, въ смыслѣ *tormentum*, пушки, орудія вообще; даже, съ третьей, въ смыслѣ *globus ignitus*, бомбы й т. инш. Во всѣхъ 3-хъ смыслахъ слово это употреблялось въ чешской словесности, откуда, безъ сомнѣнія, перешло и къ Полякамъ въ смыслѣ 1-мъ. Смотри словари Юнгмана и Линде. Разница же между шерешіры и шаршуны ничтожная, звуковая, самая естественная и понятная“. (Від 10 травня р. 1856).

В ь с р о ж а т ь. У листі від 10 травня р. 1856 Б-ий пише: „Главная заноза „грозу въсрожать“ и для меня остается главной занозой, если подъ въсрожать не видѣть „върожать“ вм. „въгрожать“. Или же „върожать“ не „ворожать“ ли? Т. е. предсказываютъ, пророчать и т. п.“ У листі від 3 квітня р. 1857 Б-ий вертається до цього слова: „Что до въсрожать въ выраженіи: „по добію влѣщи грозу въсрожать по яругамъ“, то этотъ глаголь я разлагаю на въ (во, у) + срожать, отъ Ц.-С. срагъ вм. страгъ, гдѣ *т* вставочная, благозвучная, какъ въ страмъ, остръ, островъ, строудъ, хыртръ, стрѣчати и т. п., а страгъ и страхъ два оттѣнка одного и того же корня“. Навісши далі прості слова з інших мов і за-

¹⁾ Тверденню Б-ого слід протиставити з розвідки акад. В. М. Перетца: „Эпитеты в „Слове о полку Игореве“ и в устной традиции“ („К изучению „Слова о полку Игореве““, Ленинград, 1926 р.) точне спостереження щодо епітета „живой“ в усній поезії: „в записяхъ усной великор. традиции какъ старыхъ, так и новыхъ — редко. В украинской усной традиции этотъ эпитетъ намъ не встретился, какъ и в белорусской“. Епітета „живой“ при слові „стрела“ В. М. Перетц в усній традиції зовсім не відзначив.

²⁾ Б-ий повторює гадку проф. Снегірєва, що він її висловив ще р. 1839-го.

значивши їх звукові особливості (литовське *sergeti*, латиське *sargat*, хорутан. *srašiti*, польське *srog*, німецьке *streng*, данське *sträng* і инш.), Б-ий інтерпретує самий текст: „Итакъ, мѣсто это въ Словѣ о полку Игоревѣ, по моему мнѣнію, слѣдуетъ такъ объяснить: „также (подобію, твор. ед., въ смыслѣ тоже, также, б. м-тъ, вѣроятно, слич. П. Ч. Словац. *podobnie*, — пѣ, *parodobne*, Ц. Сл. образнѣ, *similiter* і т. ин. по-доба, *odoba* — время) волки стерегутъ (предчувствуютъ, чувуютъ і т. п.) грозу, бѣду, горе, ужасъ, опасность и т. п. по буеракамъ, оврагамъ и т. п. И точно. Передъ тѣмъ пѣвецъ говоритъ, что „уже бѣды (вм. бѣда, какъ любви, црѣкы, смоквы и т. п.) сзываетъ (пасетъ въ смыслѣ беречь, заготовлять, приготавливать, подзывать, закликать, сторожить) припасаетъ птицъ (собирает. вм. птицъ, птичье, птичіє); также одновременно (по-добію, по-добіємъ, подоба какъ погода) съ тѣмъ, кажется, волки и т. д.; затѣмъ говорится, что орлы клювомъ сзываютъ звѣрей на кости, лисицы лаютъ и т. д. Очевидно, все это предсказывается только, но будущее, грядущее представлено пѣвцомъ какъ бы уже настоящее“.

Клюками подпрѣся. — „Что до Всеслава, который „клюками подпрѣся о кони, скочи къ граду Киеву, и дотчеся стружіемъ злата стола Кіевского“, то я объясняю себѣ это мѣсто очень просто, т. е. что онъ съ своей дружиной вскочилъ на кони, ногу въ стремя или стремяна, клюкы (которые, какъ известно, у всѣхъ первобытныхъ всадниковъ дѣйствительно не что иное, какъ клюкы, загнутыя, искривленныя, или отъ природы кривульки, чтобы ловчѣе ногѣ было опираться о нихъ, привѣшиваемыя къ сѣдлу самодѣльному, какъ и онѣ), и бросился къ Киеву, и т. д.“ (Від 3-го квітня р. 1857).

Серед інтересних моментів вивчення „Слова о полку Игоревѣ“ є в листах спомин про суперечку поміж проф. М. Т. Каченовським і Пушкіном у справі про автентичність пам'ятника, що сталася р. 1832 в московському університеті в присутності С. С. Уварова. Спомин, за словами І. О. Гончарова, вперше передав до друку А. Н. Майков у передмові до перекладу „Слова“. М-ч запитав Б-ого, бо йому „вѣдомо хорошо все то время“, „подлинно-ли было словопрєніе поэта съ историкомъ, или уже все это такъ, мирская молва, морская волна“. — „Извѣстіе, — писав на це Б-ий, — о словопрєніи Пушкина съ Каченовскимъ на лекціи послѣдняго въ присутствіи Уварова, справедливо. Я самъ въ немъ былъ однимъ изъ дѣйствующихъ, такъ какъ на меня профессоръ именно и указалъ поэту, какъ на отвергающаго подлинность Слова о полку Игоревѣ. А я, какъ и вамъ то извѣстно, именно передъ тѣмъ не задолго состряпалъ было нѣсколько своихъ замѣчаній на плохое слово Калайдовича о Словѣ о полку Игоревѣ¹⁾. Разумѣется, то были увлеченія съ моей стороны духомъ того времени и ученьемъ Равина нашего. Кое что, впрочемъ, въ сей стряпнѣ сказалось недурно, но только относительно недурно“. (Від 12 грудня р. 1870).

Пам'ятну в історії української філології полеміку М-ча з Погодіном і почасті з П. А. Лавровським у справі про старобутність української мови поставив на порядок наукового дня виключно Б-ий у його листуванні з М-чем. М-ч, шануючи думку Б-ого, послав йому рукопис перекладу на укр. мову „Слова о полку Игоревѣ“, маючи намір спочатку видавати його в Москві за допомогою А. І. Кошелева й під доглядом Б-ого. Відповідаючи на це, Б-ий писав: „Мнѣ онъ нравится, хотя больше никому изъ Русскихъ не можетъ понравиться: надо быть нашимъ братомъ,

¹⁾ Б-ий, напевно, має на увазі працю К. Ф. Калайдовича „Опытъ рѣшенія вопроса, на какомъ языкѣ писана пѣснь о полку Игоревѣ“ (р. 1818). „Замѣчанія“ Б-го надруковані не були.

Малоруссомъ, чтобы оцѣнить Васъ и все, подобное Вашему труду. Но изъ этого не слѣдуетъ, чтобы мы, хохлы, не должны своимъ заниматься. Кто же имъ и будетъ заниматься, если не мы? Неужели надо ждать и для насъ Французовъ и Нѣмцевъ? Отъ ближайшихъ не ждите справедливой оцѣнки. Посмотрите, какъ насъ чествуютъ уже въ „Вѣстникъ“ и въ „Извѣстіяхъ Академіи“. Въ первомъ, подъ предлогомъ разбора „Странствованія инока Пароенія къ св. мѣстамъ“, профессоръ русской исторіи въ московскомъ университетѣ все выписалъ, что сочинитель ни говоритъ о нелюбви между Южными и Сѣверными Руссами на Афонтѣ. Судя по большинству направленія статьи и мѣсту о тѣхъ выпискахъ, нельзя ошибиться въ цѣли. Потому что книжка эта дѣйствительно представляетъ множество новаго и любопытнаго, оставленнаго, однако же, профессоромъ совсѣмъ въ сторонѣ, но занявшимся съ особенною любовью только растравленіемъ старыхъ язвъ, которыя литературѣ и не слѣдовало бы пуще всякаго другаго растравлять¹⁾. Во вторыхъ-же (Извѣстіяхъ) предшественникъ его проповѣдуетъ во всеуслышаніе (во 2-мъ выпускѣ на этотъ годъ), что Малороссіяны не было въ Малороссіи до XIII вѣка, по крайней мѣрѣ, въ Кіевѣ и его Княжествѣ; что и слѣда нѣтъ ихъ нарѣчія ни въ Нестеровой Лѣтописи, ни въ другихъ памятникахъ до упомянутого столѣтія, и до того непонятно дерзокъ въ своемъ невѣжествѣ, что даже приводитъ кучи словъ, утверждая, что между ними ни одного нѣтъ малороссійскаго, между тѣмъ какъ кто только хоть одну книжку на хохлацкомъ читалъ, скажетъ ему безъ обиняковъ: „Брешешь, Москалю!“ Нахальнѣе я ничего незнаю изъ всѣхъ нахальствъ этого лица²⁾. Но и того удивительнѣе, что издатель „Извѣстій“ раздѣляетъ его мысли. Вотъ Вамъ вліяніе атмосферы Сѣверной Пальмиры³⁾. Но знаете-ли, что оба они вызываютъ на состязаніе объ этомъ именно Васъ? Меня задѣваютъ стороною лишь, намеками и полунамеками, а Васъ прямо зовутъ на „поле“. Выходите же. Совѣстно будетъ не принять вызова, тѣмъ болѣе, что поле-то, по всему, останется не за вызвавшими. „Бесѣда“ съ радостію приметъ Ваши громы: въ этомъ случаѣ она одна благородна, не раздѣляетъ предубѣждений и нечистыхъ побужденій ни „Вѣстника“, ни „Москвитянина“. (Від 10 травня р. 1856).

М-ч по козацькому відгукнувся на заклик Б-ого: „Поднимаю корогву за нашу мову, за нашу землю-мату, съ которой выживаетъ прадѣдовъ нашихъ почтенный академикъ“. З своего боку він підхоочував Б-ого також увійти в суперечку, і той готувався до цього: „Я очень доволенъ,—писав Б-ий, Вашими письмами, равно какъ и отвѣтомъ Вашимъ; въ чемъ же Вы не дошли до края, то я предоставилъ себѣ доказать и уже листовъ съ десятитокъ написалъ, намѣреваясь пустить его во 2-ую книгу „Бесѣды“, о чемъ и сказано было въ ней глухо, какъ получаю вѣсть, что Лавровскій послалъ возраженіе Вамъ въ „Извѣстія“. Это по неволѣ меня остановило: дождусь и его, и тогда по всѣмъ по тремъ разомъ. Не на радость

¹⁾ „Странствованія инока Пароенія“ проф. С. М. Соловьѣва, „Русскій Вѣстникъ“, р. 1856, т. III. Современная Лѣтопись. с. 17. Наведено широкі цитати про те, що раніш у скиті Іллі Пророка Українці й Росіяни жили „общежительно, въ любви и согласіи. но врагъ діаволъ позавидовалъ и вооружилъ однихъ на другихъ, и возстали наши Малороссіяне на Великороссіяны“. Вигнали їх із скиту й далі переслідують наклепами: „Малороссіяне.—жаловались Великороссы.—много на насъ клеветуютъ, аки бы мы въ Великой Россіи все раскольники: по какой-то природной злобѣ поносятъ насъ ни за что... Хотѣли выгнать изъ св. горы Афонской. но сама Владычица Царица Небесная насъ защитила“.

²⁾ „Записка о древнемъ языкѣ русскомъ“ М. П. Погодина. „Извѣстія Академіи Наукъ по отд. рус. яз. и слов.“ р. 1856. т. V. Наведено такі думки: „Въ Кіевѣ жили до татаръ не Малороссіяне, а Великороссіяне... Языкъ лѣтописей, вмѣстѣ и языкъ церковный. былъ языкомъ живымъ, а говорили имъ Великороссіяне“... Про Максимовича згадується в цій статті, тільки як про ботаніка.

³⁾ Видавцем Б-ий називає редактора „Извѣстій“ І. І. Срезневського.

Погодинъ уповноваживалъ меня во время оно быть судьей въ этомъ дѣлѣ. Впрочемъ, жаль заряду: онъ, сколько я знаю, между Москвичами не нашелъ себѣ ни въ комъ сочувствія, напротивъ, всѣ хохочутъ ему въ глаза за его Руссоманію, смѣившую прежнюю Скандинаманію. Вѣчно суждено ему, кажется, играть въ манію и потому быть въ обманѣ". (Від 3-го квітня р. 1857). Але наміри Б-ого не виконано через інші справи. „Письма Ваши новыя къ Погодину,—писав він через шість років,—читалъ я съ особеннымъ удовольствіемъ, и Вы хорошо сдѣлали, что въ нихъ не вызывали меня, попрежнему, вмѣшаться въ это дѣло. При всемъ моемъ желаніи сказать тутъ и свое слово, я не могу, все-таки, сказать, когда выберу на это время: дѣлъ столько, столько!... При томъ, и напрасно!.. что можетъ быть убѣдительное Вашихъ доводовъ? А все-таки, „якъ объ стѣну горохомъ“ Ваши слова для Погодина". (Від 5-го липня р. 1863).

Интереси народної укр. пісні рідко з'являються на сторінках листів Б-ого, що з них ми довідуємося, що в нього був збірник укр. пісень і про видання їх він думав не раз. Року 1848 з приводу намірів М-ча взятися за видання свого збірника, Б-ий пише: „Что до меня, то и я скоро выступаю съ своимъ бологомъ, но съ чего начну, теперь не въ состояніи Вамъ сказать. Нужно окончательно будетъ все пообсмотрѣть хорошенько, тѣмъ болѣе, что въ послѣднее время прибыло къ нему страшное количество всякого рода пѣсень. Ни одной пѣсни не напечатано: не означивши имени сообщившаго ее, по сколько то въ силахъ моихъ: всякому свое". (Від 8-го квітня р. 1848).

Р. 1857 знову виникає справа про видання пісень: „Вы спрашиваете,—пише Б-ий,—для чего я держу подъ спудомъ уже напечатанныя пѣсни. Во 1-хъ онѣ не напечатаны, а только начали было печататься, и то съ галицкихъ; во 2-хъ прекратилась возможность продолжать печатаніе не на свой карманъ и страхъ, я и пересталъ съ ними возиться. Продолжайся же эта возможность, давнымъ бы давно онѣ уже разгуливали по бѣлу свѣту, и конечно, москательнаго изданія Метлинскаго, какъ Вы выражаетесь, не было бы при нихъ. Если Богъ дастъ, да новый толчокъ, данный мною на дняхъ, Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ, двинетъ его туда, куда слѣдуетъ, безъ сомнѣнія, Ваше и мое, и множество другихъ желаніе сердца осуществится. И не одно мое собраніе нашихъ родныхъ пѣсень явится тогда: начатое мною собраніе Великоорусскихъ покойнаго Кирѣевскаго, полагаю, перейдетъ въ мои руки, по всѣмъ соображеніямъ и даннымъ". (Від 3-го квітня р. 1857).

Ще р. 1837 в своїй магістерській дисертації „О народной поэзіи славянскихъ племенъ" Б-ий зазначив, що в його збірникові укр. пісень „имѣется уже за восемь тысячъ, 8.000 пѣсень". Якщо до р. 1848 до цієї величезної кількості пісенного матеріалу прилучилося ще „страшное количество всякого рода пѣсень", то монументальність цього збірника мимоволі наводить на сумнів, особливо, якщо прийняти до уваги високої міри чудне зникнення всяких його слідів у паперах Б-ого, що їх потім придбав А. Тітов, тоді як зберігся навіть збірник укр. пісень Ходаковського, який мав мандрівне життя, та ще й повне пригод і таємничості.

М. П. Василенко, говорячи про листи Б-ого до М-ча, гадає, що „они должны были содержать въ себѣ матеріалъ для характеристики отношенія Б-ого къ новому теченію въ изученіи малорускаго народа, представителемъ котораго впослѣдствіи стала петербургская „Основа". (с. 205). Такий матеріал справді є, хоч невеликий, і як треба було сподіватися, — негативний що-до крайностей напрямку Куліша в період „Основи", від яких сам він потім не раз одмовлявся.

Один з таких поглядів Б-ого викликало запитання М-ча, як йому

подобаються його статті в „Днѣ“ — „Оборона украинскихъ повѣстей Го-голя“, що їх направлено проти причіпливої етнографічної критики Куліша. Б-ий відповідав: „Читаю я Вашу переписку съ Гомеромъ за Гомера. Радуюсь за Васъ, жалѣю о немъ. Но не пора-ли покончить? Съ преподобнымъ вѣдь преподобнымъ будеши и т. д.“ (Від 11 лютого р. 1862). Осуд критики Куліша ще гостріше висловив Б-ий у дальшому листі від 2 квітня р. 1862: „Съ Паліємъ бросьте препираніе. Хорошо спорить, когда поддерживается охота къ тому вниманіемъ слушателей. При томъ въ спорѣ необходима прежде всего добрая совѣсть въ противникѣ, безъ чего, пожалуй, не далеко отъ позора: вотъ, молъ, съ кѣмъ связался. Я теперь не обращаю ни на чьи выходки никакого вниманія, разъ потому, что нѣтъ досуга, а другой разъ потому, что въ итогѣ чуть-ли не въ выигрышѣ отъ того и само дѣло. Время все разсудить, и виноватаго засудитъ, какъ бы онъ ни былъ вороватъ“.

Сповіщаючи, далі, в листі від 29 липня того-ж таки року про припинення „Современника“ та „Русскаго Слова“ та про заборону І. С. Аксакову продовжувати під своєю редакцією „День“, Б-ий пише: „Доказовався таки! Надо удивляться, какъ такъ поздно сталося надъ нимъ. Что ни говорили ему, какъ ни совѣтовали умѣренность — все понапрасну. Нонѣче посиди, да на себя погляди. Тоже ждетъ и „Основу“, буде не схаменеться. Костомаровъ вже присѣвъ. Жаль, а бачъ хто жъ тому провиненъ? Своя воля, кажутъ, неволя¹⁾. Буде и Паньку лихо, колы не перестане дурыты. Говорятъ, онъ съ первымъ издали малороссійские акты такъ небрежно, что нельзя и въ руки взять для какихъ-либо справокъ. По сю пору не удосужился провѣрить эти слова другихъ объ ихъ працѣ. Скверно, если такъ въ самомъ дѣлѣ. Чужіе уродуютъ насъ и наше, а и мы сами, взявшись за свое, не лучше дѣлаемъ. И добро бы это небреженіе отъ людей темныхъ — нѣтъ! Это просвѣтителі наши!“ Слід одзначити, що Б-ий осуджує Куліша не так із ідейних, як із тактичних міркувань. Цікаве також його протиставлення „нас“ та „нашого“ „чужим“, що калічать українську історію і що під ними він, звісно, розумів Погодіна.

Нарешті, коли р. 1863 М-ч запропонував Б-ому написати про старобутність „южно-русской мовы“, на підставі „Святославова Изборника“, що його тоді Б-ий готував до видання, та Крилоської Євангелії, бо, як об'ясняв М-ч, „кієвські подбрехачи (Погодина) Говорскій, Кульжинскій²⁾ и инши, въ противодѣйство кулишовскимъ брехнямъ“, за ніщо мають оцю „старожитнюю мову“, — Б-ий відповідав: „Что до Кулишей, Кульжинскихъ и Говорскихъ, то первые — неизлѣчимы, и послѣдніе неистребимы, яко невѣжество и, статья можетъ, себѣ на умѣ. Впрочемъ, всему свое время: придетъ оно, коли доживемъ, и „како вихрь, прахъ вземъ, разсытятся блади ихъ, и не оу обрѣтется мѣсто ію“. (Від 5 липня р. 1863).

На цьому ми закінчимо наші виписки з листів Б-го до М-ча, котрі, крім з'ясування взаємних відносин поміж двома українськими вченими, доповняють освітлення особи Б-ого, як людини, що завжди пам'ятав про свою „старую неньку“ Україну й прикладав до інтересів її наукового вивчення все своє „трудолюбіе средневѣкового бенедиктинца“.

¹⁾ Говорський Ксенофонт Антонович — видавець „Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи“ (рр. 1862 — 1871), що в ньому він нападав на українську літературну течію, маючи її, як польську інтригу. Подобиці в Піпіна „Исторія русской этнографіи“, т. IV, с. 90 і далі. М. Н. Про Кульжинського: Сперанський, „Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кульжинскій)“, Ніжен, р. 1906, та моя стаття „До характеристики Кульжинського та його літературної діяльності“, „Україна“, р. 1907, жовтень, сс. 20 — 43, де, між иншим, наведено його листа до Максимовича.

Впливи Максимовича на польсько-українську школу.

Написати цей етюд споводувала нас цікава інформаційна стаття Ф. Я. Савченка у „Пролетарській Правді“ від 27 травня 1927 р. під заголовком „Сторіччя збірника народніх пісень Максимовича“. Автор статті загально торкнувся ролі та впливів етнографічних збірок Максимовича в різних галузях і колах російсько-українського культурного життя, пригадав і захоплення збірником 1834 року етнографа-Поляка Жегота Палулі. Але картина ваги та впливів фольклорних здобутків була-б неповною, коли-б ми не освітили ще однієї ділянки, на якій позначився вплив Максимовича. Ми маємо на увазі ту роль, що припала збірникові Максимовича посеред письменників українсько-польського літературного руху Правобережної України.

Беручись за виконання своєї важкої й знаменної праці—видання українських пісень, Максимович був, розуміється, в курсі прагнень романтичної літературної течії; мусив він числитися й з тими здобутками з українського фольклору, що були перед ним. Піонерська діяльність, за термінологією Доманицького, на полі української етнографії Зоріана Догленга-Ходаковського мусила знайти насамперед відгук у праці Максимовича. Так, український учений особисто знайомиться в Москві з Ходаковським, заходить із ним у ближчі стосунки, може приглядається до методів праці, а після смерті свого приятеля (1825 р.) набуває від його вдови численну збірку невиданих фольклорних матеріалів.

У передмові до видання 1827 року Максимович не раз посилається, як на авторитетні для себе, а також, очевидно, і для читача, міркування першого польського теоретика романтизму Казимира Бродзинського, що він їх висловив ув одній статті у „Вѣстнику Европы“. Для того, щоб створити „широ-руську“ поезію, конче потрібно, каже в передмові Максимович, „пізнати справжню ціну народности“. Для цього слід добре вивчати пам'ятники поезії народньої. Слов'янські народні пісні особливо визначаються своєю майстерністю. Бродзинський, наприклад, порівнює Слов'ян до Греків. Українські-ж пісні, на думку Максимовича, займають, безперечно, одно з перших місць, бо Бродзинський у своїй статті ставить їх вище від сербських пісень: в них більш меланхолії, а в піснях воєнних більш сили й картин.

Посилання Максимовича на Ходаковського й Бродзинського свідчать про деякий уплив з боку польської науки на формування літературних та етнографічних принципів українського вченого. Але наш етнограф ці перші впливи злишком віддячив польській, чи правильніше, польсько-українській літературі.

Українські пісні (обох видань) Максимовича своєю численністю й багатством мотивів знайшли собі багато читачів і прихильників серед поль-

ського (культурного) громадянства Правобережної України. Читалися вони з однаковим інтересом і пізніш, у 1850 роках, як про це оповідає К. Михайлюк¹⁾, а саме, що серед лектури учнів житомирської гімназії були твори Максимовича, а також його-ж такі українські пісні. Захоплення українським фольклором та історією взагалі обернулося в літературне наслідування, утворивши окрему літературну течію українофільства. Проводирі суспільної думки часто не розуміли глибоких принципів ідеологічних основ цього руху і вражаючи його якимось „моднім“ збоченням, намагалися своєю громадською критикою загальмувати його розвій. Класичним з цього погляду є виступ Юзефа Крашевського із своєрідним Катонівим „caeterum censeo“ в журналі „Tygodnik Petersburski“ за 1839 р. у кількох статтях під одним заголовком „Choroby moralne XIX wieku — ukraïnomania“. У своїх статтях Крашевський категорично запевняв, що наслідування в літературі викликали історія козаччини та пісні Максимовича. Про дискусію на тему „україноманія“ ми думаємо в свій час поговорити окремо, але в даному разі цікавий є той факт, що вже в 1839 році пісні Максимовича непрошений Катон польської літератури садить на лаву підсудних.

Першим, можна сказати, критичним читачем збірок Максимовича був літературний проводир першої генерації української школи Михайло Грабовський, що його в згаданій полеміці Крашевський так і називає — „zwolennik szkoły ukraińskiej“. — Як поставився Грабовський до збірки 1827 року, ми не знаємо, але зате маємо цілу літературну розвідку під заголовком „O pieśniach ukraińskich“²⁾, де критик досить широко накреслив межі своїх дослідів. Розвідка ділиться на 4 частини: 1) Що значить козаччина, 2) Пісні Максимовича 1834 року, 3) Про елементи української поезії в поезії польській, 4) Чи можна в теперішньому часі мати народню епопею. Схематично накресливши в першій частині історію козаччини, автор у другій частині в польському власному перекладі знайомить читача з кращими думами Максимовичевого збірника. У третій частині критик порушує важливе й актуальне на той час питання. Стоячи на вшехпольській точці зору, Грабовський зазначає про спільність поетичної творчості української й польської. Був такий час, на його думку, коли Поляки військові та шляхта брали участь у складанні українських народніх пісень. Тільки письменники золотого віку польської літератури зневажливо ставились до народньої творчості взагалі, а до української особливо, оскільки вона була просякнута польською кров'ю: на Україну вони дивились, як на збунтоване поспільство, хлопство. Тепер у Поляків такої упереджености нема, і ті поети, що народилися на Україні, знаходять замішування в наслідуванні української народньої поезії. Далі критика дає коротенькі характеристики творчості українофілів Мальчевського, Заліського, Гощинського, Падури. Наприкінці Грабовський робить зближення української поезії до Осіянової (тони, образи) й висловлює думку, що й у прийдешньому вона дасть багато матеріалу для поетичних переробок.

Про „народовість“ у такому-ж самому етнографічному розумінні говорили й попередники Грабовського по критичному перу — Бродзинський та Мохнацький. Але наш критик рекомендує, крім того, польській поезії використати одно з багатющих джерел — українську народню творчість.

¹⁾ „Изъ укр. былого“, Украинская Жизнь, кн. VIII — X, 1914 р.

²⁾ „Z powodu wydanego pierwszego tomu zbioru gminnych pieśni ukraińskich przez pana Maksymowicza w Moskwie, 1834 roku“ — в книзі М. Gr. „Literatura i krytyka“, т. I. Wilno, 1837.

Здибаючись із письменниками, Грабовський і в усній розмові звертав їхню увагу на вартості Максимовичевих матеріалів¹⁾.

Поради критика, власне кажучи, прийшли запізно, вони лише потверджують і санкціонують те, що давно в літературі існувало й дало свої паростки. Українська народня творчість використовувалася спочатку в її усній традиції або в незначних записах польських фольклористів, а коли з'явилися багаті збірники Максимовича, то вони додали матеріал для більш планової праці.

Ще Грабовський у переказаній критиці зауважив, що при читанні збірника Максимовича йому спала на око близькість твору Богдана Заліського „*Rapsod rycerski*“, навіть у подробицях, до пісень Максимовича. Од детального порівняння і аналізу Грабовський одмахнувся рукою та категорично запевнив, що ніякого наслідування не було. Коли в цьому Грабовський справді мав рацію, то помиляється він далі, одкидаючи можливість сторонніх упливів на Заліського взагалі: „На дев'ять десятих промовляв там геній. Душа поета пройнялась гармонією українського повітря і, як удачний музичний струмент, скоро поет захотів, одгукнулася досконалим відгомомом ріднього краю“.

Тим часом Грабовський міг знати, що перебуваючи після німецької школи в Варшаві, Заліський не задовольнявся своїми неокресленими поетичними ремінісценціями з дитинства, а шукав свіжих фольклорних українських матеріалів. З подібним проханням звертався поет 1826 року до самого Грабовського, при чому критик дав йому таку відповідь²⁾: „Що до пісень українських, яких ти бажаєш, я не можу задовольнити тебе, принаймні, обіцяти напевно; для цього слід було-б подорожувати по краю, знизитися під селянські стріхи. Все, що я робив для збирання цих пісень, було безрезультатне; кожний, кого я питався, брав це за жарт, сміявся, і я вийшов із терпцю, нарешті, та й кинув. Дай мені спосіб, і я зроблю все, чого хочеш“.

Дослідник українського елементу в творчості Заліського д-р О. Л. Колесса³⁾ підійшов до свого завдання з широким апаратом порівняльного літературного аналізу. В питанні літературних взаємин Заліського - Максимовича, Колесса згорі відкинув авторитарне твердження Грабовського. Притягнувши на підмогу біографічні матеріали та проробивши відповідне зіставлення текстів, д-р Колесса віднайшов у Заліського наслідування тих готових фольклорних джерел, що могли трапитися йому до рук. Так, на „Думу про Вацлава“ (1819 р.) вплинули 2 переробки з українського Ляха-Ширми, що з'явилися в друку 1818 року („*Dziennik Wileński*“). У Заліського д-р Колесса бачить також мотиви чотирьох пісень із „Наталки Полтавки“ Котляревського, що з нею, на думку дослідника, міг познайомитися поет у 1819 році (коли її видано), або ще в Гумані. Одну нитку протягає дослідник і до збірника Цертелева 1819 року, де вміщено найкращий варіант думи про те, як випроваджає мати сина на війну. Цей мотив використав Заліський двічі: один раз у „*Nieszczęśliwej rodzinie*“ („*Pamiętnik Warszawski*“, 1822), а другий—у поемі „*Wzgórek pożegnania*“.

Отже, Заліський використовував ріжний задокументований фольклорний матеріал, слідкував за ним, а за браком друкованого звертався, як

¹⁾ Так, 1836 р., під час розмови з приятелем Грозою, „він розповідав про вагу пісень українського народу із збірок Максимовича“ (Al. Groza. *Mozaika Kontraktowa*, Wilno 1857, с. 123).

²⁾ Лист до Б. Заліського 4 — 11/I — 1826, *Bibl. Warsz.* 1887 р., III, сс. 189 — 190.

³⁾ „Українські нар. пісні в поезіях Б. Заліського“, *Записки Наук. Тов. ім. Шевченка* ч. 1. сс. 124—208.

бачимо з листа Грабовського, до усної традиції. Після цього важко сумніватися в тому, чи були відомі Заліському збірники Максимовича, і чи цікавили вони його. Аджеж листування з Грабовським відбувалося в 1826 році, значить, за рік до появи збірника Максимовича 1827 року наш поет якраз відчував брак перводжерел. Збірник 1827 року, таким чином, міг заспокоїти цю поетичну „спрагу“.

Правда, переробок із Максимовича д-р Колесса зазначає небагато. Це, перше, „думки“, які вийшли в збірникові поезій у Познані в 1841—1842 році. Вони є „обвіяні духом українського воздуха“. Одну думку переробляє поет із Максимовичевої пісні „Стоїть явір над водою“, даючи їй заголовок „Wyjazd bez powrotu“, а другу „Młodo zaswatana“ із Максимовичевої „Чи я в лузі не калина“. Думка „Pochód“ складається з кількох народньо-пісенних елементів, але одна її частина, що починається словами—

Hałasują surmy, trąbki
Na pochód roznośnie...

збігається з піснею, уміщеною в Максимовича—

Засвітали козаченки в похід з полуночи...

і використаною потім ув опереті Кухаренка. Думка Заліського „Jkaranie“ є переробкою народньої пісні „Ой не ходи, Грицю“. І в цьому дослідник одсилає читача до Максимовича.

Прізвище „українського бояна“ Заліського є досить відоме в українській літературі і в польській. Заліський своїм великим поетичним талантом висунувся на верхів'я культурної й мистецької праці. Його приклад через те, не зважаючи на свій кількісний бік, є особливо знаменний. Діяльність Заліського диктує таким чином певні канони, установлює догми й закріплює рамці для поетичної праці епігонів.

Наскільки сильне враження робили збірники Максимовича, потрапляючи до рук польських учнів, студентів, — ілюструють оповідання другорядного представника українофільської школи Олександра-Кароля Грози. Гроза був молодшим (на 4 роки) колегою Гошинського, Грабовського, Заліського з гуманської базиліянської школи. Ще в гуманську пору його приваблювали літературні заняття старших товаришів. Очевидно, літературні інтереси не покидали Грози і у винницькій гімназії, і у виленському університеті, де він був з 1826 до 1829 року. Збірник Максимовича 1827 року застав Грозу в університеті; про враження, яке він зробив на молодого читача, говорить сам Гроза багато пізніше, власне через 20 років, у таких словах: „Я з цим збірником (Максимовича — В. Г.) ще перебуваючи в університеті познайомився і майже весь власною рукою собі переписав і багато з нього переклав“ („Mozaika Kontraktowa“, с. 123). Можна думати, що інтерес до збірника в Грози виріс не сам собою, а відбивав настрої також цілого кола ідейно споріднених товаришів.

Результатом знайомства із матеріалами Максимовича є рання поема Грози „Starosta Kaniowski“. Поет сам свідчить, що сюжет він узяв у Максимовича: „Для повісти про старосту Каньовського подали мені основний зміст дві пісні, в ньому (збірн. Макс.) уміщені“¹⁾. Автор таким чином натякає на пісню про Бондарівну, що була в свій час дуже улюблена й поширена на території етнографічної України. Занотовано її у фольклористів на Правобережній, Лівобережній Україні, Галичині, у глибокому Поліссі ба навіть у поляків (Woycicki, Pieśni białochorwatów i rusinów, 1842). Ця пісня втратила вже риси свого місцевого походження й часу; співець чи слухач не віднесуть її тепер до XVIII віку й не уявлять в особі пана Каньовського свавільної постати Потоцького. Таке узагаль-

¹⁾ „Mozaika Kontraktowa“, с. 124.

нення пісенного сюжету обертає пісню з її моралізаторським загостренням на баладу. А балада народня, як це бачимо з пісню про Бондарівну, про Гриця, дає вдячний матеріал для різноманітних поетичних переробок. У баладі про Бондарівну два дійових персонажі: сама Бондарівна та пан Каньовський. Каньовський, перебраний за козака, на одній народній гулянці поцілував красуню Бондарівну, а вона його вдарила. Каньовський поклав покарати зарозумілу дівчину. З наказу пана гайдуки догнали дівчину, приставили до Каньовського, і він її застрелив. Основний сюжет „Бондарівни“ тільки наштотував Грозу познайомитися й з іншими варіантами. Сліди цього знайомства помітні, бо, наприклад, у Грози, як і в багатьох варіантах, маємо ще один епізод: коли Бондарівну привели перед панські очі, то він їй пропонував бути коханкою (у Грози — жінкою) і після категоричної відмови застрелив її. Крім цього, Гроза ускладнив ситуацію, увівши ще одного персонажа, отамана надвірних козаків Шуляка, що палко покохав Бондарівну (Ганну), викрав її й таємно одружився. У деяких варіантах записів трапляються уступи, які обумовлюють і цю зміну в конструкції поеми Грози. У Чубинського (IV, с. 9) маємо уступ, де послані в догоню козаки захоплюються красою Бондарівни й жаліють її:

Догонив ю один козак, притулив до себе:
Молодая бондарівно, та жаль мені тебе!

Звісно, випустити голу переробку, хоча-б і з доповненням пісенної схеми, було-б замало. Через те наш поет обкладає дію додатковим аксесуаром у виді малюнків з народнього побуту (демонологія, весілля) та вдачі й поведінки самого Каньовського, який у поета також висувається у всій своїй панській егзотичності на перший план.

Друга народня балада про Гриця також дала матеріал для поетичної переробки, але вже в драматичній формі, і наслідком цього є Hryś, dramat w 5 aktach (Wilno, 1858). Така переробка багато раніше з'явилася зпід пера Заліського („Ukaranie“), і д-р Колесса запевняє, що джерела слід шукати в Максимовича. Розбирати сюжет драми Грози „Гриць“ немає ніякої радії. Ясно, що вона цілком одійшла від сюжету пісні, залишився тільки пісенний факт убивства зрадливого коханця. Згоджуватися з д-ром Колессою, що перводжерелом є варіант Максимовича, у нас немає підстав. З таким самим правом можна припустити, що обидва поети Заліський і Гроза використали будлі-який усний варіант. Один тільки незначний факт зв'язує походження „Гриця“ Грози з Максимовичем, — це текстуальний збіг пісні про Гриця в Максимовича і у драмі „Гриць“, де вона подається українською мовою, навіть лайливе слово „сука“ повторюється в Грози — „Naszczzo ty, suko, Hrycia stroiła“.

Мотив випровадження сина на війну також відбився в творчості Грози в поезії „Zaporożec“ („myśl z pieśni gminnej“). Заліський, узявши подібний мотив у Максимовича, не зробив змін у змісті, перефразувавши лише на польську мову: у нього, як і в Максимовича, вдова випроваджує сина через те, що до нього кепсько ставиться вітчим. У свою переробку Гроза вносить деякі оригінальні риси: парубкові набридло сільське життя, і він бажає в Запоріжжі здобути військової слави.

У драмі „Гриць“ 2 пісні спрощують нас також до Максимовича, напр.:

Г р о з а

Młody jawor choć zielony
Nad potokiem pochylony;
Młody Iwaś w swojej wiośnic,
Lecz dla smutku tylko rośnie.

Nierad jawor schylać głowę,
Podrywają fale nowe...

М а к с и м о в и ч

Стоїть явір над водою, в воду похилився;
На козака негодонька, козак зажурився.

Не рад явір хилитися, вода корінь мие...

З Максимовичем можна зблизити й пісню про смуток берези („Нрыć“) — „Powieǳ ty mi, brzozo biała“, у Максимовича —

Березо, чому ти не зелена?
Ой як мені зеленою бути...

Трапляються в Грози й деякі словесні звороти, властиві українській народній поезії, що зустрічаються також і в Максимовича, напр. „wyswatał panieneczkę, w czystym polu mogiłeczkę“ („Zaporożec“) перенесено із української думи — „взяв собі паняночку, в чистім полі земляночку“. Звісно, було-б педантизмом у кожному народньо-епічному образі шукати впливу Максимовича, але вже й сказане дає нам досить підстав говорити про те, що збірник Максимовича 1827 року був значним побудником і керівником у шуканнях молодого поета, а пізніш відбивався в творах дозрілого письменника в виді ремінісценцій.

І польсько-українські фольклористи оглядалися з признанням на фольклорні здобутки Максимовича. Ф. Я. Савченко в своїй статті згадав Жеготу Паулі. У наших студіях зустрівся забутий уже в літературі польсько-український етнограф Еразм Ізопольський, родом з Київщини, співробітник журналу „Rusalka“ Грози, „Athenaeum“ Крашевського, та „Biblioteki Warszawskiej“. Він уміщав у 40 роках в „Athenaeum“ „Śpiewy historyczne Ukrainy“ з козацьких часів перед Хмельниччиною, додаючи до них польський переклад (віршем чи прозою) та коментарії. Ізопольський деякі думи, напр. про Свирговського, Богданка, Богуславця, просто передруковує із збірника Максимовича 1834 року, зазначаючи про це словами „Ze zbioru Małymowicza“.

Ми не можемо запевняти, що охопили питання, сформульоване в заголовку, в цілому, але вже й сказаного досить, щоб уявити собі роль Максимовичевих матеріалів для українсько-польської літературної школи. Вони дали право критикові Грабовському у дискусії з Крашевським твердити про невичерпаність для поезії українського народньо-поетичного джерела, вони дійсно давали конкретний матеріал задля поетичних переробок, вони були певним взірцем і для фольклористів.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Дещо про декабристів Роменщини ¹⁾.

І. Яків Якимович Драгоманов, прапорщик полтавського пішого полку, родом Гадячанин, із с. Манастирських Будищ. Член „Общества Соединенных Славян“. Відбув трьохмісячне ув'язнення в Петропавлівській фортеці, після його переведено до іншого полку „под строгий надзор полкового, бригадного и дивизионного начальства“ ²⁾. Під суворим „секретным наблюдением“ він залишався і після того як покинув службу.

Крім оцих небагатьох рядків у виданню Центр. Архіву, згадує про нього ще лише ювілейне видання Укр. Центр. Архіву: „Рух декабристів на Україні“. Поза тим про нього здається нічого немає в літературі. Ніде до цього часу не було вміщено і його портрета, який подаємо нижче. Що до генеалогічних відомостей про рід Драгоманових, які наводить у своїй статті Олена Пчілка ³⁾, то, здається, шановна авторка помиляється, говорячи, нібито Яким Драгоманов (батько декабриста та дід Михайла Петровича) „служив при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою також доволі значного урядовця, військового обозного Колодяжинського“. Нижче наведені документи ⁴⁾ свідчать, що Яким Драгоманов не був генеральним суддею, так само як не був військовим обозним і Яків Колодяжинський (Колодяжний)—його тесть.

№ 7578.

Копія.

Изъ генеральной войсковой канцелярии господину полковнику переяславскому з старшиною полковою и сотниками, особливо магистрата переяславскаго, урядникомъ, мещанамъ и посполитству и всѣмъ, кому о семъ вѣдать падлежитъ, объявляется: по данному прошлаго 1754-го году, декабря 3-го, отъ значковаго полку переяславскаго товарища Стефана Драгоманова въ генеральную войсковую канцелярію доношенію, въ которомъ прописаль онъ службы своей, отъправление въ 1728 году, за которіе де онъ, не имѣя награжденія, пришелъ въ скудость, и просилъ вознагражденіе затѣ его службы об опредѣленіи его ив чину майстрата переяславскаго войтовства, которой чин нинѣ на вакансі состоитъ; запрещеніями до времени майстрата переяславскаго войта Сивонова дотоль пока онъ по произшедшимъ на него жалобамъ, а паче по криминальнымъ деламъ оправдितися и къ командѣ допущень будетъ, опредѣленъ отъ генеральной войсковой канцеляріи онъ, Драгомановъ, въ должности войтовства, и о томъ данъ майстрату переяславскому ордеръ; нынѣ жъ чрезъ поданое въ генеральную канцелярію доношеніе онъ, Драгомановъ, просилъ въ генеральной канцеляріи разсмотрѣнія о дачи ему на то правленіе отъкровеннаго ордера, дабы де команда его, полковая переяславская канцелярія до бытія его въ той должности никакого ни в чемъ дѣла не имѣла да й с подчиненныхъ майстратскихъ всякъ бы ведалъ. Сего ради въ генеральной войсковой канцеляріи опредѣлено: дать ему, Драгоманову, отъкровенной ордеръ съ таковымъ предложеніемъ, дабы онъ въ содержаніи войтовскаго правленія, впредъ до разсмотренія въ силѣ первого генеральной войсковой канцеляріи опредѣленія, поступалъ по указамъ ея императорскаго

¹⁾ Роменщину я беру в сучасному, територіально-окружному масштабі.

²⁾ „Восстание декабристов“ т. VIII, сс. 80, 314 — 315.

³⁾ „Спогади про Михайла Драгоманова“, „Україна“ 1926 р., кн. 2 — 3, сс. 39, 40, 41.

⁴⁾ Правопису оригіналів не змінюємо. Полтавський Окр. Арх; справи кол. полтавського двор. деп. собрания. Дело Драгоманових, № 16¹⁰ ч. 2, літ. Д.

Яків Якимович Драгоманов

(Оригінал олійними фарбами у Галяцькому музеї ім. Мих. Драгоманова).

величества, правамъ малороссійскимъ к ордерамъ его ясновельможности высокоповелительнаго господина гетмана Малыя Россіи обоѣхъ сторонъ Днепра и войскъ запорожскихъ гетмана и разныхъ орденовъ кавалера, такожъ и генеральной войсковой канцеляріи какъ и въ ордерѣ даннымъ майстрату об немъ Драгоманову ордеромъ велено, полковой же переяславской канцеляріи пока онъ в правленіи майстрата жъ будетъ, никакова дела къ нему не имеетъ; урядники жъ того майстрата о такомъ еeneralной войсковой канцеляріи опредѣленіи, ведая, били бы ему послушни и отдавали надлежащую часть и повиновение, чего для коей откровенной ордеръ ему правящему за войта майстрату переяславскому значковому товарищу Драгоманову данъ въ Глуховѣ 1755 году, октября 13. На подлинномъ тако: Семень Кочубей (М. П.).

Копія.

Подано 1784 года, іюня 17 дня.

Въ Комиссію о разборѣ дворянства Черниговской губерніи. Доказательства войскового товарища Акима Степановича сына Драгоманова о дворянскомъ его достоинствѣ.

Родъ его, Драгоманова, сколько по неоспоримымъ доказательствамъ есть извѣстно, происходитъ по предкамъ изъ шляхетства греческой націи, ибо отецъ его Стефанъ Юріевъ сынъ Драгомановъ, по шляхетской природѣ своей, какъ съ представляемыхъ у сего въ подлинникъ письменныхъ видовъ видѣть можно, съ 1728 года въ бывшемъ переяславскомъ полку, черезъ двадцать пять лѣтъ, служилъ въ чинѣ значкового товарища, а потомъ, въ награжденіе толь долговременной въ разныхъ военныхъ походахъ продолжительной службы, въ 1755 годѣ отъ бывшей генеральной военной канцеляріи опредѣленъ первѣе къ правленію за войта въ магистратѣ переяславскомъ, а потомъ въ 750 годѣ и дѣйствительно произведенъ въ чинъ настоящаго войта магистрата переяславскаго, въ которомъ

чинѣ въ 1768 годѣ и умре; поелику же сей чинѣ по содержанію степеней бывшихъ малороссійскихъ чинсвъ и правительствъ былъ почетный, то потому онѣ, Драгомановѣ, какъ чиновничей сынѣ, малороссійскою коллегією произведенѣ войсковымъ канцеляристомъ въ 766 годѣ, а наконедѣ, за добropорядочное и усердное въ томѣ званіи продолженіе службы, произведенѣ въ настоящій чинѣ войскового товарища. Въ доказательство изложеннаго представляетъ онѣ Драгомановѣ, въ оригиналѣ гетманскій 1757, августа 23, и бывшей генеральной войсковой канцеляріи 755, октября 13, 756 года, генваря 26 чисель данные... его на тѣ чина и службы его съ вышепоказаннаго 1728 года изъ прилагающія ордера, съ которыхъ поелику неоспоримо доказывається, что родъ его, Драгоманова, по шляхетскомъ отца состоянію и чинамъ восходитъ дѣйствительно до ста лѣтъ, то въ разсужденіи того и проситъ онѣ, Драгомановѣ, во исполненіе въ высочайшей грамотѣ о дворянствѣ правилъ, разсмотренія о внесеніи его съ женой и сыновьями Иваномъ, Алексѣемъ и дочерьми Еленою, и Парасковію въ надлежащую по роду дворянства часть родословной, нынѣ по Черниговской губерніи; на чинѣ же его, Драгоманова, прилагается патентъ сентября 30, 1783 г., также, что онѣ по женѣ его, дочерѣ умершаго полкового гадячскаго судьи дочерѣ Аннѣ имѣеть во владѣніи недвижимое имѣніе и подданныхъ людей уѣзда гадячскаго. в селѣ Монастырскихъ Будищахъ, и уѣзда Лохвицкаго. въ селѣ Сергѣевкѣ, тамъ-же при хуторѣ состоящемъ у Мечикахъ его, называемыхъ Колодяжинскаго, о томѣ выписъ изъ бывшаго земскаго повѣта гадячскаго суда 777 года, сентября 16 дня, выданномъ, у сего-жъ прилагается; каковъ же въ родѣ его, Драгоманова, съ давнихъ временъ употребляется предковскій гербъ, съ онаго образца при семъ включается. Войсковой товарищъ Якимъ Драгомановъ. 1784 года, іюня 13 дня.

Надгробок на могилі Я. М. гр. Булгари.

Варт відзначити, що Яків Якимович так і лишився незаписаним до родовідної книги. Чи не відіграла тут ролю його належність до декабристів?

II. Яків Миколайович гр. Булгари, д. ст. сов. Він, брат його — Спиридон (Спирро) Миколайович, син — Микола Якович та брат у-других — Андрій Юр'евич Булгари — всі були притягнені в справі повстання 1825 р.¹⁾ Якова Миколайовича Булгари було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, і хоч від кари було звільнено, але до самої смерті залишено під „негласним“ доглядом. З походження він поміщик Охтирського повіту, с. Кореничного²⁾. Помер у Ромнях 4 вересня 1828 р. та похований на міському цвинтарі. З літератури і матеріалів про нього не можна з'ясувати, чому смерть його та поховання зв'язані саме з Ромнями? У „Книгѣ

¹⁾ „Алфавит декабристов“, сс. 43, 44, 288 та 289. „Рух декабристів на Україні“, сс. 77, 78, 172 — 181.

²⁾ „Рух декабристів на Україні“, с. 172.

на записку въ приходѣ вырученнихъ за продажу собраннаго было въ Роменскомъ повѣтѣ по назначенію въ 1812 году для армій горячего вина денегъ¹⁾, за 1816 рік записано: „Его сіятельству графу Булгаринову хутора при селѣ Бобрикѣ съ 83 душъ за поставленное въ арміи горячее вино на первомъ, что въ селѣ Бобрику пунктѣ на каждую душу по 60 копѣекъ съ мѣлкими долями всего подъ росписку крестьянина его графа Булгарина... пятьдесятъ рублей тридцать двѣ копѣйки. Онѣя пятьдесятъ рублей тридцать двѣ копѣйки денегъ принялъ про... крестьянинъ... а вмѣсто его неграмотнаго, по его персональному прошенію руку приложилъ коллежскій секретарь Андрей Токаревъ“²⁾.

Оскільки генеалогічні джерела не знають зовсім прізвища графів Булгаринових, та таких і не було в кол. імперії, то можна зробити висновок, чи не є це зіпсоване прізвище гр. Булгари? Тоді буде зрозумілою і смерть Якова Миколайовича Булгари саме в Ромнях, і його тут поховання, бо в такому випадкові він являється не лише охтирським, але й роменським поміщиком.

Пам'ятник Булгари напівзруйнований: збито верх, цоколь глибоко ввійшов у землю. Пам'ятник із білого італійського мармара.

І... примха долі. Поховано Я. М. Булгари на Роменському цвинтарі поруч із роменською поміщицею Л. Валевниковою, відомою своєю жорстокістю, — маєток її навіть при Миколі І взято було під опіку за жорстоке поводження з селянами; її навіть роменський справник характеризував: „сумазбродной женщиной, потерявшей давно истинную совѣсть“⁴⁾. Ця Валєвникова з метою визволитися з-під опіки подала шефу жандарів гр. Бенкендорфу виказ на існування масонських лож, та писала: „я такъ понимаю, что оставшіеся въ Россіи въ 1836 году бунтовщики недовѣшаны; вѣрно въ нашемъ повѣтѣ еще есть, которые бунтуютъ крестьянъ“⁵⁾.

Подав Сергій Козлов.

„Пѣсни народныя“ Петра Степановича Писаревського.

Петро Степанович Писаревський, український поет та байкар, мабуть брат — як гадає М. І. Петров — Степана Писаревського, відомого під псевдонімом „Стецько Шерепера“, — друкував свої твори в 1841—1869 р. Ми подибуємо їх в альманахах „Сніп“, що його видав у 1841 році в Харкові А. А. Корсун, та „Ластівка“, що видав того-ж таки року і в тім-же самім місті Є. П. Гребінка, а також у „Сборнику галицько-руської матиці“, що його видано 1869 року у Львові. Нам відомі такі його твори: 1) „Мирошник“ Державина; 2) Байки: „Пан“, „Цуциня“, „Панське слово—велике діло“ ще й „Собака та злодій“ і 3) оповідання: „Стецько Можебилиця“.

Разом із тим П. С. Писаревський збирав—а може й сам написав—деякі народні пісні. В рукописних архівах Пушкінського Дому при Академії Наук у Ленінграді переховується під шифром 7108 (№ 16—92) автограф його віршів „Пѣсни народныя“. До автографа додано записку А. А. Корсуна: „Автографъ Петра Степановича Писаревскаго“. Малоросійській поетъ. Его „Можебилиця“ въ моемъ „Снопѣ“. — На самім авто-

1) Рукопис моєї бібліотеки.

2) Невизначено (пошкоджено) в оригіналі.

3) „Общій Гербовникъ“, чч. 1—10. Лукомскій і Тройницькій, Указатели къ Высоч. утвержд. Общему Гербовнику двор. родовъ Лукомскій і Тройницькій. Списки лицамъ, пожалован. дипломами съ гербами.

4) Архів кол. „полт. двор. депут. собранія“, 1835 р., спр. № 38; И. Фр. Павловскій, „Массонская ложа въ Полтавѣ“, сс. 16—17.

5) Там-само.

графі нагорі написано рукою А. А. Корсуна: „Пол. 23 марта 1840. Харьковъ. А. Корсунъ“.

Ці „Пісні народныя“ не увійшли ні до одного з вищезгаданих збірників і, оскільки нам удалося перевірити, ніде їх не надруковано. У Чубинського, напр., ми їх не знайшли, хоч є пісні з подібним першим рядком; можливо, вони були основою для Писаревського. Подаємо ці „Пісні народныя“, додержуючися правопису оригіналу.

Пісні народныя.

1.
Коло млына все калына
Не калына—вышня
Не для тебе, скурвый сыну,
На улицю вийшла.
Ой, вийшла я на улицю
Гуляю, гуляю!
Якъ билая лебидонька
По синимъ Дунаю.
А билая лебидонька
Дунай сколотыла.
Не вирная дытынонька
Жаю наробыла.
Коло млына все калына
Не калына—сосна
Не для тебе, скурвый сыну,
Я въ батенька зросла.
Ой! и зросла я въ батенька
Крамомъ крамоваты:
А у тебе, скурвый сыну,
Волы згоняты.
Загоняла волы-й-кони.
И сири коровы;
Запалыла биле лычко
И чорніи бровы;
Тютюшныку люлешныку,
Тютюномъ воняешь
Та не сидай была мене
Рукавъ покаляешь.

2.
Чи я в поли не травиця була!
Чи я в поли не зелена була
Теперь мене спустошено,
И в покосы поношено;
Чи я в лузи не калина була.
Чи я в лузи не червона була
Теперь мене спустошено,
И у пучки повязано
Така доля моя.
Чи я въ батька не дитина була!
Чи я въ батька не калина була!
Теперь мене спустошено
И свать мини завязано
Така доля моя.

3.
Ой, маты, маты
Козакъ у хаті
Жартуе, пустуе,
Не дае спаты 2 раза
Ой, доню, доню
Не будь дурною
Бый того козака
Хоть кочергою 2 раза
Боюся, маты
Щобъ не злякаты
Боюся козака.
Поцилуваты.

Подав Л. Перету.

Промова київського губернатора Гессе до волосних старшин у російському й українському тексті.

Нижчеподана копія друкованої промови київського губернатора Гессе до волосних старшин у 1861 році в двох текстах: російському і українському знайшлася серед матеріалів архіву Галаганів, що надійшли до прилущького окр. архіву із колиш. Сокиренського маєтку.

Варто звернути увагу як старий уряд, забороняючи українську мову, запевняючи що такої нема і ніколи не було, сам вживав її, коли лічив за потрібне та за корисне для себе.

Друкуємо його без усяких змін.

Слова произнесенныя Господиномъ Кіевскимъ Гражданскимъ Губернаторомъ Генералъ-Лейтенантомъ Гессе, при собраніи всѣхъ волостныхъ старшинъ по каждому уѣзду.

Волостные Старшины!

Я призвалъ Васъ, чтобы узнать Васъ и поговорить съ Вами о дѣлахъ собратій Вашихъ.

Вамъ извѣстно изъ Высочайше утвержденнаго положенія о крестьянахъ, выходящихъ

Волостни Старшины!

Я зібравъ Васъ, щобъ ознакомитись зъ Вами і хочу ще потолковати о тимъ, що Вамъ і громадамъ Вашимъ належить знати.

Ви знаєте що по Царському положенію піддани скористують всіми правами якими

изъ крѣпостной зависимости, что съ введеніемъ только уставной грамоты, помѣщичьи крестьяне вступаютъ въ полныя права, дарованныя имъ Монаршею милостию.

Вамъ извѣстно, что для окончательнаго введенія уставныхъ грамотъ, назначенъ двухъ-годовой срокъ, со дня изданія Всемилоствѣйшаго Манифеста.

Грамоты эти должны быть составлены въ теченіи перваго года:—срокъ истекаетъ, а составленныхъ грамотъ мало—отчего это?

Помѣщики, на понужденіе о скорѣйшемъ составленіи уставныхъ грамотъ отвѣчаютъ, что грамоты не составляютъ отъ того, что крестьяне не хотятъ принимать никакого участія въ составленіи ихъ, не хотятъ подписывать ихъ и уклоняются входить въ добровольныя сдѣлки съ помѣщиками. Можно-ли повѣрить, чтобы крестьяне были такъ равнодушны, къ собственнымъ выгодамъ и удаляли отъ себя то время, въ которое они вполне испытуютъ благодарованныхъ имъ правъ.

Къ несчастію оправданія Помѣщиковъ подтверждаются на самомъ дѣлѣ; мнѣ извѣстно, что между крестьянами, ходятъ нелѣпыя толки—будтобы чрезъ два года имъ будетъ дано больше правъ, какъ опредѣлено въ положеніи; мнѣ извѣстно, что толки эти распространяютъ и поддерживаютъ люди не желающіе вамъ добра.

Но возможно-ли этимъ толкамъ вѣрить? ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ благоугодно было во время путешествія въ Крымъ, неоднократно и въ разныхъ мѣстахъ, гдѣ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ были представляемы Старшины крестьянскихъ обществъ лично разъяснять имъ сущность дѣла и напоминать о лежащихъ на нихъ обязанностяхъ. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ въ такихъ случаяхъ соизволилъ говорить крестьянамъ что „никакой другой воли не будетъ кромѣ той которая дана, и потому крестьяне должны исполнять то, чего требуетъ отъ нихъ общіе законы и положеніе 19 Февраля“.

Слова эти, какъ видите, ясно говорятъ, что кромѣ правъ, изъясненныхъ въ положеніи, другихъ быть не можетъ.

Да можетъ-ли быть иначе? Вы и собраты Ваши, были крѣпостными—Вами и собственностію Вашею, Помѣщикъ могъ располагать произвольно: онъ могъ Васъ продать, подарить, отдать безъ зачета въ солдаты, сослать въ Сибирь, раздѣлить Ваши семейства и расселить по разнымъ вотчинамъ, подвергать наказаніямъ и мало ли что, по крѣпостному праву, могъ сдѣлать Помѣщикъ, теперь Вы ограждены отъ всего этого.

Съ изданіемъ положенія, Вы перестали быть крѣпостными, Вы не можете быть уже продаваемы, Вы можете располагать собою, своимъ семействомъ и своимъ движимымъ имуществомъ, по собственному усмотрѣнію; Васъ никто произвольно не можетъ ни наказывать, ни обидить, Вамъ предоставлены права, равныя правамъ всѣхъ свободныхъ сословій.

обдаривъ ихъ Царь тоди тильки, якъ введуться Уставни Грамоты.

Вы знаите що треба, щобъ съ того часу якъ издавсь Милостывый Манифестъ, чрезъ рикъ грамоты булы готови, а чрезъ два роки булы вже введеніи. Отъ уже кинчається рикъ а грамить куды якъ мало.

Отчего же се такъ? Дидичи, Ваши мовлять, що выною тому сами пиддани; дидичи кажутъ, що пиддани не хочуть, ни говорыть о грамотахъ съ нами, ни пидписыуваты тихъ грамотъ, ни сходятся на умову. Чыжъ може тому быть? Якъ то можно, щобъ люды недбалы о своимъ добри, щобъ вони нехотили якъ найскорише скорыствувать съ тихъ правъ, котрихъ такъ давно бажалы? а мабутъ дидичи правду кажутъ.

До мене доходитъ вирна чутка, що межъ людей ходятъ безтолкови висти, що чрезъ два роки имъ дадутъ ще лучши права видъ тихъ яки уже дани; но скажу Вамъ за правду, що ти висти розсивають людцы, котри не кохають Васъ, а хотять погулумытись зъ Васъ, а щобъ бильшъ увириты Васъ то знайте, що Царь якъ ихавъ въ Крымъ то не разъ и въ разныхъ мѣстахъ бувъ мылостивъ толковавъ волостнымъ данимъ права и напымавъ ихъ повинности; при тимъ Царь говорывъ: „никакой другой воли не будетъ, кромѣ той, которая дана и потому крестьяне должны исполнять то, чего требуютъ отъ нихъ общіе законы и положеніе 19 Февраля“, т. е. иншої воли не буде якъ та котра дана, и що пиддани повинни отбувать то, чого требуютъ гуртови законы и положеніе 19 Лютого.

Отъ бачите Царская мова доказуѣ Вамъ, що другихъ правъ якъ напысани въ положеніи не може бути.

Та чи можнажъ бажаты бильшъ того що дано вже? подумайте! Вы булы пиддани, Вамы и всимъ вашимъ Дидичъ що хотивъ то и робывъ, винъ мигъ продаты Васъ, подаруваты, виддаты въ москали и на Сибирь, розлучиты дитей видъ батькивъ и матокъ, бративъ видъ сестеръ—иднихъ оставыты на мисти, другихъ держаты въ паньскимъ двори, третьихъ повидсылаты въ другія села, и мало чого не мигъ Дидичъ по тимъ правамъ, яки булы даны ему на васъ зробіты зъ Вами—теперь же якъ вышло положеніе, Вы не пиддани, Васъ не можно уже продаваты, Вы можете робыты съ собою, дитымы своими и рухомостью, якъ Вашъ самъ разумъ наказуе, Васъ не можно уже быты якъ першъ были. Вамъ никто не може зробіты ни якои кривды, Вы маите теперь такіи права, яки мають другиі вольни людцы.

Чего же еще больше? Но мало того, въ угоду ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ Ваши Помѣщики, отказавшись отъ правъ своихъ на Вашу личность и имущество, подарили Вамъ, на вѣчныя времена, дома и другія усадебныя постройки, предоставили въ Ваше пользование усадьбы и полевые угодія, за самыя умѣренныя работы, или оброкъ, отдавая на выборъ Вамъ, то или другое; для того же, чтобы утвердить на всегда за Вами владѣніе усадьбами и полевыми угодіями ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ угодно чтобы эти права выражены были на бумагахъ, въ формѣ уставной грамоты, отъ участія въ составленіи которой и добровольныхъ сдѣлокъ съ Помѣщиками приглашаемые крестьяне отказываются. Скажите благоразумно-ли это?

Сверхъ того, что крестьянамъ предоставлено на всегда право пользоваться за умѣренный оброкъ усадьбами и полевыми угодіями, которыя будутъ имъ отведены и описаны въ уставной грамотѣ, они могутъ еще выкупать ихъ въ неотъемлемую собственность, а ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ заявляетъ готовность оказать Вамъ, при выкупѣ, вспомошествованіе.

Скажите, что лучше, и благодѣтельное можно было сдѣлать для крестьянъ? Что, послѣ этого, остается имъ, какъ не благодарить Бога, ГОСУДАРЯ и своихъ помѣщиковъ, и съ полною довѣренностію и покорностію существующимъ властямъ, и заботливостію о скорѣйшемъ окончаніи уставныхъ грамотъ, начать новую жизнь.

Еще скажу Вамъ, мнѣ извѣстно, что есть злонамѣренные люди которые, нежелая Вамъ и собратамъ Вашимъ добра, стараются сбить Васъ съ пути истиннаго, и увѣрить Васъ, что находящаяся у Васъ усадьба и земли останутся Вашею собственностію, безъ всякаго вознагражденія помѣщиковъ.

Ну, вѣроятное ли это дѣло? Помѣщикъ самъ или его предокъ пріобрѣтая имѣніе, платилъ деньги, не только за всю землю, но и за Васъ: отказавшись отъ Васъ, онъ уже потерялъ много; можно-ли же отнимать отъ него землю, за которую онъ заплатилъ кровныя деньги?

Отнять у него, такимъ образомъ, землю, значило бы ограбить Помѣщика; какое же Правительство допустить подобное незаконное дѣйствіе, и кто изъ православныхъ людей захотѣлъ бы такого насилія? конечно никто.

Теперь, лично къ Вамъ обращаюсь Волостные старшины! Вы избраны Вашими собратами и облечены властью Правительствомъ и довѣріемъ избравшихъ Васъ. Ваша священная обязанность — оправдать довѣріе тѣхъ, которые Васъ избрали. Вы оправдаете это довѣріе, если будете заботиться о благѣ ихъ, какъ о своемъ собственномъ; и для этого, Вы обязаны внушить собратамъ Вашимъ, для ихъ блага собственного сохранять порядокъ, быть трезвыми, богобоязли-

Чогожъ здаѣця ще треба? Ни, мало того що я Вамъ сказавъ; въ угоду Царю Дидычи не тильки оддуралась тихъ правъ, яки вони першъ малы надъ Вами, но ще подаровали Вамъ хаты и другія въ обистяхъ будынки, а щобъ Вы могли добрыми хозяинами стати то дають Вамъ обистья и грунты, за самый малый чиншъ и видробитокъ. и то ще якъ хто зъ Васъ вподобаѣ, чы чиншъ чи видробитокъ — а щобъ Вы були певни того що Вамъ даются навика въ ужитокъ обистья и поля, то Царь приказавъ щобъ все що Вамъ дасться Дидичами було написано въ уставни грамоты; отъ и пышутся уставни грамоты для добра людей, а люди байдуже о нихъ, ниохотъ ни подпысувати ихъ, ни входить въ умову, ни радитись — скажите жъ сами, хыба такъ розумни роблять?

Отъ бачите якъ Царь и Дидычи дбають о людяхъ, а щобъ тіи люди могли бути настоящими господами того обистья и грунтивъ, котри имъ дадуть и написаны будутъ въ уставни грамоты, то вони мають право купиты ти обистья и грунты, а ти котри стануть покупаты, Царь хоче дати въ спомогу.

Теперь скажите, що ще можно було зробиты для пидданныхъ, имъ остается тильки дякувать Богови, Царю и Дидичамъ и зъ вирою и покирностію начальникамъ и станьямъ (sic!) щобъ якъ найскорише были кинчини уставни грамоты, начать жити якъ бы сказать иншою долею яка була доси.

Ще скажу Вамъ, до мене доходить висти що нѣбы то стали являться якись люди котри дурють народъ розказують, що обистья и поля повинни достаться народови даремно колы вони такъ говорятъ, то вирте що вони люди не добры и кепкують съ бидного народу.

Розсудитъ сами, чы можна имъ вѣрыть? Дидычи, самы чы ихъ батьки и диды, якъ куповали села, то платылы, чы то казны чы кому другому грошы не тильки за всю асмлю но и за самыхъ пидданныхъ — пидданнымъ давалъ волю, значить гроши ти що заплачены за пидданныхъ уже пропалы, ну можна же писля того отбырати отъ нихъ дарма и землю, за котру вони заплатылы власни гроши — отбырати землю у дидычивъ, котри и такъ уже багато стратылы отказуючись отъ пидданныхъ, значить грабяты ихъ, та хтожъ чувъ, щобъ на свити робылась така не правда и хто изъ крещеного люду захотивъ бы такой не правды! звистно ниhto

Теперь моя ричъ просто до Васъ Волостныхъ Старшинъ; Вы выбраны своими якъ люди розумни и правдыи — Начальство Вамъ дало власть, а люди повинни Вамъ вѣрыть, на щожъ вони Васъ и выбрали якъ не на те щобъ Вы имъ радылы, помагали и боронылы, за тежъ и Вы повинни пыльно дбати о тихъ що Васъ выбрали и вѣрять Вамъ — а для того Вы повинни змовляты въ нихъ для ихнихъ добра що вони повинни бути покирны, тыхи, боялись бы Бога, трудылись и

выми, трудолюбивыми и покорными подданными нашего общего благодетеля ГОСУДАРЯ АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА. — Внушайте крестьянамъ для ихъ же блага, чтобы невѣрили разнымъ злонамѣреннымъ и преимущественно незнакомымъ лицамъ, чтобы въ случаѣ появленія таковыхъ обращались прямо, либо къ Мировымъ Посредникамъ, либо къ чиновникамъ полиціи; пусть они будутъ увѣрены, что Мировые Посредники и чиновники полиціи, обязанные присягою и ответственныя предъ Государемъ и Правительствомъ, не стануть вести ихъ къ неправдѣ. Вразумляйте крестьянъ, что нечего имъ опасаться, подписывать акты уставныхъ грамотъ, что въ этихъ актахъ именно должны быть написаны всѣ ихъ претензіи, все то въ чемъ они находятъ грамоту несогласною съ положеніемъ или для себя невыгодною; ихъ заявленія будутъ разсматриваться, какъ въ мировыхъ сѣздахъ, такъ и въ Губернскомъ по крестьянскимъ дѣламъ, подъ предѣлательствомъ моимъ, Присутствіи.

Объявите крестьянамъ, что въ случаѣ упрямства и небреженія о собственномъ благоѣ, Правительствомъ разрѣшено составлять грамоты, безъ ихъ участія и не требовать ихъ подписи. Они воображаютъ что выиграють что нибудь если уставныя грамоты будутъ составлены безъ ихъ участія и подписи? Нѣтъ не выиграють, а могутъ много потерять, потому, что послѣ если и будутъ жаловаться на то, что грамота написана не такъ какъ слѣдуетъ, что они въ чемъ либо обижены, такая жалоба, не будетъ имѣть силы, и начальству не станетъ времени разбирать подобныя жалобы. Между тѣмъ, они своимъ упрямствомъ и неблагоразуміемъ высказуютъ, что недостойны заботъ объ нихъ Правительства. Увѣрьте ихъ, что Правительство отечески о нихъ заботится и желаетъ скорѣе прити къ концу начатаго преобразования, для того, чтобы скорѣе видѣть ихъ новую жизнь, а я съ своей стороны прошу Гг. Предводителей Дворянства и Мировыхъ Посредниковъ, пригласить Гг. Помѣщиковъ къ скорѣйшему составленію уставныхъ грамотъ

На Васъ Волостные Старшины полагаюсь, что Вы возлагаемую мною обязанность, исполните точно какъ Государь, законъ и совѣсть велѣтъ. Теперъ, возвратитесь въ Ваши волости, перескажите своимъ все, что я Вамъ говорилъ, а дабы никто изъ Васъ не забылъ моихъ словъ, я передаю Вамъ вотъ этотъ листъ гдѣ все сказанное мною вѣрно напечатано.

не пьянствовали и тымъ показали бы що вони вирни пиддани, нашого Батька Царя АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА.

Наставте ихъ щобъ вони не вирили стричному и поперичному и людямъ незнаемымъ и щобъ вони о такихъ котри ихъ будутъ сбывать съ панталыку объявляли Начальству: посредникамъ, чиновникамъ полиціи и Вамъ — нехай вони будуть спокійны и вѣрять, що мирови и чиновники полиціи, не ошукають ихъ на те вони присягали передъ Богомъ и въ дѣлахъ своихъ повинни даты отвить передъ Царемъ и Начальствомъ. Научайте ихъ що имъ ничого боятись пидписуватись у документивъ уставнихъ грамотъ — у тихъ документахъ повинно бути сказано, колы грамота скомпонована не такъ якъ требе положеніе а бо съ якою не правдою для людей; ти документи будутъ разбираться на мировыхъ сѣздахъ и подъ моимъ дозоромъ въ губернскимъ присутствіи.

Воны думаютъ, що скорыствуютъ на тимъ якъ уставни грамоты будутъ написаны безъ нихъ и вони не подпышутъ ихъ; ни, вони не скорыствуютъ, а стратятъ богато; бо після того хотъ и будутъ просить о тимъ, що грамоты не такъ написаны якъ треба и для нихъ съ кривою, но начальство не буде розбираты такихъ прозвѣбъ, та немає сму на те часу, а тимъ часомъ вони своею упорностью докажутъ що не варті того щобъ такъ начальство объ нихъ хлопотало. Увирте ихъ, що начальство по батькивски объ нихъ дбае и хоче довести якъ найкраще до кинця то що начало робыты для нихъ — для того щобъ скоріше бачыты ихъ, якъ бы сказавъ въ иншилучи жизни то я прошу панивъ маршала и мировыхъ посредниківъ — заставляты дидичей поспішаты съ компонованіемъ уставныхъ грамотъ, надіюсь Волостни, що Вы зробыте то, що я Вамъ поручаю якъ Царь, законы и суминье прыказуютъ.

Теперъ вернитесь въ свои волости, передайте всимъ все те що я Вамъ сказавъ, а щобъ никто изъ Васъ не забудъ моихъ словъ, то я даю Вамъ друкованный листъ, въ котримъ все выдруковано що я говоривъ.

Под. О. Пашина.

3 життя чернігівської громади в 1861—3 рр.

(Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського).

Історію українського громадського руху та громадського руху України в ХІХ в. ще не написано. Для неї ще й досі не призбирано матеріалу у такій повноті, щоб її можна було сьгодні написати. Багато з того матеріалу впало жертвою вогню під час трусів, арештів, то-що, немало

лишилося по всяких архівах царської Росії, але якась частина переходить по наших бібліотеках або перебуває в приватних руках. Уже перед революцією діставалося дещо з таких матеріалів до відому, опубліковане на сторінках наукових видань. Мені здається, що тепер настав час старанно збирати й науково використовувати згадані матеріали, тим паче, що тепер можуть побачити денне світло й ті матеріали, котрих не можна було колись друкувати з огляду на цензуру.

Серед такого матеріалу безпосереднім запискам і листам належить перше місце. За допомогою щоденних записок і листів легко контролювати досить нечисленні згадки наших діячів, писані звичайно в роках старості, коли не одно з минулого перемішалося або затерлося в їхній пам'яті.

До цікавих сторінок прийдешньої історії українського громадського руху належатиме розділ про громади на початку 60 рр. XIX в. з недільними школами, з упорядженням шкільних книжок і популярних видань, збиранням грошей на їх видавання, розпродуванням метеликів, книг і портретів, то-що. До відомого вже в цій справі хочу докинути жмуток нового рукописного матеріалу у формі листів Леоніда Глібова й Степана Носа до Олександра Кониського в 1861—3 рр.

Листів Глібова з того часу збереглося серед паперів Кониського шість; навряд чи й було їх більше. З дальших двох листів Глібова лист, друкований під ч. 7, писано не до Кониського, але з його доручення, а лист, друкований під ч. 8, це подяка Глібова за зложені побажання. Обидва останні листи Глібова не писані його рукою, а тільки мають його власноручний підпис.

Листи Глібова до Кониського обертаються головню коло справи видавання Чернігівського Листка, його програми, труднощів із друкарнею, співробітництва Кониського в них і плану видавання часопису в Полтаві. В липні 1863 року увірвалося листування Глібова з Кониським, бо обидва вони переживали тяжкі дні: Кониський помандрував через Вологду до Тотьми, а Глібів утратив у 1863 році свою посаду й мусив виїхати з Чернигова до Ніжена.

В 1863 році почалися також важкі переходи в житті Степана Носа, корінного члена громади, зацікавленого всіма її справами. На шостім листі й увірвалося його листування з Кониським.

1. Листи Леоніда Глібова.

1) Леонид Глібів до Ол. Кониського 11 травня 1861 року.

Милостивый Государь Александръ Яковлевичъ! Бывши въ Нѣжинѣ, я получилъ Ваше письмо изъ Полтавы отъ 22 апрѣля. Спасибі вамъ, добродію, за тепле слово. И я чувъ про Васъ и дуже бажавъ спознаться зъ Вами. Ажъ-ось Ви й обізвались. Спасибі П. А. Кулишу. Будьмо жъ живи та здорови; може, Богъ дасть, коли-небудь побачимось.

Пантелеймонъ Александровичъ сообщилъ Вамъ временный адресъ мой. Въ Нѣжинѣ я ѣзжу только гостить до жіничинихъ родичівъ; живу же постоянно въ Черниговѣ, какъ учитель гимназіи.

Еще зимой я слышалъ о предпринимаемомъ періодическомъ изданіи въ Полтавѣ; но мнѣ сказали, что оно не состоялось по случаю перемѣщенія редактора на другое служебное мѣсто въ другой городъ. Вѣроятно этотъ невѣрный слухъ былъ о вашей газетѣ.

Посылаю Вамъ программу моего „Листка“ въ такомъ видѣ, въ какомъ она послана на разсмотрѣніе цензурному вѣдомству. Я предполагаю

начать изданіе съ іюля, хотя и до сихъ поръ еще не получилъ окончательнаго разрѣшенія; надѣюсь получить скоро.

Если можно, пришлите мнѣ копію съ вашей широкой программы: интересно знать, какого рода программа можетъ казаться широкой. Я надѣюсь, что мы начали переписку въ добрый часъ и не остановимся на этомъ.

Вы бы очень меня порадовали, если бы прислали для моего Листка что нибудь для литературнаго отдѣла или же листикъ изъ хроники полтавской жизни.

Шевченка провезли чрезъ Нѣжинъ 5-го мая, куда я ѣздилъ для встрѣчи — и опоздалъ. По возможности и безъ насъ отдали подобающую честь нашему Кобзарю. Провожали церемоніально отъ заставы до заставы, положили вѣнокъ на гробъ. 6-о Мая вечеромъ Шевченко былъ уже въ Кіевѣ, откуда, говорятъ, на пароходѣ повезли его къ мѣсту вѣчнаго покоя.

Воскресныя школы въ Нѣжинѣ и въ Черниговѣ идутъ изрядно, но не такъ хорошо какъ у васъ. Въ Черниговѣ уже думаютъ устроить рядъ спектаклей въ пользу будущей женской гимназіи.

Дай же, Боже, Вамъ усе добре.

Душевно преданный Вамъ Л. Глѣбовъ.

Мой адресъ: Л. И. Глѣбову въ Черниговѣ. Въ зданіи пансіона при гимназіи.

Извините, что дурно пишу, повидимому небрежно: лучше не могу. Глаза мои много выстрадали и теперь еще далеко до нормальнаго состоянія.

Если захотите почтить вниманіемъ Черниг. Листокъ, то для отдѣла литерат. желательно что нибудь не больше на в. р. яз.; на украинскомъ я буду мало печатать (развѣ стихи), отдавая предпочтеніе „Основѣ“.

Мая 11 дня 1861. Черниговъ.

2) Програма „Черниговскаго Листка“.

Программа еженедельной газеты „Черниговскій Листокъ“.

I. Отдѣлъ литературный. Небольшіе рассказы, стихотворенія на великорусскомъ и южнорусскомъ языкахъ, путевыя записки, очерки изъ народнаго быта, анекдоты, сцены, юмористическія замѣтки, эпизоды изъ охотничей жизни и т. под.

II. Новости, вѣсти и слухи. Фельетонныя замѣтки о городскихъ новостяхъ, свѣдѣнія о театрѣ, концертахъ и т. под., вѣсти изъ уѣздовъ Черниговской губерніи, а также и изъ другихъ губерній, но имѣющія повсемѣстный интересъ.

III. Общеполезныя свѣдѣнія. Небольшія статейки по части сельскаго хозяйства, домоводства, промышленности и торговли, популярной медицины, народнаго образованія и т. п.

IV. Библіографическія Извѣстія. Краткія замѣтки о книгахъ, имѣющихъ мѣстный интересъ.

V. Разныя объявленія, вызовы, запросы и отзывы. Сюда войдутъ стороннія объявленія частныхъ лицъ, а также и официальныхъ вѣдомствъ, если таковыя будутъ сообщать.

Цѣль изданія — доставить возможность мѣстнымъ жителямъ имѣть печатный органъ общественной жизни и дѣятельности.

Черниговскій Листокъ будетъ выходить разъ въ недѣлю; объемомъ отъ половины до не болѣе одного печатнаго листа въ четвертую долю средней величины.

Цѣна Черниговскаго Листка в 1861 году—два руб. сер.

3) Леонид Глібів до Ол. Кониського 22 червня 1861 р.

Милостивый Государь, Александръ Яковлевичъ! Получивъ ваше письмо съ приложеніемъ программы, я отложилъ отвѣчать Вамъ до полученія разрѣшенія на Листокъ, потому что тогда-же меня извѣстили, что скоро будетъ. Наконецъ разрѣшеніе получено—и я тороплюсь сообщить Вамъ объ этомъ. Изданіе начинаю съ іюля. Посылаю къ вамъ печатную программу съ условіями подписки. Если можно и если не въ трудъ Вамъ будетъ,—попросите Бодянскаго (онъ, кажется, редактируетъ Губ. Вѣд.)—припечатать мое объявленіе въ Губернскихъ Вѣдомостяхъ; если же это сопряжено съ большою церемонією, то не смѣю утруждать Васъ. Будьте такъ добры, сообщите намъ что нибудь о полтавской ярмаркѣ или о приготовленіяхъ къ ней, надеждахъ, ожиданіяхъ, или о томъ, какъ прожили весну, какъ веселились и т. п. Если будете писать не раньше іюля, то адресуйте въ Нѣжинъ, куда я поѣду на времячко.

Не мало удивился я, получивъ на-дняхъ другое письмо ваше, въ которомъ Вы, не разобравши виноватаго, гримнули на меня. Я не писалъ Вамъ до сегодня ни единой строчки. Эпитетъ „завзятый“ ко мнѣ не идетъ, потому что я миръ и спокойствіе считаю синонимами счастья. Опечаленный вашимъ посланіемъ, я сейчасъ же сталъ разыскивать виновника этого грустнаго обстоятельства—и нашель. Загадочное письмо написалъ вамъ С. Д. Носъ и, не знаю почему, не подписался. Письмо выслано изъ Козельца. Дѣло было вотъ какъ. Бесѣдуя часто съ черниговскими братчиками о нашей литературѣ и ея дѣятеляхъ, я, между прочимъ, выразилъ и то грустное обстоятельство, что не вездѣ и не всѣ довольны „Основною“, сообщая при томъ, что и въ Полтавѣ тоже чутно. Носъ любитъ вообще диспуты—и написалъ вамъ посланіе, изъ-за котораго пострадалъ больше всѣхъ тотъ, кто ни сколько не виноватъ, т. е., я. Итакъ, добродію, вылаялы Вы мене ні-за-що! Обратитесь къ Носу—безъ всякихъ церемоній. Онъ человѣкъ славный и очень радъ будетъ вести переписку съ Вами. Адресъ къ нему: Степ. Данил. Носу, члену врач. управы.

Сію минуту я получилъ пятую книжку „Основы“ и заразъ же прочитаю вашу Сиротину. Позненько приходитъ Основа. Не вже у васъ 4-й книжки нема й досі?! Я получилъ отъ П. А. Кулиша уже три письма: одно изъ Берлина, друге изъ Милана, а третье, сегодня изъ Монако, близь Ниццы.

Программа ваша и мнѣ показалась многосложною, или пожалуй, не то, что многосложною, но такою, что нѣкоторые отдѣлы не найдутъ для себя нужнаго. Де ви наберетѣ тихъ уголовнихъ казусівъ? Чи дадутъ лишъ вамъ отти, що гроші лупать за те, щобъ кінці поховать?

До слѣдующаго письма!

Бувайте здорови и счасливі. Преданный вамъ Л. Глѣбовъ.

22 іюня 1861. Черниговъ.

5-а книжка Основы уже друковалась не в Кулішевій друкарні, а у Тиблена

4) Леонид Глібів до Ол. Кониського 16 жовтня 1861 р.

Милостивый Государь, Александръ Яковлевичъ!

Много я виноватъ передъ Вами, но что станете дѣлать—така доля моя! Болѣзненные глаза мои всему причиной; не передъ однимъ Вами я

извиняюсь въ эту почту. Надѣюсь, что и Вы, какъ всѣ мои добрые знакомые, простите мнѣ мою неумышленную неаккуратность. Чувствую, что Вы уже, быть можетъ, сердитесь на меня; но, увѣряю Васъ, я достоинъ прощенія: на душѣ у меня нѣтъ никакого умысла, — одна только тревожная мысль о недугѣ моихъ глазъ... Но перестанемъ говорить объ этомъ, хоть по-неволѣ, но я виноватъ; дайте руку на миръ.

Какъ же Вы поживаете и что подѣлываете? Чи выбрана „Нива“, котрую хоче пані Злыгостева засівать зъ нового году? Вы спрашивали, какимъ путемъ я велъ дѣло о Листкѣ. Я, по служебному положенію, началъ съ директора гимназіи, который препроводилъ мое прошеніе въ кiev. комитетъ. Оттуда, по обыкновенію, сдѣлали запросъ къ губернатору, „нѣтъ-ли препятствій?“ Получивъ отвѣтъ о неимѣніи препятствій, комитетъ отнесся въ Главное Управл. Цензуры, откуда и послѣдовало разрѣшеніе, присланое все таки чрезъ комитетъ. Вотъ и вся процессія. Если г-жа Злыгостева не имѣетъ никакого отношенія къ ученому вѣдомству, то ей, разумѣется, лучше начать съ губернатора, что и ускорить дѣло, потому что губернаторъ, препровождая прошеніе на имя комитета, скажетъ, что препятствій съ его стороны нѣтъ. Такъ какъ принимаемое изданіе — газета, то дѣло не пойдетъ дальше Главнаго Управленія Цензуры. Такъ было и съ Листкомъ моимъ.

Бѣда мнѣ съ здѣшними типографіями и только! Губернская завалена работами по крестьянскому дѣлу, а другая — частная — мучитъ душу мою. Впрочемъ вскорѣ будетъ возможность поправить надлежащимъ образомъ ходъ приставшаго, якъ погана шкапа, Листка. Тогда и на душѣ у меня посвѣтлѣетъ. Нехай добре розберуть діло насчетъ обработки полтавской „Нивы“. Вы себѣ представить не можете, какъ трудно у насъ вести это дѣло. Впрочемъ, съ новаго года, можетъ быть, губ. типографія не будетъ такъ обременена. — Хорошъ-ли шрифтъ въ полтавской типографіи? Надобно и объ этомъ подумать, и о бумагѣ. Сообщите, пожалуйста и мнѣ о Нивѣ: что и какъ? Я очень сочувствую этому предпріятію.

Оттамъ, у стихахъ вашихъ (не гнівайтесь, будьте ласкави), послѣдні строчки трохи я змінивъ: хотілось якъ лучше, бо стихи хороші. Мині, признаться, й боязко було, — та, я жъ кажу, хотілось якъ лучше. Въ разсказѣ „Бѣглые“, который уже напечатанъ, я тоже хотѣлъ, чтобъ рѣчь Присі была выражена поукраински, но не посмѣвъ. Коли Вамъ такіі поправки не по-нутру — напишите, — я буду остороженъ.

Что дѣлается въ Полтавѣ? Если будутъ какіе нибудь спектакли, концерты съ благотворительною цѣлью — подайте звістку и намъ для Листка. Хотѣлось бы получить отъ Васъ свѣдѣніе о состояніи земской вашей гимназіи. Коли ласка, — пришліть щонебудь литературненьке.

Любопытно (собств. мнѣ) знать: та ли осталась программа для Нивы, что Вы составили, или послѣдовали какія нибудь измѣненія.

Кулишъ и Бѣлозерскій, слава Богу, помирились; объ этомъ Вы уже, я думаю, знаете.

Грамматка Стронина — хороша. Сообщите, если можно, кто г-жа Злыгостева и дѣйствительно ли она сама будетъ редактировать Ниву?

Будайте здоровы. Пошли Вамъ, Боже, жизнь ясную и радостную. Не забывайте щиро прихильнаго до Васъ Л. Глѣбова.

5) Леонид Глѣбів до Ол. Кониського 3 травня 1862 р.

Я вполне увѣренъ, добрѣйшій Александръ Яковлевичъ, что Вы не будете на меня сердиться за перестановку нѣкоторыхъ словъ въ стихо-

творенні „Безталанна“. Я Вамъ скажу, почему это понадобилось: дѣло въ томъ, что стихи выражали нѣчто вроде ропота — или, лучше сказать, упрекъ Создателю всего прекраснаго, а между тѣмъ стихотвореніе такое, что жаль его оставить подъ спудомъ; оно, какъ видите, и въ настоящемъ видѣ нисколько не измѣнило своего тона и прочиталось (не мною исключительно) не безъ удовольствія. Хотѣлось бы пустить: „у киреяхъ, у бриляхъ“, та ба! впрочемъ, подождемъ: мнѣ кажется, что можно будетъ.

Прощайте! будьте здоровы и благополучны... тороплюсь изъ боязни, чтобъ не задѣлали вашего пакета. Преданный Вамъ Л. Глѣбовъ.

6) Леонид Глѣбів до Ол. Кониського 4 липня 1863 р.

Искренно благодарю васъ за все: и за дорожню повѣсть, и за обществ. бугая.

Письмо С. Д. Н-у вручено. Что сказавъ вамъ о жизни нашей? Она идетъ такъ своеобразно, что письмо не даетъ надлежащаго понятія: нужно самому жить въ этой сферѣ. Живемъ благополучно; лѣто нѣжитъ душу, облѣнивая тѣло. Больше нечего сказать. Все, что выходитъ изъ обычной монотонной колеи, — о томъ вы знаете изъ газеты нашей.

Что дѣлается въ Нижегородѣ — не чутно: сонъ, общественный сонъ. Желаю вамъ не хворать. Вудьте благополучны и уповайте на Бога. — Онъ милостивъ.

Щироприхильний землякъ. 4 Іюля 1863.

7) Леонид Глѣбів до невідомої особи.

Многоуважаемый Никодимъ Никодимовичъ!

Я нашель въ своемъ хламѣ „Украинская Квитка“, книжка перша; другой нема. Говорятъ, была напечатана. Краткая біографія Шишацкаго дѣйствительно была напечатана въ Губ. Вѣдомостяхъ. Слѣдуетъ обратиться къ А. А. Тищинскому: у него есть Вѣдомости тѣхъ годовъ.

Нашлось у меня тры выпуска проповѣдей Гречулевича; но не по порядку. Есть проповѣди, изданные въ одной книжкѣ, но не знаю, у кого можно достать въ Черниговѣ.

Галузенко — это псевдонимъ извѣстнаго Вамъ Фил. Семен. Морачевского, бывшаго инспектора лицея кн. Безбородько. Произведеній его до Чумака и чумаки — у меня нѣтъ, но достать ихъ можно бы у проживающаго здѣсь родича автора О. Петра Огіевского, чрезъ посредство сына его адвоката.

О Марковичѣ лучше всего знать Вамъ, не прибѣгая къ формулярнымъ справкамъ.

Вотъ и все, что могу я сказать Вамъ по поводу просьбы Конискаго. Искренно преданный Вамъ Л. Глѣбовъ.

8) Подяка Леонида Глѣбова за побажання.

Черниговъ 1891 II/20.

Думкою пригортаю васъ до щирого сердца, радіючи відъ вашего пригання. Якъ квітка Божа, скрасило воно мій затишокъ. Звесели, Боже, трудящу долю вашу, дай вамъ, Боже, здоровье, зорю ясную, вечіръ тихий.

Поважающій васъ Л. Глѣбовъ.

II. Листи Степана Носа.

1) Степан Нис до Ол. Кониського 28 листопада 1861 р.

Ласковий и любий Земляченьку! Я незавиновативсь Вамъ писулькою, бо на першу Вашу післанку одписавъ ще зъ Чернігова, а другу получивши у Конотопі, ту, що Вы одписали, повернувшись зъ Херсону, и на ту одписавъ, ище добре знаю, що и пану Пантелію Олександровичу передавъ поклінъ и просивъ Васъ завернуть у Смілянщину, у Гаркушини нори; ищей про Леонову щось написавъ; якъ не дійшла та післанка до Васъ, то хай тому превелика напастъ станеться, хто захарлавъ. У насъ теперъ гостіе панъ Каменецький, а відци ¹⁾ поїде у те Гниле-болото, що зовется Потри-бухъ, Потри-бухи, або Потри-боки. Не пильнує надъ продажею метеликівъ, та навчається пісень, щобъ повернувшись у Потри-боки класти на ноти, и на села їздили за здобиччю. Чоловікъ кремизний, гвердий, якъ криця, правдивий безъ брехні, міцний душою и толкомъ, що хоть би и на каміні Господь такихъ наплодивъ, — дубъ, не козакъ. Не легенька, летючая, а тверда и загартована душа. Віршики пана Пантелія міні поноровились, и другі хвалять зъ нашої Громади, кажуть, дуже додільні и допутні, багато де чому навчають чоловіка, да тільки кажуть де хто, що немає в нихъ небесного лѣту, а видно загарт и кипуча и вагуща натура. Добра Ваша братія, що трудиться, заробляє спасіння на той світъ, а у насъ недільні школи ні се, ні те — тліють, а не горять. Думка у нашихъ братчиківъ дивовижу яку народить, щобъ изъ тоєї дивовижі заробить грошей на недільну школу; а въ тімъ хто його знає. — Глібову штучку передамъ, вінъ оце бувъ занепавъ дуже, а теперъ остербавъ, тимъ и листъ загаявсь трохи. Каменецький днівъ черезъ 5-ть у дорогу поїде. Курінь нашъ сповнивсь де якою братією, що по мировихъ містахъ засіла: и Марковичъ, чоловікъ Марка Вовчка, на такому місті сидить, теперъ набігъ у Черніговъ; каже, жінка ще в Парижі, а зимою и сюди навернется, може и въ Чернігові пожизе. Воно и людей своїхъ зібралось, да такъ собі мовъ не дуже-то беруться за діло, а більше байдики бьють. Марковичъ готує приказки и пословиці у печать — коштовна штука. Може тимъ пісьмо не дійшло, що по насъкому надписане, дакъ сей разъ надписую по московському. Бувайте щасливі и веселі. Вашъ побратимъ Ст. Нисъ. Черніговъ. 1861. Листоп. 28.

2) Степан Нис до Ол. Кониського 13 березня 1862 р.

Вірний и правдивий козаче, пане Олександрє Яковлевичу! Ще вчора я пославъ у гадацький земський судъ и векслі и прошеніє, щобъ справили зъ жида Ейне Островського, що въ Рашовці. Батько передавъ міні, будімъ вінъ одъ мене узявъ ті гроші; а міні повіряє або дає право зъ жида узять. Я хотівъ довірєнность зробити Вамъ на справку и получку грошей; дакъ міні сказали, що довірєнность буде стоять більшъ двохъ карбованцівъ; думаю, чи отдасть жидовинъ, чи ні, а два карбованці своїхъ пропадуть. Дакъ я у прошеніі написавъ, що изъ процентівъ жертвую 25 карб. на пѣкупку книжокъ на южно-русскомъ языкѣ, у школи воскресні полтавські, и щобъ сі гроші приручили директору полтавської гимназії. Воно, кажуть, се не пошкодить, мовъ би то будуть лучче судові браться; а більше я зробивъ такъ, що справді хотілось на школу пожертвовать, на покупку нашихъ книжечокъ; а щобъ директору приручили, дакъ се матеме казенне обличче. Дакъ се, бачете, зроб-

¹⁾ В рукоп. віщ.

лене, якъ кажуть ведлугъ добра казенного; а сила вся въ тімъ, що въ прихильность казену (sic!) я не тее, якъ той казавъ; а просяу Вашої ласки прийнять сее діло на свої руки; а за турбацію на всяке добре діло, яке здумаєте Ви, чи на печатання чого, чи на покупку чого, на що здумаєте, бо трудно знать, які оказії будуть Ваші громадські, я жертвую опроче тихъ 25 р. почавши зъ другихъ 25 рубл. у ваші руки, по труду и по тому, якъ виростатеме турбація зъ проклятимъ жидомъ: більше труда, більше й грошей поверхъ 25 рублівъ, бо зъ нимъ справляться трудно буде. Ище, кажуть, треба бъ 3 карбов., щобъ наложитъ заперть на худобу, коли то вона естъ; якъ треба, дакъ и треба, якъ скажете; да міні здається, тимъ тільки й прийдеться зъ його викрутити, якъ залакати острогомъ, тоді хочъ у його й нема грошей, дакъ жидова, шануючи жидівську честь, по своєму, виручить свого жидовина. А въ тімъ якъ знатемете, такъ и робите. Годі, про вонючихъ жидів! У насъ зімою, або просто, на масниці представлялась Наталка. Пани ще живцю не потеряли (не про великихъ річъ), мовъ прочунялись изъ туману, хочъ сей туманъ туманомъ стоїть, да спасибі завдали хваеру такого, що трохи й теятръ не розсівся. Удруге якъ виходили изъ нашого дуросвітства, промовляли зъ простягу: що сього, якъ би ще хотъ разъ. Основи генварської шей досі нема, диковина и жалъ пренеликий бере. Чи не пригода якась лучилась? Свитка Кулішу уже послана въ Полтаву, а теперъ чутка доходить, що вінъ икъ маю місяцю виїде у Полтаву, видно, вінъ поручивъ комусь купити. Листокъ черезъ типографію стоїть, нігде печатать. Явився и помагачъ одинъ Листкові Черніговському¹⁾ и грощима и трудами, панъ Лазаревський, дакъ Глібовъ не хоче. Якъ дасть Богъ, у насъ буде историчеське обчество черніговське, уже програма пишеться, скоро пошлется на призовлення до старшихъ петербургскихъ; збірайте старину, будимо (sic!) Васъ просить у члени-сотрудники. Я недавно чувъ, що у Гадячі у магистраті стара и дуже дорога архива зложена. Я на святкахъ, якъ здається, буду въ Конотопському повіті. Кажуть, якась Стронина граматка хороша, у насъ не.....ується²⁾, а въ насъ е: Гацука, Ященко, Деркача, Куліша, Шевченка, Шейковського. Може бъ пішла й Стронина. Бувайте веселі и здорові. Ст. Нісѣ. 1862. Мар. 13.

3) Степан Ніс до Ол. Кониського 9 вересня 1862 р.

Добродію милий, пане Александре! Десь намъ не добромъ замутило. Що такъ мовчана справляемо. Уже, якъ такъ сказати, вибрала ся бъ година, дарма що я разъ-поразъ у поїздкахъ; а видно, то й ви не посидяща людина. Мусить бути деяка чутка и Васъ не минає, хочъ сорока на хвості принесе. То що вже й дурно балакати. Случайно бачивъ пропись Вашу—Кулішиха продала, бо я саме на Пантелія бувъ у Панька. На Киевъ бувъ подався. Чудесна штука! Кияне беруться випустити у світъ книжечку на читання мирові, изъ усякого розбору. Мо(же) й Ви, добродію, тее. Дакъ и шліть у Киевъ Павлу Чубинському на Большой Васильковской улицѣ; въ д. Лазарева. Що то нашъ Жидовинъ? Хочъ би якъ такъ викрутити. Вони бъ згодились. Бо що теперъ! Основа—кашляе. Богъ вість, чи здобронати їй. Хочъ би збірничками подувати своїхъ.— Чи буде то у Васъ и сього року читання? Важна штука. Отъ у насъ ніякъ не складається! Подаю писульку свою моїмъ щиримъ побратимомъ, вірнимъ и правдивимъ землякомъ Иваномъ Хведоровичемъ Андрієвськимъ. Вы зъ його математе вельми дотепного чоловіка у громаду. Пришануйте

¹⁾ В рукоп. черніговської.

²⁾ Виточковане віддерте.

и пристановить до роботи своєї. Тільки й негарна штука, що очима хоровиться; и къ тому ще охочий къ малюванню. Да ще таминьки можна бъ гуртомъ Вамъ усімъ заступить я за його батька.—Самої великої и подлої руки безчинно-халдейский чоловікъ Яковъ Румницький налазить на його батька за те, що братъ Івана Хведоровича Митрохванъ хотівъ по нашому казанню казати на Спаса у своїй церкві, на храму; а безчинний Румницький, бувши тутечка, положивъ заперть: я, каже, не позволю дурачитися,—по мужицкому говорить проповідь. А хтось и пожалувавсь владиці, отъ владика, кажуть, стругнувъ моркву Румницькому; а вінъ уже усякі каверзи творить на батька Ів. Хведоровича. Бо нечистий давно посівъ його душу; и на капості накакавъ розуму. Іванъ Хведоровичъ тямле нашу мову добре¹⁾; коли що здумає видавати, вінъ и одъ себе убере яку штучку. Ось вінъ Вамъ покаже казання, те, що написавъ; такъ, чеше по нашому, що ну! Любить співати, у Васъ здається, обмаль співаківъ,—матемете співаку хорошего, зъ голосомъ чоловікъ, а въ братухи його ще кращий, ми підготовлялись співами, якъ уросте, буде добрий співака, а співами багато можно взяти, можно наводить на глузды наше заморочене панство. Може изъ попеноківъ вийметься не оденъ, що згодиться на добре слово. Не цурайтесь! аби приставало по серцю, по душі—то настояще братство. А чимъ більше кладеться да купиться добрихъ людей,—більше добра буде, доброї справи. Я заразъ въ Покрови одбиду въ Чернігівъ, а до Покрови буду въ Конотіпщині. Бувайте щасливі и веселі. Не цурайтесь и насъ; гуртъ, кажуть, и въ Бога краде. Вашъ ширій Стецько. 1862. Вересня 9. Порайте свому чоловікові кондицію учня, вінъ на дібро учителя и йому перепаде харчъ. За се подякує дуже Вамъ.

4) Степан Ніс до Ол. Кониського 18 жовтня 1862 р.

Коханий добродію, Богу милий Лександрє! Заразъ прибувши у Черніговъ, ухопився за перо до пана-добродія малювати. Оце кепська штука, що у Васъ бознащо робиться,—беруть, а тамъ видно одні брехні, бо якъ теперъ люде—діла мало, а язиками колотять, наче добрий молотникъ ціпомъ. У насъ по которий часъ благополучно, козаки узялись за діло—женяться. Уже сього року два обабилося: Лавріненко да Борсукъ; а це й третій—Дорошенко, на Рашевськівні. Хто зна—чи буде то весілля: а ті два захарлали. Така то вже сухота панська,—нема того дива, що у простихъ. Кіяне усе працюють: книжку навчення уже дотягли до кінця—дрюковатимуть; и собі треба дещо подати: та оце після села поки-що прийдемъ икъ пам'яті! Намъ пише редакторъ Основи, що и Костомара береться за видання книжечокъ на вчення. Відомо, що самимъ першимъ людямъ за сее треба браться: бо у кожного люду наука живе по своєму, а найпаче образи науки, обличчя. Жизність неоднакова,—а являється въ усякихъ містахъ неоднаково. Опроче архиметіки (sic!) дай тамъ усякі призначенія, виговоръ счоту робиться по своєму.

Жида душитъ! Наше добро не мусить пропадати, а получивши, візьмете собі за трудъ, скільки сами знатемете; бо гроші кривні, а дурно пропадають. Чимъ лучче насъдате, —тимъ скорій справлять; якъ не тее,—дакъ и въ турагу.

Пантелій Лександровичъ сидить у Мотроновці, у хуторі, під Борзною: діло робить; бо я до себе просивъ у гостину, дакъ вінъ и не прибувъ; тамъ у його е²⁾ шурина—Микола Білозерський, дакъ вони

¹⁾ В рукоп. добру.

²⁾ Слово невиразне: „хорошъ“?, „то(ва)ришъ“?

тепер у двох працюють. Не довелося, біжучи через Борзну, и завернути. Прописей пришліть, будте ласкаві—бо вони у нас підуть у діло. Я одъ Кам'янецького маю присилку книжокъ: Основьяненка и Котляревського тихъ, що писані на кумедію; и патрети приславъ: Грибінки, Основьяненка, Котляревського.

Добре, дякую щиро, що привитали мого любого родича Ивана Андрієвського,—се правдива дитина матері України; тамъ воно легко заступиться за його батька; якъ би се було по нашій губернії, я бъ тому благодичному удравъ гилки. У насъ по виборіу благочинні, чому дурні и въ васъ не заводять сього, скинулибъ тільки, тоді бъ чортъ и сидівъ мовчки.

И памятни книжку Полтавщини шліть, побачимо, а коли скажете, то и въ діло пустимо. Про Шиманова треба стараться; буду оглашать. Щирый и вірний товаришъ Стецько Нісъ. 1862. Окт. 18. Черніговъ.

5) Степан Ніс до Ол. Кониського 24 лютого 1863 р.

О пане любий, пане милий Лександрє! Де-це ви опинились, що Васъ принесло, чи човничокъ, чи весло! А я то й зажурився—думаю, якъ чоловікові на чужині, да ще й безъ грошей. А тутъ и жидовинъ не шле грошей. Думка така, зѣхавъ землякъ,—нікому й настучать, може бъ и теечки,—и Вамъ теперъ вони нужній ніжъ коли не будь, якъ би поперли, хай здорови будете, писульку зѣйти до якого знакімця, то може бъ и тее, я бъ Вамъ и приславъ, скільки Вамъ понадобилося бъ у притузі; хай би лучше у християнськихъ рукахъ ніжъ у невіри. И панъ Глібовъ до Васъ лаштується писати. Пишіть до Онеги Юхименку Петру Савичу, тамъ нещасний уже три роки гибіє безъ сонця. Його треба хочъ словомъ оживити. У Києві и въ Нівгородку представляли Наталку; кажуть, хороше стала и тамъ и тамъ. Ви колись зачепили річъ про Лободу, а далі и не відомо, яка зъ нимъ оказія, да ще й не самъ, а жінка й семірко дітокъ. Сповідіть про се, добродію; Вамъ на чужині згадування миле своїхъ земляківъ; бо у своїмъ краю лихо, кажуть, півъ-лиха. Я все виглядаю доброго скусника по світописі, щобъ наділитъ зъ-обличчя своїмъ землякамъ, а аби якому мазію не хотілось би своєї пики на глумъ давати, бо, треба правду казати, пика въ мене не аби яка. Я про вашу оказію мавъ звістку одъ пана Андрієвського; спасибі хлопця озивається. Ось повертайтесь лишъ швидчій у свій край—ліпше буде. Бувайте живі та Богу милі и насъ не забувайте. Чутка ходить, що Галагана призначили у Пілтаву губернаторомъ. Вінъ бувъ у Петербурсі. Вашъ Ст. Черніговець. 24 февр.

6) Степан Ніс до Ол. Кониського 14 квітня 1863 р.

Дружино вирная, родина милая! Письмoкo я мавъ и передъ симъ Ваше, а що одвіту не подавъ,—бо не здолівъ; а не здолівъ не такъ тіломъ, якъ душею, зіма тіло ослабляє, мислі за душу тягнуть,—дойшлося до того, що й сну нема, и чорзна що верзеться, якъ зведешъ очима, усе тымъ, що мислями-душею робота велика, а сая бъ робота и осталась роботою, якъ би не чулось того горя, що следе (sic!) божого дня чутка: того потурбовано, того заслано. Хиба Ви думаете, що сії турбації зъ Вами не лягли на душу перевагою, хиба не лягла печаль камінемъ и зопсувала душу! Одному Богу звісно, чимъ воно скрилось! А другі жъ то, хиба мало їхъ! Горенько! И до пера рука не знімалася, бо на писаньку треба орудувать силою. Леонидъ Ів., видно, за ніколіствомъ не д-писавъ,—бо теперъ його щонедільникъ ¹⁾ иде уже по новому,—зъ поміш-

¹⁾ В рукоп. що-(ден)недільникъ.

никами: Скибинськимъ, Дорошенкомъ, Лазаревськимъ, — хочать, щобъ по путтю! У нас весна рання, и зъ первыхъ следе чиселъ травня уже тепло, и теперъ таки и геть-то пригріває, а дощівъ и дасть-Бігъ; такъ дощиківъ два було, а въ Конотіпщині, тамъ бувъ оце, кажуть, ладний. Изъ Піл-тавшини мавъ звістку, на Васъ таки жалкують, то Ви й собі горе при-лучили и людямъ, усе черезъ тую гарячність, черезъ той язичокъ! А теперъ, бачете, и плачете, ось якъ допечуть морози да наша тепла кровь захолоне, тоді знатемете, по чімъ ківшъ лиха. Воно такъ мете-лики літають, поки на огонь не спечеться. А тоді вже й співай пісні.

Ні въ когожъ ти, мальчикъ, значить, не спрашиваль,

Тільки въ серця, значить, свогого.

Ти покинувъ, значить, матъ старушку.

Отця, значить, значить, старика...

Оттаке-то гричане мняке. Пишуть, що и ті письомка Ваші, що черезъ обратніхъ, наробили, клопоту, а дному чоловікові и геть-то. Люди жъ гору обиходють. Леониду я скажу, чому вінъ не писавъ до Васъ?

Горенько велике, що Ви занепали, да ще у болотахъ; може кріпко журетесь, прітсья поміжъ людьми. Пишіть про свої нужди, може дасть Бігъ заробити грошей—думка лицедійство зробити на живихъ картинахъ; коли Богъ поможе, то й вамъ подамо. Може Вамъ у занятнихъ письмен-ствахъ недостача, то можно зложиться тай посилати Вамъ. Ви жъ у Глібова товаришка-спомогачъ, вінъ Вамъ мусить слати свій щонеділь-никъ, онъ-що. Вамъ изъ родного гнізда усяке слово хороше. Про тихъ значнихъ людей, що Ви компонуєте, нема въ мене нічого, а про Безъ-уголо я й не чувъ. Але, здається, уже писано про сихъ людей, хочъ не понашому и въ Основі и въ Словарі военному, та воно бъ лучче на своїхъ сановитихъ свідкахъ заснувати, не чужимъ ладомъ. Книжка була бъ доцільна, аби зъ-проста була зложена. Зъ Галичанами не маємо за-ручинъ. Погано, думка була виписати вечорниці и виписавъ бы, дакъ у заперті. А слово дорожее, а тутъ що луччій людъ безгрішний, а дуки сидять якъ пауки. Отакъ наші й діла сидять макомъ. А зъ Вільбовимъ би треба знатись, равно якъ и своїхъ другихъ родичівъ не забувати. Григорій Данилевський, що въ Харькові, вінъ перекладавъ и казки на вірші, написавъ чотири пори въ чумака по панській, и жизнепись Осно-вьяненка написавъ, у його треба запитати. Зъ Харькова Вамъ подадуть, коли маєте знакімцівъ. А кунштикъ Куліша: Григорій Квітка и його по-вісти я подамъ Вамъ, може вкупі зъ чимъ другимъ. А до Бутовича шліть, хай наслідують на жида, бо то гроші наші, намъ лучче їхъ пожити ніжъ жидові. Хай у яму засадовлять жида. Пишіть до Опанаса, то жвава душа, може бъ вінъ рушивъ підписку на спромогу Лободиній семьі; бо горе чуже легко забувається. А Вамъ треба штуровать и не вгавать. Наталку зъ голосами пришлю. Пестержецький бувъ. А прописей требовали Кіяне, дакъ я їхъ справивъ у Пілтаву. Уклонітсь одъ мене нашимъ землякамъ. Пошли Вамъ Господь кріпость на душі й на тілі. Щирий землякъ добро-хитний Стечикъ. Року 1863. квіт. 14.

Подав Михайло Возняк.

Поезії Л. Глібова в перекладі на російську мову.

До цього часу був відомий тільки один переклад на російську мову віршу Л. Глібова „Летить голуб понад полем“ (Пісня)—М. Гербеля, вміщений у збірникові „Поэзия славянъ“ (1871 р.) та в „Очеркахъ исторіи

укр. літератури XIX стол." М. Петрова (1884 р.). Переглядаючи вірші російського поета-народника І. З. Сурикова (Суриков. Стихотворения. Народн. библ. Петербург, 1919 г. Госиздат, с. 45—46), ми натрапили на вірш без заголовку, що починається словами „И вот опять пришла весна“ і що безумовно є перекладом віршу Л. Глібова „Моя веснянка“.

Цікаво відмітити, що Суриків умістив цей переклад серед своїх власних віршів, навіть не зазначивши джерела.

З оригіналом віршу Л. Глібова „Моя веснянка“ Суриків ознайомився, напевно, з „Основи“, де вперше цей вірш був надрукований („Основа“, 1862, № 5).

Крім цього, зазначимо ще невідомий публіці переклад найпопулярнішої поезії Глібова „Стоїть гора високая“ (Журба), що його виконав політичний засланець Л. Є. Луговський і надрукував у „Тобольскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ р. 1893¹⁾.

Текст цих трьох перекладів подаємо тут паралельно з текстом їх оригіналів.

Л. Глібів.

М. Гербель.

Пісня.

Летить голуб понад полем,
Спочинку не має,
І долини, і дуброви
І луги минає.
Ні в садочку вишневому,
Ні в лісі гусюму,
Не живеться, не сидиться
Йому молодому.
Сидить козак край дороги,
Коня попасє,
До голуба, до сизого
Тихо промовляє:
„Ой куди ти, сизокрилий,
Куди поспішаєш,
Що й долини, і діброви,
І луги минаєш?
Хіба й тобі, мій голубе,
Не жалко нікого?
Хіба ніхто не кохав
Тебе молодого?..
Ой спустися, сизокрилий,
Оддиш із мною —
Полетимо в инше поле
Разом із тобою.
За горами, за ярами,
На иншому полі,
Пошукаємо з тобою
Щасливої долі.
Ми знайдемо, мій голубе,
Зелені діброви,
І долини квітчастії,
І чорнії брови.
Ми знайдемо в темнім лузі
Червону калину,
І сизую голубоньку,
І гарну дівчину.
Сизокрила голубонька
Тебе приголубить,
А гарная дівчинонька
Козака полюбить.

Мчится голубъ в поднебесьи,
Отдыху не знает;
Доли, горы и дубровы
Навек покидает.
Ни сады в цвѣту весеннем,
Ни леса густые
Не влекут на мирный отдых
Силы молодые.
Отдыхает казачина,
Конь пасется рядом...
И сказал он, голубочка
Провожая взглядом:
„Ой, куда ты, сизокрылый,
Очи устремляешь?
Ой зачем леса и доли
Навек покидаешь?
Аль тебе, мой голубъ сизый,
Некого голубить?
Аль никто на целом свете
И тебя не любит?
Если так, спустись на землю,
Отдохни со мною,
И потом в иное поле
Полетим с тобою!
За горами, за лесами,
На ином на поле
Попытаем, не найдем ли
Мы счастливой доли.
Мы найдем, мой голубочек,
Темные дубровы,
И луга в цвѣтах душистых,
И собольи брови.
Мы найдем там, мы увидим
Ясную зарницу:
Мы найдем там и голубку,
И красу-девицу.
Сизокрылая голубка
Друга приголубит,
А красавица девица
Казака полюбит.

¹⁾ До речи, пісню Глібова „Стоїть гора високая“ співзвє нарід і Сибіру.—Б. III.

Л. Глібів.

Моя веснянка.

Ізнов прийшла весна красна,
 Ізнов зазеленіло поле,
 І розвилась верба рясна...
 Чом ти не розцвітаєш, доле?
 Чого така-ж, як і торік —
 Ідеш похила, невесела,
 Мов подорожній чоловік
 Через чужі долини й села?
 От скоро вже і журавлі
 Поприлітають в степ широкий;
 Забавваніє у брилі
 Вівчар в степу серед толоки;
 От незабаром і садки
 Зеленії розпусять віти,
 І розцвітуть квіти-маки,
 Співатимуть веснянку діти...
 Коли-ж з тобою, доле, ми
 Повеселішаєм, як діти?
 А бачця й можна-б: між людьми
 Чому-б і нам не порадіти?
 Погляньмо: всюди красота;
 Холодну землю сонце гріє;
 Цвіте мир божий — процвіта;
 У полі жито половіє...
 Ні, не співать нам, доле, ні!
 Нам тільки слухать, як радіє
 Усяка пташка навесні —
 І ждуть -- коли то хліб посніє ..

Л. Глібів.

Журба.

Стоїть гора високая,
 Попід горою гай,
 Зелений гай, густесенький,
 Наначе справді рай
 Під гаєм в'ється річенька..
 Як скло вона блищить;
 Долиною зеленою
 Кудись вона біжить.
 Край бере а, у затишку,
 Прив'язані човни;
 А три верби схилилися.
 Мов журяться вони,
 Що пройде любе літєчко,
 Повіють холода,
 Осиплється їх листячко,
 І понесе вода.
 Журюся й я над річкою..
 Біжить вона, шумить,
 А в мене бідне серденько
 І мліє, і болить¹⁾.
 Болить воно та журиться,
 Що вернеться весна,
 А молодість... не вернеться
 Не вернеться вона!..

І. Суриків.

* * *

И вот опять пришла весна,
 И снова зеленеет поле;
 Давно уж верба расцвела,
 Что ж ты не расцветаешь, доля?
 Что ж ты такая же опять,
 Как и была, убита горем.
 Идешь — не радуешь очей
 Тебе весна зеленым полем.
 Вот скоро птички запоют, —
 В лесу кусты зазеленели
 И стадо выгонит пастух
 И заиграет на свирели.
 В наряды пышные весна
 Сады оденет в ярком цвете;
 Играть и бегать по садам
 С веселой песней будут дети.
 Дождемся ль, доля, мы с тобой.
 Что жизнь весельем озарится,
 Иль светлой радости для нас
 На белом свете не родиться?
 Иль нам с тобой не суждено
 Встречать весну, как малым детям,
 И мы попрежнему ее
 С тоской безвыходною встретим.
 Взгляни кругом: как хорошо
 Весной мир божий расцветает.
 Как солнце весело глядит
 И в поле травку пригревает.
 Нет, не расцветь нам, доля, нет.
 И не запеть на лад веселый,
 Одна, зная, песня нам дана:
 Чтоб петь нужду да труд веселый.

Л. Луговський.

(С малороссийского).

Стоит гора высокая.
 Под нею лес шумит —
 Зеленый лес густой-густой
 Как рай к себе манит!
 Под лесом вьется реченька
 (Как зеркало блестит!)
 Долиною зеленою
 Куда-то вдаль бежит.
 У берега в затишье там
 Привязаны челны...
 К воде склонились нвы три...
 Печальны как они!
 Минет ведь лето красное,
 Настанут холода,
 Осыплются с них листья все, —
 Их унесет вода!
 Тужу и я над реченькой —
 Бежит вода, журчит...
 Зачем-же мое сердце так
 И ноет и болит?
 Болит оно, изныло все,
 Что вновь придет весна,
 А молодость... придет-ли вновь?
 Нет! не придет она!

Подав Борис Шевелів.

¹⁾ Подаємо лише строфи відповідно до перекладу. Б Ш.

До замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р.

Серед архівних матеріалів у Всеукраїнськiм Iсторичнiм Музею iмєни Т. Шевченка є цiкавий документ, що з нього копію подаємо нижче.

Це є донесіння фастівського пристава до товариша прокурора київського окружного суду, яке кидає певне світло на минулі вже перед-революційні часи, на ті ненормальні стосунки, що в них доводилося жити українському народові і що спонукували до таких гострих виявів національної нетерпимости, як замах на пам'ятник Пушкіна.

Про цей замах були тільки коротенькі повідомлення в „Кієвлянині“ з 1 і 3 листопада 1904 р. (ст. ст.) У телеграмі писалось: „Харків 31 жовтня. Уночі біля пам'ятника Пушкіна стався вибух невідомого набою, що з нього гуркіт був подібний до громового удару. Ведеться старанне слідство, жертв нема“. У замітці¹⁾ маємо докладніші відомості: „Вибух у Харкові. О 1 год. 20 хв. ночі проти 31 жовтня (ст. ст.) у театральному садку коло бюста О. С. Пушкіна в Харкові почувся сильний вибух, і чути його було в досить віддалених частинах міста. Силою вибуху вибито силу шибок у сусідніх із садком будинках, між иншим у лютеранській церкві та в дитячому притулку. На місці вибуху утворилась досить глибока лійка. Від п'єдесталу відколовся шматок граніту. Тільки через те, що вибух стався вночі, нещасних випадків з людьми не було. Вранці 31 жовтня знайдено в саду вилки, і тому догадуються, що вибух стався від набою, наповненого сильно вибуховою речовиною“.

Відгомонам цього замаху була „патріотична“ маніфестація 2/XI 1904 в Харкові з піснями „Боже царя храни“ та „Спаси господи“. Стався цей вибух за днів російської „весни“, як Франко в своїх публіцистичних статтях назвав останні місяці 1904 р. у політичному житті царської Росії. Багато говорили і писали тоді про ліберальні реформи деспотичної Росії, писали і про те, що треба дати волю всім народам Росії, але ніхто не підняв зважливого голосу в російській пресі, щоб оборонити права українського народу. Ініціатор тієї „весни“ князь Святополк-Мирський, тодішній міністер унутрішніх справ, мав сказати: „Фінляндцям будуть дані національні концесії, полякам будуть дані національні концесії, це потрібно для заспокоєння скраїщ Росії. Українцям нема потреби давати нічого“, бо на думку міністра українці не роблять ніякого клопоту державі, і нема чого заспокоювати їх²⁾. Немов відповідь на таке нехтування українців зроблено замах на пам'ятник Пушкіна, і це сталося якраз тоді, коли до Харкова приїхав міністер народньої освіти.

Як поставилось українське громадянство до замаху, ми не можемо нічого певного сказати, української преси тоді-ж не було; маємо тільки думку коресподента з Києва в замітці: „Письмо з Києва“, у львівській газеті „Діло“, в якій він осуджує цей замах, уважаючи його за шкідливий для української справи³⁾.

Відомості, хто організував і виконав вище згаданий замах, ми маємо в статті М. Лозинського: „Українська Народня Партія“¹⁾, де замах приписується Укр. Народ. Партії, що цим „невдячним динамітовим замахом хотіла зазначити своє нелегальне існування, мотивуючи свій вчинок в окремії проклямації тим, що „Пушкін у своїх писаннях (Полтава) нарушав честь України, а до того памятник російського письменника на українській землі зайвий, коли не позволяється ставити там таких памятників діячам українського народу“.

¹⁾ „Кієвлянин“, з 3 листоп. 1904.

²⁾ Літ. Наук. Віст. 1905 р., кн. 2. І. Франко: Сухий пень, с. 85—88.

³⁾ Літ. Наук. Віст. 1905 р., кн. 5. М. Лозинський, Українська Народня Партія, с. 145—159, замітка під текстом. ¹⁾ Ibidem, с. 145.

В нашому документі зазначається організація під назвою „Оборона України“; вона то й складала прокламації і розсилає їх поштою по Україні. Ця нелегальна, революційна організація без сумніву складалася з членів УНП, бо ця партія мала найбільш націоналістично-самостійницький напрям, і вона не то що прокламаціями, а й брошурами, що виходили в Чернівцях, ширила свої ідеї серед українського громадянства. В одній із своїх брошур „Робітницька справа в програмі УНП“ ставиться такі догадки: „українські робітники повинні мати на оці раз-у-раз повне вигнання з України чужинців і утворене своєї самостійної держави. Отже організоване всіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України всіх зайд, щоб вони не були, і захоплене в свої руки всієї української промисловости, націоналізація її, чи шляхом права, чи шляхом примусу—се становить у сфері робітницького питання ціль УНП, яка всюди і завсїгди тримається того правила: Україна з її добрами тільки для українців, а не для чужинців“ (сс. 30-31)¹⁾. Таку ідеологію могла утворити та страшна дійсність, що серед неї треба було українцям вести боротьбу навіть за своє ім'я Великодержавний російський шовінізм за царату мусив викликати тільки національну ворожнечу серед поневолених націй до гнобителів.

Самої прокламації нам не вдалося знайти, маємо тільки переказаний зміст її в нашому документі:

М. В. Д.
Пристав
2-го стана
Васильковского уезда
Киевской губернии
ноября 19 дня 1904 г.
№ 7997.
м. Фастов.

Его высокородию,
господину товарищу прокурора
киевского окружного суда
по X участку.

Д о н е с е н и е.

Фастовская мещанская управа при отношении от 13 ноября за № 1112 препроводила мне полученный с почты из Харькова в запечатанном конверте один экземпляр прокламации, адресованный на имя фастовского городского головы от Оборона Украины. По рассмотрении сего экземпляра оказалось, что он составлен на листе белой бумаги, писан по видимому рукою, печатными славянскими буквами, в смысле малороссийских выражений,—в нем говорится, что поставленный в Харькове памятник Пушкину разрушился и для него как русского поэта нет больше места, а на Украине должен быть памятник Шевченка, национального украинского поэта, но правительство препятствует в сооружении его. Далее, что запрещение украинской речи (,) литературы и прессы вызовут возмущение. Украина в настоящее время совершенно безгласна и бесправна, а население посылают на Дальний Восток сражаться за интересы московских капиталистов и высокопоставленных зидришников. Прокламация ока(н)чивается угрозой обращенной к Правительству, что как Украина уже готовится к бою, то она отомстит за себя и повторится время гайдамащины.

Донося об этом вашему высокородию, докладываю, что сказанный экземпляр вместе с конвертом сего числа за № 7997 препровожден начальнику киевского губернского жандармского управления и о том донесено прокурором киевской судебной палаты и окружного суда.

Пристав 2 стана (Підпис).

Подав Василь Косташук.

Творчість М. Коцюбинського в листах сучасників.

(Листи до письменника).

Загально відомо, що творча постать письменника формується, набирає тих чи інших соціальних кольорів і мистецьких забарвлень під повсякчасним впливом оточення. Різноманітними струмками формуючі сили життя, пророчуючись у психіку особи, становлять живих вражень бурхливий потік,

¹⁾ Ibidem, с. 149.

що утворює одноцільно злютований соціально-економічний і культурно-мистецький фактор, що конструє індивідуальність письменника. Цей формуючий чинник, стаючи імпульсом до творчих акцій поета, скеровує його мистецькі поривання в певне єдиноможливе для цього художника творче річище, що стає критерієм поетичної думки й ідеологічних концепцій артиста. Такі-ж самі формуючі чинники викристалізували й творчу особу Коцюбинського.

Часткою цього загального формуючого фактора була ота рідна поетові громадка людей, що активно сприяла розвиткові українського письменства. Не ставлячи між собою одного соціального цілого, цей літературний актив поодинокі по різному впливав на творчість Коцюбинського. Письменницька особа поета брала од цієї громадки, як соціальної групи, відповідно до свого світовідчужання й світоприймання формуючий матеріал. Коцюбинський у своєму письменницькому рості і в часи розквіту надій, і під час зневір'я потребував широї дружньої думки, підтримки і знаходив її в першу чергу серед літературного кола. Про це маємо його власні документальні свідчення. „Щира й велика дяка Вам за ради і вказівки“—пише він Гнатюкові,—і далі: „Чи читали Ви мої останні речі ¹⁾—запитує він того-ж таки Гнатюка,—коли читали, то певно лаяли (та й є за що), а проте я хотів-би знати чи дуже“ ²⁾.

Він глибоко переймається порадами товаришів. Своїми словами: „Ви мусите написати про Гуцульщину, забили Ви мені клин у голову, вони не дають мені спокою“ ³⁾,—повідомляє він Гнатюка. Користь од спільності й обміну мистецьких і духовних інтересів з друзями найкраще оцінював сам Коцюбинський: „Дістанеш таку картку,—пише він, одержавши колективне привітання од галицької громадки знайомих,—і вже не почуваш себе самотним, бачиш, що є люде, і ти між ними людина, якось тепліше стає“ ⁴⁾.

I.

„В літературі уперше виступив 1890 р. у Львові. Повісті й оповідання друкувались переважно по галицьких часописах“, писав Коцюбинський в автобіографії.

Отже Коцюбинського-письменника пізнали в першу чергу галицькі літературно-громадські кола, але скоро його творчість стає відомою на всю Україну і знаходить позитивну оцінку сучасників. Центральна тоді постать української літератури в Галичині, Ів. Франко листується з Коцюбинським ще з 1890 рр., допомагаючи розвиткові його творчості:

„Даруйте, що так опізнився з відповіддю на Ваш дружній лист,—писав він.—На присилку Ваших творів я дуже цікавий. Думку свою про них я напишу Вам по щирості й буду старався по змозі примістити їх де-небудь“ ⁵⁾.

Уже в перші роки своєї літературної праці Коцюбинський стає бажаним співробітником галицької преси. Редактор „Правди“ Ол. Барвинський писав:

„Обертаюсь до Вас В. поважаний добродію з уклінною просьбою, щоб зволили писати нам дещо до „Правди“ чи то белетристику, чи наукове“ ⁶⁾... і далі:

¹⁾ „Він іде“ і „В дорозі“.

²⁾ М. Коцюбинський, листи до В. Гнатюка, с. 106.

³⁾ М. Коцюбинський, листи до В. Гнатюка, с. 123.

⁴⁾ Ibidem, с. 131.

⁵⁾ Цитую з оригіналу лист Ів. Франка від 1890 р. 1 жовтня.

⁶⁾ Лист Ол. Барвинського від 1890 р. 21 листопада.

„Якраз у жовтні скінчилось оповідання „На віру“... Якби були ласкаві Ви добродію написати друге таке оповідання“¹⁾).

Цікаво, що майже на початку своєї творчості Коцюбинський зустрівся з „домашньою цензурою“. Його твори вважалися небезпечними з етичного боку. Редактор „Зорі“ писав: „На віру“, на жаль однак мій превеликий, не можу її помістити в „Зорі“, бо сюжет її такий, який у нас в Галичині вважається неморальним. Знаю добре, що у Вас инакше, але так як наші редактори мають великі неприємності, наколи містять щось погане про життя панів, чи ченців, так і я мав-би що слухати, коли-б помістив повість, котру вважали-б у нас неморальною... Не гнівайтесь д-ю на мене за те що я не в силі дати місця Вашій праці в „Зорі“²⁾).

Містять його твори й інші періодичні видання. Редактор згаданої раз газети В. Лукич писав:

„Пятизлогник буде надрукований. Чи сего року не знаю, бо маю старші річі, а друге жаль мені на кінець року містити таке гарне оповідання... Вашу повість „На віру“ передав „Правді“, і так редакція як і читачі вельми з неї задоволені“³⁾).

Редактор „Дзвінка“ В. Шухевич хвалить твори Коцюбинського і прохає писати: „Ваше перо,—звертається він до письменника,—гладеньке, радо дітьми читаєсь, тож не здивуйтеся коли Вас попрошу спомогати мій „Дзвінок“⁴⁾), — і далі:

„Чого забули за мого „Дзвінка“?... Ваші писання радо дуже читаються у нас—тож прошу не забувати“⁵⁾).

На початку-ж 1890 рр. Коцюбинського знають уже письменники Наддніпрянської України.

„Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських,— писала Леся Українка,—і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування „Дзвінка“. Ще раз прошу від імени всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею“⁶⁾).

Уже тоді літературні кола оцінюють письменницьку працю Коцюбинського. Коли Грінченко просив його послати на ім'я царя прохання про дозвіл збірника, Кониський застерігає Коцюбинського:

„А нащо Ви собі кидатимете камені під ноги? Вважайте на те, що Ви можете й повинні геть більш зробити ніж подати такий збірник, за який не хоче братись сам Грінченко. Се просто буде навіть не економічно... Я не полохливий... або коли хочете—полохливість не марнувати таких сил як Ваша. Їх у нас не багато, і нам не можна притримуватись приказки: „Голому розбій не страшен“⁷⁾).

Цікаве маємо листування першої половини 1890 рр. Комарова. Він опікувався долею Коцюбинського, допомагаючи йому улаштуватися на працю через земляка Панаса Івановича Погибка у філоксерну комісію⁸⁾). Він-таки був і радник письменникові в літературних справах. Як відомо, на Україні в ті часи був великий голод. Комаров складав альманахи на користь голодних і закликав різних письменників узяти в цьому альманахові участь.

¹⁾ Лист Ол. Барвинського від 1891 р 7 листопада.

²⁾ Лист В. Лукича від 1892 р. 17 січня.

³⁾ Лист В. Лукича від 1892 р. 10 вересня.

⁴⁾ Лист В. Шухевича від 1893 р.

⁵⁾ Лист В. Шухевича від 1893 р. 25 січня.

⁶⁾ Лист Л. Українки від 1893 р. 13 грудня.

⁷⁾ Лист Кониського (мабуть) 1893 р.

⁸⁾ В 1894 році 22 травня Комаров писав: „Я балакав з ним за Вас. Земляк сей експерт філоксерної комісії Пан Н. Погибка. Він з великою охотою прийме Вас на роботу—розпорядником при робочих“.

Для цього альманаху написав Коцюбинський „П'ятизлотник“ (Завданням альманаху очевидячки визначалась і тема цього твору). Комаров писав: „П'ятизлотник“ дуже мені уподобався й піде на першому місці. Шкода тільки, що треба буде трохи урізати, тобто викинути сцену стягання податків, бо боюсь, щоб цензура не причепилася та не понівечила всього збірника... Одже я втішаюсь тим, що й без неї провідна думка оповідання цілком ясна і добре мотивована. Повість „На віру“ перечитав з великим інтересом, але я боюсь, щоб по самому змісту вона не здалась цензурі надто гострою, ніби зазімає (?) пропагандою безшлюбного життя“¹⁾, — і далі:

„Читав про нові Ваші оповідання й дуже радію за успіх їх у Галичині. Але чому-ж Ви не дбаєте про те, щоб і на Україні випустить збірку Ваших творів? Те, що в Галичині, дуже рідко доходить сюди, навіть і я, хоч добуваюсь усякими способами, досі не маю останньої Вашої галицької збірки, а тільки читав про неї в Л. Н. Віснику (кн. 3), а у Вас, навіть окрім „На віру“ та інших нецензурних, вистачило-б на чималу збірку, а тепер-же й цензура стала трохи ласкавішою, то можна сподіватися, збірка Ваших творів побачила-б світ“²⁾.

З 1894 року листується з Коцюбинським Б. Грінченко. Він видає твори Коцюбинського для народа, заохочує поета до перекладів і оригінальної творчості, подає літературні поради і вказівки:

„Видання буде йти добре,—писав Грінченко,—але треба щоб кращі наші письменники, от як автор „П'ятизлотника“, пособляли цьому виданню... Дуже, дуже Вам дякую за Вашу книжечку. Ваш „Хо“ усім подобається, а з Полтави мені пишуть, що Ви після його зробилися там популярні. Отож пишіть яко мога більше!“, -- і далі:

„Помстився“ я залюбки надрукував-би. Та ще ось що — селянинові трохи не зрозумілий буде початок. Де се? що се? Треба додати кілька фраз, щоб пояснити. Чужоземні слова (особливо волоські) треба частиною повияснити, а здебільшого поперемінати на наші; зробіть, спасибі Вам, усе це, і я дуже Вам дякуватиму за се гарненьке оповіданнячко. Пишіть, будьте ласкаві, пишіть, кожне Ваше оповідання — то добре придбання у нашому письменстві. Та віршів дитячих давайте, вони у Вас такі гарні (от як „Наша хатка“)“³⁾.

У 1894 р. В. Лукич ізнов прохає творів Коцюбинського: „Чи не були-б Ви добродію ласкаві написати для „Зорі“ повість? Ви маєте таке легке перо, що довшу повість Вам-би не прийшло тяжко написати, а земляки з великою радістю її-б відчитували. Знаю се певно, що Ваші твори нашим людям подобаються“⁴⁾.

Наведене листування I половини 1890 рр. для молодого автора було без сумніву фактом немалої ваги — його сливе зразу визнають своїм братом письменником визначні літературні імена, Коцюбинський стає бажаним співробітником галицьких часописів.

II

У другій половині 1890 рр. творчість Коцюбинського знають уже ширші кола сучасників. Кореспонденції до його збільшуються, набираючи різноманітних відтінків.

Франко писав у 1896 році: „Щиро прошу Вас до співробітництва в

¹⁾ Лист Комарова (мабуть) 1893 р.

²⁾ Лист Комарова 1894 року (мабуть) 29 лютого.

³⁾ Листи Грінченка Б. від 1894 р. 17 березня, 7 серпня, 19 вересня, 7 листопада.

⁴⁾ Лист В. Лукича від 1894 р. 7 травня.

„Життю і Слові“. Крім белетристики (коротких белетристичних творів) мені-б були пожадані праці про просвіту, а надто критика літературна“¹⁾.

Милується творами Коцюбинського В. Самійленко:

„Дуже вразили Ви мене присилкою. Це Ваше оповідання я ще в „Зорі“ вподобав... Мені дуже подобається Ваша манера і теплість, що нею пройняті Ваші писання. Нехай-же тепле небо Таврії й надалі згріває Вас і навіває теплого виразу на Ваші почуття й думки“²⁾.

Підтримує в зневір'ї Коцюбинського О. Маковей:

„А я хотів сказати Вам, щоб Ви віри в себе і в свою роботу не тра- тили. Як почали, так далі єї вели. Мабуть не треба Вам цього комплі- менту казати. Так ото по святому писанню працюючи у винограді (хоч не христовім) згадайте мої слова, якщо доладу, і—мовляв стилєм пок. Ом. Огоновського—побийте всю Русь-Україну мов тяжким тараном якоюсь працею, в котрій було-би тільки жару до сього, кілька славне сонце в Алушті на Ваші виноградники“³⁾.

Коцюбинського закликають до участі в альманахах, як важнішого письменника. „Поміж иншим,—писав Гнатюк,—постановлено видати в честь ювелянта (Ів. Франка—І. Л.) альманаха“⁴⁾, де-б були поміщені твори всіх важніших українсько-руських письменників. Тому то сей комітет звер- тається до Вас, Високоповажаний добродію, з просьбою аби Ви були ласкаві взяти участь у виданню згаданого альманаха“⁵⁾. Про таку-ж участь у альманахові на честь Котляревського прохає М. Лисенко: „Не відмовте постачити дещо з Ваших талановитих (нерозбірно — І. Л.) творів, які ще може напишете на свято“⁶⁾.

Редакції радіють, коли Коцюбинський обіцяє дати свої твори до їх видань. У листі Л. Турбацького читаємо:

„Ваша пропозиція що-до поміщування Ваших оповідань в „Буковині“ невисказано нас врадувала. Ми годимося згори на Ваші умови, т. є. на передрук оповідань окремими відбитками, і тільки примірників авторських, кілька Ви схочете. Ожидаємо отже рукописів“⁷⁾.

III

У 1900 роках, коли українське письменство стало на грані старої традиції й нових мистецьких шукань, творчість Коцюбинського знаходить позитивну оцінку в найкращих тоді літератів старшої, а особливо молодой генерації.

Українське вид-во „Вік“ раде бачити його твори в своєму збірникові: „Редакція збірника звертається до Вас, високоповажаний добродію, за- прошуючи до участі в своєму збірникові, та сподіваючись, що Ви не відмовите в своєму ласкавому дозволі узяти з Ваших творів дещо до „Віку“⁸⁾.

В. Чикаленко визнає Коцюбинського найталановитішим письменником українським, закликає його стати вище від персональної амбіції і працювати на ниві рідної літератури. „Вельми дякую Вам за Ваш дорогий для мене подарунок,—писав він,—я дуже жалкую, що Ви, найталановитіший з су- часних наших письменників, так мало відомі серед нашої публіки. На

¹⁾ Лист Ів. Франка 1896 р. 24 червня.

²⁾ Лист В. Самійленка 1896 р. 30 липня.

³⁾ Лист О. Маковей від 1896 р. 20 вересня.

⁴⁾ Альманах на честь 25-літньої літературної і громадської діяльності Ів. Франка.

⁵⁾ Лист В. Гнатюка від 30 жовтня 1897 р.

⁶⁾ Лист М. Лисенка від 8 січня 1898 року.

⁷⁾ Лист Турбацького від 29 травня 1898 р.

⁸⁾ Лист С. О. Єфремова 1900 р. 4 жовтня.

превеликий жаль Ви не приймаєте участі в тих виданнях, котрі, як не як, а все-таки розповсюджуються по Україні. Я кажу про „Вісник“ і про „Київ. Стар.“ Хоч Ви мені й розказували про образу, яку Вам зробила редакція „Вісника“, але простіть мене, я обвинувачую Вас за те, що Ви не хочете стати вище дрібних образ. У Галичині Вас знають, а через те оцінюють Вас дуже високо, і коли зробили Вам образу, то не навмисне, я в сім певен. Якби я не вважав Вас талановитим письменником, то я й не висловлював-би Вам того, що вважаю винуватим іменно Вас. Мені боляче, що Ви не хочете підтримувати ні „Вісника“, ні „Старини“, через якісь там особисті рахунки. Горе наше, що й колись і тепер ми не можемо однастайне стати до праці, до боротьби з умовинами, а через те не живем, а тільки скиглемо“¹⁾.

У 1901 році Франко писав до дружини Коцюбинського:

„Я так щиро поважаю Вашого мужа і так високо ціню його талант, що Ваша просьба написати передмову до зборного видання його оповідань мала для мене надто багато принадного, щоб я міг був відразу відповідати на неї—поривався скільки разів написати передмову—так що-ж, не виходило те що бажав-би сказати, а сказати щось шаблонове і за себе соромно, і було-б зневажливо для самої книжки“²⁾.

Оцінює твори Коцюбинського й представник українського імпресіонізму в Галичині В. Стефаник:

„Ваші писання читаю радо, і вони мені найбільше подобаються зі всіх теперішніх наших“³⁾.

По новому освітлюючи, розглядають твори Коцюбинського М. Вороний і Мих. Чернявський:

„Обертаючись отсе до Вас з уклінним проханням, як то кажуть „шпочку знявши“, — пише М. Вороний. — Ми задумали тут у Катеринодарі видавати український альманах. Найбільшу увагу маємо звернути на естетичний бік видання, й усуваючи на бік моралізаторські і взагалі тенденційні заміри, обрали собі провідною зорею єдине-чисту штуку. Художня виробленість форми і хоч трошки оригінальний зміст—се наші головні жадання. Бажалося-б уникати творів грубо-реалістичного напрямку (хита що з художнім психологічним поглибленням), а натомість були-б раді творам з легким філософичним повоєм (пантеїстичним, метафізичним).

В самій прозі бажалося-б лірики більше.

Знаючи Ваше мистецьке перо, Ваше уміння малювати колоритні картини в зв'язку з власним почуванням і все се зображати в м'яких та прозорих тонах, я певен що Ваші твори були-б визначною окрасою нашого видання. Не поскупіться на ласку і вшануйте мое прохання, приславши хоч що-небудь з Ваших чудових „perelek“.

Я великий поклонник Вашої творчості, і мені як упорядчикові альманаха, дуже-б хотілось щоб і Ви прислали „дещо“, бо певен, що се „дещо“ буде значною гарантією успіху дорогого мені видання“. І далі:

„До Ваших писань у мене спеціальна мація; я люблю їх за легкість стилю, прозорість колориту, гарну мову—за їх поетичність. Про себе скажу, що я признаю символізм і не признаю скаліченого російського декадентства, бо се витвір нездарів. Російський символіст Бальмонт талант, що шукає нових шляхів і часом спотикається, але я його признаю; російські декаденти Брюсов, Кохановський et cetr. нездари, що кривляються й ломаються, аби звернути на себе увагу і заховати свою нездарість—їх я не признаю... Формою поезії надзвичайно дорожу, бо одно діло псалом

¹⁾ Лист В. Чикаленка від 1900 р. 30 вересня.

²⁾ Лист Ів. Франка 1901 р. 17 січня.

³⁾ Лист В. Стефаника 1901 р. 8 липня.

співати, а друге діло—на волів гукати. Реалізм уважаю складовою частиною штуки, а не її цілостю. Грубого реалізму в поезії цілком не визнаю¹⁾.

М. Чернявський ставить мистецькому хистові Коцюбинського вимогу: „Ваша „Лялечка“ мені сподобалась, як оповідання, але назва, ні. Дуже се спеціально. Треба робити увагу, що се лялечка метеликова. І бачите—з лялечки ще ми сподіваємось легкокрилого різноколірного літунчика-метелика, а з сієї бідолашної учительки що буде? „Сушонная зелень“. Се пишу тим, що здається й Ви не були задоволені сією назвою“²⁾.

В листах того-ж таки новатора Вороного в 1902 р. уперше творчість Коцюбинського знаходить оцінку як доробок європейського письменника, який дає модерню, не традиційну що-до змісту й форми літературну продукцію:

„Тричі цілую Вас, дорогий п. Михайле, за Вашу розкішну акварелю! (На Камені—І. Л.) Від неї так і віє чарами любого мені моря! Вся вона прямо насичена солоним духом морського повітря! Ми з Сивим³⁾ читали, упивались—і правду сказати, завидували Вашому таланту—овому таланту, овому два, а овому й дуля з маком!... Обідно!.. Прочитали ми й „Дорогою ціною“ і тишилися, як діти, а під кінець засумували—жалко стало Соломії... Вражіння колосальне! Особливо приємно, що читаючи Вас, здається ніби й не українського письменника читаєш, а бери висше! Нема ані кострубатої репаної мови, повної самих провінціалізмів, ані заїжджених порівнянь à la Mordowzel, ані старого шаблону. Все правдиво, натурально просто і напрочуд гарно, свіжо і цікаво“⁴⁾.

Тоді-ж таки Боровик писав:

„Одібрав Ваш твір і можу Вам щире подякувати за нього. Ви написали, брате, гарну і сильну річ! Я її маю за одну з лучших Ваших річей. Не кажу про багатство ярих картин оповідання, про зміст і дієві люде, а скажу що-до психології. Вона у Вас витримана з початку до кінця. Головна фігура артистично змальована, вийшла Соломія, а потім Котигорошок. Остап вийшов натуральний цілком, але блідніє перед штрихами, якими змальовано Котигорошка й Соломію. Про решту скажу, що все теж добре. Ся річ знов показує що Ваш „талант“ міцніє“⁵⁾.

Творами Коцюбинського захоплюється російський „старий педагог“ Н. Перелигін:

„Если Вы имеете еще такие же прелестные малороссийские рассказы, как Ваши несравненные: „Ялынка“, „Харитя“, „Маленький грешник“ и „Пятизлотник“, то будьте так добры, вышлите их мне или укажите, где я могу их приобрести“⁶⁾.

І захоплюється він настільки, що перекладає ці твори на російську мову, але робить переклади так незграбно й так не уважно, що наприклад твір Коцюбинського „Маленький грешник“ приписує Грінченкові. З цього приводу маємо цікавий лист Коцюбинського до Перелигіна, російською мовою писаний⁷⁾:

„Простите, что не сейчас ответил на Ваше письмо: я был очень занят служебными делами. Я рад что мои рассказы нравятся Вам и благодарю

¹⁾ Листи М. Вороного 1901 р. 13 серпня, 28 жовтня.

²⁾ Лист М. Чернявського 1901 р. 9 листопада.

³⁾ Сивий — це Вол. Самійленко.

⁴⁾ Лист М. Вороного 1902 р. 25 січня.

⁵⁾ Лист В. Боровика від 7 травня 1902 року.

⁶⁾ Лист Н. Перелигіна 6 лютого 1902 р.

⁷⁾ Лист цей без дати, але написано його десь між 6 лютого — 6 березня 1902 р., бо цими датами позначені два листи Перелигіна до Коцюбинського, з яких видно, що лист Коцюбинського написано в цей період.

за внимание, которое Вы оказываете им своими переводами, но вместе с тем не могу не высказать своего удивления по поводу отношения Вашего ко мне как автору. Начну хотя бы с того, что вопреки установленным литературным обычаям Вы не обратились ко мне за разрешением переводить мои рассказы, а когда они были изданы отдельной книжкой не считали нужным прислать мне экземпляр книжки, и я только случайно натолкнулся на это издание. Передо мною лежат „Огоньки“. На корешке—Огоньки Перелыгина, на обложке—перевод Н. И. Перелыгина. Не только не указан автор рассказов, но даже не обозначено с какого языка сделан перевод. Наконец на последней странице в оглавлении видим: „Маленький грешник“—Гринченко (??!) и остальные рассказы уже помечены моей фамилией. Эта небрежность (намеренная или не намеренная, не знаю) свидетельствует по меньшей мере о неуважении к автору. Что касается перевода, то он во многих местах страдает неточностями, изменениями непонятых мест и даже совершенно неверным толкованием слов, так напр. слово „сирныкив“=спичек—переведено словом „сырников“, „не барысь“=не мешкай—словом „не бойся“ и т. д. и т. д. Я позволил бы себе, как лицо заинтересованное, посоветовать Вам, как переводчику, отсылать переводы для просмотра авторам, ведь каждый автор с удовольствием просмотрел бы рукопись до напечатания ее.

К сожалению я ничего не могу сейчас послать Вам новенького. Все время я печатал свои рассказы и повести за границей, так что в России меня почти не знают, но в самом непродолжительном времени я выпущу в свет в Чернигове 1-й том (большой) своих рассказов и тогда с удовольствием пришлю Вам книжку. Недавно в январской книжке журнала „Киев. Стар.“ за н. г. помещен мой рассказ п. з. „Дорогою ціною“.

1900 роки визначились деякою полегкістю для українського слова. Цензура стала „ласкавіша“, українські письменники намагаються цим якнайширше скористуватись. У різних пунктах різні групи, чи поодинокі письменники видають літературні альманахи.

У 1903 році надумали видати альманах і Коцюбинський з Чернявським. З цього приводу в Коцюбинського виникає листування майже з усіма визначними тодішніми українськими письменниками. Тоді-ж таки виходить і т. творів Коцюбинського, виданий „Віком“ у Києві. Ці факти дали привід широким письменницьким і читацьким колам так чи инакше поставитись до творчості Коцюбинського. Літературна молодь твори і тому приймає з захопленням, хоч старша генерація — „філи“—деякі твори, от як „Поединок“, стріли вороже.

Самійленко писав: „Дякую за „Поединок“, дуже мені сподобалось, написано зовсім по європейському, що я особливо ціню“¹⁾.

Яновська захоплюється і томом:

„А сьогодні увесь день просиділа за Вашою книжкою. Пошли Боже Вам здоров'ячка та сил, щоб дарували нас ще та ще такими книжечками. Хорроше. Усі, окрім „На віру“, оповідання Ваші я читала вже по декілька раз—сьогодні теж так само захоплювалася, як і раніш. Гарно, дуже гарно Ви пишете, високоталановитий Мих. Мих., і коли ще й після Вашого збірника не заціпити тим, що товчуть: „малороссійская книжка только для народа“, то хай їм уже навіки позакладає. Гадаю, що незабаром кинуться перекладати Ваші оповідання одно за другим“²⁾.

М. Левицький, оддаровуючи Коцюбинського за першу книжку, пишається його творами:

„Позвольте хоч цією дрібницею віддячити Вам за першу книжку Ваших

¹⁾ Лист Самійленка від 1903 р. 19 березня.

²⁾ Лист Л. Яновської від 1903 р. 24 жовтня.

творів, котру я від Вас одержав. Серце радіє, як переглядаєш ту книжку: такими творами, такими виданнями сміливо можемо похвалитись перед другими народами" ¹⁾).

Широкий читач вимагає творів Коцюбинського. Боровик пише: „Голубе, семинари тут мені просто голову об'їли за ті книжки, що я обіцяв їм уже від півроку. Чому справді досі не надсилаєте?“ ²⁾).

Найвищий авторитет російської літератури В. Короленко протягає руку своєму землякові, собратові по перу: „Мне прислали перевод Вашего-рассказа „На камени“. Самый рассказ я читал и охотно бы принял перевод, если бы не то, что он уже был переведен, точно не помню где“ ³⁾).

Але не тільки троянди квітчали творчий шлях Коцюбинського, були й терни.

„Боже, як нападав на Вас Комар! — пише М. Чернявський. — Найголовніше за проектуємий нами новий альманах. Найбільше дорікав панством. Достается Вам найголовніше від „філів“, а то і од молодших за „Поединок“ — „Се, вопіють, скандал описано! Се не морально, се підглядено і винесено з чийогось дому! В оповіданні нема ніякої вартости, немає психології!“ і т. д. без краю. Дарма я силкувався доказувати і в Києві і в Одесі протилежне — нічого з того не виходило. Ще в Києві хоч слухають, а в Одесі й слухати не хотять. Ось як!“ ⁴⁾).

А в другому листі Чернявський так резюмує ці всі літературні хитання й розбрат:

„Бракує в нас критики, немає нікого хто-б спеціально присвятив себе їй. А наша література останніх часів могла-б дати матер'ял для путящого критика з широким світоглядом“ ⁵⁾).

Твір („Хмари“) і портрет Коцюбинського, як визначного літерата, містить ювілейне число „Свободи“, що видали американські русини і в якому подано статті й поезії різних наших визначних людей з їх портретами ⁶⁾).

IV.

Творчість Коцюбинського після визнаного успіху в 1903 р. помітно підноситься щодо кількості й якості. 1904 рік стає одним з продуктивних. Автор обдарував читачів більш як півдесятком творів великої художньої вартости.

Читач знайомиться з шедевром української літератури — „Fata morgana“ (І ч.). У Лотоцького читаємо:

... „Fat'y Morgan'y прочитав з охотою. В розказі так і чуть, так і пишить настояще неподільне життя. Картинка правдива і жива і видна навкруги. Сонце добре її освітило і одтого веселіше стає на душі, що чужу біду ти поставив так, що як-би не бігли ті хвилі, а все-ж забачать ту картину, котра високо стала перед самими очима і добре освіщається світом правди“ ⁷⁾).

Цікаві рядки читаємо у Чернявського про перелом у творчості Коцюбинського:

„З великою приємністю я читав Ваші Ф. М. і „Цвіт яблуні“. Особливо останнє, бо там багато Вашого я, душі Вашої. Хоч мені здається що Вам краще задаються річі в манері більш об'єктивній, як от „На камени“. Але рішуче я-б сего ще не зважився сказати, бо в новій своїй манері Ви ще може не нашли своєї тропи. Тай не можливо рівняти ці-

¹⁾ Лист Левицького від 17 жовтня 1903 року. ²⁾ Лист В. Боровика 5 грудня 1903 р.

³⁾ Лист В. Г. Короленка 23 грудня 1903 р. ⁴⁾ Лист М. Чернявського від 1903 р. 1 травня.

⁵⁾ Лист Чернявського від 1903 р. 16 жовтня. ⁶⁾ Лист В. Гнатюка від 1903 р. 24 листопада.

⁷⁾ Лист Лотоцького від 18 червня 1904 р.

лих томів писань, в попередній манері з кількома нарисами новішого напрямку, бо звичайно, з більшого легче вибрати краще“¹⁾).

Ділиться своїми враженнями Остап Луцький:

„Щойно нині сердечну шлю Вам подяку за Ваш дуже гарний „У грішний світ“. На мою гадку буде се одна з кращих річей будучого альманаха“²⁾).

Твори Коцюбинського на гадку земляків не соромно показати і в люди: „Желая поместить в некоторых русских изданиях переводы Ваших произведений, — писав Донцов, — имею честь просить разрешить нам этот перевод“³⁾).

Переклади творів Коцюбинського містить у журналі „Русское Богатство“ В. Короленко, котрий, як відомо, ставив дуже високі вимоги до художнього слова:

„Будьте добры, сообщите переводчику Вашего рассказа, что он уже набран и появится в мартовской книжке „Рус. Богатство“⁴⁾).

Не так поставилась до творів Коцюбинського „Киевская Старина“. „Рукопись Вашу, — писав Чикаленко, — я передав у редакцію. Ся Ваша праця⁵⁾, на мою думку написана слабше попередніх; особливо неприємно вражають такі вирази: „...вони волочили дорогою утому свого тіла...“ „Випростана спина, спушена рука, давали насолоду“... Напевне Науменко з поводу цих місць буде списуватись з Вами, і Ви, сподіваюсь, не будете їх дуже обстоювати. У всякім разі гадаю, що редакція охоче надрукує Вашу працю“⁶⁾).

О. Луцький сповідає, що „молодомузі“ закохалися в Коцюбинському: „Лепкий і вся його „хата“, а відтак і вся наша краківська громада (вона-ж залюбилася в Вас)—но і я здоровимо Вас як-найширіше“⁷⁾).

Чернявський сумує, що у Коцюбинського не було часу написати повість, а не оповідання. „З великим інтересом прочитав „Під мінаретами“. Гарна і цікава річ, тільки видно по їй, що у Вас матеріялу було на повість, а довелося написати оповідання. Читаючи початок, я думав, що Абібула буде грати велику ролю в подіях, а він у Вас зійшов на другорядний персонаж. Шкода, що у Вас не було часу, щоб намалювати всю картину повільно. Пишу се тому, що як бачиш, що гарне, то хочеться, щоб воно ще краще було“⁸⁾).

Після творчого піднесення минулого року Коцюбинський в 1905 р. тяжко захворів, їздив за кордон лікуватися і нічого не написав. У 1906 році творчістю Коцюбинського захоплюються молодомузі. О. Луцький писав:

„Возлюбленнику муз і грацій! Сотий раз читаємо Ваші нариси і оповідання і все новим зворушенням замикаємо відтак Ваші книжечки, довго згадуючи чудесну „Фатьме“ і бідну „Лялечку“ Вашу. Вибір оповідань Ваших (у польським перекладі) росте. Незмірно радує мене отся подія“⁹⁾).

У цьому-ж таки році в „Київській Старині“ виступила з аналізом творів Коцюбинського Старицька-Черняхівська¹⁰⁾. В. Гнатюк з цього приводу писав:

„На багато її поглядів не можна згодиться. „Дорогою ціною“ написано дуже гарно, а вона одмовляє сьому оповіданню артистичної вартости; так само з чистого незрозуміння вважає „Посла від чорного царя“ за анекдот і ще кілька інших таких річей. В кожному разі вона дала почин до розбору Ваших оповідань, що буде дуже добре“¹¹⁾).

1) Лист Чернявського від 10 вересня 1904 р. 2) Лист О. Луцького 1904 р. (Альманах на честь Кобилянської) 3) Лист Донцова від 5 жовтня 1904 р. 4) Лист В. Короленка від 8 березня 1904 р. 5) „Fata morgana“, сс. 86, т. III, ДВУ. 6) Лист Єв. Чикаленка від 3 лютого 1904 р. 7) Лист О. Луцького від 28 червня 1905 р. 8) Лист Чернявського від 6 квітня 1905 р. 9) Лист О. Луцького від 1906 р. 26 жовтня. 10) Старицька-Черняхівська, М. М. Коцюбинський, „Київська Старина“ 1906 р., кн. 9—10. 11) Лист В. Гнатюка від 1906 р. 30 грудня.

У 1907 році „Молодомузці“-ж таки знайомлять польського читача з творами Коцюбинського. Богдан Лепкий писав: „Я хотів за всяку ціну познакомити польську публіку з Вашими гарними творами, а тому не зважавачи на смішно малий гонорар, видав збірку. А руські, себто наші мовчали... Бо що не вийшло за дозволом нашої кліки, се треба бойкотувати. Це переклади „На камені“, „Сміх“, „Поединок“¹⁾.

Милуються творами Коцюбинського Ів. Франко і проф. М. Грушевський: „Дуже дякую Вам за оповідання. Нам з Франком воно дуже сподобалось, але в III кн. воно ніяк не може увійти, дам його в IV кн. на перше місце“²⁾.

Запізнені дитирамби I томові складає Д. Яворницький:

„Оце я тільки-що вчитав перший том Ваших творів. Що за мова прехороша! Що за характери! Що за знання душі чоловіка! Що за краса в малюванні природи! Що за поезія! Давно, хто його зна й коли, я читав з такою жагою красну літературу, як оце тепер, скінчивши останню сторінку Ваших чудових і незрівняних творів“³⁾.

Коцюбинський загально визнаний, оточений авреолою слави стає наче громадською совістю серед бурхливих літературних і громадських змагань.

Чикаленко писав: „Я знаю, що не пишете Ви до „Ради“ не через те, що щось маєте проти газети або проти людей, які її ведуть, а все-таки якось муляє, що за два роки Ви не дали й жадного хоч малесенького нарису. Ви простіть мене, Мих. Мих., що осмілююсь писати Вам наче якийсь докір, але мною керує не особистий інтерес, Ви се знаєте. Для нас дуже, дуже важно, щоб люде бачили, що Ви приймаєте участь у газеті, що Ви нічого не маєте проти нашої газети і проти людей, які її ведуть. Ви, людина з чистою, незаплямованою репутацією (я вже й не кажу про репутацію Вашу, яко найкращого нашого художника) своєю участю в газеті піддержали-б нас морально в боротьбі... не з байдужністю, ні, а з ворогуванням, з глухою інтригою проти „Ради“⁴⁾.

Не дивлячись на те, що Коцюбинський у 1908 р. дійшов уже вершини мистецьких досягнень, його мучать сумніви зневір'я, вагання. Товариші як можуть підтримують Коцюбинського. З одного такого, очевидячки, приводу, його приятель, автор драми „Шляхта“ Єремієв писав:

„Дістав два Ваші оповідання „В Дорозі“ й „Persona grata“. Велике спасибі за прислане, але питанням Вашим мене Ви здивували. Ваше питання—результат слабування, упадка фізичних сил. Дивного нічого немає в тім, що не усі Ваші твори їднакового таланту та експресії“⁵⁾.

На 1908 рік припадає листування Винниченкове. Він захоплюється багатонадійною творчістю Коцюбинського.

„Прочитав я в збірнику „З неволі“ Ваше „Persona grata“, і не могу не висловити свого почуття великого задоволення цією роботою Вашою. Нудливо блукаючи по цьому невольницькому кладовищі, з якимсь радісним і вдячним полекшенням зупиняєшся на Вашому творі. Хто там був у тій редакції, поміщаючи поруч з такими творами як „На руїнах“, „Persona grata“ прекомічні „твори“ Кашенків? Аж досадно“⁶⁾, — і далі:

„Дуже радий, що мої праці подобаються Вам, Вам, твори якого раз-раз розгнали мій песимізм що-до „інтелігентности“ укр. літератури, а в часи мого перебування в кріпості були иноді джерелом просто раювання. За це я Вам тепер складаю свою шириу, сердечну подяку“⁷⁾.

¹⁾ Лист Лепкого Б. від 1907 р., 23 січня. ²⁾ Лист проф. М. Грушевського від 1907 р. 2 березня. ³⁾ Лист Яворницького 1907 р. від 27 червня. ⁴⁾ Лист Чикаленка від 1907 р. 30 грудня. ⁵⁾ Лист Єремієва від 7 січня 1908 р. ⁶⁾ Лист В. Винниченка від 1908 р. 24 лютого. ⁷⁾ Лист В. Винниченка від 1908 р.

Тут маємо й елегійне писання ветерана українського слова Дм. Марковича:

„Уходять старі робітники, а де-ж нові? Велетні хутко одходять з арени, а нових біг-ма. Ви ще молодий, у Вас ще багато впереді, Ви щось і побачите... Е голубе мій! не можна слабувати, ніяк не можна, примусьте себе бути здоровим і для рідного краю!!!“¹⁾.

V

Багате й різноманітне листування припадає на 1909 рік. Тут виявлена різнобарвна мережа інтересів, настроїв і бажань, збуджених творчістю Коцюбинського. Його твори стають живодайним джерелом, із якого черпають „старі“ й „молоді“, „отці“ и „дети“ української літератури, задовольняючи свої мистецькі вимоги.

П. Карманський закликає його, як літерата, до громадського обов'язку: „Чи не хотіли-б Ви взяти участі у виданні альманаха в користь хорого Франка, який видає тутешня літературна громада при співучасті В. Стефаника і других визначніших письменників“²⁾.

В. Гнатюк, сповіщаючи про популярність творів Коцюбинського, все-ж таки дивується, чому люблять „молодомузці“ автора цих творів:

„Літ. Наук. Вісник“ коли лише лають, то все вичисляють між закидами, що Вашого нічого не друкує, або лише друкує рідко. А звідки у членів нашої „Молодої музи“ така любов до Вас, що як лише де про себе говорять, зараз і Вас між себе втягають, тим часом я не бачу між ними й Вами ніякої ідейної сполуки, а й особиста мабуть не дуже велика“³⁾.

І раніш прихильний критик до творчости Коцюбинського, Старицька-Черняхівська ділиться своїм захопленням цією творчістю, а також відзивом „найбільшого авторитета“ про ту-ж таки творчість.

„Не можу не висловити Вам, яке чудове вражіння справило на мене Ваше останнє „Intermezzo“. Так чуло, так гарно, з таким настроєм кожне слово Вашого оповідання западає в серце. Шкода тільки, що серед нашої публіки мабуть не багато людей, що вміють читати такі твори. Я широ рада тому, що Ваш талант все прогресірує“⁴⁾, — і далі:

„Хочу написати Вам одну приємну Вам звісточку. Вчора я була у П. І. Житецького, і ми з ним довго балакали про Ваші твори і особисто про Ваше „Intermezzo“. Ви знаєте, що Житецький має тонкий, добрий смак літературний і є для нас в цих справах найбільшим авторитетом, через те переказую Вам його погляд: він мене дуже стішив, а ще більше стішив Вас. „Прочитавши „Intermezzo“ Коцюбинського, сказав мені Павло Ігнатович, я убедився в том что можно быть и модернистом, но для этого надо иметь большой талант“. Взагалі казав він про Ваш твір багато, і я дуже рада, що зійшлася з ним думками, і дуже рада, що єсть люде, які можуть читати серцем Ваш чудовий твір!“⁵⁾, — і далі:

„Не думайте тільки що я побільшила літературну вартість Ваших творів—я писала тільки так, як вони одбилися в моєму серці.—Нема нічого дивного в тім, що може не на кожного Ваші твори справляють однакове вражіння. Мені навіть доводилось зустрічати таких осіб, що дуже дякували мені за раду прочитати Вашу „Fata morgana“, що вони страшенно втішились читаючи її й страшенно сміялись. Ви-б найшли свого критика і певне кращого тільки знаєте коли? — після Вашої смерті. О тоді-б

¹⁾ Лист Д. Марковича 1908 р. 29 квітня. ²⁾ Лист П. Карманського 1909 р. 14 березня. ³⁾ Лист В. Гнатюка від 1909 р. 1 січня. ⁴⁾ Лист Ст. Черняхівської від 1909 р. ⁵⁾ Лист Ст. Черняхівської від 1909 р. 17 лютого.

напевне розібрали-б всі Ваші твори по словечку, завважили-б всю їх літературну красу... Коли автор не відчуває сердечного зв'язку між собою й своєю аудиторією, — то пригасає й бажання писати... Мене радує так само, якби це був і мій власний, кожний хороший твір, що виходить з-під Вашого пера. Мене радує тонка краса і гармонія Вашого стилю, мене радує краса Ваших легких образів, мене радує теплота і ніжність Вашої душі. Хоч риси ці всі не мої, хвала тому, що вони існують у світі. Але звичайно: „не нам, не нам, а имени Твоєму“¹⁾.

Цікаві спостереження знаходимо у Винниченка:

„Дорогий Товаришу!..

З великим захопленням і широко-естетичним задоволенням прочитав у „Раді“ Вашу „Подорож до криниці“. Ви мене піддурили, пишучи що це „так-собі“. Більше я вірити Вам не буду²⁾... Читав Ваш „Дебют“. Не вподобався мені. Чи почували Ви себе гарно, як писали його? Задушевності Вашої нема в йому і м'якості“³⁾, — і далі:

„Дуже жаль, що книжку цю заборонили в Росії. Так мало широко-художніх книжок у нас. Аж полегкість якусь чуєш, коли можеш якому росіянинові або малоросові дати Вашу книжку, або показати на Вас, як на літературну силу... Видужуйте та пишіть, на Вас надія і потім“⁴⁾.

Завсіди підбадьорює Коцюбинського в часи сумнівів Чикаленко:

„Радію, що Ви пишете. „Fata morgana“ повинно вийти гарно, судячи по тому, що оповідали. Але у всяким разі — не деріть коли Вам не подобається, бо автор собі не критик. Нехай люди судять, коли не схочете дати на суд публіки, то хоч в рукописі дайте прочитати приятелям“⁵⁾.

Безпосередніми враженнями нехитрого селянського читача ділитись з автором старий його приятель селянин Андрій Дуляк:

„В мене є кілька оповідань Вашого писання. Саме краще цікавлять наших сільських читачів Ваші оповідання: „На віру“, „По людському“ та „Під мінаретами“, а що „Fata morgana“, то як то кажуть береться з бою — саме краще зацікавило се їх оповідання“.

Закохується у Коцюбинського і його твори приятель поета по Капри, Галдзевич:

„Ви ведь так много духовного дали мне на Капри! Да и теперь еще даете и давать будете“⁶⁾.

„Я сейчас вижу Вас, слышу Вас говорящих на эту тему и помню даже где, в каком месте на Капри Вы приблизительно это говорили. А Ваши описания природы! Ваши монографии об облаках и тенях! (В разск. „В дорозі“: Його зайняли хмари — ся неспокійна небесна людськість, вічно жива, вічно рухлива... А в рассказе: „Невідомий“: Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і несу)... как это красиво и как мне напоминает о том Вашем романе, на миг, на мгновение с какой то незнакомкой, „подарившей Вам свои глаза“. Помните, Вы рассказывали мне об этом на площадке у трамвая финикулера, встретились Вы с ней на самой высокой площадке над „Pi. cola marina“⁷⁾.

Сімович сповіщає: „Я тут для санаторії запровадив Ваші новели по німецькі. Люди читають, і дуже їм подобаються“⁸⁾.

Молдованській (румунській) публіці на Буковині дуже подобався „Ре сортор“; що-ж то буде, як вони прочитають „Для загального добра“, „По людському“. Воно й для нас, не лиш для волохів, має спеціальне значіння, що Ваші новели почнуть видаватися по молдованській. „Ре сор-

¹⁾ Лист Ст.-Черняхівської від 1909 р. 13 січня. ^{2) 3) 4)} Листи Винниченкові від 1909 р. 11 січня, 3 листопада, 19 грудня. ⁵⁾ Лист Чикаленка від 1909 р. 23 грудня. ⁶⁾ Лист А. Дуляка від 1909 р. 26 грудня. ⁷⁾ Листи Галдзевича від 1909 р. 22 грудня і 23 грудня. ⁸⁾ Листи В. Сімовича від 1909 р. 31 липня і 17 березня.

tor“ переклали на молдованську два молдованські студенти з роду укр. Твачук і Марко“...¹⁾ --і далі пише: „Най-би Горький постарався, щоб у „Знанію“ вийшли Ваші новели по рускі. Це-ж потрібне було-б і для Вас і для нас усіх. Може-ж там друкуватися Ерошевський і Шолом-Аш, так чому-б не було приступу туди нашим людям. Нехай знає інтелігентна Росія, що і в нас єсть річі, які не сором поставити перед форум Європи цілої, а не лиш Росії... У мене знов просьба, щоб Ви були ласкаві дозволити переклад Ваших новел на чеську мову“²⁾.

Літературна слава Коцюбинського в 1910 році стоїть на зеніті: „Виріс так, що й не досягти“³⁾. Його твори (в перекладі) видає солідне російське видавництво „Знаніє“, що працює з участю популярних тоді російських літератів: — Горького, Буніна, Амфітеатрова.

У цьому-ж таки році виходить II частина „Fata morgana“, що її стрінули з ентузіазмом читачі.

Про цей період творчости Коцюбинського Чернявський писав:

„Сподіваюсь, що тепер Ви здорові й з повною енергією працюєте на тому полі, де Ви являєтесь повним хазяїном. Не скрию од Вас: з заздрістю дивився я на Ваші подвиги на ниві письменства нашого за останні роки. Ви тепер являєтесь закінченим майстром, справжнім художником, який знає, що треба й чого не треба робити для надання творові краси в повній мірі Ви протилежність Винниченкові. Той нічого того не тямє і замість різця орудує дубиною — скрізь і всюди. А шкода: багато йому дано й багато „взыщется“ з його“⁴⁾.

Захоплюється другою частиною „Fata morgana“ Чикаленко:

... „Я сів за Fata morgana'y і одірватись не міг. Ви казали, що писали се оповідання поспіхом, хватаючись (нерозбірно—І. Л.) не мав часу обробити і т. инш. Я на се Вам скажу: то пишть всі оповідання так само. Мені здається що кращого оповідання у Вас нема. Може се моє перше вражіння таке, може се сама тема, самий зміст подій зробив на мене таке вражіння, але по щирости Вам кажу: що я читав з великим захопленням. Прочитаю ще раз в кумпанії, хочу зібрати побільше людей запрошу і Волод. Мик. (Леонтовича—І. Л.). Хоч думаю, що се оповідання йому не подобається, бо кожне слово Хоми боляче буде одзиватись у його в душі. Се натурально, бо за той бурхливий час його палили зо скільки раз. Ви вагаєтесь чи писать третю частину. Про вагання тут і мови не може бути; обов'язково треба писати. Окрім того, треба всі три частини видати одною книжкою; я певний що ся книжка матиме великий успіх. І так любий Мих. Мих. я не найду слів, якими міг-би переказать Вам весь мій настрій, все моє захоплення сією Вашою працею“⁵⁾.

Цікавого листа про „Fata morgana“ маємо від Ст.-Черняхівської:

„Ваша Fata Morgana — річ надзвичайно гарна, надзвичайно сильна, такої речі не мала російська література за останні часи. Цей твір Ваш счарував мене і разом з тим тяжко вразив, а чому — слухайте. Наука, література, музика, взагалі всі здобутки творчости людського духу, складають національні святощі певного народу. Кожна інтелігентна нація пишається своїми вченими письменниками й музиками. Що-ж бачимо в нас? Ваша Фата-Моргана сповнила моє серце власне тією-ж національною гордістю: цей високо художній твір, — наш, мій. Він нібито належить і мені... Прочитавши Фата-Моргану Вашу, я першим ділом кинулась по дачах ділитись своїми вражіннями і дати книжку прочитати. (Детальний свій погляд я колись напишу Вам). Читаю, Раду продивляюсь, чекаю

^{1) 2)} Листи В. Симовича від 1909 р. 31 липня і 17 березня. ³⁾ З листа давнього невідомого приятеля Коцюбинського. ⁴⁾ Лист Чернявського від 1910 р. 15 березня. ⁵⁾ Лист Чикаленка від 1910 р. 21 травня.

коли-ж появиться місячний огляд журналу, коли-ж згадають про цей твір? Російська література де там як багатіша за нашу, а надумається ще там Андреев, або Горький щось написати, — вже звістки по всіх часописах. У нас видрукована річ така видатна і — нічого. Як ще Шевченко писав: „ніхто й не бовкне“ (здається так). Нарешті злість мене взяла; іду в Раду і питаю: „Та чи-ж Ви читали Фата-Моргану?“ „А читали“ — „Чому-ж ніхто нічого не напише?“ „А... та... десь поїхав, той наш співробітник, що пише огляди, у Крим“. І більше нічого. Байдужість, да така байдужість, що обурює і серце — все переверта. Коли Винниченко напише свої погляди на це остопопроклятіє полове питання — фельетони, думки, розправи, відчити! Бо це й їм дошкуляє, проходить крізь їх грубу шкіру до печінок, а тут байдужість; (щось таке підле, некультурне, животне). Як тільки увільнюсь трохи, писатиму про останні Ваші твори. Що-до Фата-Моргана скажу коротко. Типи, настрої мова, і головне та стихійність, яка переймає всі вчинки юрби змальовані надзвичайно гарно і такій глибокій сум нагання вона, так багато думок будить. З приводу подій 1905 р. писалося багато оповідань, але здається мені, ніхто не освітив так вірно стихійності цього народного руху, як це зробили Ви. Тільки кінець здається мені штучним, я з ним не згожуюсь¹⁾.

Творчість Коцюбинського оцінює російський читач: „Получил все листы Вашего тома в корректуру, — пише П'ятницький. — Читаю с великим наслаждением. Книга должна иметь большой успех. Пишу, чтобы просить Вас: быть может — у Вас найдется время организовать немедленно перевод следующего тома“²⁾.

Коцюбинського запрошують найкращі російські видавництва. Ол. Амфітеатров писав: „А. М. Пешков рекомендовал мне обратиться к Вам, с предложением поработать для начинаемого мною „Современника“, в котором он тоже принимает участие циклом рассказов, другие сотрудники — Герман Лопатин, Ф. Волховский, В. Водовозов, Н. Лукашевич, Шолом Алейхем. Я буду очень рад, если Вы согласитесь у нас сотрудничать. Журнал будет безпартійно-социалистический и оппозиционный. Мой девиз — федеративное переустройство России в порядке самоопределения народностей. Очень желательно было-бы получить от Вас к февральской книжке рассказ, размеров в 36—72.000 букв на темы влияния нового земельного законодательства на малороссийское крестьянство. Очень рад что случай этот дает мне повод выразить искреннюю симпатию, с которою читал я Ваши произведения. P. S. А, может быть, попробуем печатать без перевода прямо по малороссийски! Эту мысль подал мне сейчас Лопатин Г. А., а я ничего против не имею“³⁾.

Вихід перекладів Коцюбинського, що видало „Знання“, вітає Чикаленко: „Дуже добре що вийшли Ваші твори по російськи: тепер широка публіка російська буде знати, що і у нас є справжня література, а досі вона думала, що у нас нічого не має, так собі: „грає воропає“⁴⁾.

Коли впали „кайдани неволі“⁵⁾ з Коцюбинського — Чикаленко багато од нього сподівається: „Я невимовно радий, що у Вас тепер не буде служби й що Ви можете робити те, що Вам любе. По останніх працях Ваших бачу, що талант Ваш од хвороби не ослаб, навпаки останні річі Ваші (не тільки на мою думку) багато славніші за попередні“⁶⁾.

Проф. М. С. Грушевський, такий солідний знавець літератури, звертається до Коцюбинського за порадою як до авторитета:

¹⁾ Лист Л. Черняхівської від 1910 р. 1 вересня. ²⁾ Лист П'ятницького від 1910 р. ³⁾ Лист Амфітеатрова 1910 р. 13 грудня. ⁴⁾ Лист Чикаленка від 1910 р. 9 грудня. ⁵⁾ Від „Тов-ва допомоги розвитку української науки і штуки“ Коцюбинський отримав щорічну пенсію (2500 р.). Таким чином він має змогу залишити гнітючу для його уряду працю. ⁶⁾ Лист Чикаленка від 1911 року 9 червня.

„Цінячи високо Ваш артистичний смак, хотів-би я знати Вашу гадку: чи в особнім виданні моїх „По світу“ заховати випущені глави, чи краще упустити всі або якісь частини. Коли я їх писав, мною водила гадка — дати читачеві в певних образах перехід (не розібрати слово — І. А.) від тих злободневностей, котрі володіють в момент виїзду, потім слабнуть, дають місце загальним, теоретичним рефлексіям, і нарешті опановують чоловіка вражіння від того що він бачить — легкі, змінні. Просив-би Вас уділити годину, щоб перечитати глави надруковані в Л. Н. В. 1908. кн. IX і написати свою гадку“¹⁾.

Цікавий лист маємо від перекладача творів Коцюбинського на чеську мову В. Хорвата: „Жижков 17. XI. 1911. Вельмішановний Добродію! Дуже дякую Вам за ласкаве подіслання збірника Ваших оповіданнів „Дебют“ та оповідання „Сон“. Рівночасно вельмі прошу Вас дозволити мені переложити це чудове та гарне оповідання „Сон“ на чеську мову. Давно уже не читав я такого великолепного рассказа. Вы художник par excellence. Только для Вас должен всякий учиться украинскому языку. Жаль что не могу так свободно владеть украинским или русским языком чтобы мог я изразить это чувство восторга и благодарности, которое переживаю, читая Ваши чудные рассказы. Простите, что писал-я по русски“²⁾.

1912 рік — останній рік творчості Коцюбинського. Тяжко хворий, але вільний економічно — Коцюбинський намагається вирвати з пазурів життя ті вже останні перлини, що жевріли ще поблиском чарівної краси — і пише дійсно кров'ю серця останні шедеври української літератури. Як попередня так і остання творчість його (уже в перекладі на російське „на-рече“³⁾) знаходить належну оцінку і на Україні, і серед видатних літератів Росії, і — що особливо знаменно — творчість великого артиста українського слова проходить у народню бідацьку товщу і там будить приспані сили. Трудівники села зрозуміли й належно оцінили вагу дійсно художнього слова. Маємо цікавий з цього приводу лист якогось „мундір-офіцера“ І. П. Гнатенка:

„Багатолюбивый мій Добродію оповіщаю вас, що Польшытчане журнало, з'являє що нібы то вы умом своїм додумались, що вам надто треба прыносять тяжку працню щоб вывысты для показу тому, хто хоче бачить із землі забутії тені наших предків. То чуоче ваші слова такі я з усієї сылы радію як нічегісінько ще не чувший од вас (опріч пятазлотника) то чрезте до жаліючесь Вашому Добродію, що так мыні прыйшлось не тім боком до вас підсовуватьця і щоб бачте вы мене за це ныдуже здорово лаялы) я дуже радіюче і тому що Вы на шкрябалы кажутъ люди уже чималый стовпець и своїх гарненьких вірш, (але ж я ще ні жадної не чытав і не бачив їх, ій же Богу, що так кажу, так оце й вам, ще як і вы мого нічого ще не четалы). Давайте брате дядьку мы з вами подружемось і дизне прыдивине діло выб через мое другування сталиб бачити выб у двое стали товщі б стовпыкы накладатъ кныжычок своеї праці, яб дав вам свої очы не вченні наглядямы та провченні чувствамы и вы б побачили чудеса в самонавченні моему та прытулылыб завчення наглядяне свое оттодіб то вы малыб сылу в своему пісьмоводстві таку як сылный жыд Самсон выб розырвалы лева мого недоцкого, котрый поміг бы вам выбычовувать из темрявы людської і той забутий у їх талан що для виводу з могыл забутих тенів предків наших швыдьче б можна учытысь“ (1911 чи 1912 р.).

Коцюбинського, як письменника європейського масштабу, перекладають на французьку мову. „В. Поважаний Добродію! — звертається до

¹⁾ Лист М. Грушевського від 1911 року 16 29 серпня. ²⁾ Лист В. Хорвата 1911 р. 17 листопада. ³⁾ Слова А. М. Горького.

його Рудинський. — Вдаюсь до Вас з горячою просьбою переслати мені Вашу невеличку біографію, яка потрібна мені якнайскоріше в теперішній моїй роботі. Річ в сім, що одно тутешнє французьке видавництво, яке видає що місяця переклади з усіх найвизначніших письменників цілого світа, приняло дуже радо мою готовність перекладів з української літератури, і один з них вже відданий до друку. Та видавництво уладжене так, що кожний переклад поодинокого письменника є попереджений короткою його біографією, зглядно характеристикою, і від своєї форми годі відступити. Тому коли-б Ви були так ласкаві помочи мені в сьому ділі, я просив-би Вас о декілька дрібних інформацій, як нпр. рік Вашого уродження, подання кілька визначніших моментів з Вашого життя, т. зв. „суспільного становища“ etc—а властиво: усього того, що Ви самі вважаєте за менше-більше цікаве чи характеристичне. Прошу також о докіненне дат всіх Ваших творів. Видавництво само просило о поспіх з перекладом, тому я бажав-би дуже одержати відповідь о скільки змога найскоріше“ ¹⁾.

Виявляється цікава риса Коцюбинського. Він дуже зважає на думку „Невченого ока“ про свої твори. Посилаючи давньому приятелю своєму А. Дулякові II ч. „Fata morgana“, Коцюбинський пропонує йому написати на цей твір рецензію. Дуляк відповідає: „За Ваше оповідання „Fata morgana“ за котре Ви мене завше питаєте чи я дістав, я Вам за се дуже дякую. Мені воно дуже уподобалося, не тільки мені, а навіть і тим кому я тільки читав його. Рецензії на оповідання я писати не можу бо на мою думку рецензій уже багато написано, а по другому, я чоловік неосвічений, щоб я міг цінити талант чоловіка, котрого вже давно оцінили. В оповіданні „Fata morgana“ як тільки я починаю читати, то зараз уявляються мені події 1905 р. більш я не можу нічого сказати,—тільки скажу що твір дуже гарний.—Дістав збірку Ваших оповідань „Дебют“ вид. Укр. рус. вид. Спілки. Мені теж ці оповідання уподобалися. Я прочитав Ваше оповідання „Що записано в книгу життя“. Теж твір гарний“ ²⁾. І далі: „Шануйте своє здоров'я, ви-ж ще молоді. Ви ще дечого багато можете зробити для „общества““.

Належну оцінку находять твори Коцюбинського в російських письменників і журналістів.

В листі до М. Горького, Амфітеатров писав:

„Дорогой А. М. Некогда мне, как чорту в аду, и устал я, аки пес, а между тем, не могу не оторваться от дела, чтобы написать Вам—какой милый писатель хохол Коцюбинский и как мне понравилась книжечка его, изданная „Знанием“. Я получил ее сегодня и прочитал урывками между занятием, а теперь всю ее держу в голове и радуюсь. Менее других мне нравятся его крымские рассказы, это все такие экзотика и наблюдение вчуже, со стороны. Но все, что от Украины, Польши и Бессарабии великолепно! Мягкий тон тургеневского ученика, хотя и почитал он уже Кнута Гамсуна („Дебют“). Ужасно как мил!“ ³⁾.

Той-таки Амфітеатров писав Коцюбинському:

„Сон“ Ваш красивая штука, хотя и нальстили же вы олеографическому Капри! „Что записано“ мне больше нравится“ ⁴⁾.

Як відомо, через стан здоров'я Коцюбинський їздив узимку на Капри, де жив Горький. Михайло Михайлович був у А. Пешкова і навіть деякий час жив на його віллі. У Горького бували різні „звезди“ — майстрі у всіх галузях мистецтва: літерати, художники, артисти, музики. Улаштовувались літературні вечірки. Читали свої твори Горький, Бунін, велись суперечки про напрямки й шукання мистецтва, літератури.

¹⁾ Лист Рудницького від 6 квітня 1911 року. ²⁾ 1912 р. 26.III і 1913 р. 3/I. ³⁾ Лист Амфітеатрова. ⁴⁾ Лист Амфітеатрова 1912 р. 2 січня.

Коцюбинський захоплювався всім цим, „аж утомлявся“. Приятелювання Коцюбинського й Пешкова було близьке, тепле... Вони ділилися своїми мистецькими замірами, шуканнями. Листи Горького до Коцюбинського цікаві багатьма сторонами. Горький намагався втягнути українського письменника до праці в „Современник“. Він-таки підтримував Коцюбинського у ваганнях, зневір'ї.

„Современник“ скоро виправиться, — писав Горький. — Редактором бел. отдела будет в нем Миролубов В. С., 6. изд. „Журнала для всех“, человек почтенный и в журнальных делах опытный. Поддержите! Нет-ли небольшого рассказа из старых, непереведенных еще на великорусское наречие“¹⁾. І далі:

„Реорганизуется „Современник“ с января 1913 г. Помогайте! Нет ли у Вас рассказа? Мне хотелось бы дать в этом журнале возможную свободу идеям федерализма и широкой областной самостоятельности. Дать статью на тему: „Культурные запросы Украины“? Был бы очень нужен очерк по истории украин. литературы“.

Як відомо, товариство „Знання“ взялось видавати твори Коцюбинського в перекладі на рос. мову. Приятелі письменники й видавці, та й сам мабуть Коцюбинський були певні за успіх, але сподіванки видавців і мрії Коцюбинського не вповні справдилися. Це прикро вразило Коцюбинського. Поет очевидячки нарікав на літературні й читачькі російські кола.

Пешков з цього приводу пише:

„М. М., дорогой мой! Вы не правы! Первый том вызвал ряд рецензий и на мой взгляд, довольно интересных. Даже „Речь“, вообще относясь к „Знанию“ немилостиво, почтила Вашу книжку и добрым и неглупым отзывом. Был отзыв и в „Совр. мире“ и в „Современнике“ Амфитеатрова, а также в ряде провинциальных газет“²⁾. І нарешті Горький-таки дав короткими, колоритними словами може найбільш блискучу, мабуть вичерпну характеристику творчості Коцюбинського:

„Книжку Вашу прочитал с большим наслаждением, с душевной радостью“.

З поданих уривків листування сучасників перед нами яскраво вимальовується розцвіт художнього таланту Коцюбинського, поглиблення його технічних досягнень, радість і муки мистецьких та ідеологічних шукань. Він виростає чи не в найбільшого українського письменника європейської мірки, його високохудожнє слово пробивається в народню товщу і знаходить там правдиве розуміння й ширю оцінку. Творчість Коцюбинського, яко найкращі зразки української літератури, високо оцінюють найбільші літерати Росії. Через твори-ж Коцюбинського з найвищими досягненнями укр. письменства знайомиться й Зах. Європа. Літературною спадщиною Коцюбинського Україна пишається перед культурними народами цілого світу, бо це є найяскравіше, може, свідчення про величність творчого генія оновленого українського народу.

Подав Іван Лютій.

¹⁾ Лист А. Пешкова 1912 р.

²⁾ Лист А. Пешкова 1912 р.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році.

Бібліографічний огляд.

Вища математика. Математичні друковані роботи, що з'явилися в 1926 р. на Україні, розкидані здебільшого по різних виданнях н.-д. кафедр та записках ВИШ-ів (Вищих Шкіл). Окремого органу, де містилися б роботи всіх математиків України, немає. Правда, в 1926 р. появився такий орган, це „Наукові записки науково-дослідчих математичних кафедр України“ ¹⁾, але вони об'єднують майже виключно харківських математиків, коли не рахувати по одній статті з Дніпропетровського, Бердянського та Вороніжа. Так само видання другого Відділу УАН об'єднують тільки київських математиків. Такий великий осередок математичної культури, як Одеса, покищо обмежується тільки „Журналом н.-д. кафедр Одеси“, якого до речі, в Київі навіть дістати не можна.

Коли розглянути роботи, що відносяться до різних галузів чистої та пристосованої математики, то матимемо таку картину.

Серед робіт, що відносяться до геометрії, здебільшого невеликих статтів, розкиданих по багатьох виданнях, бачимо такі: акад. Д. Граве: „Про кривину понадпросторів“ (Зап. II Відділу УАН.); И. Чернушко: „О гильбертовых аксиомах связи“ (Матем. зап.); проф. С. Чорний: „Лобачевського простір та простір небесний“ (Зап. київського ІНО); А. Вайнфельд: „Геометрический метод определения и исследования деформации линейчатой поверхности“ (Матем. зап.); проф. М. Кравчук: „Замітка про обвід кола в неевклідовій геометрії“; проф. Д. Синцов: „Этюды по теории плоских кривых“ (Матем. зап.); Д. Марковський: „Повна кривина оборотових еліпсоїда, гіперболоїда, параболоїда“ (Зап. херсонського ІНО); проф. Д. Крижанівський: „Про теорию Дезарга“ (Журнал н.-д. кафедр Одеси); П. Котов: „Исследования из области теории геодезических линий и геодезических кругов“ (Матем. зап.) та др.

З поданого переліку бачимо, що охоплено майже всі відділи геометрії та що питаннями геометрії цікавляться математики по всіх наукових осередках.

Коли перейти до питань чистої та пристосованої аналізи, то побачимо ще яскравішу картину. Крім робіт, присвячених окремим питанням, зустрічаємо низку робіт, присвячених спеціально окремим відділам аналізу.

Питання диференціального числення взагалі та диференціальних рівнянь зокрема, розробляють головним чином київські математики з акад. Г. Пфейфером на чолі. Тут перше місце займають роботи самого акад. Г. Пфейфера, а саме: „Про умови повноти інтегралів рівнянь з частковими похідними першого порядку“ та „Соціальна метода інтегрування систем лінійних рівнянь з частковими похідними“ (обі в записках II Відділу УАН). Далі сюди відносяться такі роботи: М. Куренський: „Про умови Hamburger'a для лінійних у якобіанах диференціальних рівнянь

¹⁾ Далі коротко „Матем. Зап.“.

з частковими похідними першого порядку при декількох залежних та незалежних змінних" (там-само); акад. Д. Граве: „Роля Schwarz'євої функції в теорії лінійних диференціальних рівнянь вищого порядку" (там-само); роботи позакиївських математиків: І. Руснак: „Класс системы уравнений Pfoff'a" (Матем. зап.), та проф. Михаловський: „Приєм інтегрування рівняння в повних диференціалах $Mdx + Ndy = 0$, коли M та N голоморфні функції" (Вісти харківського С.-Г. І-ту).

Питанням інтегрування функцій присвячені такі роботи: Н. Ахієзер: „Про одну класу означених інтегралів" (Записки II Відділу УАН) та проф. М. Кравчук: „Про частинну інтеграцію" (там-само).

Інтегрування диференціальних рівнянь математичної фізики є предметом дослідів акад. М. Крилова, який у минулому році присвятив цьому питанню два окремі мемуари: „Про різні узагальнення Ritz'євого методу та методу найменших квадратів для наближеного інтегрування рівнянь математичної фізики" та спільно з М. Боголюбовим: „Про Rayleigh'ів принцип у теорії диференціальних рівнянь математичної фізики та про одну Euler'ову методу в варіаційнім численні". Обидва мемуари видані як окремі зшитки трудів II Відділу УАН. Крім того сюди належить ще й стаття акад. М. Крилова: „Застосування методу найменших квадратів до визначення наближених розв'язків диференціальних рівнянь" (Зап. II Відділу УАН).

Розбір питань пристосування математики до статистики знаходимо в таких статтях: проф. М. Кравчук: „Про кореляції" (Зап. київського Вет.-Зоот. І-ту); проф. М. Кравчук та Оконенко: „Про нормальний закон розподілу при двох змінних" (Зап. київського С.-Г. І-ту), та Я. Диманштейн: „К вопросу о математическом выражении движения населения" (Матем. зап.).

Поза цими питаннями чимало робіт присвячених окремим питанням з різних відділів математики, а саме: проф. Д. Крижановський: „До теорії точкових множин" (Журнал н.-д. катедр. Одеси; Гр. Грузинцев: „О различных мерах точечных ансамблей" (Матем. зап.); акад. Д. Граве: „Основи теорії Galois" (Зап. II. Відділу УАН); проф. М. Кравчук: „До теорії визначників" (там-само); його ж: „Перемінні множини лінійних перетворів" (Зап. київського С.-Г. І-ту) і його ж: „До теорії функцій дійсного змінного" (Зап. київського ІНО); акад. С. Бернштейн: „Об одном свойстве целых функций нулевого рода" (Матем. зап.); М. Марчевський: „О конечных разностях функций двух переменных" (там-само); Н. Рождественський: „Расширение понятия чисел" (там-само), та ін.

Питання зв'язані з таким відділом пристосованої математики, як механіка, знайшли місце в таких роботах: Ю. Соколов: „Про застосування теореми Caveby-Picard'a до рівнянь руху n тіл" (Зап. II Відділу УАН) та проф. М. Столяров: „Абсолютний рух в інерціальних середовищах" (Зап. київського ІНО).

Цей короткий—неповний—перелік друкованих робіт показує надбання в царині математичної культури за минулий рік; звісно, цінність і вага математичних робіт не залежить від їхнього об'єму; коли-б вони були зібрані в одному журналі, то ефект цього надбання був-би куди більший ніж тепер. Деякі цінні роботи просто губляться у виданнях наших ВИШ'ів, та часто лежать там напівмертвим капіталом.

Куди гірше стоїть справа з українськими математичними підручниками для ВИШ'ів. Здавалося-б, що при теперішньому темпі українізації навчання у ВИШ'ах, повинно виходити чимало українських підручників, якщо не оригінальних, то принаймні перекладних. Але за весь минулий

рік появилoся тільки два математичні підручники для ВИШ'ів, а саме: М. Михаловський: „Вступ до вищої математики“, видання ДВУ, та перекладний підручник проф. А. Сапігіна: „Варіаційна статистика. Елементарний підручник для агрономів“, видання Книгоспілки. Коли взяти на увагу, що українських підручників з вищої математики до 1926 р. на Україні надруковано тільки один, то ясно стане перед очима майже катастрофічне становище, в якому опинилися лектори та студенти ВИШ'ів, що одні повинні вчити, а другі вчитися математики українською мовою.

Ф. Калинович.

Робота зоологів України.

Коли ми кажемо за роботу зоологів на Україні протягом 1926 р., то мусимо насамперед зазначити, що рамки зоології дуже широкі, і що робота зоологів може проходити у найбільш різноманітних напрямках. Зоологія у найширшому розумінні охоплює цілу низку окремих дисциплін, що зв'язані з вивченням будови та життя тварин. До зоології входить морфологія, разом із анатомією, порівняльною анатомією, ембріологією, гістологією та цитологією. Далі до зоології входить експериментальна зоологія, систематика, вивчення фавни з екологією та зоогеографією, гідробіологія, пристосована зоологія.

Великий обсяг поняття „зоологія“, невеликі рамки цієї статті, ще й неповність відомостів у автора не дозволили йому охопити однаково всі галузі зоології та дати повний нарис усього того, що зроблено на Україні в галузі зоології протягом 1926 р. Деякі відділи зоології розглянуто докладніше, за деякі подано тільки загальні вказівки. Автор прохає вибачення в тих зоологів України, що не знайдуть тут указівок на їхні роботи протягом 1926 р.

Коли оглянути взагалі всі роботи українських зоологів з окремих галузів зоології, то легко пересвідчитись, що робота провадиться неоднаково в різних центрах України. Це залежить насамперед від кількості та характеру науково-дослідчих установ по окремих пунктах нашого краю. Цілком зрозуміло, що найбільші центри України дають не тільки більшу продукцію роботи зоологів, а й більш різноманітну роботу щодо її напрямків. Але-ж не можна сказати, що інші провінційні пункти залишаються цілком осторонь від роботи зоологічної думки. Отак, ми знаходимо в низці мало населених пунктів науково-дослідчі установи, що виконують окремі спеціальні завдання, от як вивчення шкідників цукрового буряка, вивчення городніх та садкових шкідників, вивчення питань рибальства та рибництва то-що, у таких установах також працюють зоологи-фахівці з різних галузів зоології (ентомологи, іхтіологи, гідробіологи та инш.). Далі зоологи зв'язані з тими шкільними закладами на Україні (здебільшого ВИШ'ами), котрі мають у своїх навчальних планах ті чи ті відділи зоології (от як сільсько-господарчі інститути та технікуми, ветеринарно-зоотехнічні інститути, біологічні відділи інститутів народної освіти та инш.). Це величезне для нас мають значення науково-дослідчі кафедри зоології та біології, що зв'язані з декотрими українськими ВИШ'ами, товариства природознавців та ин.

Від концентрації установ усіх зазначених типів по різних пунктах України залежить також концентрація тут зоологічних сил.

Найбагатший на зоологів пункт на Україні — це Київ. Далі йдуть Харків, Одеса, ще далі — Дніпропетровське. Це все міста, де в передреволюційні часи існували університети з багатими лабораторіями, сільськогоспод. інститути з зоологічними та ентомологічними кабінетами, де мі-

стилися й інші науково-дослідчі установи (станції для боротьби з шкідниками рослин, біологічні станції, то-що).

Багатство та різноманітність зоологічних лабораторій по цих містах дають змогу розгорнути роботу у різних напрямках (експериментальні роботи, порівняльно-анатомічні, ембріологічні та инш.), що не завжди приступні по менш населених містах та пунктах України. Там зоологи за браком відповідних лабораторій та опорядження примушені, звісно, обмежувати рамки своїх праць, вивчати ті питання, що простіші з технічного боку. Кажучи за Київ, як за найбагатший на зоологів пункт на Україні, треба відзначити величезне значення Української Академії Наук з усіма її окремими установами: Біологічним Інститутом, Зоологічним Музеєм та Дніпрянською Біологічною Станцією, що в них працює низка зоологів.

Що до друкування наукових праць українських зоологів, то треба сказати, що тут не все гаразд. На Україні, на жаль, нема жодного загально-зоологічного журналу, та жодного журналу, що був-би присвячений окремим відділам зоології. У РСФРР є вже декілька таких журналів (Русский Зоологический Журнал, Русский Архив Протистологии, Русский Архив Гистологии и Эмбриологии, Русский Гидробиологический Журнал, Русское Энтомологическое Обозрение та инш.).

Це пояснює, чому багато праць, котрі виконали українські зоологи, надруковано не на території України, а в РСФРР, почасти й за кордоном (здебільшого у Німеччині).

Перейдемо тепер до огляду праць, що українські зоологи надрукували протягом 1926 року. Почнемо огляд з відділів морфології.

Серед морфологічних праць зазначимо найперше роботи зоологів Одеси, Дніпропетровського, Харкова. Низку морфологічних праць знаходимо у професора Д. К. Третякова (Одеса). Зазначений автор вивчав різні структури круглоротих та риб. Ми знаходимо в нього працю про мікроструктуру плавникових променів декотрих морських риб: *Bothus maeoticus*, *Tetrodon fahaka* та инш. (Die Mikrostruktur der Flossenstrahlen bei den Pleuronectiden und den Plectognathen. Anatom. Anzeiger, 60, Band, 1925/1926). Далі згадаємо працю про будову хребтового стовпа в миногои та зв'язок його хрищевих елементів з периферичною нервовою системою (Die Wirbelsäule des Neunauges. Anatom. Anz., 61 Band, 1926); працю про функціональні структури оболонок хорди та хребців у Cyclostomata та Pisces (акули, плахури, осятруваті, костисті), у якій автор зазначає, що колагенні волокнини оболонок хорди та хребців з'являються у наслідок самодиференціації, і що частина пластичних субстанцій круглоротих та костистих риб з'являється у вигляді палічок на межі епітелію хорди (Die funktionelle Struktur der Chordascheiden und der Wirbel bei Cyclostomen und Fischen. Zeitschr. f. Zellforschung und mikroskopische Anatomie, 4 Band, 2 Heft). Далі ми знаходимо у Третякова велику роботу про скелет та м'язи в голові миногои (Das Skelett und die Muskulatur im Kopfe des Flussneunauges. Zeitschr. f. wissenschaftl. Zoologie, 128 Band 2 Hf.), що має за даними автора тісний зв'язок із венозними дуплинами, які почасти або навіть цілком охоплюють м'язи та мають значення для їхньої праці. Вивченню венозних синусів (орбітальних) нижчих хребтових Третяков присвячує ще окрему роботу (Die orbitalen Venensinusse der niederen Wirbeltiere. Morpholog. Jahrbuch, Bd. LVI, Hf. 3). Нарешті в того-ж таки автора знаходимо ще дві статті: одну, що присвячена описові гістологічної структури луски у *Orthogoriscus* (Луски шкіри в *Orthogoriscus*) (Журнал науково-дослідчих катедр м. Одеси, т. II, № 4, 1926 р.) та другу, що розглядає структуру голок у їжака-риби *Diodon* (Голки в їжака-риби, *ibid.*).

Серед праць з ембріології, що провадив проф. Рейнгард у Дніпропетрівському, відзначимо дві його статті: „До питання про положення першої плоскості дроблення (епігенетична еволюція)“ та „Перші стадії дроблення у *Scardinius erythrophthalmus*“ (обидві надруковано російською мовою в Збірнику Дніпропетрівського І. Н. О. 1926 р.) На підставі своїх спостережень автор доходить до висновку, що яйце *Scardinius* уже перед початком дроблення преформоване, і положення ядерного веретена зумовлене цілком певним складним розподілом протоплазматичних часток; що структура яйця безумовно складна і відмінна од структури соматичних клітин, то-що.

З праць харківських морфологів занотую працю Е. Уманського, що вивчав вплив вертикального положення яйця на розвиток зародка *Gallus domesticus* (Zur Frage über den Einfluss der vertikalen Lage des Eies auf die Entwicklung des Embryos von *Gallus domesticus* — Zool. Anz. Bd. LXVIII, Hf. 3/4, 1926), яке спричиняє низку збочень од нормального розвитку курчати.

Перейдемо тепер до праць київських морфологів. Тут треба зазначити роботи Біологічного Інституту У. А. Н. і роботи Зоотомічного Кабінету К. В. З. Інституту. Роботою Біологічного Інституту керує акад. І. Шмальгаузен. За відчитний рік співробітники Інституту вивчали такі питання:

І. Шмальгаузен („Досліди над ембріональним ростом“) вивчав процеси ембріонального росту курчати та його органів і встановив залежність швидкості росту насамперед од віку. Автор не визнає існування специфічних швидкостей росту окремих органів і встановлює залежність між ростом та диференціюванням (диференціювання проходить під час майже повної зупинки росту).

Б. Балінський у своїй роботі („Експериментальна індукція кінцівки“) установлює, що коли пересадити слуховий пухирець у тулуб, то слухова капсула може розвинути тільки з матеріалу аксіальної мезенхіми. Матеріал бічної платівки під впливом слухового пухирця утворює додаткову кінцівку.

В. Брунст („До питання про вплив нервової системи на регенерацію“) доводить, що руйнування рухальних центрів спинного мозку *Triton*'а не зупиняє регенерації кінцівок. Наслідком розвитку паралізованого таким чином регенерата розвиваються численні зрощування між окремими елементами скелету. Спроби руйнувати спинний мозок попереду од поперекової дільниці показують, що функціонування кінцівки потрібне (у *Triton*'а) для її нормального формування.

Ю. Степанова довела („Ембріональний ріст скелету кінцівок“), що диференціювання (схрящівіння, утворення кістки) скелету кінцівок збігається з часом загальної затримки швидкості росту, хоч елементи скелету під цей час помітно витягаються у довжину. Швидкість росту різних елементів скелету взагалі однакова.

К. Сингаєвська знайшла („Індивідуальний ріст *Paramaecium caudatum*“), що індивідуальний ріст *Paramaecium caudatum* починається (після поділення) з великою швидкістю, що далі тут спадає.

Н. Бордзиловська відзначає у своїй роботі („Спостереження над індивідуальним ростом у бактерій“), що індивідуальний ріст бактерій проходить, від одного поділу до другого, майже з постійною швидкістю.

Б. Алексенко вивчав сперматогенезу в *Neritina fluviatilis* і довів („Гетерохромозома при сперматогенезі *Neritina fluviatilis*“), що гетерохромозому можна ясно відрізнити під час усіх фаз сперміогенезу, навіть у фазі „спокійного ядра“. Під час діякінези та інтеркінези вона буває поза

ядром і прилягає до ядерної оболонки зокола. (Усі зазначені роботи надруковано в Збірнику Праць Біол. Інстит. ім. Омельченка. Тр. Фіз. Мат. Відділу У. А. Н. т. II, 1926 р.).

Крім вивчення сперматогенезу в *Neritina fluviatilis*, Б. Алексєнко вивчав сперматогенезу у другого м'якуна *Paludina vivipara*, і зокрема плазматичні витвори, що спостерігаються за сперматогенезу (*Plasmatische Bildungen bei der Spermatogenese der Paludina vivipara. Zeitschr. für Zellforschung und mikrosk. Anatomie*, 4 Bd., 3 H.), а саме центральний апарат (центріолі—ідіозома—сферотека), хондріому, капсулі та инш. Автор подає детальний опис цих структур у своїй роботі. Серед праць, що вийшли відчитного року з зоотомічної лабораторії К. В. З. Інституту, зазначимо праці проф. Б. Домбровського: „До біоморфології слонів“ (*Zur Biomorphologie der Elephanten. Zeitschr. für Anatomie und Entwk. Gesch.*, 78 Bd., H. 3/4) та „Спроба аналізу декотрих кореляцій“ (*Ein Versuch der Analyse einiger Korrelationen, ibid.*, Bd. 79, Hf. 4/6). У першій роботі автор на основі анатомічних дослідів над дишковим апаратом слона приходить до висновку, що в цій групі тварин спостерігаються „органічні противенства“ (як їх називає автор) між окремими апаратами (дишковим та травним, дишковим апаратом і хоботом, то-що). У другій роботі автор аналізує кореляції, що він установив 1924 р. у слуховому та щелеповому апаратах *Tetrapoda*; в основі їх він знаходить функцію. Разом із цим дається динамічна класифікація кореляцій. Зазначимо, що з кабінету генетики того-ж таки К. В. З. І. у відчитному році вийшла праця І. Клодицького про змінливість та кореляцію тіла у великої рогатої худоби („Змінливість і кореляція тіла великої рогатої скотини“, *Зап. Вет. Зоот. Інст.*, т. IV). Розробляючи біометричні дані про червону колонійську рогову худобу (160 корів за даними Ліскуна), автор з'ясовує варіювання різних ознак. Далі він обчислив кореляції між ріжними розмірами та височиною в холці та наводить таблицю, що дає змогу обчислювати середні розміри різних частин тіла за височиною в холці (таблиця регресій). Обчислюючи кореляції між холкою та індексами, автор доводить, що відносні величини тіла иноді мають зовсім инші кореляції, ніж абсолютні.

Відзначимо тепер роботи з експериментальної зоології, які провадить М. Воскресенський, завідувач біологічного відділу Київського Рентгенівського Інституту. М. Воскресенський вивчав біологічне діяння Х-променів на клітину і тканини американської одетової мушки *Drosophila melanogaster* Mrgn., та встановив різні щаблі руйнування ядра клітин залежно від різних доз. Х-промені прискорюють життєві процеси в клітинах і спричиняють або збудження поділень, або передчасну смерть, залежно від стану клітин (Див. М. Воскресенський: 1. К изучению биологического действия Х-лучей, *Журнал Экспер. и Клинической Рентгенологии*. Харьков, 1926. 2. О действии Х-лучей на клеточное ядро. *Вестн. Рентгенологии и Радиологии*, т. IV, в. 3/4). Далі М. Воскресенський працював над зародками амфібій, личинками та лялечками мухи *Drosophila* і намагався встановити залежність між певною дозою Х-променів з одного боку, віком організму що росте, з другого, та його біологічною реакцією, з третього (Див. М. Воскресенський, К вопросу о биологической дозе. *Вестн. Рентгенологии и Радиологии*, т. II, в. 3/4). Не будемо тут зупинятись на цікавих працях проф. В. Кронтовського, завід. відділу та лабораторії експеримент. медицини Київського Рентгенівського Інст., що вивчав біологічне діяння Х-променів методом експлантації (тканинних культур), а також виміну речовин у тканинних культурах.

З тих галузів зоології, які я ще не оглянув, я небагато скажу за питання систематики, фавністики та зоогеографії наземних тварин, бо

багацько з тих праць, що сюди належать, зазначає М. Шарлемань у своїй статті („Дослідження фавни України в 1926 р.“), яку буде також надруковано в журналі „Україна“. Ми тільки доповнимо трохи ті дані, що їх подає М. Шарлемань. Насамперед згадаю за роботи акад. О. Никольського (Харків) та його співробітниці Т. Родіонової.

Акад. О. М. Никольський провадив далі свої роботи з систематики та зоогеографії хребтових та надрукував цікаву статтю про сахалінську гадюку: „*Coluber (Vipera) Sachalinensis (Tzar)*“ (Ежегод. Зоол. Музея Акад. Наук СССР, 1926). Співробітниця акад. О. Никольського, Т. Родіонова вивчала групу риб та надрукувала статті про риб басейну оз. Байкала та р. Онона (Zur Ichthyologie der Baikalsee-Systeme, Zool. Anz., Bd. LXIX, Hft. 11/12). З тих праць, що стосуються до наземних хребтових, зазначу ще роботу О. Даниловича: „Биологическое наблюдение над ремезом“ (Русск. Гидроб. Журнал, т. V), де автор розповідає за свої спостереження над прилітанням цього птаха на гніздування в околицях м. Київ.

Багато праць вийшло протягом 1926 р. про комах. Це цілком зрозуміло, коли згадаємо, оскільки різноманітна та багата ця група тварин, і яке велике значення вона має для господарства людини. На Україні є ціла низка установ, що спеціально вивчають комах та їхню біологію, а надто біологію шкідливих для сільського господарства видів. Нагадаймо деякі з цих установ: 1. „Стазра“ (Станція захисту рослин) у Харкові (завід.—В. Г. Аверін); 2. обласна досвідна станція Наркомзем'у у Харкові (завід.—Рахманінов); 3. ентомологічний відділ київської обласної сіл.-госп. станції (завід.—Звірозомб-Зубовський); 4. лісова Дарницька станція (зав.—Голов'янка); 5. ентомологічний підвідділ Науково-Досвідн. Відділу Цукротресту у Києві (зав.—Шішкін). Далі зазначимо ентомологічні відділи обласних досвідних станцій Одеси (зав.—Кириченко), Дніпропетровського (зав.—Більський), Полтавської сіл.-господ. досвідної станції (зав.—Знаменський), Мліївської садово-городн. досв. станції (Гроссгейм), ентомологічні відділи Білоцерківської (Короб) та Миронівської (Ліндеман) селекційно-насінньових станцій Цукротресту, та инш.

У коротенькому нарисі немає можливості переглянути роботи всіх цих установ, та перерахувати все, що вони надрукували протягом 1926 р. Більшість праць співробітників цих установ надруковано на території України та в РСФРР, у спеціальних періодичних виданнях (напр. у Бюлетені Наркомзему „Захист рослин“, Харків, у виданнях Цукротресту, у працях що-до лісової досвідної справи на Україні, у „Працях Ентом. Відділу Полтавської Сіл.-Госп. Досвідної Станції“ та инш.). Серед цих праць є й великі, цінні роботи (напр. роботи Знаменського, Голов'янка, та инш.), про шкідників полів, лісів, то-що. Читачів, що цікавляться роботами ентомологів (а також пристосованою зоологією взагалі), надсилаємо до перелічених видань. Тут ми зазначимо тільки роботи деяких ентомологів, що не зв'язані безпосередньо з цими установами.

В. Караваєв (директор Зоолог. Музею У. А. Н.) протягом 1926 р. провадив далі свої роботи над вивченням мурашок Індостраїї (Індо-Австралійської області, Кавказу, Криму, України, та надрукував такі праці: 1. Ameisen aus dem Indo-Australischen Gebiet (Treubia [Batavia] VIII); 2. Beiträge zur Ameisenfauna des Kaukasus, nebst einigen Bemerkungen über andere palaearktische Formen (Konowia [Wien] Bd. V); 3. Uebersicht der Ameisenfauna der Krim, nebst einigen Neubeschreibungen (Konowia [Wien] Bd. V); 4. Myrmekologische Fragmente (Збірник Зоол. Музею. Труды Фіз.-Мат. Відділу, IV). Проф. О. Лебедів, котрий протягом багатьох років працює в галузі теоретичної та пристосованої ентомології, у 1926 р. надру-

кував низку статтів, що з них варто згадати тільки деякі. Статтю про цікаве біологічне явище: крадіжку яєць із чужих вуликів у бджіл (О. Лебедів, „Про крадіжку бджолами яєць з других вуликів“, Вісник Пасічництва, 1926 р., ч. 3). Статтю про нового шкідника яблуні — *Lygaeonematus moestus* Zadd., що з'явився в садках околиць Київ, та про паразита його личинок муху тахіну: *Ptychomyia selecta* Meig. (О новом вредителе яблони *Lygaeonematus moestus* Zadd. „Защита растений от вредителей. т. III, № 4—5, 1926 г.). Дві статті з описами нових для науки видів жуків (*Lethrus* [*Heteroplistodus*] *Kuldshensis* n. sp.—*Wiener Entomologische Zeitung*, 43 Bd., 1 Hft.) та *Pityogenes spessiotsevi* n. sp. (*Entom. Blätter*, Berlin 1926). Замітку про *Sarabus seriatus* Motsch (Col) із Кавказу, що надруковано у „Изв. Ставр. Энтом. Об-ва“ II, 1926 р. Ю. Керкіс (Київ-Ленінград) надрукував статтю: „К познанию внутреннего полового аппарата водных Hemiptera-Heteroptera“ (Русск. Энтомол. Обзорение, XX, 1926), що є наслідок його роботи спочатку в лабораторії Дніпрянської Біолог. Станції У. А. Н., а далі в Зоол. Музею Всесоюзної Акад. Наук. Ю. Шпет (Київ) надрукував статтю про жуків *Histeridae* кол. Київської губ. (Русск. Энтомол. Обзорение, т. XIX), де крім фавністичного списку подано деякі екологічні дані. У списку подано нові для кол. губ. види (10 видів на 2 варієтети).

Зосередимо тепер нашу увагу на роботі зоологів у галузі теоретичного та пристосованого вивчення життя морських та солодких вод України. На Україні є кілька установ, що спеціально вивчають життя води, а саме: Дніпрянська Біологічна Станція У. А. Н. (Київ), Всеукраїнська Державна Чорноморсько-Озівська Науково-Промислова Біолог. Станція (м. Херсон), Рибна Станція „Конча-Заспа“ кол. Сільсько-Господ. Наук. Комітету України (16 верстов від Київ). Крім того, вивчення життя води провадили також деякі науково-дослідчі катедри зоології та катедри біології при Інститутах Народньої Освіти. Вивчення фавни моря та лиманів провадили здебільшого зоологи Одеси та співробітники Вугчанпос'а (Херсон), вивчення тваринного життя солодких вод провадять переважно київські зоологи—співробітники Дніпрянської Біологічної Станції У. А. Н., Зоологічн. Музею У. А. Н., станція „Конча-Заспа“, Гідробіологічний Відділ Інституту Водяного Господарства, науково-досл. катедра зоології та катедра іхтіології та рибицтва (Київ. Вет. Зоот. Інстит.), а також харківські зоологи, здебільшого група зоологів при Харк. Інст. Народ. Осв. 1926-го року, крім низки дрібних праць, зоологи України перевели кілька великих експедиційних робіт. Тут треба зазначити великі експедиційні роботи з вивчення тваринного життя та зокрема групи риб порожищої та нижньої частини р. Півд. Богу та басейну р. Дніпра (працею керував Д. О. Белінг), роботи над вивченням тваринного життя басейну Півн. Донця (працею керував Н. Фадєєв), праці над вивченням життя Дніпро-Бозького лиману та півд.-захід. частини Чорного моря, що їх провів Вугчанпос (працею керував В. Ісаченко), та роботи над вивченням тваринного життя одеської затоки Чорного моря та одеських лиманів (працював Н. Загородський та инш.).

У наслідок цих праць надруковано низку статтів про різні групи тварин, зокрема про риб, що мають величезне господарче значення. Згадаємо тут деякі статті, що їх надрукували зоологи Київ, Харкова, Одеси, Херсона. Д. Белінг надрукував кілька статтів про екологію, розповсюдження риб та інших водяних тварин (1. Дніпр. Біолог. Станція та її науково-дослідча діяльність, Збірн. Праць Дніпр. Біолог. Станції ч. I. Київ 1926; 2. *Aphelochirus aestivalis* та інші представники *Rhynchota* з р. Півд. Бора, *ibid.* 3. До іхтіофавни південних річок України.

Зап. К. В. З. I., т. IV; 4. *Scardinius erythrophthalmus* (L) X *Blicca björkna* (L) з р. Унави (Ibid.).

До водяних комах стосується стаття В. Совінського (Нові для України „водяні“ лускокрильці *Lepidoptera*), та Ю. Горощенка (Замітка про фавну *Trichoptera* р. Дніпра), що їх надруковано в Збір. Дніпр. Біолог. Станції, ч. I. Про водяних ракуватих маємо статті Г. Верещагіна (Список *Gladocera* Дніпровського басейну Київського району) та Ю. Марковського (До фавни *Gladocera* р. Тетерева, див. Збір. Дніпр. Біолог. Станції, ч. I.). Про нижчих безхребтових, а саме губок маємо статтю М. Гримайловської: *Spongillidae* р. Дніпра та стоячих водоймищ околиць м. Києва (Зб. Праць Дніп. Біолог. Стаб., ч. I.). Усі попередні статті надруковано в Києві. Група харківських зоологів надрукувала низку статтів про різні тварини р. Півн. Донця. У „Трудах Комиссии по санитарно-биологическому обследованию р. Сев. Донца“ (вип. 1, Харків 1926) надруковано статтю М. Фадеева: „Предварительный отчет по санитарно-зоологическому обследованию рек бассейна Сев. Донца за первые 6 месяцев“ (листопад 1924—квітень 1925 р.), а також статтю М. Дубовського, М. Зіверта, Е. Лукіна та М. Фадеева: „Некоторые фаунистические результаты обследования рек бассейна Сев. Донца“, згадаємо за статтю М. Фадеева про реліктове озеро Абрау та його населення (див. Работы Сев. Кавк. Гидробиологической Станции, т. I. в. 2, Владикавказ 1926) та статтю про коловратку *Brachionus forficula* та її варієтети (див. *Zool. Anz.*, Bd. LXIV, Hf. 11/12). Співробітники М. Фадеева — Е. Лукін надрукували роботу про водяних кліщів з р. Півн. Донця (див. *Zool. Anz.*, Bd. LXV Hf. 7/8), а М. Зіверт — статтю про біологію та географічне розповсюдження двох нижчих ракуватих *Eurytemora velox* та *Laophonte mohammed*, що знайдено їх у басейні Півн. Донця (ibid.). У роботі М. Дідусенка та М. Прошкіної (Попередні відомості про планктон водоймищ Асканія Нова, Вісті Держ. Степ. Заповідн. Чаплі, т. III, Харків 1926) ми знаходимо перші дані про планктон великого Чапельського поду та Чапельських ставків; зоопланктонів присвячено тут менше уваги, ніж фітопланктонів.

Декілька цікавих праць із життя одеських лиманів та життя півн.-західн. частини Чорного моря надрукували одеські гідробіологи:

М. Загоровський знайомить нас із роботами гідробіологічного дослідження низки лиманів півн.-західн. узбережжя Чорного моря та відзначає біологічні особливості окремих лиманів (див. Труды V Всесоюзного Съезда по курортному делу, Москва 1926). Д. Рубінштейн ознайомлює нас зі впливом різних факторів середовища (світло, температура, кількість солів) на вертикальне розповсюдження та міграцію морського планктону (див. *Русск. Зоол. Журнал*, т. VI, вип. 1, Москва 1926). а В. Ковальський та С. Соболев описують 5 видів губок із сухого лиману біля Одеси, що належать до групи *Monaxonida* та мають низку морфологічних ознак, зв'язаних із фізично-хімічними особливостями середовища (див. *Русск. Зоол. Журнал*, т. VI, вип. 1, Москва 1926). Серед тих праць, що вивчають життя риб та інших водяних тварин у зв'язку з питаннями рибальства, слід насамперед згадати за роботи Вугчанпосу (м. Херсон); за відчитний рік ця станція надрукувала: 1. Бюлетень Всеукр. Госуд. Черном. Азов. Научно-Промыслов. Опыт. Станции №№ 17, 18 та 2. Труды Вугчанпос, т. II, вип. 1. У Бюлетенях уміщено 8 статтів, що присвячені здебільшого рибному промислу р. Дніпра, Дніпро-Бозького лиману та почасті Чорного моря (статті В. Ісаченка, І. Сироватського, Ф. Єгермана, О. Квінтیلیянова, П. Зубовича, С. Перепеліцина, та В. Попова, І. Шептицького), а в трудах

станції — три статті: 1. Ф. Єгермана — про іхтіофавну Кучурганського лиману (басейн р. Дністра), 2. П. Зубовича — про чорноморських бичків ратан та сурман, і 3. Н. Оводова — про вплив метеорологічних та гідробіологічних факторів на влов риби.

Низку статтів що-до рибалства у водоймищах України знаходимо ще в журналі „Український Мисливець та Рибалка“ (Харків 1926). Тут уміщено статті П. Завистовського, Різникова, Ебергардта, Рудинського, Шарлеманя, Смеречинського та инш. Більшість цих статтів належить не зоологам, а рибалкам та аматорам природи, але ж вони цікаві й для нас і часом збагачують наше знання природи України наслідками довгочасних спостережень життя водяних тварин, здебільшого риб.

Наприкінці можна ще раз із задоволенням відзначити, що науково-дослідча робота зоологів України провадиться у найбільш ріжноманітних напрямках, а до того ж із чималою інтенсивністю.

Саме через великий об'єм цієї роботи автор даної статті не зміг охопити з достатньою повністю все, що зоологи України зробили та надрукували протягом 1926 р. Тим часом слід ще раз підкреслити, що в нас є труднощі з друкуванням наукових праць, і треба пошкодувати, що на Україні нема спеціального зоологічного журналу (на зразок тих журналів, які видають у РСФРР), де-б українські зоологи могли уміщати свої праці. Тоді-б нам не довелося надсилати свої роботи для друку до журналів Москви, Ленінграду та інших міст нашого Союзу, ще й закордону.

Дмитро Белінг.

Україніка в російських журналах за 1926 рік.

Роблячи почин у цім напрямі, по довгій перерві — по оглядах передвоєнних, у „Записках Наук. Тов. Шевченка“ і „Україні“ 1919 року — ми подаємо відомості про головні праці в російських журналах за 1926 р., що спеціально й цілком присвячені українознавчим питанням. Матеріал цей порівнюючи невеликий. Містимо його, не розподіляючи по галузях, в алфавітному порядку разом з потрібними для орієнтації короткими поясненнями.

Александров, И. Г. Днепрострой. — „Плановое Хозяйство“. М. 1926, № 12, сс. 171—187. Статтю присвячено питанню про Дніпрове будівництво, що до нього взяли з цього бюджетного року. Автор підкреслює, що проект цього будівництва є комбінатом робіт, які глибоко змінять енергетичні умови, транспорт по Дніпру і вплинуть на форми будучих залізничних перевозів: дешева енергія порогів, дешевий водяний транспорт до Чорного моря, дешевий зв'язок, за допомогою залізниці, між Донецьким басейном та Кривим Рогом, цією прийдешньою електроцентралєю на Дніпрі, і никопільським марганцем — такий то є комбінат, що його утворює Дніпровський проект. Подається схема Дніпровського проекту, з'ясовується його економічне значення, визначаються можливі споживачі Дніпровой енергії.

Антонов, Л. Материалы по гидрологии Азовского моря. — „Записки по Гидрологии“, издаваемые Гидрографическим Управлением. Л. 1926, ч. LI, сс. 195—224. Автор подає результати гідрологічних спостережень під час гідрологічних робіт на Озівському морі 1913 р. і докладно описує процеси й методи роботи. До статті додано гідрологічний журнал робіт, розподіл гідрологічних станцій на Озівському морі, а також гідрологічні розрізи моря.

Бахурин, И. Об устройстве магнитной обсерватории в Донбасе и

магнитной микрос'емке в Макеевке. — „Известия Института Прикладной Геофизики Высшего Совета Народного Хозяйства СССР“. Л. 1926. Вып. II, сс. 96—106. 1924 р. Институт Пристосованої Геофізики підніс питання про організацію магнетної обсерваторії на Донецькому басейні. Питання має вже довгу історію, що тягнеться більше як п'ятьдесят років. І. Бахурин подає ці історичні відомості, починаючи від зародження самої думки про обсерваторію аж до 1925 р. Див. статтю Н. Розе.

Буденный, С. К статье Рюби „Операции конницы Буденного во время польского отступления с Украины“. — „Война и Революция“. М. 1926, № 12, сс. 3—9. С. Буденный подає короткі критичні уваги до праці французького капітана Рібі про операції кінноти Буденного у радянсько-польську війну 1920 р. Стаття С. Буденного являє собою вступ до російського перекладу праці Рібі, що надруковано на дальших сторінках журналу (10—31). Обидві праці мають інтерес не лише з спеціально-воєнного погляду: вони освітлюють неясний для широких кол, однак важливий епізод в історії інтервенцій та боротьби Радянської влади на Україні.

Гайстер, А. Искра и крестьянское движение 1902 г. (Материалы). — „Пролетарская Революция“. Л. - М. 1926, № 1 (48), сс. 77—86. Автор має на увазі селянський рух на Полтавщині (косянтиноградський і полтавський повіти) в березні 1902 р., що його підготовано енергійною пропагандою з поширенням численних видань нелегальної літератури. Автор подає витяги з секретної записки „отдельного корпуса жандармов ротмистра“ Беклемишова, які показують розповсюдження серед іншої літератури також і видань „Искры“.

Гейне, Г. Политические в Лукьяновке. Очерк по статистике политических заключенных. — „Каторга и ссылка“. М. 1926, № 2, сс. 186—196, № 4, сс. 202—218. Наприкінці грудня 1906 р. політичний в'язень Лук'янівської в'язниці в Києві Н. Гейне перевів одноденний перепис політичних лук'янівських в'язнів за певною програмою. Здобуті дані обробив він уже тоді, як його звільнено, і у своїй статті він подає всебічні відомості, що мають інтерес так через особливі умови статистичного обслідування, як і через специфічність самих об'єктів його.

Гуковский, А. Французская интервенция на юге России (1918—1919). — „Пролетарская революция“. Л. - М. 1926, № 6 (53), сс. 60—92, № 7 (54), сс. 91—121, № 8, сс. 118—156. Французька інтервенція відрізняється від інших інтервенцій з боку Антанти своїм одвертим характером; однак причини її, особливості окупаційного режиму, а також умови й обставини її краху залишаються в чималій мірі нез'ясовані. Автор ставить собі завдання докладно описати, на підставі спогадів, документальних даних і особистих переживань, процес розвитку інтервенції, змалювати окупаційний режим і ліквідацію невдалого підприємства, що не встигло й поширитися. Особливо спиняється на роботі підпілля, котра підготувала ліквідацію даної інтервенції.

Гусев, С. Одеса в 1905 году. — „Пролетарская революция“. Л. - М. 1926, № 2 (49), сс. 163—172. С. Гусев приїхав до Одеси 1905 р. і був за секретаря одеського партійного комітету. У своїй статті він подає відомості про стан партійної організації, ті внутрішні суперечки без серйозних принципових незгод, котрі гальмували роботу, а також про стосунки з меншовиками, додаючи до цього свої листи в цій справі до В. І. Леніна.

Еврейский крестьянин. Сборник № 2, М. 1926, сс. 304. Збірник подає низку статтів, що з різних боків малюють організацію й досягнення переходу частини міської єврейської людності СРСР на сільське господарство. Побут переселців, що організують колективні

господарства, перешкоди на шляху до поставленої мети і перемога над ними — все це ілюструють картини з життя окремих колективів. До збірника додано шість схематичних мап єврейського розселення на початок 1926 р. Звісно, що територія України, особливо південної, в цьому новому економічному процесі, що його утворено в наслідок нових умов і нових національних стосунків, відіграє тут не останню роль.

Ж. Передача архивних материалов Украине. — „Архивное Дело“. Сергиев, Московской губ., 1926. Вып. VIII—IX, сс. 117—123. Стаття має на меті довести, що в даний час і за тих умов, за яких доводиться працювати в архівосховищах РСФРР, немає змоги поставити виявлення архівних матеріалів союзних республік у плановому порядку. Зокрема труднощі в збиранні фондів українських установ полягають у тому, що лише в рідких випадках доводиться натрапляти на повний фонд установи, — а здебільшого фонди, що їх передають Україні, складаються з випадково виявлених частин. Проте, автор гадає, що кількість матеріалів, переданих Україні за останніх п'ять років, а також питома їх вага, є досить солідні. Автор статті особливо спиняється на матеріялах передреформових установ, а між ними на фондах губернських судових палат і військового генерального суду, і подає короткі дані з історії їх збереження й передачі до Москви. Наприкінці подається список архівних матеріалів українських установ, що їх передано вже до Укрцентрархіву. а саме: а) матеріяли, що випадково виявлено серед фондів установ РСФРР; б) фонди передреформових установ Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Поділля й Волини.

К истории Французской интервенции на юге России (декабрь 1918—апрель 1919). — „Красный Архив“. М. - Л. 1926, т. 6 (19), сс. 3—38. Це друга стаття (див. Гуковский, А.), що присвячено одному з найяскравіших епізодів інтервенції і надто мало висвітленому так у нашій літературі, як і в західно-європейській. Тому мають велику цінну матеріяли, що надруковано в даній статті. Узяті їх із великої збірки документів, що зберігаються в московському центральному архіві Жовтневої Революції, у „личной папке А. В. Колчака“. Це—донесіння Колчакові від його добровольчеських інформаторів про справи „на юге России“.

Квитка, К. Музыкальная этнография на Украине в послереволюционные годы. — „Этнография“. М. 1926, № 1—2, сс. 211—221. Ця праця є загальний огляд, де подається відомості про видання українських народніх мелодій за останні роки та про збирання музично-етнографічних матеріалів на українській території разом із тією роботою, що зроблено поза цією територією коштами українських установ. Наприкінці автор згадує про опубліковані й неопубліковані праці в галузі наукового дослідження української народньої музики та про музично-етнографічні праці, хоч-би вони й виходили поза межі української народньої музики, однак написані українською мовою, а також узагалі про поширення музично-етнографічних знаннів на Україні.

Кин, Д. Кирстовщина и меньшевики. — „Пролетарская Революция“. Л. - М. 1926, № 4 (51), сс. 125—157. Як показує заголовок статті, мова мовиться про часи, коли на Україні точилася боротьба більшовизму з добровольцями. Увага зосереджується на робітничому питанні; в ньому відігравав найвидатнішу роль Кирста, що ставив завдання скерувати настрій і рух робітників до ідеології добровольців. Кирстівщина — загальне визначення цієї роботи. За осередок її був Київ, хоч вона намагалась поширитися й на інші міста. Поруч ішла робота й меншовиків. Автор стежить за цим рухом до кінця Деникінщини, що разом із нею зник і сам Кирста.

Комаров, Н. Очерки по истории местных и областных боевых орга-

низаций партії соціалістов-революціонерів 1905—1909 г., ч. I. Украинская боевая организация П. С.-Р. (1905—1908 гг.). — „Каторга и Ссылка“. М. 1925, № 4 (25), сс. 56—81. Стаття подає історію організації й діяльності української бойової групи П. С.-Р., що має особливий інтерес і як до свого складу — складалася вона майже з самих тільки робітників, наколи інші групи були здебільшого інтелігенські, — і як до надзвичайного багатства на партійно-побутові особливості, порівнюючи з іншими організаціями.

Лобода, А. М. Судьбы этнографии на Украине за 1917—1925 гг. — „Этнография“. М.-Л. 1926, № 1—2, сс. 201—210. Академик А. М. Лобода подає короткий огляд етнографічної роботи, що зроблено за 1917—1925 рр. по культурних центрах Радянської України, а саме: в Києві (етнографічна секція Українського Наукового Товариства, етнографічна комісія УАН, Етнографічне Товариство, Історичний Музей ім. Шевченка), у Харкові (етнографічний відділ ім. Потебні музею Слободжанської України ім. Сковороди, індивідуальна праця С. Тарапушенка), в Одесі (етнографічно-лінгвістична секція одеської крайознавчої комісії), у Катеринославі (крайовий музей), у Полтаві, Житомирі, Чернигові, Кам'янці Подільському. Етнографічна робота пішла у глибину життя, особливо у зв'язку з пропагандою крайознавства. Автор висловлює жаль, що вища школа по даний час не дбає за етнографію та крайознавство.

Лондис, А. Магнитные наблюдения по берегам Чорного и Азовского морей в 1911 и 1912 гг. — „Записки по Гидрографии“, издаваемые Гидрографическим Управлением. Л. 1926, т. 21, сс. 73—88. Результати магнетних спостережень на узбережжі Чорного та Озівського морів, які зробив автор з доручення Гідрографічної Управи за 1911 та 1912 рр. До статті додано 4 таблиці.

Лятковский, П. Нечто о Богрове. — „Каторга и Ссылка“ М. 1926, № 2, сс. 35—49. Богров з Київом зв'язаний убивством П. А. Столипіна. Лятковский П. подає спогади й матеріяли для характеристики Богрова. Див. І. Сандомирський. По псовду старого спора.

Насонов, А. А. Из истории крепостной вотчины XIX века в России. — „Известия Академии Наук СССР“. Л. 1926, № 7—8, сс. 499—526. Основних проблем російської історії XIX ст., що в центрі їх стоїть вивчення епохи реформ, не можна розв'язати з достатньою ґрунтовністю, аж доки на великому матеріалі „вотчинних“ архівів не будуть з'ясовані питання про те, як розвивалися господарські стосунки крпацької Росії. З цього погляду особливо важний матеріял дає обслідування економічного й соціального ладу великої „вотчини“ XIX ст., що пережила спроби реформ із боку управління, які скеровано на підвищення її експлоатації за умов крпацтва. Автор бере за зразок таких господарств Юсупівські маєтки, що головна їх частина припадає на Курську, Харківську, Воронізьку та Полтавську губернії. На підставі вотчинних архівів у статті подається їх історію та спроби економічних реформ.

Неменов, М. Киевская и екатеринославская военные организации в 1905 г. — „Пролетарская Революция“. Л.-М. 1926, № 4 (51), сс. 193—215. М. Неменов містить у своїй статті спогади про свою революційну роботу в Києві та в Катеринославі на тлі загального революційного руху 1905 р., а найбільш по військових частинах.

Нестроев, Г. К истории студенческого движения в России (1902—1903). — „Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 7—8 (28—29), сс. 131—147. У статті викладено коротку історію нелегального студенського органу „Студент“. Перший номер його, присвячений Балмашову, надруковано в Женеві. Думка про нього виникла в Лисаветграді. Журнал поширений

був у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі. „Студент“ на 3-му номері припинився. Поруч подається відомості про революційний рух серед київського студентства у зв'язку з революційним піднесенням 1902—1903 р.

Оппоков, Е. В. Опыт предсказания высот уровней р. Днепра в 1923—1925 гг.—„Известия Государственного Гидрологического Института“. Л. 1926, № 16, сс. 7—23. З кінця 1923 р. гідрометеорологічна підсекція Української Метеорологічної Служби стала застосовувати розроблені від науково-дослідчої катедри гідрології в Києві методи передбачати рівень води у Дніпрі, котрі відрізняються від методів, яких від 1922 р. уживає Російський Гідрологічний Інститут. Автор статті від 1922 до початку 1925 р. керував роботами гідрометеорологічної підсекції і разом з тим — роботами науково-дослідчої катедри гідрології, і в своїй статті подає докладний опис зазначених київських методів передбачати рівень води у Дніпрі.

Переписка екатеринославской и луганской організацій с Н. Лениным и Н. К. Крупской. (С предисловием Г. Шкловского, справками и примечаниями С. Гопнер, С. Шварца и И. Бродского).—„Пролетарская Революция“. Л.-М. 1926, № 4 (51), сс. 5—45. Листування походить із 1905 р. і розкриває боротьбу між більшовицькими організаціями у Катеринославі й Луганському та меншовиками.

Плесков, В. За кулисами военно-полевой юстиции. (Дело Исаковича-Крамарова в одесском военно-полевом суде).—„Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 2 (23), сс. 78—97. На справі Г. Ісаковича-Крамарова (1906 року) автор ілюструє, як виникали військово-судові процеси та яких засобів уживали, щоб уплинути на суддів і добитися від них наперед визначених присудів. У данім разі мети не досягнено.

Розе, Н. Магнитная с'емка в Макеевском районе Донецкого каменноугольного бассейна, произведенная в 1925 г.—„Известия Института Прикладной Геофизики Высшего Совета Народного Хозяйства СССР“. Л. 1926, вып. 2, сс. 107—123. Це власне є звіт про виконання, де подається результати роботи, що її виконав автор із своїми співробітниками, щоб вибрати місце для збудування магнетичної обсерваторії на Донецькому басейні. Див. статтю І. Бахурина.

Ростов, Н. Южное Военно-Техническое Бюро при Центральном Комитете РСДРП.—„Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 1 (22), сс. 93—108. „Южное Военно-Техническое Бюро“ при „Южно-Областном Комитете“ виникло наприкінці 1905 р. в Києві. Завдання його було — утворити бойові організації, постачати їм зброю, а також як слід поставити технічне бойове підготування; потім воно перетворилося на широке військово-технічне підприємство. У статті дається відомості про роботу бюро та про динамічну майстерню в Києві.

Рубинштейн, Н. Л. Крестьяне и помещики в польском восстании 1831 года.—„Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 1 (22), сс. 130—137. На підставі документів архіву новоросійського й басарабського генерала-губернатора з'ясовується роль місцевого селянства в повстанському русі поляків 1831 р. та стосунки між поміщиками і селянами, як вони склалися на практиці революційними місяцями. Між іншим подається текст її присяги, що давали селяни польським панам.

Сандомирский, Г. По поводу старого спора. (К вопросу о Дмитрие Богрове).—„Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 2 (23), сс. 11—34. Г. Сандомирський, товариш Богрова по київській групі анархістів-комуністів, подає свою оцінку Богрова на підставі власних спогадів і матеріалів, що досі не видано. Див. статтю Лятковського П.

Свиренко, Д. О. Альгологические исследования р. Днепра в 1920—

1924 гг. (Из лаборатории одесского ботанического сада) — „Русский Архив Протистологии“ М. 1926, т. V, вып. 1—2, сс. 63—110. У праці викладено результати чотирирічних дослідів над фітопланктоном Дніпра, що їх зроблено за 1920—1924 рр. під Дніпропетровським та в інших пунктах нижньої течії. Відомо, що нижче водяне населення Дніпра, особливо рослинне, ще мало є досліджене. Головний матеріал здобуто під Дніпропетровським, і автор насамперед описує результати центральних спостережень; далі він подає наслідки спостережень над впливом порогів на планктон річки, викладає факти про життя фітопланктону в інших пунктах Дніпра, нижче Дніпропетровського, і наслідком подає загальні висновки про фітопланктон нижнього Дніпра й порівнює останній з іншими річками.

Сорокин, И. Февральская революция в Херсоне. (Воспоминания). — „Пролетарская Революция“. Л.-М. 1926, № 2 (49), сс. 101—113. Спогади про перші місяці революції в Херсоні від середини березня, коли одержано відомості про зречення царя, аж до кінця травня 1917 р.

Федорченко, Л. (Н. Чаров). Первые шаги социал-демократии в Киеве. — „Каторга и Ссылка“. М. 1926, № 6 (27), сс. 21—33. Відомості про соціал-демократичний рух у Києві серед молоді й робітників за 1889—1895 рр.

Чернышев, Б. И. О карстовых явлениях в Донецком бассейне. — „Землеведение“. Географический журнал им. Д. Н. Анучина. М. 1926, т. XXVIII. Вып. III—IV, сс. 87—102. Автор подає результати своїх дослідів, що він зробив улітку 1923 р між с. Великою Каранубою та с. Ольжинським, де літологічний склад дає змогу спостерігати карстові явища.

Шкловский, Л. Воспоминания о 1905 годе. — „Пролетарская Революция“. Л.-М. 1926, № 1 (48), сс. 187—209. Спогади про революційні події в Катеринославі, Києві та в Луганському у 1905 р.

Щербак, А. П. 1905 год в Сумском уезде. — „Пролетарская Революция“. Л.-М. 1926, № 7 (54), сс. 122—139. Спогади, а почасти й матеріали з історії селянського руху в Сумському повіті, що проходив під безпосереднім керуванням автора. Стаття подає яскравий матеріал, що має зміну в настрої селянства від прохання до царя аж до оголошення уряду поза законом і до захоплення влади у свої руки.

М. Сагарда.

Міжнародне право на сторінках „Вестника Советской Юстиции“.

Питанням міжнародного права у „Вестн. Сов. юстиции“ присвячено 11 статтів. З них питанням міжнародно-торговельних договорів присвячено 3 статті (Марбора — „Сов. германский договор 1925 г.“, Б. Р. — „Правовые нормы в договоре между СССР и Норвегией“ та „Японские концессии на сев. Сахалине“), питанням повітроплавного права — 4 статті (три з них написав В. Лахтін та одну проф. Кельман), нарешті питанням приватного міжнародного права — 4 статті (дві про складання шлюбних угод чужоземцями в СРСР проф. Глядстерна, стаття проф. Кельмана про спадкове право та стаття Корецького — „Савиньи в международном частном праве“).

Розгляньмо окремі статті. Найдокладніший зі всіх торговельних договорів СРСР — договір з Німеччиною 1925 р. — викликав численну літературу, як німецькою (Wohl, Freund, Ardens, Glanz, Kutterloff та інші), так і російською мовою (статті Сабаніна, Ерненштроля-Пискорського, проф. Грабаря в „Вестн. Финансов“, брошура Ганецького, спеціальний коментарій договору Штейна та Рапопорта).

На сторінках „Вестн. Сов. Юстиции“ ми також знаходимо статтю Марбора, присвячену цьому договору. Автор відзначає не лише величезне політичне та економічне, але й юридичне значення постанов цього договору.

Можна погодитися з автором, що договір для юриста є інтересним не тому лише, що встановлює ті чи інші права, але й з погляду вивчення постанов, яко новел.

Автор, перерахувавши окремі постанови, зупиняється лише на загальних постановах — договори про оселення, про третейські суди, про охорону промислової власності.

В договорі про оселення він характеризує правні становища фізичних та юридичних осіб; у договорі про третейські суди відзначає особливості в порівнанні з радянським законодавством. Автор пише дуже коротко, не розглядаючи навіть виділені ним окремі питання. Не відзначає він і новел цього договору, що роблять проф. Грабар та Сабанін. Нарешті, з жалем відзначаємо, що в журналі, який виходить на Україні, не зазначено, чи зберігає силу угода про поширення Рапальського договору на Україну та інші союзні республіки. Це питання розв'язане договором 1925 р. у розумінні заховання в силі першої статті угоди про поширення Рапальського договору на Україну та інші союзні республіки. У статті „Правовые нормы в договоре о торговле и мореплаваннии между СССР и Норвегией“ Б. Р. розглядає важливі правні постанови договору, не торкаючись численних економічних постанов, що є центром цілої угоди. Головну свою увагу він звертає на принцип найбільшого сприяння. Автор зазначає випадки виїмки принципу найбільшого сприяння як для одної так і для другої сторони. Далі він відзначає встановлену СРСР систему виїмок із виїмок найбільшого сприяння як напр. у відношенні прав консулів, охорони прав норвезьких громадян, обкладання, трактування судів та деякі інші. Тому кількість виїмок найбільшого сприяння не така вже і велика. Далі він відзначає становище торгпредства, причому підкреслює деяку аналогію в визначенні становища торгпредства з рад.-італійським договором.

Нарешті він відзначає постанови про агентства морських підприємств.

Можна вітати порівняння автором договору з Норвегією із договором СРСР та Італії. Шкода, що немає порівняння з радянсько-німецьким договором. Варт відзначити, що автор не розглянув ще низки правних питань, що зустрічаються в договорі, як напр. питання про консулів, питання спадкового права, про охорону авторського права, промислової власності та деяких інших.

Автор правдиво відзначає, що договір збудований на принципі найбільшого сприяння і що це є його характерною відзнакою. Але не можна погодитися з автором у тому, що й більшість інших торговельних угод збудовані на тому самому принципі. Адже в радянсько-німецькому договорі поруч із принципом найбільшого сприяння зустрічаємо також і принцип тубільства.

У статті „Японские концессии на сев. Сахалине“ Б. Р. докладно викладає зміст концесійних угод СРСР з японським товариством експлуатації нафти та вугілля на півн. Сахаліні. Автор зазначає, що зміст концесійних угод до певної міри визначено Пекинською конвенцією 1925 р. Далі автор підкреслює, що в концесійному договорі відбилося радянське законодавство в справі охорони праці і що суперечки, що можуть виникнути при переведенні в життя цього договору, будуть розв'язуватися найвищим судом. Зрештою угоду збудовано за звичайними принципами концесійних договорів.

Питанням повітроплавного права присвячені 3 статті В. Лахтіна. У тре-

тій з них „Юридическое положение санитарных самолетов“ він знайомить з історією питання, починаючи з 1910 р., коли голандський доктор Моо й запропонував використати літаки для санітарних цілів. В. Лахтін посилається на теоретичні міркування різних авторів про санітарні літаки (проекти Квінтонна, Жюліо та ин.), причому відзначає штучність їх.

Далі він розглядає проект, прийнятий Міжнар. Конф. Червоного Хреста в 1925 р., за яким пропонується поширити на санітарні літаки постанови Женевської конвенції 1906 р. та Гаазької 1907 р.

Розглядаючи основні положення цієї конвенції, автор відзначає велику умовність, невизначеність та навіть протиріччя,—наслідком цього є відсутність справжніх гарантій санітарним літкам. Але не дивлячись на це, він визнає, що „цей проект є крок наперед на шляху зберігання людського життя та пом'ягчення страхоття прийдешніх воєн“.

Друга стаття В. Лахтіна присвячена міжнар. конвенції про відповідальність товариств повітряного сполучення перед пасажирями та вантажовласниками. Стаття ця має переважно інформаційний характер. Конвенція, на думку В. Лахтіна, цікава тим, що являється першою конвенцією в справі повітроплавства, яку підписав СРСР та що в її виробленні він брав найближчу участь. Вітаючи постанови цієї конвенції, В. Лахтін відзначає, що порушене питання про відповідальність товариств повітряного сполучення могло дістати розв'язання лише в міжнародному масштабі.

На жаль, автор не з'ясував джерел конвенції, зокрема не зазначив про розроблені питання за відповідальність упливу відповідних постанов у міжнародньому залізничному та морському праві—галузях міжнароднього права, докладніше розроблених. Правда, деякими сторонами ці галузі мають свої особливості, але все-ж вони мали свій уплив на останню конвенцію (напр. питання про підсудність, давність і т. и.).

Остання стаття В. Лахтіна — „Международное воздушное право“ є відповіддю на інформаційну статтю проф. Кельмана „Вопросы воздушного права“. У ній проф. Кельман, роблячи огляд літератури з повітряного права, зазначає, що „план інтернаціонального кодексу про повітроплавство в умовах сучасних міжнародніх протиріч—є таким-же необґрунтованим побажанням, як і багато інших у міжнароднім праві в світовому масштабі“. Тому проф. Кельман переважно зупиняється на розгляді тубільних законів окремих країн у авіаційній справі.

В. Лахтін у своїй статті спростовує це твердження проф. Кельмана. Коли-б це твердження було правдивим, довелось-б звести на нівець усю будучину міжнароднього повітряного транспорту. Повітряне пересування може бути рентабельним лише при пересуванні на велике віддалення. Тому більшість авіаційних ліній являються лініями міжнародніми. Лише СРСР та ПАСШ можуть мати внутрішні повітряні лінії.

Питанню про складання шлюбних умов чужоземцями в СРСР присвячено 2 статті проф. Глядстерна. В першій з них (Вестник Сов. Юст., № 10) він розглядає звичайний порядок складання шлюбів чужоземцями. Тут він обороняє погляд про застосовання виключно радянських законів, цебто додержується т. зв. територіальної теорії. Потвердження своїх поглядів Глядстерн знаходить у відповідних розділах кодексів Росії та України, а також у роботах теоретиків приватного міжнароднього права Макарова та Перетерського. Він приходить до висновку, що як форми складання шлюбних умов, так і зміст їх мають відповідати радянським законам.

До инших трохи висновків приходить проф. Глядстерн у другій статті „Дипломатические браки“. Спочатку він установлює поняття дипломатичного шлюбу. Це шлюб, який беруть як дипломатичні, так і консульські представники на чужій території. Для більшої точности варт було-б

додати — території держави, при якій вони акредитовані. Глядстерн уважає, що як що-до форми, так і що-до змісту умов, дійсні закони тої країни, котра послала представника. Інший випадок, коли шлюб складають за місцевими законами, а пізніше реєструють його в радянським консулаті. Глядстерн зазначає, що чинне законодавство залишає нерозв'язаними низку практичних питань, як напр. чи факультативна така наступна реєстрація? (погляд Нар. Ком. Закорд. Справ, обіжник № 92 1923 р.), чи є вона обов'язковою? (обіжн. Нар. Ком. Юст. РСФРР № 144 1923 р.). Відповіді на це не дають і законодавства союзних республік. Тут відзначимо, що відповідь на ці питання дають рад.-польська та рад.-німецька конвенції.

У своїй статті „Применение советского права немецкими судами по наследств. делам“ проф. Кельман зазначає, що перед виданням Тор. Кодексу рад. спадкові закони не застосовувалися; стали користуватись ними лише після запровадження цього кодексу. Проф. Кельман наводить одну постанову берлін. апеляційного суду в справі тестаменту одного громадянина, що помер 1918 р. у Харкові та що заповів своє майно, яке знаходиться в Німеччині. Суд у своїй мотивації спочатку тримається погляду застосовання радянських законів, але в кінці своєї постанови відійшов від нього на підставі обіжника Нар. Ком. Закорд. Справ № 42 від 1922 р., де зазначено, що маєткові правовідношення, яких об'єкти знаходяться поза територією РСФРР та з нею не зв'язані, за радянськими законами обмірковувати не можна, і що вони підлягають чинності місцевих законів, незалежно від громадянства суб'єктів правовідношення. В зазначеній статті проф. Кельман зачіпає дуже цікаве та суперечливе питання. На жаль він подає лише один казус, а таких казусів німецькі суди розв'язали чимало. Додамо, що закон про скасування обмежень розміру майна, яке може переходити в спадщину, спрощує розв'язання спадкових казусів, а застосовання до ст. 22 консульського договору поміж СРСР та Німеччиною, яка дуже докладно розглядає питання спадкового права, вносить остаточну ясність у цю галузь.

Ми бачимо, що в журналі „Вестник Сов. Юстиции“ порушено різні питання міжнародного права—торговельні договори, питання приватного міжнародного права, нарешті міжнародного повітряного права. Треба відзначити стислість статті, присвяченої такому важливому договору як СРСР з Німеччиною. Далі треба відзначити, що „Вестник Сов. Юстиции“ не порушує питання консульського права, яке цікаве вже тим, що 1926 р. видано консульський устав та ратифіковано того-ж таки року дві конс. конвенції (з Німеччиною та Польщею). Не розглянуто порозуміння з Німеччиною про правну допомогу, яке має велике значення для юристів; не порушується справа договорів про ненападання, про права чужоземців. Нарешті, не відзначено вагу визнання СРСР низки колективних угод.

Усі ці питання могли-б послужити темою для окремих розвідок. Не дивлячись на зазначені хиби, варт підкреслити, що В. С. Ю. уділяє питанням міжнародного права багато більш уваги аніж Е. С. Ю., де за 1926 р. є лише одна стаття Сабаніна з міжнародного права, присвячена рад.-німецькому договору.

З. Яновський.

Критика, звідомлення, обговорення.

Академик П. Тутковський, *Загальне землезнавство*. Підручник для вищих шкіл і для самоосвіти. Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти УСРР по секції професійної освіти дозволив до вжитку як посібник для ВУЗ'ів. Державне Видавництво України 1927. XI + 496 сторінок, зі 148 малюнками в тексті та з 1 мапою. Ціна 6 крб. 50 коп.

Українізація, що широко захопила нашу вищу школу, не зробить, протє, цю школу українською, доки студент не матиме поруч лекції українською мовою щей достатньої хорошої навчальної літератури українською мовою, всіх отих шкільних книжок, підручників, і т. и. Досі студент наш, прослухавши лекції з котроїсь дисципліни, щоб перевіряти й фіксувати свої знання, змушений раз-у-раз звертатися сливе до самої тільки чужомовної літератури. Отож і ті лекції українською мовою, що він їх перед тим прослухав, навряд чи завсіди допомагають йому розуміти оту науку. Бо мавши до діла, крім мови, щей з іншою системою термінології та взагалі наукової мови (а ця має не абияке значення в науці), змушений він переборювати всі оті нові для нього труднощі та мимохіть виривати зі своєї пам'яті увесь отой український термінологічний матеріал, систему української наукової мови, що тепер тільки, так-би мовити, плутається в його пам'яті. Та щей треба тут нагадати, що сама ця наукова українська мова й досі не усталена, і це спричинюється до розбіжностей у викладах різних професорів, що змушені „творити“ тую термінологію—кожний, мовляв, на свій копил. Усі оті словники Інституту Української Наукової Мови У. А. Н. не здійснять покладених на них надій, доки не розійдеться термінологія зі словників не тільки у живе слово професора викладача, а щей у книжку, у підручник, у літературу.

Отож, узявши до уваги вже тільки допіру сказане, не можемо ми не вітати кожного посібника, кожної книги, як у ній подано правильний виклад котроїсь дисципліни правильною-ж таки українською мовою, з додержанням, до того-ж, виробленої від авторитетних організацій системи наукової мови.

Названа вище книга академіка П. Тутковського цілком добре й авторитетно виконала всі оці допіру зазначені вимоги. Важливе це тепер, як українізація не закінчена,—в звичайних нормальних умовах може й не становило-б чогось видатного. Та коли ми звернемо увагу на систему викладу, на самий отой матеріал, що ним пересичена книга академіка Тутковського, то й відчуємо оте особливе, просто надзвичайне значення цієї книги для української школи, для української шкільної літератури.

У старій колишній школі якось так велося, що і з професорової лекції, і з підручника студент безповоротно впевнявся на тім, що побачити те чи те цікаве природне явище зможе він тільки подорожуючи десь по світах, там за „морем-океаном“. Бо все, що не є цікавого, повчального, грандіозного з природніх явищ,—усе це, волею професора та підручника (здебільша перекладного), містилося десь у чужих студентові краях. Книга академіка П. Тутковського геть спопелила пріоритет отого заморського казкового елементу колишніх викладів, колишніх підручників. Книга академіка Тутковського у великій мірі перенесла всю оту казку

на Україну, територіально наблизила її до студента, до читача, розкрила та з'ясувала її. Навряд чи зістався котрийсь дрібний розділ із фізичної географії (а яка наука має до свого розпорядження так багато грандіозних природних явищ, просто таки казкового, як не географія?), щоб не подано в цій книзі—як ілюстрацію, як об'єкт до вивчення чи як об'єкт уже вивчений—прикладів з території України, що її так багато вивчав і дослідив сам автор книги. Цей момент у книзі, оця її властивість, зовсім нова в курсах географії не то що для України, а мабуть і для всього нашого Союзу, ставить книгу академіка Тутковського на цілком особливе, виняткове на цей час місце. Для України, для географічної науки на Україні книга академіка Тутковського має безперечно епохальне значення.

Поруч відомостів про те, що доба на землі повільно збільшується, що маємо припускати велику роль тяжких елементів у барисфері, що розміри сонця колись може були більші, що склад атмосфери був колись багатіший на вуглекисень і т. и.,—поруч із одними відомостями загального характеру читач дізнається, до того-ж докладно, щей з перших, мовляв, рук, і про найважливішу нашу породу, матір наших чорноземельних ґрунтів—про лес (глей), про підземні й артезіянські води на Україні, про мінеральні води на Україні, про печери українські, про життя та еволюцію земної поверхні України, про колишні українські гори, пустині й моря, про згаслі вулкани на Україні тай узагалі про історію нашого українського суходолу, і дістає багатько ще інших відомостів, важливих для Українця так з теоретичного, як особливо з практичного боку. Отже побіч того, що книга ця являє собою оригінальний підручник із загального землезнавства, вона є разом з тим основна праця з крайознавства.

Книга має 3 частини: 1. Вступ до землезнавства (сс. 3—65); 2. Фізична географія (69—344); 3. Біогеографія (347—496).

Частина перша має 4 розділи: 1. Завдання та місце географії; 2. Основні дані вищої геодезії; 3. Дані астрономії та наслідки астрономічних явищ; 4. Загальна морфологія земної поверхні.

Визначаючи межі географії серед інших близьких до неї наук, зокрема межі її з астрономією, геодезією, геологією, метеорологією, зоологією та ботанікою, антропологією, археологією, соціологією, історією та етнографією, автор зазначає, що хоч і бере географія з цих сумежних до неї наук потрібні матеріали, проте-ж обробляє вона ці матеріали за своїми методами, для своєї окремої мети, долучаючи їх до власних своїх матеріалів. Особливість географічної методи, за автором, визначається трьома напрямками: 1) у географії всі матеріали неодмінно упорядковується у просторі, пристосовується до так-званих географічних координат, і всі висновки робиться на підставі цього географічного розподілу або розпологу фактичного матеріалу (цього не робиться по інших науках); 2) географія досліджує в літосфері, гідросфері та атмосфері тільки морфологічну сторону (форми мас), а не їхній склад (ріжниця від петрографії та инш.); 3) по всіх галузях географії студіюється самі тільки сучасні факти та явища, а не минулі (ріжниця від геології та історії). Така особлива метода досліджувати, не вживана в інших науках, надає географії особливого характеру і цілковитої самостійности. Відкинувши навіть деякі окремі галузі науки географії, котрі, як дехто гадає, мають значення як науки окремі, проте-ж у межах географічної науки залишаються ще обширі й важливі її відділи, що їх не можна прилучити до будліякої иншої галузи. Оці відділи географії ось які: 1) фізична географія, що поділяється на геоморфологію або морфологію земної поверхні, гідрологію суходолу, гідрологію моря і кліматологію; 2) біогеографія і 3) антропологія. Крім

цих відділів, до обсягу землезнавства належить описова або спеціальна географія (крайознавство).

Автор подає таке визначення або зформулювання завдань сучасної географії:

„Завдання географії—це пізнати обличчя землі в його сучасному стані, в усіх його обсягах (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери та біосфери) з погляду розподілу сучасних фактів та явищ у просторі і їхньої генези“.

Частина друга, фізична географія, має три розділи: 1) ендегенні процеси; 2) егзогенні процеси; 3) кліматологія. Завдання фізичної географії, каже автор, це генеза морфологічних елементів на земній поверхні, і тому фізичну географію можна инакше назвати фізіологією землі. Ріжниця фізичної географії від динамічної геології є в тому, що динамічна геологія має на меті з'ясувати походження неорганічних мас (гірських порід) на землі, а фізична географія—з'ясувати походження форм земної поверхні; але завдання обох названих наук так близько наближаються одно до одного, що поділ їх є тільки штучний та умовний. Наше вивчення, каже далі автор, застає обличчя землі на шляху від нескінченного минулого до нескінченного прийдешнього.

Частина третя має чотири розділи: 1) фітогеографія; 2) зоогеографія; 3) вплив організмів на перетворення обличчя землі (геологічна діяльність організмів); 4) антропогеографія.

Автор використав праці всіх українських географів і взагалі географів, що вивчали Україну, від найдавніших часів аж до сьогоденного, так би мовити, дня. Отже і з цього боку академик Тутковський уперше подає звід усім географічним про Україну відомостям в одній книзі.

Виклад авторів легко зрозумілий, з поданих у книзі відомостей може скористатись кожна більш-менш письменна людина. Подекуди виклад набирає характеру живої розмови, не втрачаючи, проте, науковості у викладі та стислості у формі. Термінологія і наукова авторова мова є добре розроблена та легко надається до розуміння. У цій книзі вперше як-найповніше застосував автор термінологію, що сам він її свого часу подав у своєму словникові геологічної термінології. Можна радити цю книгу не тільки спеціалістові-географу чи взагалі студентові-природнику чи нарешті працівникові в крайознавчих організаціях, а й кожній письменній людині.

На жаль, ціна книги, може й не висока, як рівняти, для такої й на розмір солідної книги, є мало приступна для нашого студента. Не можна не побажати, щоб держава йшла назустріч читачам подібних книжок, беручи на свою пайку частину видатків і тим торуючи книжці шлях до читача.

Хтілося-б бачити в такій книзі більш ілюстрацій, особливо ілюстрацій з української природи. Бажано також мати абеткового показника на терміни та назви.

Яків Лепченко.

Проф. Хведір Вовк, Студії з української етнографії та антропології. Прага. Український громадський видавничий фонд, б. р. (1927) сс. 356.

Десятий рік минає з того часу, коли нещасливий випадок у переїзді з тодішнього Петрограда до Києва передчасно вирвав з рядів українських учених найвизначнішого українського антрополога та етнолога Х. К. Вовка. Під тяжким враженням сеї втрати Українське Наукове Товариство в Києві ухвалило як-найскорше видати можливо повну спадщину покійного: праці ще не публіковані і друковані—з тими доповненнями й змінами, що містили авторські примірники покійного. Підготованнем їх до друку зай-

нявся учень покійного О. Г. Алешо, але він захворів і помер 1922 р., не довівши до кінця сеї справи, і вона, на жаль, по сім затихла. Але от „Видавничий Фонд“ з ініціативи Педагогічного Інституту імени Драгоманова випускає збірку, котру отсе маємо перед собою. В ній одначе надруковано в українських перекладах тільки отсі праці покійного:

Антропологическія особенності українскаго народа;

Этнографическія особенності українскаго народа;

Rites et usages nuptiaux en Ukraine;

Le traineau dans les rites funéraires.

План не можна сказати щоб був влучний. Перші дві студії, надруковані в збірнику „Українскій народъ въ прошломъ и настоящемъ“, не становлять і сьогодні ніякої бібліографічної рідкості, і згадана збірка продається й тепер по дуже невисокій ціні (щось 2 карб. 50 коп. приблизно). Тим часом вони займають без малого дві третини нинішньої збірки, і очевидно вимагали великих коштів на перевидання, з огляду на силу ілюстрацій, повторених тут (хоча старанно Perezniti, вони все-таки менш виразні ніж у першій виданні). Передруковуючи-ж їх для ширшого вжитку, годилось доповнити новим матеріалом; у передмові—властиво вставній картці, вложеній до книги—читаємо, що Педагогічний Інститут, задумавши сей передрук, звернувся до одного з учнів покійного, проф. Раковського, з проханням доповнити сі огляди новішим матеріалом, але шановний антрополог признав се зайвим, покликуючись на те поважання, з яким ставились до праць покійного всі дослідники, що торкались питань у нім порушених на останнім з'їзді слов'янських етнографів в Варшаві—покликувались на них „як на евангелію“. Але власне через се, шануючи заслугу покійного, було-б добре доповнити матеріал його антропологічного огляду новими дослідями останнього десятиліття, що минуло з часів видання його студії. Ще більше вимагають доповнення історично-етнографічні екскурси, які і в момент публікації далеко не вичерпували тодішнього матеріалу.

Тому думаємо, що кошти вжиті на передрук сих оглядів—досі не вичерпаних у продажі — з більшою рацією могли-б бути вжиті на перевидання праць, розкиданих по різних періодиках і збірках, дійсно мало приступних. До сеї категорії дійсно належить третя з передрукованих тут студій — про весільний обряд. Ся студія дійсно мало приступна в обох своїх виданнях: болгарському і французькому, і при тім непережитім науковим значенню, яке вона має, нове видання її дуже пожадане. Вартість цього видання одначе зменшується двома обставинами. Поперше — видавці не порівняли двох попередніх видань: французького і болгарського; тимчасом узявши за основу французьке видання як новіше, годилося зазначити, в чім воно різниться з болгарським. Подруге — в паперах покійного, як свого часу підносилося, лишилися різні зміни й додатки, які покійник ладив для українського видання, і нове українське видання повинно буде їх використати.

Але тим часом нинішня публікація все-таки робить приступнішою сю важну працю, і ми звертаємо на неї увагу всіх, хто має діло з українською обрядовістю.

Акад. Михайло Грушевський.

Михайло Возняк, *Історія української літератури*. Т. I—до кінця XV в., у Львові 1920 р., сс. 340. Т. II—віки XVI—XVIII (перша частина), у Львові 1921 р., сс. 412. Т. III—віки XVI—XVIII—друга частина, у Львові 1924 р., сс. 562. Накладом Товариства „Просвіта“, з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

Це, можна сказати, найповніша, до кінця доведена, історія старого

українського письменства (до XIX в.) на цей час, яка старанно знайомить читача зо всіма його явищами. Автор узяв на увагу майже всю літературу, що існує про ці явища, — це показує й та „література предмету“, яку додано в кінці кожної книжки, — і взагалі добре й уважно її використав. Він живо розповідає про факти нашого старого письменства, подає багато уривків із творів сучасною українською мовою, і це захоплює читача і може привабити до книжки навіть і таку людину, яка звичайно мало цікавиться старою літературою. Багато малюнків оздоблює книжку й надає їй того цікавого зверхнього вигляду, який так потрібен, щоб унаочнити досить тяжкий матеріал старого письменства для звичайного читача. З цього боку книжки М. Возняка можуть правити за гарний підручник пересічному читачеві, щоб познайомитися з історією старого українського письменства. До певної міри ту-ж саму ролю вони можуть відігравати і для слухачів наших вищих шкіл, за тих понижених вимог, які тепер ставиться їм. Крім того, автор подає багато нового матеріалу про літературу Надтисянщини (Підкарпатської України, 108 — 122). Усе це робить книжки М. Возняка цінним надбанням нашої літератури.

Та при тім, на жаль, книжку написано старою манерою, на зразок старих російських підручників Порфір'єва або Незельонова, або нашого О. Огоновського, — хоч і куди більш талановито. Автор подав виразні, іноді яскраві характеристики явищ старої української літератури, але вони відгоняють якоюсь белетристикою. Автор не тільки не є самостійним дослідником — це, правда, і не вимагається від складача хоч-би й університетського курсу, але ми іноді дуже щасливо бачимо це в деяких історіях літератури, от хоч-би в „Історії древне-русской литературы“ М. Сперанського, або в „Історії української літератури“ М. Грушевського, — М. Возняк просто, не мудруючи лукаво, розповідає тоном старого „Нестора“ про старе літературне життя України. Цей епічний літописний тон надає історії М. Возняка вигляд чогось старомоднього. Автор звісно знає й про нові методи досліджувати літературні явища, він каже і про зв'язок літератури з сучасним їй життям, але це життя стоїть якось поза увагою авторовою, і літературні факти, мов якась белетристика, висять у повітрі. І тоді автор, захоплюючись своєю белетристичною манерою, повторюється, двічі каже про те-ж саме: так, про свідомство Павла Алепського що-до освічености українців у XVII в. М. Возняк каже двічі досить поширено і на с. 19, і на с. 13.

Крім того, з деякими думками М. Возняка, здається, ніяк не можна погодитися, а деякі місця його книжок показують, що він неначе не гаразд обізнався з тим, про що каже. Так, насамперед поділ української літератури на періоди у М. Возняка якийсь зовсім не обґрунтований і суто механічний. М. Возняк нашу стару літературу до Котляревського поділяє на два періоди: 1) від X в. до кінця XV, і 2) від початку XVI до кінця XVIII в. З таким поділом погодитися ніяк не можна. На протязі обох періодів, що їх зазначає М. Возняк (це особливо стосується до його другого періоду), українське письменство зазнавало різних упливів, переживало різні форми існування, — то піднесення, розцвіту, то занепаду, у зв'язку з економічним та політичним станом, і цей зв'язок М. Вознякові треба було виявити в своїй історії літератури, і інші встановити періоди в її розвитку. І коли-б М. Возняк звернув на це увагу, то-б він другу добу в історії українського письменства починав би не з початку XVI в., а з другої половини XIII в., коли скінчився київський період і розпочався новий, за нових економічних і політично-суспільних стосунків. І хоч безперечно цей новий період живився з попередньої київської культурної спадщини — бо одразу повного розриву з поперед-

нім в історії не буває,—але без ніякого сумніву вже з другої половини XIII в. підіймаються ті нові економічні й політично-суспільні хвилі, які й утворили те, що ми бачимо на Україні на початку XVI в. І тоді, в цьому новому періоді знайдуть своє належне місце і такі відділи книжок М. Возняка, як „письменський відгомін змагання до релігійної унії“ (I т., 269—277), і „т. зв. литовські літописи“ (278—283), які ніяк не в'яжуться з першим періодом нашої літератури.

Кажучи далі про Кирила Туровського, М. Возняк напевно йому приписує декілька творів (I, 139), а тимчасом питання про те, які твори напевне належать Кирилові Туровському, ще й досі остаточно не з'ясовано, і про це треба казати обережніше (пор. Сперанський, История древней русской литературы. Вид. III, 1921 р., 309; Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII в., 1901 р., 155—156; М. Грушевський, Історія української літератури, т. III, 89—90; Істрін, Очерки истории древне-русской литературы, 1922 р., 178). Так само, кажучи за проповіді Серапіона Володимирського, М. Возняк не погоджується з Петуховим, що з літературної діяльності Серапіона київському періодові належить тільки одно перше Слово; він думає, що до цього періоду належить ще й третє, бо в цих проповідях Серапіон, звертаючись до слухачів, уживає слова „браття“, а тимчасом у тих, що він написав на півночі, він каже „діти“, та й зміст третьої проповіді „вказує на її київське походження“ (I, 260—262). Але якого-небудь змісту, що нагадував-би нам київське її походження, ми в третій проповіді не бачимо (пор. Петухов, Серапіонъ Владимірскій, 1888 р., с. 23); що-ж до слова „браття“, то його вживає Серапіон і в II проповіді: „молю вы братье и сынове“ (див. у того-ж таки Петухова, с. 5), а цю проповідь М. Возняк не вважає за київську.

Кажучи про Ів. Вишенського і його лектуру, М. Возняк зазначає здебільшого духовних письменників, а також деякі явища сучасної йому полемічної літератури (II, 165—166). Це питання можна було-б поставити ширше і за Франковою вказівкою зробити порівняння творів Ів. Вишенського з творами відомого Мартина Кривицького, якого знав Ів. Вишенський і який без сумніву мав великий вплив на нашого полеміста (див. хоч-би Грушевський, т. V, друга половина, с. 288). У Росії не можна знайти творів Мартина Кривицького (цього порівняння не зробив й акад. В. Перетц у своїх працях про Вишенського, див. Науковий Збірник за 1924 р. і 101 т. № 2 Сборника отд. рус. яз. рос. академии,—бо не мав творів Кривицького). М. Возняк згадує двічі про Мартина Кривицького і про можливий його вплив на Ів. Вишенського (II, 199 і 239), але порівняння таки не зробив, а це може й не важко зробити в Галичині, де можна все-таки добути ці твори. Розглядаючи інтермедії Гаватовича, М. Возняк не надає великої ваги самій його драмі „Трагедія або образ смерти божого посланця пресвятого Івана Хрестителя“ (III, 234, пор. 237), а тимчасом М. Павлик у своїй статті, вміщеній у XXXV—XXXVI т. З.Н.Т. ім. Шевч., яку зазначає й М. Возняк у своїй бібліографії (540), каже, що в цій трагедії є й дуже цікаві риси: так, напр., Гаватович Івана Хрестителя малює людиною дуже несимпатичною, самолюбною, а тимчасом Ірода він наділяє рисами протилежними: він людина добра, і горе його в тому, що він покохав братову жінку. Він розуміє, що взяти жінку від брата, який йому вірить і любить його, це великий гріх; Ірод і бореться з своїм коханням, але йому потурають його дворяни і своїми радами призводять його до гріха. Все це було новиною в тодішній літературі, і свідчить не про абиякий талант Гаватовича. Тому йому можна приписати й інтермедії з українського життя: у тодішній поль-

ській літературі, мовляв сам М. Возняк, ми бачимо досить мотивів українських.

Також не можна, здається, погодитися з тим, що каже М. Возняк за віршу про Кирика. М. Возняк каже, що „ледви чи автор вірші взяв тему з якогось факту, а не використав мандрівний сюжет“ (287). Але М. Драгоманів у своїй статті „Два українські „фабльо“ та їх джерела“ (Збірник філологічної секції Наук. Товариства імени Шевченка, т. III, Львів 1900 р., сс. 66—94) ясно натякнув, що „ця українська сатира на попівську захланність тільки склалася з мандрівних межинародніх казкових елементів“ (87), бо в усіх тих чужих „фабльо“, котрі згадує М. Драгоманів, дійові особи не попи, і всі ці „фабльо“, як правдиво каже той-таки Драгоманів, були тільки за матеріал для самостійної „стичности“ нашого народу з Заходом (94). Цю Драгоманова думку розвинув далі за наших часів М. Левченко в своїй статті „Вірша про Кирика, як антиправославний уніятський витвір“ (З поля фольклористики й етнографії, К. 1927 р., 20—41), де правдиво каже, що „в глухому кутку глухого Овруцького Полісся бл. 1825 р. сільський піп Корчевський справді напнув на себе вночі волову шкуру з рогами, бажаючи пограбувати забобонного селянина, тільки-ж сам упіймався, і привели його на владичний суд до Аннополя. Поголобка про такий скандал могла швиденько рознестися скрізь по Волині, і на ню одразу могли налипнути готові, трафаретні подробиці з бродячої легендарної фабули про кару божу для таких грішників. А уніятські почайські кола могли використати тую мішанину правди з легендою, щоб і сатиру на православних скласти, і ще один „цуд“ до почайського реєстру занести“ (34).

Що до заперечування М. Возняка П. Житецькому про повстання козацького епосу, то тут треба просто зазначити, що у П. Житецького щодо цього є просто якась плутанина у висловах. Бо й справді-ж, П. Житецький у своїй відомій праці „Мысли о народных малорусских думах“, К. 1893 р., висловлюється про це трохи якось плутано: то він каже, що „первые творцы думъ принадлежали къ сословію каликъ убогихъ, искреннихъ проводниковъ въ народныя массы гуманныхъ идей христіанства“ (159), а в іншому місці він висловлюється вже так: „странствующіе школьники требовались не въ однихъ школахъ. На нихъ былъ спросъ и въ войскѣ, гдѣ нужны были люди грамотные для войсковыхъ канцелярій. Не разъ случалось, что они мѣняли перо на саблю, участвуя въ разныхъ баталіяхъ. Они были свидѣтелями народныхъ движеній и нерѣдко играли въ этихъ движеніяхъ не послѣднюю роль. Впечатленія свои они выражали тоже въ виршахъ, которыя проникали въ школы и шпитали. Здѣсь эти вирши перерабатывались тѣми же „старцами“ для народного обихода“ (166),—то знов, на с. 170, П. Житецький уже так висловлюється: „По всему видно, что творцы думъ сами были непосредственными свидѣтелями событій. Мы думаемъ, однакоже, что типическія особенности думъ не могли выработаться и установиться на полѣ битвы, вдали отъ культурныхъ вліяній школы, поэтому инициатива въ созданіи думъ всегда принадлежала „старцамъ“, изъ среды которыхъ съ теченіемъ времени выдѣлился особый типъ войсковыхъ кобзарей или бандуристовъ“. Як бачимо, аргументація трохи плутана. То виходить, що першими творцями дум були вбогі каліки, що ініціатива щодо цього була від них,—то що за таких ініціаторів були різні письменні люди, школярі або й військові, і тільки потім їхні твори перероблюють старці (хоч не зрозуміло, чому це військові люди, які спочатку складали думи і які частенько вчилися у тодішніх школах, були далекі від „культурныхъ вліяній школы“, мовляв П. Житецький).

І тому це питання, здається, можна остаточно розв'язати так, як розв'язує його М. Возняк, хоч не досить категорично й ясно: „Творцями дум,— каже він,— були без сумніву або вчасники, або очевидці подій, які в них малюються, або люди, котрі найшлися в положеннях описаних у думах, або бодай були близькі до тих положень“ (498). Та до цього треба додати: але тодішні військові люди були дуже обзнайомлені з книжньою літературою (бо був тісний зв'язок школи з життям), і утворюючи думи, використовували всі ті поетичні засоби, що були в цій літературі. Крім того, на форму дум наклали свою руку щеї старці, серед яких ці думи нарешті опинились і які їх останніми часами виконували. Про це говорить і М. Возняк, але в різних місцях своєї книжки, і тому ця думка не виступає ясно й категорично.

Про редакції „Вертепу“ (258—265) сказано не досить повно й виразно: користаючись із відомих статтів І. Франка, це можна і треба було-б зробити повніше, торкнувшись також і питання про південно-східні впливи на наш вертеп,—про це також говорить Франко у цих своїх статтях.

Дечого таки й нема у книжці М. Возняка, про дещо цікаве тільки згадується. Так, М. Возняк тільки згадує про Тристана, Бову, про князя Гвидона та Атилю, короля угорського (146), не подаючи про них ніяких ширших відомостів (пор. М. Грушевський, т. V, в. I, сс. 111—112—про Тристана й Бову; В. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв., с. 104—Повесть об Аттиле), і нічого не каже про такі пам'ятники, як „Книга о Таудале ридери“, „Сказания о Сивилле пророчице“, „Троя“ (див. М. Грушевський, *ibid.*, сс. 105, 106, 109) та про інші пам'ятники, що їх існування в українських списках зазначає В. Перетц (див. *ibid.*, 105—106). Недавно знайдено й дуже цікаві уривки із „Стефаніта й Іхнілата“ за рукописом XVI в. (див. М. Генер, До історії старої української повісти. Зап. Істор.-Філол. Відділу УАН, кн. XIII, сс. 40—47),—та звісно про них М. Возняк не міг казати у своїх книжках.

Наприкінці кожного тому вміщено „Важнішу літературу предмета“. Звісно, всього згадати не можна, та й самий заголовок — „найважлиша література“ показує, що автор не мав на думці наводити все, що існує в науковій літературі. Але і з „найважлишої літератури“ поминуто чимало видатних праць навіть із старої наукової літератури. Особливо це чувається у відділі про „былини“: так, тут не згадано зовсім про важливі праці В. Міллера (Екскурсы въ область русскаго народнаго эпоса I—VIII, М. 1892 р., Очерки р. народной словесности. Былины I—XVI. М. 1897, і пізніші праці його та його учнів), про рецензію М. Дашкевича на Міллерові „Екскурсы“ (Отчетъ о 36 присужденіи наградъ графа Уварова, 1895 р.), про „Мои досуги“ Ф. Буслаева, 1886 р., про „Русскія былины о сватовствѣ“ А. Лободи, 1905 р., то-що. Із літератури про Кирила Туровського не зазначено працю В. Виноградова, „О характерѣ проповѣдническаго творчества Кирилла, епископа Туровскаго“, Серг. Посадъ 1915. Ніде ми не нашли вказівки у М. Возняка на такі важливі праці О. Веселовського, як „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя о Морольфѣ и Мерлинѣ“, 1872; „Опыты по истории развитія христіанской легенды“, 1875—1877, і „Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха“, 1880—1892.

Не можемо наводити всіх пропусків що-до цього, які є в книжках М. Возняка, але й наведене показує, що тут є чималі огріхи. Дещо заведено не туди, де слід: так, статтю К. Широцького „Дещо про художню обстанову старого українського театру“ (1913, 7—9) — заведено у відділ „Історична пісня й козацький епос“ (т. III, с. 550).

Але всі такі недогляди не позбавляють вартости цього цінного курсу, і авторові належиться щира подяка за вложену до нього сумлінну і важну працю.

Михайло Марковський.

Leon Białkowski, *Na rubieży podolsko-ukrainnej* (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny. Львів 1925, кн. 4, сс. 587—615.

Польська історична наука XIX та початку XX вв. багато уваги уділяла історії західньо-українських земель, що були колись у складі Речі-Посполитої. Зокрема Поділля може нарахувати цілу низку дослідників-Поляків, що вивчали минуле цієї української землі. Як наслідок тої роботи польських істориків, маємо чимало праць, присвячених минулому Поділля. Досить згадати праці Марчинського, Пжеждецького, Прохаска, Яблоновського, д-ра Antoniego I. (А. Ролле), Побуг-Гурського та инш. Коли поминути певну тенденційність, властиву більшості польських істориків при розробленні питань історії українських земель, являються ці роботи цінним вкладом в українську історичну науку.

Переглядаючи польську історичну літературу за останні роки, можна помітити, що те зацікавлення до історії українських земель, котрі входили раніш до складу польської держави, не згасло серед польських істориків й останніми часами. Так напр. у Kwartalnik'u Historyczn'omu, часопису що виходить у Львові, органі польського „Towarzystwa Historycznego“, за рр. 1925—1926 знаходимо розвідки: д-рки Л. Харевичової, Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku (1925 р., кн. 2); Яна Птасьніка, Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku (1925 р., кн. 2); Л. Біялковського, Na rubieży podolsko-ukrainnej (1925 р., кн. 4); А. Чоловського, Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy (1926 р., кн. 2). На одній з цих робіт, власне на розвідці Л. Біялковського ми й зупинимось докладніше.

Автор її, колишній приват-доцент Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, що тоді ще розпочав був свої студії над історією Поділля, продовжує їх і в інших умовах своєї праці. Року 1920 з'являється у Варшаві робота автора під заголовком „Podole w XVII wieku“¹⁾, року 1925 маємо оцю розвідку²⁾.

В цій останній роботі Л. Біялковський досліджує лише певну частину Поділля, саме — поріччя Мурафи, лівого допливу р. Дністра. Річка Мурафа цікава тим, що становила межу поміж двома частинами Поділля — західньою, колишнім воевідством Подільським, що належало до Польщі, та східньою, воевідством Брацлавським, що входило до складу великого князівства Литовського, та разом із тим була державним кордоном між Польщею й Литвою. Правда, це утруднює дослідження цілого поріччя, оскільки поселення тут не становили певної адміністративно-територіальної чи економічної цілості, бо належали вони не тільки до різних воевідств, але й до різних державних об'єднань із відмінними державно-правовими нормами. Автор очевидно й не ставив перед собою цього завдання. Обмежується він у своєму досліді лише територією на правому боці р. Мурафи та ще землями вздовж р. Мурашки, хоч ця територія здебільшого належала до Барського староства, яке ґрунтовно досліджено в відомій монографії акад. М. Грушевського „Барское Староство“. Отже цікавіший для нас менше вивчений правий беріг р. Мурафи в цій роботі не досліджено.

¹⁾ Див. рецензію на цю роботу в „Україні“ 1924, кн. 1.

²⁾ Варт згадати, що роботу Л. Біялковського „Na rubieży podolsko-ukrainnej“ видрукувано вперше українською мовою в „Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету“. Правда, світу той том „Записок“ не побачив, роздано лише авторам так зв. „авторські“ примірники відбиток із статтів.

Не пояснює автор, чому він починає свій дослід із XV в. Зробити це автор мав рацію, бо з цього століття на досліджуваній території, що входить уже до складу Литовської, пізніше Польської держави, життя після Татар починає набувати інших форм, відмінних від попередніх. Але все-ж певні зв'язки з попереднім існували; це визнає трохи далі (590) сам автор. Отже чи не замало було тому згадати, що поріччя Мурафи, яко частина Подністров'я, являє собою спільний з ним тип людности та культури передісторичної, та зазначити, що „це є частина країни, для якої все що було перед чотирнадцятим віком, стало вже преісторією“? (588).

Почавши з XV в. автор уважно вишукує в різних джерелах усякі згадки про виникнення чи існування на досліджуваній території поселень (хоч це, мусимо знов підкреслити, в більшості вже зроблено в згаданій роботі „Барское Староство“), і на підставі їх малює картину повільного розвитку цієї місцевості. Всі майже документи з XV в., що стосуються до поріччя Мурафи, являють собою надання певних поселень чи ґрунтів ріжним державцям. Цілком справедливе зауваження авторове, що головним мотивом, яким керувалася влада, роблячи ці надання, було намагання притягнути на ці землі, що межували зі степом та підпадали в першу голову таким частим у ті часи наїздам степовиків, певне населення, здатне до боротьби з тими наїзниками. Отже це було бажання утворити певну оборонну лінію на державних кресах, а разом із тим загосподарити й заселити пустку, що на неї перетворилися залюднені колись місцевості Подністров'я (590).

Але автор не припускає можливості повного обезлюднення цієї території. Існували тут якісь рештки населення, що переховувалися під захистом лісів та підтримували тут „wątek tradycji ognisk życia ludzkiego“ (590). Инакше зникли-б навіть назви тих „пусток“, що тепер їх так щедро роздає влада. Близькість степу все-ж ставила велику перешкоду в унормуванні життя в поріччі Мурафи. Особливо дошкульним було суцідство з одним із так званих татарських шляхів, саме зі шляхом кучманським, який проходив через горішній біг р. Мурафи. Зовнішня політика державна не давала часом змоги звернути відповідну увагу на становище східних кордонів, в ці бо часи точилася боротьба поміж Польщею і Литвою за українську спадщину. Поріччя Мурафи не раз ставало ареною тої боротьби, що також негативно відбивалася на швидкому залюдненні її. Яко результат колонізаційної діяльності XV в., автор наводить акт розмежування королівства Литовського з Короною з року 1546 в тій його частині, що говорить про поріччя Мурафи. Свідчить той акт про велике спустіння та малі досягнення колонізації цієї території.

Побіжно зупиняється автор на господарчому становищі поріччя. Укрита ціла територія великими лісами (цікаве спостереження автор зробив ще перед 1914 р. про те, що місцеве населення аж до цього часу заховувало старі назви тих лісів у місцевостях, де вони збереглися). Багаті сіножаті та пасовиська у лісах сприяли плеканню худоби. Розводили пасіки, на Мурафі зустрічалися рибні ставки. Млинів проте майже не було, бо й рільництво навряд чи було дуже поширене в тих небезпечних умовах життя, хоч земля все-ж потроху оброблялася, як про це свідчать джерела. З другої половини XVI в. становище міняється. Справи на заході полагоджено, польсько-литовська держава має можливість більше уваги уділити своїм східним кресам.

Автор характеризує цю зміну як заміну колонізаційної діяльності держави—такою самою діяльністю магнатською. Автор докладно зупиняється на історії переходу цілого поріччя Мурафи до рук одного державця—Замойського, та розглядає далі ті підвалини, на яких відбувалася його осад-

ницька діяльність. Користується тут автор, як він сам зазначає, у великій мірі з тієї праці, яка розглядає цю територію в ці часи. Це є згадана вже праця акад. М. Грушевського „Барское Староство“.

Не можна тут не помітити, що Л. Біялковський занадто перебільшує роль магнатської осадницької діяльності, ставлячи в залежність від цієї діяльності справу залюднення цілої країни. За його словами: „мусив хтось зламати опір тої нечисленної людности, що в первісному стані перебуває, і накреслити лінію дальшого розвитку. Та місцева людність, з огляду на свій консерватизм господарчий та громадський, загальний брак культури, брак ініціативи і брак грошей, мусила поступитись першенством чинникам зовнішнім, озброєним в усе те, чого їй (людності) бракувало. Чинниками тими стали магнати, що в пориванні до власної та державної користі досягли того, що і та смуга Подністров'я почала швидким залюднюватися темпом“ (596). Не бере отже тут автор зовсім до уваги самостійної осадницької діяльності тих місцевих людей, „позбавлених культури та ініціативи“, що наслідком її сталося залюднення дальших степових просторів. Адже-ж перед початком козацької революції залюднене було Подністров'я майже до берегів р. Кодими. Трохи далі автор сам дає численні ілюстрації того стихійного збігу людности з інших місцевостів Поділля, залюднених давніш, до цих вільних просторів (603—605). Справа тут була не лише в подаваних „слободах“. Умови життя на півночі, де панське господарство зміцніло раніш, приволили селянство українське до того стихійного, колонізаційного руху, що набував розмірів справжнього народнього переселення. Різні причини привели до того швидкого залюднення Подністров'я в кінці XVI та на початку XVII вв. Зміцнення оборонної спроможности держави, стихійний рух населення на південь, що в наслідок його залюднюються степові простори далеко на південь від Мурафи,—все це сприяло залюдненню та унормованню життя й на досліджуваній території. Магнатська роль тут полягала переважно лише в наданні певних організаційних форм тому стихійному рухові населення.

Зупиняючись на суперечках Замоїського з іншими власниками на цій території, автор головну причину тих конфліктів бачить у економічних причинах. „Такі конфлікти“, каже він, „у добі збільшення латифундій, були на порядку денному по цілій Україні“ та являли собою процес „капітуляції слабшого автохтона перед магнатом, що могутньо розпросторюється“ (601). Проте чималу роль відігравала тут і національна різниця. Не розглядає автор також і цікавого процесу набування земель тими „автохтонами“ ще перед магнатською осадницькою діяльністю, що привело-б його, поруч із накресленням процесу об'єднання земель в одну латифундію, до цікавого питання про заїмочне землеволодіння, яку проблему поставив акад. Грушевський у своїм „Барським Старостві“.

Як наслідок цілого осадницького процесу, маємо на колишніх пустках XV—XVI вв. у другій половині XVII в. чималу, густо залюднену територію з досить високо піднесеним культурним рівнем, як про це свідчать тогочасні джерела. Автор подає картину того залюднення, хоч може наводити замало фактичного матеріалу.

Хутко проте бурхливі часи другої половини XVII в. перетворили на деякий час цю територію знову в пустку. Автор подає відомі картини загального спустіння поріччя Мурафи та в кількох словах малює картину нового, на цей раз останнього відродження тут життя. Найбільший розвиток осадництва тепер автор відносить до середини XVIII в., що навряд чи справедливо; оскільки відомо, в ці часи мають численне населення місцевості, що лежать багато далі на південь, як напр. пізніший Балтський повіт Поділля. Отже в поріччі Мурафи ймовірно ще в перші десятиліття

XVIII в. відродження людського життя та господарства. Малюнком цього нового осадницького руху в XVIII в. автор і кінчає свою розвідку.

В кінці розвідки додано реєстер поселень у поріччі Мурафи та Мурашки в XVI в. з поданими при кожному поселенні документальними згадками про нього.

Зменшує вартість роботи відсутність мапи поріччя Мурафи та взагалі невизначеність точних меж досліджуваної території. Неясною є термінологія автора. Визначаючи певну роль Мурафи в поділі українських діалектів, автор уживає терміни „малоруський“, „червенський“ та „український“ для відзначення різних діалектів українських. Варт тут було-б скористатися з визначеної вже від українських дослідників термінології.

Говорячи про відоме надання Вітовтове Карачевським та зазначаючи, що ті документи є фальсифікат, автор чомусь викриття цього приписує Любавському в „Чтеніяхъ въ имп. общ. исторіи и древностей рос.“ 1913 р. (с. 588, пр. 4), хоч уперше ґрунтовній критиці подані були вони ще р. 1894 в „Барському Старостві“ акад. М. Грушевського. Це тим дивніше, що автор цю роботу знає і в чималій мірі використовує її в своїй розвідці. Автор ознайомився з усією літературою друкованою з історії Поділля та доповнює її власними дослідями над архівним матеріалом київського центр. істор. архіву. Проте чимало відомостів, переважно з XVII в. міг-би знайти автор для поселень досліджуваної території в „Трудахъ под. церк. ист. стат. ком.“, пізніше церковно-археол. т-ва. Так само не згадує автор нічого про відому працю Молчановського „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г.“.

Слід згадати й про певну тенденційність, властиву правда, як ми вже згадували, більшості польських істориків, та від якої не вільна й розвідка Л. Біялковського при розв'язанні деяких питань.

У цілому робота ця має вартість як додаток до роботи про „Барское Староство“, оскільки розглядає місцевість на побережжі р. Мурафи, які землі до Барського Староства не входили та лишилися там не розглянені.

Михайло Карачківський.

В. М. Перетц, *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. I. Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР. Том CI, № 2. Ленинград 1926, 176 стор.*

У „Передмові“ до своїх праць В. М. Перетц каже, що останнім часом з'явилося декілька спроб оглянути склад старої української літератури (М. Возняка, ак. М. Грушевського, А. Барвинського, підручник О. Дорошкевича та інші). Але „большею частью, если не исключительно, ученые авторы (не говоря уже о составителях учебников для средней школы — педагогов) пользуются при построении схемы истории украинской литературы и при заполнении ее материалом только данными, уже опубликованными в специальных журналах и в отдельных изданиях. Отсюда проистекает некоторая неполнота представлений наших о размерах литературного движения на Украине в XVI—XVIII вв., о характере памятников, о содержании их, о тех модных формах, которые проникали на украинскую почву, и о воскрешении иногда таких памятников, которые в славянской оболочке, казалось, уже давно умерли для читателя. Чтобы эта неполнота была по возможности сведена к минимуму, необходимы упорные архивные разыскания в различных библиотеках и музеях севера и юга, Украины же — в особенности“. Деякі результати таких своїх розшукувань автор і подає в своїй праці, якої заголовок ми вище подали.

Зміст цієї праці ак. Перетца такий: I. К вопросу об Учительных евангелиях XVI—XVIII вв. (5—14); II. Иван Вишенский и польская литература XVI в. (15—49); III. „Тестамент царя Василя“ в українських перекладах (50—72); IV. Опыт перевода „Лѣствицы“ на украинский язык (73—77); V. Нил Синайский в украинских переводах XVII в. а) „Цвѣтник Духовный“ (78—86) і б) „Об осми помыслах“ (86—91); VI. След украинского перевода Киево-Печерского Патерика (92—100); VII. К истории украинской повести XVII в., і IX. Вирши Харьковского архимандрита Онуфрия (140—176).

У першій своїй статті — К вопросу об Учительных евангелиях XVI—XVII вв. ак. Перетц торкається питання, коли і відкіля взялися у нас ці евангелії. Зазначивши, що такі евангелії, „отражающие в большей или меньшей степени живую украинскую речь, не имеют ничего общего, кроме плана, с известным Уч. евангелием патр. Филофея (или Каллиста)“, ак. Перетц думає, що вони утворились під впливом польських т. зв. *Postyll* і доводить це як подібністю плану, змісту, стилю і т. инш. цих *Postyll* з українськими Учительними евангеліями, так і тими помилками на речах, які трапляються в наших Учительних евангеліях, напр.: в одній Учительній евангелії 1592 р. (у Катеринославському музеї ім. Поля), л. 7 по евангельським тексті читаємо пропозицію „на своихъ мѣстѣхъ сѣсти, положивши на своя лица крестное знамение“ (6 — те-ж саме ми знаходимо й у другій евангелії) — „это предложение — встать во время чтения евангелия и сесть на свои места во время проповеди — указывает, — каже автор, — на католическую или протестантскую среду“ (6). Але тут міг бути й чеський вплив. Ак. М. Грушевський у своєму в. I п'ятого тому дав яскраву картину тих гуситських упливів, які були на Україні в XVI в. (див. сс. 53—73). Відомо, що й сам Гус також писав *Postilla*, цебто тлумачення на недільні евангелії, обстоював право чеської мови на літературний розвиток і висловлював ті-ж самі ідеї про значення для людини тільки святого письма що й Іван Вишенський. Та й в українській літературі того часу ми бачимо декілька творів, перекладених із чеської мови, як хоч-би славнозвісна „Переспонницька евангелія“. Крім того, як правдиво каже М. Возняк, Учительні евангелії „являють собою довгу низку незалежних від себе текстів“ (Історія української літератури, т. II, с. 19), і питання про Учительні евангелії треба поставити ширше, — можливо, що тут будуть і інші висновки.

Наприклад, усі ті риси, що їх зазначає ак. Перетц в українських Учительних евангеліях, є і в *Postill*ах Гусових. Навіть переглядаючи форми „*Výbor z literatury české*“, що його видав К. Erben (Praha 1868), де в другому томі вміщено дві *Postilli* Гусові, його *Děerka aneb o „Poznání česty pravé k spasení“* і три його листи з в'язниці ми бачимо, що Гусові *Postilli* і, дуже нагадують наші Учительні евангелії: спершу йде евангельський текст чеською мовою, а далі тлумачення його морального змісту, і насамкінець дається резюме всієї промови: *Protož, najmilejší! mōjte na tomto dosti, a připravte se k navštívení druhému a posledniemu, želejíce hřiechův, prospievajíce v ctnostech, plnieše pokání, a žadajíce srdečně jeho navštívení*, — так закінчує Гус свою проповідь на вербну неділю (Erben, II, 190). Не маючи під руками інших творів Гусових та й узагалі часу, щоб узятися до цього питання, я тільки висовую його, як проблему — тим більше можливо, що в творах Вишенського, як побачимо далі, ми ясно відчуваємо вплив Гусових ідей і навіть форми його писань.

Наприкінці своєї статті ак. Перетц висловлює якісь не зовсім ясні

думки про українську проповідь другої половини XVII в. З одного боку, він каже: „Обращение с источниками и даже со святыней — вплоть до кощунственных анаграмм, эта неразборчивость в приемах, стремление засыпать слушателя пестрым набором фактов и анекдотов — все это, столь свойственное польской иезуитской проповеди с конца XVI в., нашло себе отражение в поздней украинской проповеди. Но в старшем ее периоде, в Учит. евангелиях и до половины XVII в., проповедники стараются сохранить целомудренные речи, избегая вульгарности и не стремясь ко внешней занимательности“ (12). Але далі ак. Перетц запитує: „Справедливо ли думать, что иезуитская проповедь всецело (підкреслення моє, М. М.) отразилось на ораторстве украинских авторов второй половины XVII в.“ і відповідає так: „Едва ли можно утверждать, что главную (підкреслення ак. Перетца) роль, по крайней мере в создании теоретических (також моє) воззрений Голятовского и др., сыграли польские иезуиты“ (12). І далі подає приклади з „Regulae Soc. Jesu“ (Vilna 1582) і з казання єзуїта Висоцького, які забороняли пересипати промови мітами, анекдотами, жартами, то-що (12—13). Та коли дійсно не було в теорії того, що робили на практиці відомі єзуїтські проповідники, такі як Скарга і особливо Млодзяновський, то, очевидно, свої теоретичні погляди Голятовський і його школа все-таки утворювали під впливом їхніх практичних зразків¹⁾. Далі ак. Перетц, торкаючись тих-же самих проповідників українських другої половини XVII в. (таких як Голятовський, Радивилівський), каже, що вони збігаються з польськими єзуїтськими проповідниками ще й у тому, що ніколи не виступали проти влади („всецело стоят на стороне командующего класса“)²⁾. Але про польських єзуїтських проповідників цього сказати не можна: і Скарга, і Млодзяновський добре били в своїх промовах польських панів: *Jeżeli to się uciemienie ludzi ubogich nie uśmierzy, stan ten Rzeczypospolity ztracicie, ztracicie, rapowe polacy* (1, 124). Що-ж до українських проповідників другої половини XVII в., то вони належали до привілейованої верстви українського громадянства, були захоплені виром подій, і не розбираючись добре в них, хилились на той бік, звідкіля сипались на них великі милості, і осторонь стояли від тієї боротьби, яка тоді точилася на Україні³⁾.

У другій своїй статті ак. Перетц, порівнявши чимало місць із творів Вишенського з уривками з сучасної йому польської літератури, робить висновки „иной, чем обычный, повторяющийся доселе всеми писавшими об Ив. Вишенском“ (49), а саме, що він зовсім не був такий неук, якого вдавав із себе: „он пребывал в том самом кругу идей, в котором вращались и просвещенные представители польского общества, выдающиеся польские писатели XVI в. всех лагерей“ (48). Він був людиною „немалой начитанности в церковно-религиозной литературе и, может быть, — в современной польской литературе“ (49). Цим і пояснюється, крім того, що він був ще відомий і як „энергичный борец за веру предков“, як „писатель с темпераментом и литературной опытностью“, — ще й те, що написати відповідь славнозвісному єзуїтові П. Скарзі доручено не кому іншому, як І. Вишенському. Але ще Л.-в. уважав Вишенського „за человека образованнейшего по тому времени“ (Подольскія єпархіальнія вѣдомости 1875, с. 497). Далі Франко зробив натяк, правда гіпотетично, про ши-

¹⁾ Детально про це див. мою працю, „Ан. Радивилівський“, К. 1894, сс. 33—44.

²⁾ Але в другій своїй статті про Вишенського ак. Перетц каже, що Скарга картав у неправду, яку бачив у Польщі, див. сс. 34—36.

³⁾ Детальніше про це див. у моїй праці „Ан. Радивилівський“, К. 1894, сс. 33—46, як і про розміри впливу польської проповіді на українську.

роке знайомство Вишенського з тогочасним життям, про перебування його при дворі кн. К. Острозького (див. його працю „Іван Вишенський“, Львів 1895, сс. 420—425) і про „якийсь генетичний зв'язок“ творів Франкових із писаннями польського письменника, близького його земляка, Мартина Кровицького: „Стиль, полемічні обороти, номенклатура, а подекуди й самі концепції літературні його (Вишенського) творів показують так багато схожого з тим, що знаємо про твори Кровицького, — що ближче порівняння на всякий спосіб варто було-б перевести“ (130). Далі М. Грушевський в „Історії України-Руси“ т. VI умістив перед характеристикою Івана Вишенського декілька уривків з промови Івана Мелешка і з творів Рея з Нагловиць. Ак. Перетц, ідучи за цими вченими, як він сам каже, продовжуючи їхню працю, зробив спробу „несколько детализировать эти указания и поискать новых параллелей к обличению украинского проповедника — в области польской литературы XVI в.“ (18). На жаль, ак. Перетц не міг скористатися з книжки М. Кровицького „Wizerunek Antykrystów“, на яку вказав Іван Франко, бо її в Ленінграді не знайшлося. Але він подає багато паралелів з інших тогочасних письменників польських — Рея з Нагловиць, Соколовського, ks. Wujka, Скарги, Поводовського, Чеховича та інших. Ці паралелі переконують нас, що Іван Вишенський був широко обчитаний у тогочасній польській літературі: трапляються навіть текстувальні збіги — Іван Вишенський каже про „мушкатели, малмазии, ревулы“ (с. 19), якими заливаються пани — те-ж саме і в тій самій послідовності каже про панів і Рей з Нагловиць — „guwuły, małmazye, muszkately“ (23). „Прием вопрошения, нагромождение деталей, синонимов, столь характерные для писателей эпохи барокко — равно характеризуют произведения Рея, Скарги, кальвинских и арианских писателей, как и Ивана Вишенского“ (48), хоч, певне, не можна сказати, підкреслює ак. Перетц, щоб Іван Вишенський слово-в-слово списував зі своїх зразків: тут відбився загальний уплив тогочасної польської літератури.

Але крім цих упливів, мені здається, можна зазначити в літературній діяльності Івана Вишенського ще й упливи чеські — а саме Гусові. Знов я не можу зараз детально про це говорити, а тільки висовую це питання, як проблему, що її треба добре перевірити. Справа в тому, що ми маємо кілька листів Гусових, котрі він написав у в'язниці до своїх вірних і друзів. І от ці листи і своєю формою, і часом змістом нагадують нам послання Вишенського:

Mistr Jan Hus, v naději kněz a sluha pána Ježíše Krista, všem věrným a milým bratřím i sestrám v panu Ježíšovi, jenž su božie slovo skrze mě slýchali a přijeli milost' a pokoj od Boha otce našeho i od Ducha svatého, aby bez poškvny v pravdě Jeho přebývali (Erben II, 222).

Mistr Jan Hus, v naději sluha boží, všem věrným Čechom, jenž pána Boha miluji a budu milovati, žádost' svú vzkazuje, aby pan Boh dal jim v své milosti přebývati i skonati, a v radosti nebeské na věky přebývati. Amen (там-само, 225).

Преподобнаго и блаженнаго отца Іоанна Вышенскаго писанье до Львова, къ братству, рады вѣры и по всюду.

Благочестивому Государю Василию княжати Острожскому и всѣмъ православнымъ христіаномъ Малої Росіи, такъ духовнымъ, якъ свѣдкимъ, отъ вышшаго стану до конечного, благодать, милость, миръ и радость Духа святаго во сердца ваша свыше ниспослатися вамъ отъ Троицкостаснаго Божества, Отца и Сына и св. Духа, Іоанъ зъ Вышинъ, мнихъ отъ святаыя Афонскія горы, усердно желаетъ.

Писаніе до всѣхъ обще въ лядской земли живящихъ.

Прийоми запитання, накопичування деталей, синонімів, що характеризують твори Вишенського, ми бачимо і в писаннях Гусових:

Де відрікся світу, маетности, любви, посвяченія? Де прийняв убогість, скинув з себе старого чоловіка, потім очистився, випробувався в пустині або відлучився від людей? Или не вѣдаеть, яко въ смѣхахъ, руганяхъ, прожномовствахъ, многомовствахъ, кунштахъ, блазенствахъ, шидерствахъ розумъ блудячій того помысла о животѣ вѣчномъ видѣти никого ми ся не сподобить?

(Перетц, с. 19).

Славы и богатства дотиснулися есте, чого, въ мірскомъ чину не имѣли есте, тучните ся, кормите, питаете, насыщаете чрево роскошными снѣдами, кгласкаете гортань смачнѣйшими кусы, услаждаете, смакуете, мажете, себѣ угождаете, волю похотную во всемъ исполняете (там-само).

Co prospěje krása, urozenie? Co bohatství i umění? Co dlhá zde roskoš i smilnění? Co síla i všeho světa oslava aneb chvála? (214).

Pakli přijde k věku starému, ihned srdce jeho bude tesklivé, hlava šejmu trěse, truchliva jest duše, duch smrdí, tvař šejvyrská, velikost šejkrči, blikáta i tečeta oči, z nosu chlípí, usta slinie, zuby přsie, rtové hniji, vlasy lezú, uši hlechnú, hlas chřipi, srdce mdle, chrop v prsech a hudci v hrdle, a co jiných po těbe nedostatkův (212).

Starý lakomý a skupý, smutný a žalobný, brzky k mluvení, a zpozdlý k slyšení, a hotový k hněvu;... nerad dává, rad běře, když dadie, chvali lidi staré, zmlré, hyzdí žive; tuži po čase minulém, chlubi šejdávnními skutky, vzdychá po nich, zatřása hlavú, sklesna zuby porehtává, že němóž hřěšiti (212).

Brzky utěšenie minulo, mladost', chvála, krása, bujnost' i zbožie na smrti netěšie (214).

У творі Гусовому — Dčerka, aneb o „poznání česty právě k spasení“ є такі думки, що трапляються й у Вишенського: „Protož přilož pilnost', aby čtla,—каже тут Гус,—rozuměla, šejpoznala a Boha milovala; aby bojovala, svět, tělo a dábla přemohla, a aby práce tvá obrátila šejv odpočinutíe, lkáníe v radost' a aby po temnostech světa tohoto viděla slunce spravedlnosti... (220).

Так і Вишенський каже, що краще „ани аза знати, только бы до Христа ся дотиснути, который блаженную простоту любитъ и въ ней обитель себѣ чинить и тамъ ся успокаеваетъ“ (Голубев, Петр Могила, I, додаток, с. 69). Як Іван Вишенський обурювався на вищих єрархів духовних, котрі зрадили український нарід, так і Гус добре картав ріжних єпископів, і навіть самого папу: Milostivý Spasitel v pokoře a v tichosti i v chudobě, jsa zavrženy od pyšnych lidí a od chytřcův tohoto světa, a zvláště od biskupův, od mistrův, od kněží a od zákonníkův, jenž sù mu šejvždy protivili; pracoval jest z lidem v kázani až do smrti, a to jest učinil z velikého slítování (182). Див. також виступи Гусові проти папи—Erbén, с. 199.

У третій статті „Тестамент царя Василя в українських переводах“ ак. Перетц каже про переклад український цього тестаменту, який уміщено в додатку до Острозького видання 1607 р. „Лїкарство на оспальїй умысль чоловічый“, і про уривок другого перекладу цього пам'ятника, який зберігся в рукопису XVII в. і якого ак. Перетц подає у своїй праці повністю. Із вірша, що подає автор першого перекладу „Тестаменту“ в Острозькому виданні, видно, що він свою працю призначав не князям і царям, як автор оригіналу, а читачам нижчого рангу — шляхті, котру він навчає поводитися з своїми підданими без тієї жорстокости, що тоді панувала і що проти неї повставав Вишенський. Усе це надає

інтересу цьому перекладові „Тестаменту“, як „заметному факту соціальної життя старої України“, каже ак. Перетц (54), і далі на с. 59—62 подає уривки, що potwierджують гуманні, як на той час, погляди перекладачеві на „подданных“. Що до уривку цього тестаменту в рукопису XVII в., то його написано простою мовою, він має риси живої української мови, що зв'язують його з Україною, тим часом як переклад 1607 р. наближається і мовою, і формою до пам'яток українсько-білоруських.

У четвертій статті „Опыт перевода „Лѣствицы“ на украинский язык“ ак. Перетц знайомить нас із українським перекладом першої половини XVII в. цього твору відомого Івана Синайського; цей переклад викликало оте релігійно-національне відродження в XVI—XVII вв., що про нього каже М. Грушевський у своїй Історії української літератури (т. V, в. I, с. 5—26).

До таких-же самих літературних явищ, що їх викликали настрої відродження XVI—XVII вв., належать переклади українською мовою „Цветника духовного“ Ніла Синайського і „Об осми помислах“—твору, що також приписують Нілові Синайському (78—91). Ми тільки не розуміємо, чого це ак. Перетц спочатку каже, що московський „Анфологион“ 1660 р., у якому після Нілових „Главизн о молитве“ надруковано твір того-ж таки „Нила, епископа и мученика, главы поучительныя“, „послужил, видимо, основою для труда неизвестного украинского переводчика“ (79), коли далі на с. 85 він зазначає, що „оба перевода и украинский, и московский появились независимо один от другого, и что оба переводчика пользовались греческими оригиналами изречений Нила в разных списках“, і подає цьому докази.

У статті „След украинского перевода Киево-Печерского Патерика“ ак. Перетц знайомить із тими уривками українського перекладу Патерика, який він найшов і які зроблено з польського видання цього твору Сильвестра Косова 1635 р., як це доводять досліди ак. Перетца.

У статті „К истории украинской повести XVII в.“ ак. Перетц насамперед установлює точний обсяг українських текстів старої повісті на Україні, відкидаючи чимало таких повістей, яко неукраїнських, що вважав їх за такі М. Возняк (Історія української літератури, т. I, II, III, його-ж таки „Старе українське письменство“), не довівши їхнього українського походження, а потім знайомить нас із одним твором другої половини XVI в., що його склав піп Григорій Димитриєвич, і що в ньому ми знаходимо також чимало повістярського матеріалу. Цей твір цікавий тим, що виявляє нам літературні інтереси і смаки пересічних письменних шарів тодішньої України, а це для історії важно не менш (коли не більш) як уподобання визначних діячів, таких як Гізелі, Голятовський, то-що.

До таких самих творів належать і „Вірши Харьковского Архимандрита Онуфрия“ (140—176) кінця XVII в.

Як видно з наведеного, книжка ак. Перетца подає досить цікавого матеріалу, що знайомить нас із літературним життям цієї мало відомої епохи на Україні.

Михайло Марковський.

Іван Крип'якевич, *Студії над державою Богдана Хмельницького* (III. Державні межі. IV. Дороги). (Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів 1926, т. CXLIV—CXLIV, сс. 109—140).

В частині студії, присвяченій державним межам (сс. 109—125), автор розглядає це питання починаючи від перших кроків революції Хмельницького (по Корсунському розгромі поляків). Далі автор розглядає, як стояла справа про межі української держави за переговорів Б. Хмель-

ницького з польськими представниками 1648 р. під Замостем, 1649 р. у Переяславі, а потім і під Зборовом, де й установлено „козацьку лінію“, яка й удержалась аж до берестецької кампанії 1651 р. Потім автор розглядає нові межі української держави, які утворилися в наслідок невдатної для України кампанії 1651 р., зміни, що внесли їх у цю справу події 1652—1654 рр., і розглядає дані про межі України за пізніші роки існування держави Б. Хмельницького, уділяючи багато уваги поширенню меж української держави на північ,— у цьому автор цілком правильно бачить причини не тільки воєнно-стратегічні, а й економічні (шукання шляху до моря через білоруські землі). У другій частині студії (сс. 125—140), присвяченій українським дорогам, зазначивши незначну літературу¹⁾, що існує що-до цього питання, автор розглядає докладно дороги 1630—1640 рр., а потім переходить до українських доріг 1648—1657 рр. Тут автор розглядає дороги, що виходили з Чигрина, Київ, Білої Церкви, Умані, Переяслава, Ніжена. Далі автор розглядає татарські шляхи, Дніпровські перевози і швидкість комунікації українськими лініями.

Ця студія І. Крип'якевича, як і інші його студії присвячені українській державі за Б. Хмельницького, являє собою дуже цінний вклад в українську історичну літературу. Цінність першого розділу, присвяченого державним межам, збільшується ще й тим, що в цій галузі ми ще не маємо відповідних праць. Що-ж до українських доріг, то хоч ми і маємо невелику кількість праць, але ні в одній з них не маємо ми такого докладного використання джерел, як у студії шанов. І. Крип'якевича. Автор для своєї студії використав вельми докладно друковані джерела що-до теми, що він собі поставив. Будемо чекати, що автор дасть ближчими часами ще низку студій, присвячених державі Б. Хмельницького.

Не можна тільки погодитися з твердженням шановного дослідника, що в лютому 1656 р. на місце Ів. Золотаренка, що рушив у похід на Литву, за полковника на Білій Русі став Ів. Нечай (сс. 123—124), бо похід на Литву був 1655 р., з якого року Ів. Золотаренко зовсім зійшов і з історії, і з життя. Дуже шкода, що автор не додав до своєї студії ще й відповідних мап, а також, що він не міг використати, через незалежні від нього обставини, праці проф. М. Слабченка про народне господарство України, де написано також і про українські шляхи (проф. М. Слабченко — Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. III, 1923, с. 62 і далі).

Микола Петровський.

Archeion. *Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwnym* I. Warszawa 1927. Wydawnictwo Archiwów Państwowych. Стр. 228.

Архіви Польщі підлягають Відділові Державних Архівів. Проте це видання не офіційальний обов'язок службовців, — воно відповідає живій потребі на архівний друкований орган, яку здавна зазнавали польські архівні діячі. Ось чому першу книжку його надруковано перед 1-м січнем 1927 р. на протязі лише 2¹/₂ місяців від того моменту, коли у Варшаві ті діячі ухвалили це видання. До того-ж книжку цю друковано навіть не в Варшаві, а в Люблині. В неї увійшли праці 18-тох співробітників, а до того-ж пропонувано до 1 квітня випустити і другу книжку.

Чималий інтерес для нас у 1-ій книжці мають дані про польські державні архіви, про їх упорядкування та керування. Перша стаття присвячена саме „Центральній Архівній Управі в відродженій Польщі“, цебто

¹⁾ До опису цієї літератури, вміщеного у Г. Крип'якевича, можна ще додати — П. Добровольській. Старинные украинские трактаты (Земский Сборник Черниговской губернии, 1900, № 5).

Відділові Державних Архівів, що його установлено 10/IV 1918 р. і підхилено під безпосередню залежність від міністра релігійних визнань і народньої освіти. У статті говориться про стан польських архівів від р. 1915 — після виходу з Польщі російської влади, про урядження Відділу і про перші кроки його діяльності в архівній справі до кінця 1926 р. Його організацію додатково висвітлює стаття: „Archiwiści objazdowi czy konserwatorowie zabytków sztuki i kultury“. Виявляється, що Відділові належить опікування не тільки державними архівами, а й суспільними, міськими, гминними, навіть приватними. На прохання власників цих архівів, Відділ дає їм технічну й наукову пораду та допомогу. Це здійснюється через окремий уряд роз'їздних архівістів. Автор цієї статті Ст. Еренкрейц, колишній завідувач Відділу, пропонує зміцнити значення цих урядовців і право над громадськими й приватними збірками.

Стаття В. Лопацинського: „Державні архіви Речипосполитої Польської“ знайомить нас із цими архівами за даними на 1 січня р. 1927. Тут подано відомості про те, де містяться архіви, про складові частини і про загальне число документів у кожному з датами останніх. Проте 1-й з цих архівів не подав звістки про число актів. Це варшавський головний архів старих актів. 2-й — архів фінансовий (Archiwum Skarbowe) містить 350.000 томів (voluminów) і 39.348 мап. 3-й — архів старих актів: коло 40.000 томів і коло 1.000 мап та планів. Документи 1807 — 1921 рр. 4-й — архів народньої освіти: коло 100.000 томів і близько 250 мап та планів. 5-й — військовий архів (1915—1918 рр.): коло 100.000 томів, тек та инш. 6-й — державний архів у Гродні з 500.000 томів і 400 мапами та планами. 7-й — державний архів у Кельцях із 40.000 томів. 8-й — земський архів у Кракові з документами починаючи від р. 1353; близько 6.500 книг та зшитків. 9-й — Люблинський державний архів з документами від р. 1504; 300.000 томів і 2.000 планів та мап. 10-й — державний архів у Львові з документами від 1405 р.; зшитків (fascykulów) 15.834, томів 12.679, титулів (rectyfikatów) 114.714. 11-й — земський архів у Львові (від р. 1423) з загальним числом книг, зшитків, документів 17.948 (між ними 4.922 алфавітних індексів). 12-й — державний архів у Ломжі з 8.212 томів та тек і з 10 мапами. 13-й — державний архів у Петрокові з 60.000 томами. 14-й — державний архів у Плоцькому з 55.210 томами. 15-й — державний архів у Познані (від р. 1153) коло 130.000 книг, зшитків, окремих документів, мап та планів. 16-й — відділ Познанського архіву в Бидющі — близько 200.000 томів і 9.000 мап. 17-й — державний архів у Радомі — з 50.000 томів, 2.804 мапами та планами. 18-й — державний архів у Вильні, з документами від 1516 р.: 1.269.120 томів, зшитків, тек, 146 коробок із ріжними актами, 43 дипломи, коло 500 планів та мап. 19-й — магазини архівного відділу у Варшаві зі справами 11-ох установ, що їх іще не впорядковано.

Робота Відділу Державних Архівів за останні роки ішла в двох напрямках. З одного боку він розміщав по архівах наявні матеріали, улаштував, інвентаризував і вивчав їх. Із другого боку він здобував із суцідніх держав архіви, які туди вивозили, починаючи від кінця XVIII в., за розділів Польщі. Цього роду повернення архівів та „архівалій“ має підставу в міжнароднім праві і поруч із ним призначено трактатами Сен-Жерменським 10/IX 1919 р. і Ризьким 18/III 1921 р., а також Римською архівною конвенцією 6/IV 1922 р. Воно має загальну назву „ревіндикація“, хоч цей термін має і вужче значення. Ним, власне кажучи, треба означати повернення архівів, що вивезено до Росії у зв'язку з розділами Польщі; про „ревіндикацію“ каже п. 4-а XI Ризького трактату. П. 5 має на увазі видачу Польщі актів центральних та районних установ старого

царського уряду, що через них правували Польщею. Це extradycja, вилучення актів, що мається зробити ще й з архівами пруськими та австрійськими. Врешті п. 9 каже про „реевакуацію“ архівів та реєстратур, що їх вивезено з Польщі до Росії в рр. 1914—1915 (с. 67).

Питанню ревіндикації архівів (у широкому розумінню слова) присвячено цілих п'ять статтів — третину усієї книжки. В них — на мою думку — найбільший її інтерес. Дві статті торкаються переговорів Польщі з Австрією та Прусією, останні говорять про архівні стосунки з Росією та Україною. Усі ці праці свідчать за те, як палко ставляться до архівної справи і польський уряд, і вчені, і громадянство. Це давня риса поляків — високо цінувати свої архіви. Найкращу оцінку архівних книг зробив соймик р. 1653, що назвав їх „Sacrosanctum depositum w których substancje wszystkich nas includuntur“. Не гірше висловився соймик р. 1714: „anima wszystkich fortun naszych“ (с. 2). Зрозуміла річ, що мова тут іде не тільки про наукову правду, а й про матеріальні реальні інтереси, які легше обстоювати за допомогою актів. І тут у боротьбі за архіви поляки виходили з принципу „Archiwum służy w pierwszym rzędzie temu, kto je posiada i kto je utrzymuje“ (115). Тому вжито усіх заходів, щоб зацікавити до питання широкі верстви польського громадянства, і п'ять статтів, що тут надруковано, це тільки частина того, що оголошено на сторінках польських журналів і на засіданнях різних товариств (34—35).

Проте не завсіди зусилля вчених, що висвітлювали справу ревіндикації, бували винагороджені, так само як не мали відповідного успіху переговори з противною стороною в комісіях. Так, переговори з Австрією й Прусією не доведено до краю ще в кінці р. 1926. Крайше стоїть справа з Росіянами.

Поверненню архівів із Росії присвячено отсі статті: 1. „Ревіндикація коронних архівів. Наукове підготування й висновки“. Це реферат, що його автор, Й. Семенський оголосив на IV з'їзді польських істориків у Познані 5/XII 1925 р.; 2. „Що ми повинні повернути із Києва“ — Л. Біялковського; 3. „Виконання § XI Ризького трактату що-до державних архівів“ — В. Суходольського.

Архіви з Польщі вивозили в рр. 1794—1795, 1864, 1867—1876, 1914—1915. Архіви, вивезені за германської війни в панічному настрою і без плану, розміщено в десятках різних міст Росії. Хоч більшість їх у р. 1917, на думку Ліквідаційної Комісії справ Польського Королівства, і згруповано в Москві, але й тут, як і в провінції після Жовтневої революції багато архівів постраждало в наслідок шукання в них зброї та цінностей. Від декотрих із цих архівів зісталося по кілька лантухів архівної макулатури.

Реевакуація цих архівів, за виїмком деяких фінансових, сливе скінчилася. Один із авторів жалкує тільки, що Польща — згідно з п. 6 XI Ризького трактату — не одержала актів що-до боротьби з революційним рухом після 1876 р. Жалкує тому, що ці акти торкаються багатьох сторін київського життя до 1905 р., — не тільки руху властиво політично-революційного, а й усіяких проявів вільної думки в царинах просвітній, громадській, релігійній. „Тому громадська думка краю, — закінчує Суходольський, — повинна пильнувати, щоб хоч у прийдешньому використувано ті можливості, які дає нам трактат що-до цих актів“ (76—77). А які саме, він не вияснює...

Виконання трактату що-до ревіндикації архівів, котрі вивезено наприкінці XVIII ст., також натрапило на безліч труднощів. Розміщено ті архіви в С.-Петербурзі та Москві, але не одразу в певних місцях. Передавання-ж із одного архіву до другого провадили так, що розбивали ко-

лекції (zespoły), і до того-ж не завжди означали точно, що куди їде. Польські експерти констатують, що в Росії постраждали й ці архіви, а також ті, що вивезено в середині XIX ст. Потім виконанню трактата найбільше шкодить незгода між польськими і російсько-українськими членами Мішань Комісії в тлумаченню букви, а іноді й змісту цього трактату. Нарешті суперечки між ними, що й досі тривають, залежать від того, що не завжди було відоме походження тієї чи тієї збірки.

Велику суперечку викликали книги Литовської Метрики ще в р. 1922—проф. Любавський, перший експерт російської делегації, в напівофіційній розмові з польським експертом Йос. Семенським, виявив російську точку зору: архіви коронні—Польщі, литовські—Росії, чи інакше: Польщі—архіви Польщі етнографічної, а архіви руських земель Польщі історичної—для РСФРР і УСРР. Коли через рік почалися переговори в Комісії, сторона російсько-українська доводила, що частина Литовської Метрики належить їй відповідно до трактату, а як розділ такої цілості був-би шкідливий для науки, то треба усю її зів'язати в Москві. Хоч польська сторона визнала такий погляд за суперечний що-до трактату, проте-ж переконати противників вона не мала змоги. В. Суходольський пояснює, що тут замішалася ще одна перепона. Як територію Виленщини й північної частини Гроденщини заперечує Польщі Литва, то й питання про усі акти цієї території, рахуючи сюди й Литовську Метрику, залишилося без поступу. Розв'язання його залежить від того напрямку, який матимуть загально-політичні стосунки між Польщею і СРСР.

У кол. московським архіві міністерства освіти під назвою „Литовська Метрика“ є більш як 500 книг і 19 мап. Польська делегація дістала їх, бо довела, що усі вони належать до Метрики Коронної, а тільки помилково їх прилучено до Литовської Метрики (42—43, 56—57). З цього боку польська делегація, хоч і констатувала, що неможлива вимогливість Росіяні дуже обтяжувала їх потребою повсякчасних довідок, дослідів і коначністю бути завжди в курсі справи,—польська делегація кінцем-кінцем зісталася вдячна їм, бо через те вона була озброєна, як то кажуть, до зубів. Правда, тут одбилася ще суто-польська національна риса—„лицарська амбіція“ (kawalerska fantazja),—сполучене з вірою в свою правду бажання показати противникові, що його виклик прийнято при будляких умовах: „де хочеш і коли хочеш“...

Коли Полякам пощастило що-до частини Литовської нібито Метрики, про яку вони довели, що це—частина Коронної, то навпаки їм ніяк не поталанило що-до справжньої частини останньої—так званої Метрики Волинської: російська делегація круто відмовила її, посилаючись на зв'язок її з Радянською Україною. Інформуючи про це своїх читачів, В. Суходольський додав у примітці: „А через гострий опір уряду Радянської України так само не буде повернена Польщі частина книг гродських та земських, що торкаються Польської Волини“ (69 і пр.).

За ці саме книги оповідає стаття: „Що ми повинні ревіндувати із Кйїва?“ У кол. кйївському центральному архіві Л. Біялковський нарахував 2.284 книги (із 5.920) XVI—XVIII вв., що належали судам, ратушам, магістратам волинських міст; виходив він з того, що до Польщі перейшла більша частина колишнього Волинського воеводства.

Останні статті книжки, коли виключити бібліографію, де обговорено німецький архівний журнал за 1925 рік, можна розбити на дві групи. Одна заглиблюється у вивчення старих актів та в поставлення справи в колишніх польських архівах, друга торкається питань сучасного архівознавства. До першої групи, яка становить також одну третину книжки, входять: Ант. Прохаска—Первісний характер (układ) земських актів з тек-

стом ординації для львівського суду 1599 р.; Ядвига Корвазинська — Найдавніші книги так звані „Rachunków dworu królewskiego“ (XIV—XV вв.); Адам Вольф — Формула реляції (relacio) в канцелярії Мазовецькій (XIII—XVI вв.); Р. Пшелясковський — Акти сенату князівства Варшавського та королівства Польського. Сюди-ж таки можна долучити замітку про приватний архів Ярошинських у Куні (повіту Гайсинського), що його знищено р. 1919. Звістку про нього подає Р. Меніцький на підставі чорнетки опису, яка заховалася в нього.

До другої групи належить насамперед стаття Каз. Конарського: „Із питань нової польської архівістики“. Автор констатує, з одного боку, відсутність у польській літературі теоретичних курсів архівознавства, з другого — брак методології ясно скристалізованої, виразно визначених понять, одноманітної термінології, — через це однакові речі в різних архівах і мають різні назви. Крім того автор зазначає відсутність однакової архівної практики.

У своїй праці К. Конарський намагається установити зміст поняття *zespół archiwalny*, відрізняючи його від поняття *zasób archiwalny*. *Zasób* на його думку — це колекція, збірка, *zespół* — фонд. *Zespół* є архівна одинисть, що має органічну цілість на підставі односторонньої реєстратур даної установи. Через те *zespół* є сполучений з установою, що разом із нею і передається його після її ліквідації другому уряду. Оповідає потім автор про форми ліквідації установ і долю архіву при кожній формі, ілюструючи свої гадки фактами з історії польських архівів; про поділ архівів і неможливість поділу архівного фонду (*zespółu*), бо останній є органічно зв'язаний з урядом, з якого походить, з територією, де існувала установа, і в ньому самому нерозривно зв'язані його частини. У зв'язку з цим автор аналізує поняття *principe de provenance*, *zasadę proveniencji*, пропонуючи відповідно до польської архівістики розуміти його не як „принцип походження“, а як „засаду канцелярської належності“.

Ці міркування автора, які складають зміст будучого курсу польського архівознавства, мають і сучасний практичний інтерес, і то не для самої Польщі: від того чи того визначення понять залежить той чи той зворот процесу за архівні колекції поміж Польщею та сусідніми державами.

У своїй статті К. Конарський підносить ще одно питання — про будучину архівів. Автора лякає прийдешнє затоплення архівів паперовою заливою, і він пропонує загодя ужити заходів для боротьби з цією небезпекою.

У внутрішньому зв'язку зі статтею Конарського стоїть „дискусійний артикул“ Ф. Мантейфеля: „Успадкування реєстратур і їх упорядкування“. Мова іде за продовження реєстрів, котрі після ліквідації установи переходять не до архіву, але до другого уряду, яке становить посереднє чи безпосереднє продовження тієї установи. Навіть за тотожності функцій обох інститутів утворюється трудність питання через різницю укладів і канцелярської процедури, — через це декотрі акти не можуть знайти собі місця в новоутворенім організмі. Цю трудність автор демонструє на прикладі реєстратур центральних установ народної освіти у Князівстві Варшавськім і в Королівстві Конгресовім, дебо протягом XIX ст. Пропонуючи свій проект як уникнути цієї трудності, п. Мантейфель викликає спеціалістів на обміркування цього питання.

Статтю Йос. Семенського: „Каталогізація архівів на зразок бібліотек“, судячи з титулу, можна-б застосувати до групи статтів з архівознавства. Скорше-ж це стаття бібліографічного змісту: тут є низка критичних уваг і доган із нагоди невдалого опису т. зв. архіву кураторства Чарторийського, — опису, що його видало міністерство народної освіти.

Акад. К. Харламович.

П. Я. Стебницький (1862—1923). Вид. „Слова“. 132 стор. Ц. 3 карб.

Чепурно видана на гарному папері книжка присвячена від видавництва „Слово“ „на знак пошани й подяки... світлій пам'яті Петра Януаровича Стебницького, невтомного працівника на ниві українського слова і книги, вірного друга та оборонця їхнього“. Перший нарис книги — С. Єфремова „Лицар нездоланий“ — яскраво виявляє постать і особистість „скромного керовничого“ мало помітної академічної комісії біографічного словника діячів України — це офіційно, а в дійсності — „мужа совіта і розуму“, до якого доходили всі питання академічного життя аж до найвищих принципової ваги справ. Та не тільки в справах української академії, а й на всіх справах літературних і культурно-політичних українського громадського руху за чверть віку відбивалася праця, поради і часто безпосереднє керування „подоланого життям, але незломного і тому нездоланного Петра Януаровича“. Приятель його і товариш у роботі в українських газетах Андрій Ніковський подає в книжці спомини про стосунки і розмови свої із Стебницьким на теми громадського характеру під штучним заголовком „Хутір чорного Мина“.

Дуже почутливі, теплі і правдиві спогади подав секретар видавництва „Книгар“ Є. Бігановський про останні п'ять років життя Стебницького у Києві (з 26-го червня ст. ст. 1918-го аж до березня 1923-го), про його хворобу і смерть. Одна невеличка помилка в спогадах, — брата П. Я-ча звали не Хведір, а Тодось (с. 63). — О. Кисіль надрукував у збірнику статтю „Стебницький і українська книга“ — відомості і спомини про діяльність П. Я-ча в Петербурзькому „Благотворит. об-ве издания общепольз. и дешевых книг“ (українських), де він останні шість із 20 років (1898—1918) був і головою, про видання повного „Кобзаря“ 1906-го р. та про інші літературні заходи і працю небіжчика і в Петербурзі, і в Києві. — М. Зеров подав замітку про художні літературні твори Стебницького і десять не надрукованих його віршів і перекладів. Списком друкованих праць і коротенькою автобіографією Петра Януаровича і закінчується весь невеликий збірничок, який залишає найприємніше враження і своїм змістом, і зверхнім виглядом.

В автобіографії (і в нарисі С. Єфремова) єсть одна помилка друкарська чи lapsus calami: Стебницький скінчив математичний факультет київського університету не в 1886-му, а в 1888-му році, і в Петербург переїхав не на 24-му, а на 27-му році життя, і спершу, не маючи ще державної служби, давав приватні лекції в родині кол. київського професора-медика Покровського. Саму автобіографію писав П. Ян-ч для Української Академії Наук, і вона досить неповна та офіційна. Доки буде складено докладну біографію, ми подамо зараз деякі дрібні матеріали з споминів про небіжчика.

Зустрівся я з Стебницьким наприкінці 1889-го року, коли випало й мені переїхати до Петербургу. Там 90-ми роками склався гурток молодих земляків - українців, мовляв - би, своєрідна „колонія“, здебільшого з киян, почасти службовців міністерства фінансів, що над ним патрунував земляк таки, колишній київський студент і громадянин, один із директорів державного банку Ів. Самойл. Іващенко. За осередок того гуртка була квартира, де жив молодий тоді службовець того-ж таки банку В. В. Ігнатович, та де перебували, іноді й проживали, не один із його приятелів і знайомих українців. Не до речі зараз оповідати про те життя, а нагадаємо лише деякі дрібниці в додаток до того, що переказано в нашому звідомленні з приводу споминів Є. Чикаленка про заснування Петербурзької громади¹⁾. Такою громадою називалася ще з 60-х років при-

¹⁾ „Україна“ 1927 р., № 4, с. 202.

ательська компанія, що гуртувалася коло Костомарова. До неї на початку 80-х років приєдналися й кияни, що волею й неволею жили в Петербурзі: В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, Іг. П. Житецький, а часами перебував довго і В. П. Горленко. Існував у Петербурзі ще й молодий український гурток, близький до цих земляків (доктор М. Галін, Хв. Василевський, Т. Зіньківський та інші). Але всі ці українці були не організовані, і об'єднувала їх тільки спільна українська самосвідомість, хатні стосунки і приятелювання щей особисті зв'язки. Після смерти Костомарова (1885 р.) так звані петербурзькі громадяни регулярно вже й зовсім не збиралися і ніякої спільної праці не провадили. Був лише один час кожного року, коли вони зустрічалися і об'єднувалися інтересами спільної справи — це Шевченкові дні. Тоді правила бучну панахиду по Шевченкові 25-го лютого в Казанському соборі і влаштовували то обмежену (на кват. Беренштама, Котельникова чи Цвітковського), а то й більш прилюдну вечірку Шевченкової пам'яті по клубах чи театральних залах. А потім розходилися по своїх кутках за своїми особистими справами і клопотами життєвими — аж до другого року. Якщо траплялися які українські справи — рідко з ініціативи петербуржців, частіш під впливом і за вимогами земляків з України, здебільшого киян, то їх провадили і виконували окремі більш переконані та енергійні громадяни за своєю особою відповідальністю.

Такий стан громадського українського руху в Петербурзі не задовольняв молодь, що приїздила з півдня і звикла жити інтенсивно, постійними гуртовими інтересами, звикла об'єднуватись коло громадських, хоч-би й тільки культурних справ. До таких земляків прилучився і Стебницький. За студенських часів у Києві він був байдужий і до громадських, і до національних справ. Оденька людина, як він сам оповідав, що розворушувала деякі його українські симпатії, це був відомий письменник Ів. Сем. Левицький-Нечуй, родич і товариш батька Стебницького, Левицький давав йому українські книжки, наводив на думки про українську справу, і Петро Ян-ч любив пізніш казати, що Нечуй був за хрещеного батька його національної самосвідомості. І віддячив він Ів. Сем-чу вже в 1899 році, доглядаючи за виданням першого тому зібрання Нечуєвих творів, яке взяло на себе Петербурзьке Благодійне Товариство.

Але й на чужині Стебницький таксамо скептично, як це характерно для його вдачі і світогляду, ставився до національно-громадського руху і усяких заходів, а особливо мрій у цьому напрямку. Так, з П. Я-ча міг-би витворитись типовий петербурзький „службист“ із значною кар'єрою, „землячок из Малороссіи“, які посіли столицю ще з XVIII-го століття і в чималій мірі допомагали будуватись бюрократизмові російської імперії. На щастя, незадоволеність на початку зі службової праці в управі пошти й телеграфу та самотність на чужині збудили приспані почуття в його душі, — скучив він за рідним повітрям, рідною мовою, рідними людьми. І хутко Савло став Павлом нашого українського руху на півночі. Приєднавшись до молодих земляків, П. Ян-ч особливо напосідливо вимагав, щоб свідомі українці згуртувалися на справжню громаду для постійної, послідовної праці коло української справи.

Наслідком усіх таких заходів що-до розворушення питання про українське громадянство в Петербурзі — було те, що старіші українці поклали піти спершу легальним шляхом і заснували товариство імені Шевченка для допомоги українцям — учням вищих шкіл (голова — сенатор А. Маркевич, секретар Радійон Ол. Житецький), а також „Благодійне товариство“ для видавання українських книжок. А само собою, що й нелегальна українська громада, котра керувала і обома товариствами і всіма іншими укра-

їнськими справами в Петербурзі, склалася зі старших та молодших земляків і зорганізувалася в 1897-му році.

Додамо невеличкі подробиці про трус у П. Ян-ча в 1901-му році. Справа була така: Стебницький, яко найбільш енергійний і відданий з усіх петербурзьких громадян, провадив широкі стосунки з українськими діячами здебільшого київськими, і з старішими і з молодшими. До обережності в листуванні і в різноманітних стосунках за часів мандрівок своїх на південь ставивсь він досить уважно, проте з доносів жандармерії за ним з деякого часу почали стежити. Випадок із підписом протесту „Союза писателей“ був не головним приводом до трусу у Стебницького: серед 104 підписувачів, яких прізвища дійшли до двірцевої влади (а їх було скільки сот) був і не один службовець, але в них трусу не робили. Пригадую, що коли випало на другий-таки день після трусу заїхати до П. Ян-ча, він, одмовляючись одвідати земляків, що зібралися в одній приватній квартирі, переказував, як старанно розбирали його папери і звертали увагу переважно на листування та на інші матеріали що-до українських громадських справ, ще й настирливо намагалися розпитувати його про них, але даремно. Українська громадська діяльність Стебницького здебільшого і спричинилась до звільнення його зі штатної посади в міністерстві фінансів у 1901 році.

В додаток до гарного, певного і докладного оповідання Є. Сігановської про життя Петра Ян-ча в Києві за останні п'ять років нагадаємо про деякі пропуски. Стебницького настановлено влітку 1918 р. на сенатора Генерального суду, а потім він провадив мирові переговори з Росією (представництво Раковського), яко заступник голови української мирової делегації (С. П. Шелухина), а пізніш був три тижні за міністра освіти. Старанно та енергійно брав він участь також і в старогромадських засіданнях, де за тих часів обговорювали і планували українську культурно-освітню і літературну працю.

Остання робота Стебницького була за книгою і над книгою українською. 17-го жовтня 1922-го року обрано П. Ян-ча на завідувача відділу „Україніка“ Всенародньої бібліотеки (в 1919 — 1920-х роках він був членом тимчасового комітету для заснування цієї бібліотеки), на якій посаді перебував П. Ян-ч аж до самої смерті. „Тепер залишилося мені лягти на українській книжці і померти за справою української книжки“, любив він приказувати — так воно і сталося. З великим досвідом, з обміркованою своєю звичайною сумлінністю, старанно і з щирою любов'ю справи позначив він шляхи праці і склав принципову інструкцію що-до влаштування найголовнішого відділу Всенародньої бібліотеки — Україніка. Цю інструкцію і покладено в основу будування, обсягу матеріалу і роботи в Відділі, нею керується Відділ і досі. Ото й була передсмертна громадська праця П. Ян-ча.

Сили його слабшали; вже зовсім хворий він усе-ж таки одвідував бібліотеку. Надходила зима. П. Ян-ч її не любив і боявся з часів революції. Згадується, як останнього разу приятельський гурток зібрався до нього на іменини. Звичай неодмінно збиратися по черезно у кожного, кому припадало на „свій“ день бути осередком гурту, повівся ще з Петербургу років за 35 перед тим. Не уникав його і П. Ян-ч, і дуже любив свій день, а також завжди одвідував і „дні“ приятелів аж і в самі злиденні 20-ті роки. Пам'ятаю, як у люту зиму, 29 го січня ст. ст. 1922-го р., приніс він мені як іменинний подарунок 6 полінців дров, мотузком перев'язаних, із віршиком при них:

Житецькому Ігнату
Тепла хоч трохи в хату.
Сердешне привітання
І кращі побажання.

Так ото в тому-ж таки році, 25-го листопаду ст. ст., зійшлися й ми до нього, приятелів з десятеро, в академічному будинкові № 37, на розі Малої Підвальної вулиці. Може й трохи сумно за споминами, але тепло і жваво проходила наша бесіда; підбадьорився і сам іменинник, навіть у піснях українських старечим голосом узяв участь, шуткував і захоплювався мріями. То був останній веселий день у житті Петра Януаровича. На Різдво ми вже не бачили його серед свого гурту... А 1-го (14-го) березня його не стало. Поховано небіжчика на Скавиці, серед родинних могилок, але склепів над землею та пам'ятників там нема, і відшукати могилку його було нелегко. Зараз поставлено за кошти прибутків від збірника пам'ятника на місці віковичного упокою видатного українця і великого громадянина.

Ігнат Житецький.

Краєзнавство. Щомісячний орган Українського Комітету Краєзнавства. Відповід. редактор М. Криворотченко, № 1 — 40 ст., № 2 — 32 ст. Харків 1927. Ціна по 30 коп.

Нарешті Україна має періодичний орган, присвячений методиці краєзнавчої роботи. В той час коли в РСФРР краєзнавча літературна продукція досягла високого рівня, коли „Центральное Бюро Краеведения“ має аж два періодичних органи: „Краеведение“ та „Известия Центрального Бюро Краеведения“, у нас бракувало провідної літератури, якщо не рахувати спроб київської та одеської Комісій Краєзнавства при УАН, що видали кілька чисел своїх „Бюлетенів“.

Перші два числа „Краєзнавства“ справляють приємне враження. Матеріал добрано цікавий та корисний. Завдання Комітету Краєзнавства, а разом з тим і його органу проголошує М. Криворотченко. Перше завдання—це виявлення й об'єднання по можливості всіх краєзнавчих сил УСРР. Далі Комітет має на думці всі свої заходи „справляти в бік найбільших досягнень у галузях актуальних нині, в царині вивчення виробничих сил і виробничих можливостей у напрямку дослідження способів у ближчий час допомогти суспільству зміцнити й розвинути народне господарство“. Звісно, ані автор ані Комітет не мають на думці „обмежити краєзнавців на місцях у їхній роботі“.

К. Дубняк у статті: „Вивчення продукційних сил і краєзнавство“ висловлює свій погляд на напрямок краєзнавчої роботи в УСРР. На думку автора тільки виробниче краєзнавство, що вивчає продукційні сили, „а не яке інше, потрібне й можливе в наших радянських умовах“. Ну а як-же бути, питаємо автора, з багатьма напрямками краєзнавчої роботи, що не підходять під розуміння „виробничого краєзнавства“, з місцевою історією, археологією мистецтва, бібліографією та інш. галузями, в яких з таким успіхом працюють краєзнавці РСФРР. Невже-ж їх доведеться „за ненадобністю упразднити“? Ми цим запитанням не збираємося відстоювати думку, що краєзнавство це — „археологія, фольклор або вивчення пам'яток старовини“. На думку автора краєзнавець „може бути і ботаніком, і зоологом, і ґрунтознавцем, але передусім він повинен бути синтетиком. На підставі матеріалів, здобутих у лісі ботаніком, зоологом, ґрунтознавцем та інш. дослідниками, він мусить причинно-зв'язково, синтетично схарактеризувати ліс у цілому, як характерний краєвид, що є базою для господарської діяльності людини і часто обумовлює і скеровує розвиток продукційних сил і напрямок виробничих відносин району“. Добре побажання, але такий напрямок обмежить участь місцевих діячів у краєзнавчій роботі. Синтетична „ув'язка“—найтяжче завершення великої, багатолітньої праці. Небагацько видатних спеціалістів можуть синтезувати зодбуток різних галузів науки. Користуючись порадами автора, але не маючи

для відповідної „бази“, місцевий працівник перетвориться на простісінького провінційального географа з дуже обмеженим досвідом, тому що синтезувати галузі знання, що їх назвав автор, і багато галузів, що він їх не зазначив — одна людина не може. „Синтетика“ у нас трапляються частенько, а чи багаті ми на дійсних краєзнавців, аналітиків — спеціалістів, яких так багацько дає краєзнавча робота за кордоном. Звісно, ми далекі від думки, що будь-який спеціаліст по „генітальному апарату блощиць“ або „всесвітньо відомий спеціаліст по мурашкам“ можуть uważати себе за краєзнавців. Шлях, намічений автором (а з ним, здається, солідаризується і журнал) не дасть гарних наслідків. У цьому нас переконує занадто поверховий „синтетичний“ програм вивчення села, що його подано в книжці. Правда, невідомий автор попереджує, що це початковий програм, що він є тільки зразковий, бо дати сталого програму не можна: „села надто різноманітні, щоб їх описувати за одним шаблоном“.

Цікаві статті Д. Зайцева: „Краєзнавство і шкільний програм“ та „Дніпробуд і острів Хортиця“. В першій статті автор робить спробу стати на допомогу вчителю і з'ясувати досить таки запутане питання, що таке краєзнавча робота в школі. У другій статті автор гаряче обстоює думку, що підчас будівництва Дніпрельстану слід забезпечити інтереси охорони природи і улаштувати на острові Хортиці заповідник, „Музей боротьби і перемоги“, то-що. До аргументів, що їх подає автор, можна додати ще й те, що на Хортиці місцеві німці-колоністи ще в 1909 р. організували вперше в колишній Росії „Общество Охраны Природы“. Цікаво згадати, що в 1909 р. в Петербурзі уперше залунали слова акад. Бородіна про необхідність ужити заходів у справі охорони природи Росії. Чудова природа Хортиці остільки вразила простих хліборобів, які за часів Шевченка тільки „картопельку сіяли“, що вони самотужки взялися за організацію товариства, якого тоді ще Росія не мала і якого на жаль і нині бракує на Україні. Острів Хортиця — пам'ятне місце в історії охорони нашої природи!

З решти статтів, що їх уміщено в перших двох книжках, цікаві і корисні матеріали подають розділи: життя краєзнавчих установ, програми, бібліографія та ин. Немає сумніву, що надрукований у першій книжці зразковий статут краєзнавчого т-ва, що його затвердив Центрекосо 27 січня 6. р., і положення про методичне бюро, про мережу кореспондентів УКК сприятимуть розвиткові краєзнавчої роботи в УСРР.

Микола Шарлемань.

Хроніка.

Історичні установи Української Академії Наук. Археографічна Комісія¹⁾. — Теперішня Археографічна Комісія УАН зформувалася в 1921 році з отсих трьох київських археографічних установ:

„Комісії для розбору древніх актів“, заснованої в 1843 році,

„Археологічної Комісії Українського Наукового Товариства в Києві“, заснованої в 1913 році, і

„Археографічної Комісії Української Академії Наук“, організованої скоро після заснування Академії в 1919 році.

Діяльність першої з них занадто добре відома, щоб про неї говорити; заснована царським урядом, з офіційно-політичних мотивів віддана тому під завідування київського генерала-губернатора і кермована такими людьми як Юзефович, вона мала відповідні до того спеціальні директиви. А хоч завдяки цінним науковим діячам, які фактично вели в ній археографічну роботу (досить згадати таких людей як Максимович, Іванішев, Антонович, Ор. Левицький, Володимирський-Буданов), ці офіційні рамці заповнялись суто науковим, бездоганно-автентичним матеріалом, і ті 50 з чимсь волюмінозних томів, що Комісія випустила за 75 літ своєї діяльності, послужили одною з найбільш міцних і цінних підстав історичного досліду України, — то все-таки археографічна робота сеї комісії визначалася певною однобічністю, концентруючися наоколо соціальних і церковних відносин „Юго-Западнаго Края“ і облишаючи поза програмою не тільки закордонну Україну, але й Лівобічну. Доповнення і корективи до сеї роботи мала дати „Археографічна Комісія Львівського Наукового Товариства“, заснована 1895 року, потім згадана вище „Археографічна Комісія Київського Наукового Товариства“. Але праця сеї київської комісії не встигла відповідно розвинутися, хоча й устигла позначитися в двох напрямках: видання актового матеріалу Лівобічної Гетьманщини (Генеральне Слідство) і документів українського національно-політичного руху (кирило-методіївські акти). Львівська-ж Комісія, давши ряд цінних видань, не могла розвинути своєї роботи з відповідною широтою, і з світовою війною мусила припинити свою роботу зовсім.

Перша академічна комісія ставила собі завдання дуже широкі — наміряючись видавати не тільки пам'ятники мови, письменства й історичні в тіснішій розумінню, а й розвідки; але за недостатчею коштів і за смертю своїх провідників, одного по другім, вона майже нічого не встигла зробити до своєї переорганізації. Але й нова археографічна комісія, організована з тих трьох попередніх київських комісій, фактично не могла нічого зробити в перших роках свого існування, 1921—3. Се-ж були найтяжчі роки київського життя — голоду і холоду, коли для прогонування люди розлазилися по всіх усюдах; серед членів трьох перших комісій, що ввійшли до сеї нової, багато померло, між ними і перший голова нової комісії акад. Іконніков, що був головою „Комісії для розбору актів“ і скінчив своє життя в 1923 році. Ніяких коштів ні для дослідчої роботи, ні для видань Комісія не мала, і перебувала в стані анабіозу. Тільки з весною 1924 р., коли прибув новий голова Комісії, ак. Грушевський, і одержав

¹⁾ Звідомлення про діяльність Археографічної Комісії УАН у р. 1924 подано в „Україні“ 1925 кн. 3, а пізнішим звідомленням не пощастило вийти в світ, з браку місця в Хроніці. Коротке звідомлення за рік 1925 подано в кн. XI Записок Істор.-Філ. Від. (праці Істор. Секції за р. 1925, ст. XII). Про археографічну роботу в рр. 1925-6 в „Україні“ 1927, кн. I. Загальний погляд на історію формування Комісії та її завдання — в передмові до I т. Археографічного Збірника вважаємо за потрібне повторити дещо з нього тут для читачів „України“.

деякі, хоч невеличкі кошти, Комісія почала правильно збиратись і орієнтуватися в можливостях праці. На се й пішов академічний рік 1924/5.

Невеличкі кошти, отримані Комісією, були витрачені головню на орієнтовні археографічні подорожі її членів і співробітників, що мали вияснити стан архівного матеріалу після революції і горожанської війни та можливості праці. Голова Комісії з сею метою одвідав кілька разів Харків, Москву і Ленінград, стараючись забезпечити можливо догідні умови для використання потрібних матеріалів. Як буде сказано нижче, найближчим завданням було ним поставлене продовження старого корпусу московсько-українських актів (Акты Южной и Западной России), далі корпусу до історії козаччини, розпочатого але припиненого з початком війни Львівською Археографічною Комісією, актів гетьманщини — поставлених на порядок Археографічною Комісією київського Наукового Товариства і актів гайдамаччини — початих і недокінчених В. Б. Антоновичем. Поруч того, з нагоди 350 ліття українського друкарства поставлено на чергу справу опису стародруків України (до 1800 р.) і організовано для того спеціальний комітет, а також розроблювано план видання історично-літературних пам'яток польсько-литовської і козацької доби. Нарешті робилися різні заходи для полекшення співробітникам Комісії праці над соціальною й політичною історією останнього століття.

Одначе в сих заходах Комісії довелося стрінутися з ріжними перешкодами. Насамперед, неприємною несподіванкою було те, що Центральне Архівне Управління (Укр. Центр. Архів) дуже неприязно поставилося до заходів Арх. Комісії звернених на те, щоб увійти в тісний і постійний зв'язок з Архівами щоб мати перегляд їх комплектування, порядкування, перебування нових фондів. Укр. Центр. Архів побачив тут якісь укриті заміри конкуренції з боку Археографічної Комісії і заборонив місцевим архівним органам давати будь-які звідомлення Археогр. Комісії, а їй за всякими відомостями запропонував звертатись виключно до центру. З другого боку, істпарті (партійні організації, котрим доручено дослідження історії комуністичної партії) виявляли нахил бронірувати для свого виключного вжитку матеріали для соціальної і революційної історії навіть досить далеких від властивої історії партії часів, та закривали їх для історичного досліду членів і співробітників Археогр. Комісії. Центр. Архів Російської Республіки, давши спочатку принципіальну згоду на висилання потрібних архівалій до Києва для використання, потім сього також відмовив. Наслідком сього прийшлося побудувати плани дальшої археографічної роботи на екскурсіях до архівів. Покращання економічних перспектив дало в тім часі, при кінці 1925 р., надію на те, що в недалекім часі можна буде приступити до археографічного видавництва, перерваного війною й революцією. Збільшення науково-операційних коштів відкрило можливість притягти до спільної праці членів львівської археографічної комісії і перейняти на себе деякі розпочаті праці сеї комісії. В результаті всього того, як ближчі завдання поставлено:

Видавання „Українського Археографічного Збірника“ — для менших матеріалів (на взірць „Сборника“ Комісії для розбору древ. актів);

„Пам'яток українськ. письменства“ — для творів літературно-історичних;

„Українського Архіва“ — для більших суцільних збірок актового матеріалу, обрахованих на один і більше томів.

Признано бажаним опублікувати в можливо скоршім часі такі вже підготовлені збірки:

Матеріали до історії козаччини з рр. 1628 — 1638, приготовлені Кулішем як другий том його матеріалів для історії возсоединенія Росії, і призначені до видання ще першою академічною Археографічною Комісією в р. 1919.

Документи до історії козаччини рр. 1657 — 1665, приготовлені до видання у львівським корпусі для історії козаччини д-ром Василем Герасимчуком і тепер за згодою львівського Наукового Тов. ім. Шевченка запропоновані для видання Археограф. Комісії київській, після доповнення деяким новим матеріалом.

Матеріали до історії Коліївщини, що приготовив для видання О. Ю. Гермайзе — в першу чергу так звана Коденська книга.

Більші серії матеріалів ухвалено такі:

Літературно-історичні пам'ятки польсько-литовської і козацької доби: писання на теми історичні, історично-побутові, полемічні і т. д., досі не видані, або видані несправно.

„Український Дипломатарій“ — систематична збірка актів українського державного діловодства, документів приватно-правних, листування і т. д.

Акти московсько-українських відносин, як продовження „Актів Южноі и Западноі Россіи“, починаючи від р. 1679, на котрім спинилася видавнича робота Костомарова.

Правила видання виробив редакційний комітет, зложений з акад. М. С. Грушевського, проф. О. С. Грушевського, О. Ю. Гермайзе, К. О. Лазаревської і Є. К. Тимченка. За принцип прийнято: в українських пам'ятках виходити з фонетичного значіння знаків сучасної української абетки. Поскільки се можливо в нинішнім стані друкарської графіки, видавати всі характеристичні особливості мови і правопису, але не вносити непотрібних труднощів у читання і користування передруком. Слова ділити по сучасному, але „ся“ ставити окремо, бо воно в тих часах виявляє значну самостійність і не приєднується до дієслова обов'язково. В розділових знаках триматися оригіналу скільки можливо. Великі літери вживати відповідно до теперішньої практики.

Під літо 1926 р. Комісія приступила до друку перших своїх видань: „Український Археографічний Збірник“, том перший; початий літом 1926 р., він вийшов у світ на початку 1927 р.; містив у собі крім переднього слова ще такі матеріали: Документи до історії Києва 1494—1835 р., подав В. І. Щербина; Матеріали до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., подав М. Пр. Василенко; Книга Глухівського цеху калачницького, под. К. О. Лазаревська; Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство в Володимирському повіті на Волині, подав М. І. Корнилович; Матеріали до історії українського руху за світової війни, под. О. Ю. Гермайзе, разом сторін VII і 354.

„Пам'ятки українського письменства, том перший: Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками“, 1926, ст. XVI і 269. Се перша частина Величкова твору, що „Комісія для разбора древнихъ актовъ“ була видрукувала 1848 р. як частину „Лѣтописи событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ“, з значними відхиленнями від правопису оригіналу. Початий друком восени 1926 р., сей том вийшов у світ теж на початку 1927 р.

Поруч того протягом усього 1926 р., і нового академічного року 1926/7 йшла робота археографічної експедиції в Москві, Львові, Кракові й Варшаві. В Москві праця йшла над збірками кол. архівів Міністерства Юстиції і Заграничних справ, тепер об'єднаних у Державнім Архівосховищі. За вихідний рік узято 1651. За вказівками голови комісії, акад. М. Грушевського реєструвався актовий матеріал, цінний для політичної і соціально-побутової історії України, її діловодства, устрою, колонізації, економіки і т. д. До кінця академічного року 1926/7 перша орієнтаційна робота була доведена до кінця Хмельниччини, 1657 року. Роботу вели співробітники Академії В. Д. Юркевич, Д. Є. Кравцов, А. Г. Єршов і В. С. Євфимовський (вчисляються в хронології занять); цінні прислуги сій роботі віддав

також співр. Арх. Ком. С. І. Порфір'єв, довголітній архіварій Архіву Юстиції, прегарно обізнаний з його фондами. Завдяки енергії співробітників пророблено велику і цінну роботу, котру можна буде реалізувати, скоро тільки Арх. Ком. одержить достатні фонди для того, щоб приступити для копіювання і друку цих матеріалів. З новим академічним роком 1927/8 працю поведено над рр. 1657—67, з тим, щоб дійти можливо скоро до вище зазначеної дати 1679 року.

Рівнобіжно велася аналогічна робота в архівах і бібліотеках Львова, Кракова і Варшави. Під керівництвом членів львівської Археографічної Комісії, вибраних членами також Арх. Комісією УАН, М. Кордуби і В. Герасимчука, вибирались і копіювались спочатку акти до рр. 1651—1665 збірок львівського закладу ім. Осолінських і бібл. Дзедушицьких, з тек Нарувшича, зі збірок Піночі і Русецьких краківського магістрату, рукописів Ягайлонської бібліотеки і музею кн. Чарторийських у Кракові, далі з колекцій перевезених із бібліотек СРСР до Варшави. Д-р Герасимчук при тім доповняв свою колекцію актів рр. 1657—1665, передану ним для видання Арх. Комісії УАН, а разом реєстрував матеріал і до рр. 1651—1657. В р. 1927/28 ся реєстрація піде далі поза р. 1667. Завдяки досвідченості і енергії обох керівників праця йде дуже успішно й швидко.

Видавнича робота Комісії в р. 1926/7 виявилася в отсих працях:

Приступлено до видання першого тому „Українського Архіву“, що міститиме так звану „Коденську книгу“, себто протоколи польської військово-судової комісії, що розбирала справи гайдамаків, а разом і інші справи того часу. „Книга“ друкується під доглядом О. Ю. Гермайзе, але через малу кількість шрифту в друкарні поступає досить повільно.

З нагоди двадцятип'ятиліття з дня смерті О. М. Лазаревського, Комісія ухвалила присвятити II том Археографічного Збірника матеріалам до біографії його самого і його родини, трактуючи історію сеї родини як цінний і характеристичний соціальний факт, що своїм багатством документального, історично-побутового матеріалу — започадило збираного покійним археографом, кидає дуже інтересне світло на українське життя минулого століття. Редакцію цього тому доручено доньці покійного, К. О. Лазаревській, що продовжує історично-побутові і археографічні заняття свого заслуженого батька, і том сей уже закінчується друком. Він одначе містить тільки частину наміченого матеріалу — з часом мусить він мати своє продовження.

Склад Комісії на 1 жовтня 1927 року був такий:

Голова Комісії акад. М. С. Грушевський.

Керівничий проф. О. Ю. Гермайзе.

Штатний науковий співробітник К. О. Лазаревська.

Учений секретар Г. А. Іванець.

Дійсні члени: акад. М. П. Василенко,
д-р В. Герасимчук,
проф. О. С. Грушевський,
проф. В. Ю. Данилевич,
І. П. Житецький,
проф. В. О. Кордт,
д-р М. М. Кордуба,
А. С. Криловський.
член-кор. Акад. В. І. Щербина.
акад. О. О. Малиновський,
В. В. Міяковський.
акад. В. М. Перетц,
В. О. Романовський,
акад. К. О. Студинський,
проф. Є. К. Тимченко,
акад. К. В. Харлампович.

Постійні співробітники і учасники:

О. М. Андріяшів,
О. І. Баранович,
В. І. Барвинок,
С. В. Глушко,
М. І. Корнилович,
П. В. Клименко,
Д. Є. Кравцов,
П. П. Курінний.
С. І. Маслов,
П. М. Попов,
С. І. Порфір'єв,
Ф. Я. Савченко,
М. М. Ткаченко,
С. В. Шамрай,
І. І. Щітківський.
В. Д. Юркевич.

Упокоївся в 1927 р. д. член В. З. Завитневич.

Науково-дослідча катедра історії України в Києві, заснована в березні 1924 р. і завершена в своїй організації в жовтні того-ж таки року, закінчує перший трьохрічний цикл своєї діяльності. В структурі науково-дослідчих кафедр трьохліття — се повний оборот роботи, повний аспірантський стаж, в зв'язку з тим — повний цикл курсів, семінарійних занять, направлених на підготовку аспірантури. В зв'язку з тим сей третій рік¹⁾ був звернений головню на підготовання першого набору аспірантів до переходу в категорію наукових співробітників. 24 жовтня 1926 р. відбулася перша промоція в наукові співробітники — аспіранта Ол. Ів. Барановича, після всеї досить складної процедури його наукової підготовки, розбору його промоційної праці в керівничім осередку та в пленумі катедри і оборони в прилюднім засіданні. 15 жовтня тим-же самим порядком відбулася промоція аспіранта М. М. Ткаченка. Обидва затверджені вже УкрНаукою науковими співробітниками Катедри. З вересня с. р. вступили в стадію промоції аспіранти С. В. Шамрай, а за ним у жовтні С. В. Глушко. Таким чином, як сказано, організаційна робота Катедри в сім році була звернена передусім на вироблення таких критеріїв, вимог і способів підготовки, які-б могли запевнити можливо добрий і безпомильний одбір наукових працівників-дослідників, не ставлячи їм нездійснимих у даних обставинах вимог, але і не знижуючи рівня сих вимог проти того, що можна в сих умовах осягнути. Після років розвалу, голодівки, виключного інтересу прогодовання мусить бути знову поставлена ставка на людей здібних підіймати культуру, посувати наперед науку, і се незвичайно відповідальне завдання: устанлення правильного одбору, не занадто високих вимог, але і не применшених супроти здійснимого — випало в нинішніх умовах науково-дослідчим кафедрам, і спеціально в сфері історичної підготовки — нашій катедрі.

У сфері дослідчої роботи весною с. р. наукова колегія Катедри переглянула свій план, і використовуючи свої досягнення, поставила собі на наступні роки 1927/8 і 1928/9 такі завдання:

дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625 — 1925;

дослідження тих культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій економічній основі;

аби крок за кроком поглиблюючи сей дослід і розширяючи його далі й далі, охопити по можности всю територію українського розселення в його природніх, фізичних, господарчих і колонізаційних межах.

Відповідно тому Катедра ставить собі в сій сфері такі спеціальні завдання в сих роках:

систематичне збирання невиданого матеріалу для історії України, соціально-економічної, культурної і політичної в другій половині XVII в. (минулий рік був присвячений збиранню сього матеріалу в архівосховищах і бібліотеках Москви, Львова і Кракова для часів Хмельниччини, рр. 1927/8 і 1928/9 будуть присвячені рр. 1657 — 1686);

розроблення актового історичного матеріалу для пізнання соціально-економічної історії Лівобережної України XVIII в. (ревизії, генер. слідство о маєтностях, акти монастирського господарства, рум'янцевська опись Малоросії);

досліди над економікою Правобережжя в другій половині XVIII і в першій половині XIX в.;

вивчення аграрних відносин і економічного побуту селянства перед реформою 1861 р. і по ній у кол. Росії;

¹⁾ Звідомлення за другий рік діяльності Катедри надруковано в „Україні“ 1926, кн. IV.

вивчення економіки українського міста XVIII—XIX в.;

студії над економічними і соціальними відносинами Західньої України, головнo Галичини в XIX і в першій чверті XX в.;

студії над історією української історіографії XVIII—XIX в. у зв'язку з соціально-економічними і політичними течіями сеї доби.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріалу для другої половини XVII віку;

над статистикою й економікою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами середини XIX віку;

над українською історіографією XVIII і XIX в.

Індивідуальні заняття членів Катедри будуть такі:

акад. М. С. Грушевського: Політичні і культурні течії першої половини XVII в. і Хмельниччина. Громадські течії й історіографія XIX в.

проф. О. С. Грушевського: Економічне життя XVII—XVIII вв.

проф. О. Ю. Гермайзе: Соціально-економічні відносини Наддніпрянщини XVIII в. Гайдамачина. Револуційний рух XIX—XX вв.

чл.-коресп. Акад. В. В. Щербини: Історія Києва в XVII—XIX вв.

проф. В. Є. Данилевича: Рання металічна техніка на Україні. Організація Слобідської України в XVII—XVIII вв.

проф. П. В. Клименка: Статистичний метод в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

співр. О. І. Барановича: Магнатська верства та її господарство на Волині XVII—XVIII вв.

співр. М. М. Ткаченка: Процес утворення крeпaцтва на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.

старш. аспіранта С. В. Глушка: Соціальні відносини другої пол. XVII в. Селянські рухи на поч. XX вв.

старш. аспір. В. А. Ігнатієнка: Українська преса 1812—1914.

старш. аспір. С. В. Шамрая: Лівобічні міста за Рум'янцевським описом. Київська козащина 1855 р.

Науково-дослідчі й науково-підготовчі досягнення 1926 року:

Голова катедри акад. М. Грушевський надрукував п'ятий том „Історії Української Літератури“, у двох книгах: Культурні й літературні течії на Україні в XV—XVI вв. (вийшла на початку жовтня 1926 р.) і Перше відродження, 1580—1610 рр. (вийшло в серпні 1927 р.), разом 516 стор.

Окремі статті: Апостолові праці („Україна“, 1926, VI); Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости (там-же 1927, I). Кілька слів про наукову спадщину О. М. Лазаревського та її дослідження (там-же 1927, IV). Кілька рецензій і заміток в „Україні“ і в „Первіснім Громадянстві“. Зредагував сього року 5 книжок „України“, „Науковий збірник“ за рік 1926, „Пам'ятки українського письменства“ т. I, „Укр. Археографічний Збірник“ т. I, „Записки Істор. Філол. відділу Укр. Академії“ книга XI.

Проф. Ол. С. Грушевський надрукував: Перші гетьманські універсали (Зап. І.-Ф. В. У. А. Н., кн. VII—VIII). З Київського ратушного господарства XVI в. („Київ та його околиця“). З побуту старшини XVIII в. (Наук. Зб. 1926 р., т. XXI). Луцьке міщанство в XVI ст. (Іст.-Геогр. Зб., I). Гетьманські земельні універсали 1660—70 рр. (Іст.-Геогр. Зб.). З Любецької старовини XVI ст. („Чернигів“). Зредагував „Історично-Географічний Збірник“ т. I і (спільно з М. С. Грушевським) XI том „Записок Іст.-Філ. відділу Укр. Академії“.

Проф. О. Ю. Гермайзе надрукував: З минулого „Шевченкового села“ (Записки Київського Інституту Народної Освіти, 1926, кн. I). „Матеріали до історії українського руху за світової війни“ (Український Археографічний Збірник, т. I). Крім того — багато статтів на наукові теми в періодичних виданнях, рецензії на наукові праці і т. ин. *

Член-коресп. Укр. Академії Наук В. І. Щербина надрукував: Участь Києва в законодавчій комісії 1767 р. („Україна“ 1926, кн. 5). Документи до історії Києва 1494—1835 рр. (Український Археографічний Збірник, т. I). Нові студії з історії Києва (видання У. А. Н. 1926 р., сс. 164). Рецензію на „Athenaeum Wileńskie“ 1923—1924 („Україна“ 1927, кн. 4) і „Говорський і Калістратов — з київського життя 1860-х рр.“ („Україна“ 1927, книга 5).

Проф. П. В. Клименко надрукував: Місто й територія на Україні за гетьманщини (Записки Української Академії Наук І.-Ф. В., кн. VII—VIII). Украшений „портрет“ військового отамана Чепіги та козак-запорожець (З. У. А. Н., кн. VII—VIII). „Способы о болезнях“ (З. У. А. Н., кн. VII—VIII). Рецензії в „Україні“ та З. У. А. Н.

Наук. співробітник О. І. Баранович надрукував: З проблем марксистської теорії знання („Життя й Революція“ 1926, кн. 9). Нариси магнатського господарства півдня Волини („Студії“ Катедри).

Наук. співробітник М. М. Ткаченко надрукував: Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янецьвською ревізією (Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. VII—VIII, 1926, 242—308). Рец. на Л. М. Клейнборта „Николай Иванович Зибер“ („Україна“ 1926, кн. 5). Гуманщина в XVI—XVII ст. (Зап. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н., кн. XI). З нової історіографії Чернігівщини (Черниг. Збірн.). М. І. Зибер у Києві (Зб. на пошану М. Грушевського). О. М. Лазаревський (До 25-ліття з дня смерті) („Життя й Революц.“ 1927, кн. 3). Реєстер праць Лазаревського (Археогр. Збірн. II).

Аспірант С. В. Глушко надрукував: Спомини І. В. Антонович про М. П. Драгоманова („Україна“ 1926, кн. 4). Рец. на О. Ю. Гермайзе: Шевченківські нелегальні відозви (там-само, 1926, кн. 4).

Аспірант В. А. Ігнатієнко передав до друку до ДВУ: „Матеріали до історії української преси“, „Бібліографія преси українською мовою рр. 1834—1923“ (12 арк.).

Аспірант С. В. Шамрай надрукував: Праці В. І. Щербини з історії Києва (Ювілейний Збірник: „Нові студії В. І. Щербини з історії Києва“, 1926 р., сс. XV—XXIII). Спомини Ол. Ол. Русова (збірник „За Сто літ“ 1927 р., с. 236—258). До історії м. Баришполя у XVIII в. (Історично-Географічний Збірник, 1927 р. сс. 92—120). Винницьке селянство в 1840-х рр. (там-само, сс. 149—161). Протипанські рухи в селах Кустановці й Заливанщині в 50-х рр. XIX ст. (Записки Іст.-Ф. Від., кн. XI). Подано до друку (в місяці лютім і березні 1927 р.): Зовнішній вигляд та розташування що-до земної поверхні могил землі Деревлян (на 1 арк.). Роля духівництва в селянських рухах середини XIX ст. (на 1 арк.).

Аспірант К. Є. Антипович надрукував: Праці В. І. Щербини з історії Києва („Нові студії з історії Києва“, Київ 1926). Київська міська печатка (Ювіл. збірник на пошану Д. І. Багалія, Київ 1927). Рецензії на розвідки М. Є. Слабченка, „Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.“, т. II („Життя й рев.“ 1927, кн. 3) і А. Пажитнова, „Очерки по истории рабочего класса на Украине“ („Життя й рев.“ 1927, кн. 12).

Аспірант В. Я. Камінський надрукував: До історії реформи 1861 р. на Поділлі (Студії з історії України).

Аспірант М. Ф. Карачківський надрукував: Архівна спадщина київських цехів (Записки Іст.-Філол. Від., кн. XI). Рецен. на книгу д-рки Л. Харевичової, *Ograniczenia gospodarcze nasyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku* („Україна“ 1927, IV) та на роботу Л. Біялковського, *Na rubieży podolsko-ukrainnej* („Україна“ 1927, VI). Подав до друку: До історії Поділля початку XIX в. (Невідомий опис Поділля В. Рудницького).

Аспірант Л. О. Окиншевич надрукував: Наука історії українського права („Україна“ 1927, I) і кілька рецензій там же.

Аспірантка О. М. Степанишина подала до друку: Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах.

Аспірант П. С. Глядківський надрукував: рец. на статтю Р. Pet-tazzoni, *The Chain of Arrows* (Перв. Громадянство, III).

Аспірант В. С. Євфимовський: Епізод з історії землеволодіння за часів Хмельницького (друкується в Наук. Збірнику за р. 1927).

Аспірант П. А. Кияниця надрукував: Життя й діяльність І. Франка (у збірнику „Іван Франко“).

Аспірант Д. Є. Кравцов надрукував: Бруховецький і відьми („Україна“ 1927, V).

Аспірант І. І. Кравченко надрукував: Боротьба за радянську владу на Радомищині (збірник „Під гнітом німецького імперіялізму“).

Аспірант П. І. Нечипоренко надрукував: Історія одного вихрещення (розгляд архівної справи 180) („Україна“ 1926, кн. 5). Умови робітничої праці на батуринських та глухівських „національних строєніях“ (на підставі архівних матеріалів 1740—60-х рр.) (Збірник Істор.-Географ. Комісії). Фабрики Розумовського на Посем'ю в 1750-х рр. (Зап. Іст.-Філ. Від., кн. XI). З діяльності генер. військової канцелярії („Україна“ 1927, кн. I).

Аспірант В. Д. Юркевич надрукував: Праці Максимовича з історії Старого Києва („Київ“, 1926). До прикордонних відносин на Україні в XVIII ст. (Записки Іст.-Філ. Від. УАН, 1926, кн. VIII). Звенигородщина в XVI—XVII в. (Іст.-Геогр. Зб. УАН). Рецензія на розв. М. Тишкевича: Воевода В. Тишкевич („Україна“ 1924, кн. III).

Прочитані й розібрані були всім колективом такі праці за час від 1/х—1926 р. до 1/х—1927 р.:

П. Нечипоренко — Матеріали до вивчення низового Посем'я у XVIII стол.

І. Мандзюк — Гоголівська сотня за Рум'янцевським описом.

П. Зведенюк — До історії інвентарних правил на Правобережній Україні.

М. Карачківський — Київські цехові архіви.

К. Піпота — Селянська реформа 1861 року на Чернігівщині.

О. Павлик — Метод наукової праці Антоновича.

П. Клименко — Обчислення українського населення у XVIII віці.

С. Шамрай — Шукання російською адміністрацією агітаторів селянських заворушень на Правобережжі в першій половині XIX стол.

М. Петровський — Псевдодияріюш Самійла Зорки.

В. Євфимовський — Епізод з історії землеволодіння на Чернігівщині.

М. Ткаченко — Закріплення селян на Лівобережній Україні (ч. I).

О. Баранович — Історія старого Старокостянтинова як типового панського міста.

В. Денисенко — Відбиття у голосіннях давніх вірувань про по-смертне життя.

С. Шамрай — Київська козаччина 1855 року.

Колективні заняття велись над вибіркою матеріалу для історії соці-

яльно-економічних і політичних відносин другої половини XVI в. (матеріали московського архівосховища), над економікою XVIII і XIX вв. Правобережжя й Гетьманщини (матеріали Рум'янцевського опису, Інвентарні правила, цехове діловодство, селянські розрухи і реформа 1861 р.), а також над українською історіографією в зв'язку з соціальними і політичними течіями XIX віку.

Семинарні заняття велися з архівознавства (проф. Клименко), й історії Києва (В. Щербина); на р. 1927/8 призначені: з історії матеріальної культури (проф. Данилевич), соціологічного обґрунтування історії (проф. О. Гермайзе).

Читався курс джерелознавства (проф. О. Грушевського), на рік 1927/8 призначено курс методології (проф. Клименка).

Колективні дискусії над науковою літературою в напрямі перевірки засвоєння і вияснення головних моментів переведено:

з методології історії, для аспірантів 1924 і 1925 р.—у грудні 1926,

з цілої старої і середньої історії України, і з нової історії до кінця XVIII в., для всіх, у квітні 1927 р.,

з історії XIX і поч. XX в.—у червні 1927 р., так само,

з марксо-ленінської літератури 1 листопаду 1927 р.

На лютий 1928 р. призначено перевірку з історії XIX і початку XX стол. для всіх аспірантів 1926 і 1927 р. і для тих аспірантів 1925 р., котрі сю перевірку відіклали.

на травень 1928 р. призначено перевірку з історії України до кінця XVIII в., так само.

Матеріальна сторона життя Катедри в 1926/7 році представлялася так: утримання діставали: голова Катедри—97 карб., два керівники секцій—по 72 карб., три дійсні члени: оден повну платню 120 карб., два неповну—по 78 карб., два наукові співробітники—по 62 карб. З 15-ти аспірантів 3 мали повну стипендію—по 100 карб., 5 неповну—по 60 карб.

Не одержували зар. платні: 2 наук. співробітники і 7 аспірантів; праця секретаря-архіварія Кабінету Примітивної Культури оплачувалася з наук.-операційних коштів. Всього наук.-операц. коштів Катедра в 1926/7 р. отримала—1000 карб.

На 1000 карб. асигновані Катедрі в вересні 1926 р. від УкрНауки на видання, Катедра видала перший том збірника праць п. з. Студії з історії України. Крім інформації про Катедру (9 стор., III—XVII) сей том містить промоційну працю О. І. Барановича: Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII ст. (сс. 1—90), кандидатську працю Д. І. Мандзюка: Гоголівська сотня Київського полку 1766 р. (сс. 91—157) і аспірантську працю В. Я. Камінського: До історії реформи 1861 р. на Поділлі.

Етнографічна секція крайознавчого гуртка Київського Інституту Народньої Освіти. У жовтні 26 року організовано етнографічну секцію при крайознавчому гуртку І. Н. О. і постановлено зв'язатись у своїй роботі з Кабінетом Примітивної Культури Наук.-досл. катедри історії України. За згодою Кабінету і Управи І. Н. О. запрошено для проводу науковими заняттями гуртка співробітника Кабінету Ф. Я. Савченка.

Від жовтня 1926 р. до літніх ваканцій 1927 р. Секція відбула 25 засідань. Засідання відбувались регулярно що-тижня. В роботі Секції брали постійну участь такі товариші: Гавриленко (голова Секції й співробітник Кабінету), Сербул (секретар Секції), Смолинська (співробітниця Кабінету), Мисько (заступник голови), Франковський, Порасунько, Рубайло, Рудикова, Зубченкова, Сокольник; часами брали участь також інші.

Ф. Я. Савченко прочитав 15 лекцій з історії української етнографії, давав наукові поради і вказівки членам Секції в їхній роботі. Т. Гаври-

ленко оголосив свої матеріали, зібрані влітку 1926 р. за програмами Кабінету, читав доповідь про Чубинського і рецензію на книжку Гальбвакса, „Les origines du sentiment de la religion“, а також полагоджував організаційні справи. Т-ка Смолинська прочитала рецензію на книжку Klinger'a, *Obrzędowość Bożego Narodzenia*. Т. Сербул читав реферат про працю Степового, вміщену в „Червоному Шляху“, про „Буржуазні соціологічні школи“, а потім рецензію на статті, вміщені в „Етнографічній Вістнику“, а саме: О. Пчілка, „Легенди останнього часу“, Никанор Дмитрук, „Про чудеса на Україні року 23-го“, та В. Кравченко, „Осафатова долина“. Також він читав доповідь про матеріали, що він зібрав улітку з доручення т. Гавриленка за програмами Кабінету. Т. Мисько читав рецензію на „Der heilige Christophoros“ v. Bruno Schröder (Zts. f. Volkskunde 1925. 2 Heft, S. 859—7). Т. Франковський читав реферат рецензію про розвідку Józefa Żołąbka, „Dziady białoruskie“. Т-ка Рубайлова читала реферат про I-й том Історії Укр. Літ. М. Грушевського, а також рецензію на кн. Nippgen'a, „Les divinités des eaux chez les peuples Finno-ougriens“ (Revue d'Ethnographie et des traditions populaires, 1925). Т-ка Рудикова читала реферат-рецензію на кн. проф. Кагорова, „Нарис з історії етнографії“. Т-ка Зубченкова читала реферат на книгу Кузелі, „Дитина в звичаях і віруваннях українського народу“. Т. Парасунько прочитав доповідь про матеріали, що він зібрав у с. Озаринцях на Поділлі про парубоцькі та дівочькі громади і про весілля. Т. Сокольник читав доповідь про зібрані ним матеріали про родини, хрестини та пострижини. Т-ка Шевченкова (співробітниця Кабінету) читала доповідь про етнографічну роботу в Галичині. Декілька з цих розвідок уже надруковано або призначено до друку в „Первісній Громадянстві“.

Гурток знайомився з етнографічною педагогічною роботою у 18 трудшкoлі. Увесь час члени Секції (родом усі селяни) тримали зв'язок зі своїми селами, записуючи там етнографічні матеріали за програмами Кабінету. Ще влітку перед заснуванням гуртка перевели запис такі т. т.: Гавриленко і Сербул на Миколаївщині, Єрмак і Рубайло на Кубані, Рудикова на Криворіжжі. Були також матеріали з Першотравенщини і Білоцерківщини. Зимовими вакаціями записи провадила т-ка Зубченкова.

Навесні за проводом т. Гавриленка т. т. Смолинська, Сербул, Мисько, Зубченкова і Франковський, з участю викладача співів Шевченківської трудшкoлі т. Коросташа, зробили екскурсію до с. Глібівки Димерського району (Київщина) і за програмами Кабінету перевели етнографічне дослідження в цьому селі на протязі 4-х днів, записавши більше як 100 стор. матеріалу та 37 пісень із мелодіями. Перед цим т. Сербул зробив подорож, щоб обізнатись із околицею, побувавши в с. Ясногородці, де також записав етнографічні матеріали. До екскурсії члени Секції готувались дуже інтенсивно, взявши кожен на себе спеціальне завдання, і таким чином використали в своїй роботі майже всі програми Кабінету. Кожен опрацював спеціальні питання відповідно до своїх інтересів, збираючись і далі провадити свою працю коло них. Після подорожі екскурсанти на засіданні обмірковували питання про методи як записувати і як готуватись до екскурсії, ухваливши декілька досить цінних заповідей для етнографа. У червні відбулася ще одна екскурсія до Глібівки в складі т. т. Гавриленка, Смолинської, Парасунька і з участю т. Коросташа. Екскурсія тривала три дні, і результати її були не менші од попередньої, а число пісень записаних цим разом (із мелодіями) перевищило 50. У вересні ще одну подорож до Глібівки зробив т. Сербул. Ці три екскурсії дали силу етнографічного матеріалу, що може бути за підставу для окремої етнографічної розвідки про це село.

Крім поточної роботи, члени Секції читали відповідну літературу. Секція має свою власну, невеличку бібліотеку. Треба сказати, що до роботи

Секції дуже сприятливо ставилась управа І.Н.О. і кабінет Примітивної Культури—за це Секція їм вельми вдячна.

Улітку робота Секції не припинилась, а ще більше поширилась. Етнографічні дослідження переводили в цей час т. т. Рубайло на Кубані, Зубченкова на Білоцерківщині та Смолинська в околицях Бердянки (Бердянського), а також на Уманщині. У серпні—вересні члени Секції Зубченкова, Франковський, Порасушко та Сербул разом зі згаданим вище етнографом—музиком Коросташем відбули екскурсії в район Дніпрельстану. Двоє перших одвідали Старий Кодак, Лоцманську Кам'янку, Любимівку і Волоське; останні троє працювали на території Великомо Лугу в Капулівці, Покровському, Грушівці. Таким чином, районом дослідницької роботи гуртка цього літа була Степова Україна, колишні Вольності Війська Запорізького. Крім звичайних програм Кабінету, досліджувачі на цій території користувалися спеціально виробленою програмою про Запоріжжя та його територію в ХІХ і ХХ вв. Результати екскурсії такі: зібрано коло 15 друкованих аркушів різного етнографічного матеріалу, крім того записано 40 пісень із мелодіями, а також „Чабанську Думу“ (слова і мелодія). Серед матеріалів визначаються своєю цінністю перекази про Запоріжжя, про панщину і її скасування, про лоцманів, матеріали про весілля і парубоцькі та дівочікі громади, про скотарство і особливо вівчарство, про рибальство, про колонізацію Кубані і Бердянського, то-що, не кажучи вже про казки й пісні—козацькі, чумацькі, лоцманські, заробітчанські, панщизняні. Треба відзначити також, що перед екскурсією гурток опрацював низку методично-екскурсійних питань, а вернувшись до Київа і маючи новий досвід, гурток ізнову жваво обмірковував проблему методів екскурсування і етнографічного дослідження. У планах на наступний 1927—28 рік особливу увагу звернено на теоретичну роботу—на поглиблення своїх знань у галузі примітивної культури, генетичної соціології, використовуючи для цього праці і української, і світової соціологічної науки.

Т. Гавриленко і Ю. Сербул.

Святкування 100-літнього ювілею першого збірника українських пісень Максимовича. У попередньому номері „України“ подано докладне звітання про те, як переведено свято 100-ліття появи в світ „Малоросійських п'єсень“ Максимовича, як воно відбулося в Київі взагалі та в Історичній Секції Української Академії Наук зокрема. Надруковано також привітання, що їх одержала на це свято Історична Секція УАН. Тепер хочемо подати звітання про те, як відбулося це свято української пісні та науки в наших наукових українських осередках, де були відповідні умови для його влаштування—поскілки до нас дійшли про це відомості.

Не скрізь удалося організувати святочні збори й концерти, як передбачалось, протягом тижня з 2-го до 9-го жовтня. У Харкові та Одесі напр. з різних причин відбулися вони пізніше. Це посприяло тому, що до Київа мали змогу прибути на 2 жовтня декілька делегатів, що інакше були-б виголошували доповідь на своїх зборах та засіданнях.

У надісланому до Історичної Секції УАН протоколі загальних зборів з 2 жовтня Винницька секція наукових робітників зазначає, що на зборах узяло участь більше як 300 осіб, а між ними було багато членів секції робітників освіти та членів винницького Медичного Товариства. У президії був спершу М. Д о б р о г а й, а опісля проф. М о р е й н і с; секретарював т. Т р о ц ю к. Переднє слово про головні етапи розвитку української науки за останні 100 років сказав проф. М о р е й н і с, зазначивши між иншим, що за давніх часів наука на Україні стояла вище аніж у

инших краях Радянського Союзу. Звернув він також увагу слухачів і на особливо визначну працю Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Української Академії Наук. Про життя та загальну наукову і літературну діяльність Максимовича доповів В. Рахинський. Т. Доброгай, доповнюючи те, що сказав був проф. Морейніс, схаактеризував розвиток математичних наук за останні 100 років, підкресливши, що Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові надрукувало багато наукових праць на різні теми з галузи математики, термінологію математичних наук, то-що. Після перерви відбулася вокальна частина вечірки з участю капели ім. Леонтовича, що виконала низку українських народніх пісень.

У Дніпропетрівському свято організовано заходами Наукового Товариства при УАН та секції наукових робітників, і відбулося воно 2 жовтня у великій хемічній аудиторії Гірничого Інституту в присутності представника Укрнауки проф. М. О. Лебедева. Прочитано 4 доповіді. Член-кореспондент УАН проф. Д. І. Яворницький познайомив зі змістом ювілейного видання Максимовичевого збірника, а також із методами й способами збирати народні пісні. Викладач І. Н. О. П. О. Єфремів схаактеризував роботу Максимовича в галузі народньої творчости та історії літератури у світлі тогочасної епохи. Проф. В. О. Пархоменко зупинився на значенні Максимовича в українській історіографії і зокрема на його працях про спустошення Києва після Батия, на його дослідях про козаччину, коліївщину та про історичну топографію Києва. Нарешті викладач І. Н. О. І. І. Завадовський схаактеризував філологічні праці Максимовичеві в порівнянні з сучасними досягненнями в цій галузі.

Науковий осередок у Житомирі відзначив свято на двох зборах — 1-го й 8-го жовтня. Перше — об'єднане засідання ради волинського Державного Музею й волинського відділу Укрмету відбулося під головуванням В. Г. Кравченка, що з'ясував у своїй промові, як Максимович став батьком української історіо- та етнографії. М. П. Кудрицький нагадав про столітній з дня народження ювілей Максимовича в 1904 р., про наукове та літературне значення та про впливи Максимовича. Секретарював О. П. Червинський. На святочних зборах членів секції наукових робітників та робітників соціального виховання й професійної освіти В. Я. Гнатюк зробив ґрунтовну доповідь на тему: „М. О. Максимович і століття української культурно-наукової праці“. На день зборів М. П. Кудрицький і П. Н. Абрамович підготували книжкову виставу, присвячену пам'яті Максимовича, а П. Н. Абрамович склав до того щей бібліографічного покажчика творів М. О. Максимовича і всієї літератури, що його торкається. Все це також надіслано до філії секції наукових робітників у Коростишіві та Звяглі.

Ухвала Історичної Секції УАН про свято Максимовича знайшла широкий відгомін і спочуття в Кам'янці. 1 жовтня відбулося свято в кам'янецьких трудшколах та в сільсько-господарчому інституті, 2-го — об'єднане святоче засідання секції наукових робітників, Наукового Товариства, наук.-дослідчої катедри та спілки Робітос, яке зібрало численну аудиторію. На засіданні виступив з доповіддю про зміст і значення збірника пісень Максимовича Ю. Філь. Доповідач відзначив такі моменти, зв'язані зі збірником: 1) Соціально-економічні чинники, що викликали зацікавленість до народньої поезії на Україні й Росії, 2) Зміст збірника „Українських пісень“ Максимовича, 3) Погляди Максимовича на значення народньої поезії, 4) Вплив збірника Максимовича в Росії та на Україні (Наддніпрянській і Наддністрянській), в Чехії й Західній Європі. 5) Значення збірника для розвитку української науки й культури. Після

доповіді збори ухвалили надіслати привітання до Української Академії Наук, що керує науковим життям на Україні. Хор Інституту Народної Освіти виконав декілька народніх пісень з цього збірника. 4-го жовтня в І. Н. О. відбулося святочне засідання колективу І. Н. О. разом із секцією культури науково-дослідчої катедри, а 10-го жовтня збори широких мас у робітничому клубі.

Канів, що стоїть найближче до „Михайлової гори“, достойно відсвяткував всеукраїнський ювілей, присвячений збірнику пісень Максимовича. 1-го жовтня відбулися святочні збори в районній трудовій школі, на яких вислухано доповідь про значення Максимовича в історії української культури. 2-го жовтня в приміщенні міського театру відбулись об'єднані святочні збори всіх освітніх установ разом із іншими організаціями та широкими масами громадянства. Заля була оздоблена клечанням та прапорами; на сцені коло президії стояв великий портрет М. О. Максимовича, що його намалював учень 7 групи Канівської райтрудошколи Ю. Пилипенко. Збори відкрив вступною промовою завідувач тієї-ж таки школи т. Блонський, а ширшу доповідь про діяльність Максимовича сказав викладач школи т. Зерницький. В інших коротких промовах представників різних установ відзначено досягнення української культури та науки протягом останнього століття. Після офіційної частини відбувся концерт українських народніх пісень.

У невеличкому районному Краснограді на Полтавщині також відбулися святочні збори з участю більше як 100 осіб. У президії займав почесне місце найстарший віком і один із найбільш заслужених сучасних етнографів Д. П. Мартинович. Доповіді прочитали: лектор педтехнікуму І. Ф. Неутрієвський на тему: „М. О. Максимович і столітній ювілей його збірника пісень“, та лектор того-ж таки технікуму Ю. С. Діброва про Максимовича як ученого. Після засідання відбувся концерт хору, що виконав декілька українських народніх пісень; у концерті взяв участь один із місцевих молодих бандуристів, що між иншим виконав одну пісню зі збірника Максимовича: „Ой ізрада, карі очі, ізрада“.

Особливим багатством та різноманітністю визначалась програма святочного засідання „Товариства дослідників української історії, літератури та мови“ в Ленінграді, котре відбулося 30 вересня в приміщенню Дослідчого Інституту в Університеті. Прочитали 6 доповідей: І. Ф. Рибаків, Досягнення укр. історіографії за рр. 1827 — 1927; О. І. Лященко, Праці щодо вивчення історії української літератури протягом століття; С. О. Щеглова, Успіхи в галузі вивчення укр. театру та драми; Б. Ю. Крижановський, Українська етнографія за 100 років; акад. В. М. Перетц, Вивчення історії й діалектології української мови від Максимовича до нашого часу.

У Ніжені взяла на себе ініціативу влаштування Максимовичевого свята 1-го жовтня науково-дослідча катедра при ніженському І. Н. О. під головуванням проф. В. І. Резанова. Секретарював А. Г. Ершов. Після вступної промови загального змісту, що висвітлювала життя й діяльність Максимовича, яку сказав керівник катедри проф. Резанов, — з доповіддю під назвою „В століття Малоросійських П'єсень“ виступив С. А. Рихлик, що між иншим порівняв збірник Максимовича з аналогічними європейськими збірниками того часу. Погляди Максимовича на народні пісні поглиблюють, на думку доповідача, погляди Гердерові: як і всі романтики, він високо ставив естетичну вартість пісень, але разом з тим розглядав їх як певне історично-культурне явище. М. Н. Петровський прочитав доповідь на тему: „Максимович як історик України“, докладно зупинившись на методах історичних дослідів Максимовича і останнього

століття. Ректор І.Н.О. М. Г. Куїс, коротенько оглянувши шляхи розвитку української культури, зупинився на її сучасних досягненнях і підкреслив потребу великої роботи в прийдешньому.

Полтава улаштувала широке урочисте свято на честь свого видатного земляка заходами секції наукових робітників та Наукового Товариства при У.А.Н. Засідання під головуванням В. С. Воропая та В. О. Щепотєва відбулося 2 жовтня за такою програмою: проф. В. Щепотєв — „М. М. Максимович як етнограф, і столітній ювілей його збірника“; проф. П. Клепацький — „Максимович як історик“; проф. О. Бузинний — „Максимович як словесник“. Концертний відділ складався з виступів кобзарської капели під орудою В. Кабачка, артистів трупи ім. Заньковецької і хорової капели під орудою т. Попадича. Щоб полегшити переведення ювілею по школах, видруковано на шклографії й розіслано заздалегідь конспект доповідей на тему „Максимович як етнограф, і столітній ювілей його збірника“. Крім того, 30 вересня прочитано через радіо доповідь про Максимовича та його збірник пісень.

В Одесі 11-го грудня в Будинку Вчених у переповненій залі відбулося урочисте прилюдне засідання Наукового Т-ва при УАН, присвячене М. О. Максимовичеві.

Вступне слово сказав голова Т-ва проф. М. І. Гордієвський. Є, зауважив він, два типи наукових діячів: одні, як Бокль, усе життя працювали над одною темою, другі-ж легко переходили від одної теми до інших. М. О. Максимович належав саме до другого типу наукових діячів.

Що до причини многогранності інтересів М. Максимовича, то її він з'ясовував на підставі аналізу шелінгіянської філософії, яка лежала в основі світогляду М. Максимовича. Цьому питанню (Максимович-філософ) доповідач присвятив найбільше уваги.

Про М. О. Максимовича як історика України й Київа зокрема, виголосив промову проф. Є. О. Загоровський.

Докладну доповідь про, М. О. Максимовича сказав далі Б. М. Комаров, який схарактеризував найменш досі досліджену галузь його діяльності — природничу.

14-го грудня в Будинку Вчених відбулося об'єднане засідання Будинку Вчених і наукових організацій міста Одеси разом із бюрою спілки наукових робітників, що влаштувала одеська комісія для влаштування ювілею М. О. Максимовича.

Доповідь про М. Максимовича яко лінгвіста, зробив проф. С. С. Дложєвський. Підсумовуючи свою доповідь, доповідач зазначив, що сам не усвідомлюючи цього, М. О. Максимович був першим українським лінгвістом, який зацікавився українською культурою в наслідок тогочасного російського та специфічно українського романтизму.

Характеристику М. О. Максимовича, яко історика літератури, подав проф. А. В. Музичка, який спинився на різноманітності сфер діяльності ученого й підкреслив поєднання в Максимовича поезії й природи.

Подавши огляд деяких історико-літературних праць М. О. Максимовича (як. напр. про „Чорну Радугу“ Куліша), доповідач підкреслив оригінальність думок цього першого українського вченого історика літератури і значення його дослідів для пізнішої й теперішньої науки.

Третій доповідач Е. Т. Оксман коротко спинився на археологічних студіях М. О. Максимовича й зокрема виявив відношення вченого до одеського „О-ва Истории и Древностей Российских“.

Нарешті спеціально про М. Максимовича яко етнографа, доповів проф. Р. М. Волков. Доповідач спинився на перед-Максимовичевих збірниках народних пісень і зокрема на „песенниках“, у яких друкувалися

оброблені й підроблені народні пісні, і підкреслив той факт, що М. О. Максимович був першим ученим збирачем пісень, який намагався подавати в своїх збірниках дійсно-народні пісні, і коли що-до цього помилявся — то несвідомо.

Засідання на честь М. О. Максимовича закінчилося виконанням деяких дум від київського лірника. Ці думи є в іншій редакції й у збірн. Максимовича. Співи лірника правили за ілюстрацію до доповіді про Максимовича-етнографа.

У Харкові з ініціативи Укрнауки при Н.К.О. харківське Наукове Т-во вкупі з науково-дослідчими катедрами історії, етнографії, письменства, мови й сільсько-господар. ботаніки відзначило століття виходу збірника пісень М. О. Максимовича святочним публічним засіданням 8 жовтня, де виступили з доповідями: М. Яворський, Вступне слово; Ю. Озерський, Значення збирання народніх пісень і взагалі продуктів народнього мистецтва; М. Горбань, Історичні праці Максимовича; А. Ковалівський, Максимович як етнограф; М. Плевако, Історично-літературні праці Максимовича; О. Яната, Максимович як природник.

Заля будинку ім. Блакитного, де відбувалося засідання, була геть переповнена (коло 500 душ). Усі доповіді будуть видані в ювілейному збірнику на честь Максимовича.

Свято української науки у Чернигові відбулося 23 жовтня у приміщенні Інституту Народньої Освіти. Після вступної промови голови зборів інспектора народньої освіти т. Виленського, від секції наукових робітників прочитав доповідь П. К. Федоренко під назвою: „Максимович і громадянство“, а від Наукового Товариства при У.А.Н. виголосив співдоповідь А. В. Верзилов: „Максимович та розвиток української науки за 100 літ“. Від філії товариства Леонтовича співачка М. Я. Бельмас-Околичникова проспівала 10 пісень зі збірника Максимовича 1827 р., а також хор Будинку Працівників Освіти під керіванням т. Слонидького виконав декілька пісень звідти-саме в аранжуванні Лисенка й Степового.

У Львові 22-го грудня (окрім святочного концерту, що відбувся на початку місяця) заходами Наукового Товариства ім. Шевченка в залі його Музею влаштовано „Святочну Академію“ з такою програмою: 1. Акад. К. Студинський, Зв'язки Максимовича з Галичиною, 2. Мир. Кордуба, Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами, 3. Ів. Крип'якевич, Михайло Максимович як історик.

Федір Савченко.

Сороклітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської. В половині жовтня ц. р. комісія Західної України Історичної Секції УАН вирішила відзначити день 27 листопада 1927 р. прилюдним засіданням на честь Ольги Кобилянської, саме того дня, коли черновецька українська громада на Буковині постановила відсвяткувати ювілей літературної діяльності своєї письменниці в день народження її, щоб тим самим задокументувати культурну єдність усіх українських земель, насильно розділених політичними кордонами.

Серед важких умов відбувалось це свято на батьківщині ювілянтки. Відірвана від Радянської України і Галичини, Буковина мусить зносити важке ярмо боярської самоволі. Румунія, ведучи денаціоналізаційну політику в українській частині Буковини, старається не допускати ніяких зовнішніх упливів, головнo Радянської України, на життя Буковини. Щоб зірвати ювілей письменниці, пущено поголоску, що Кобилянська вмерла. Та життя сильніше від румунської сигуранци.

У залі Всенародньої Бібліотеки України під головуванням академіка

М. С. Грушевського відбулося ювілейне засідання комісії Західньої України на честь Ольги Кобилянської при повній залі київського громадянства.

У вступному слові голова зборів акад. М. С. Грушевський коротко з'ясував значення Кобилянської для українського письменства і підкреслив, що вільна Радянська Україна пам'ятає про поневолені українські землі та про долю й життя своїх західніх братів. Яку важку долю переживає Буковинська Україна, дала відчутти телеграма, якої зміст оголосив голова зборів, — її одержала перед самим засіданням Історична Секція УАН від голови Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові акад. К. О. Студинського. Ця телеграма спростовувала чутки про смерть О. Кобилянської, що з'явилися у наслідок зіпсованого тексту телеграми, яку надіслано з Черновець до Львова і в якій говорилося, що святкування примусово відкладено через смерть Братіяну.

Далі прочитано три доповіді, що мали завдання подати в короткім огляді історію Буковини від найдавніших часів аж до імперіялістичної війни, та показати ті умови, серед яких виховувався і зростав літературний талант письменниці. Першу доповідь: „Буковина до 1848 р.“ прочитав аспірант науково-дослідчої катедри Історії України Остап Павлик. Подавши головні відомості з географії Буковини, референт докладно зупинявся на всіх історичних перипетіях, які прийшлося пройти Буковинській землі від дако-римських часів аж до приєднання її до Австрії 1775 р. Буковина після гунів була занята південно-східними слов'янськими племенами, а коли утворилося Галицьке князівство, увійшла в склад цієї держави. У XII віці спускаються сюди з семигородських Карпат пастуші волоські племена, і після монголо-татарської бурі в XIV в. утворюється Молдавське князівство, що було у васальній залежності то від Угорщини, то від Польщі, а врешті від Туреччини. Молдавські господарі вмішувалися в галицькі та козацькі справи в XVI та XVII вв. Після приєднання Буковини до Австрії доповідач спинився головню на організації освіти до 1848 р., коли Буковину прилучено до Галичини. Друга доповідь була продовженням першої: „Буковина від 1848 р. до 1914 р.“, яку прочитав кандидат на аспіранта Катедри Василь Костащук, давши короткий огляд громадського та культурного життя Буковини в другій половині XIX в. і початку XX в., спинившись докладніше на гуцульським повстанню під проводом Кобилиці 1848 р., та на складній національній боротьбі, що вели Румуни, Німці та Поляки проти Українців за австрійських конституційних часів, давши тло, серед якого проходила літературна творчість ювілянтки.

Степан Гаєвський, третій референт, у доповіді „Сорокрічний період літературної творчости Ольги Кобилянської“, подавши її біографію, перейшов до літературної характеристики її сороклітньої праці, зазначив той тернистий шлях, яким прийшлося Кобилянській пробиватись в українську літературу. У своїй цікавій доповіді доповідач навів різні розбіжні погляди українських літературних критиків на творчість Кобилянської, з'ясував їхні необґрунтовані теорії та твердження, показавши таким робом, що наша критика не охопила і не оцінила ще як слід усіх літературних творів ювілянтки.

Перед закриттям засідання голова зборів повідомив аудиторію, що Історична Секція УАН вислала своєчасно привітання ювілянтці, не зважаючи на трудні поштові зносини з Буковиною, оголосивши текст цього привітання. Президія зборів запропонувала вислати телеграфне привітання письменниці від зібрання, що з одушевленням збори прийняли і підписами своїми ствердили текст привітальної телеграми.

Крім цього ювілейного засідання у Києві, відзначив цей день Народний Комісар Освіти тов. М. О. Скрипник, виславши ювілянтці, заслуженій

письменниці, що своїми творами збагатила скарбницю української культури, привітальну телеграму і визначивши їй від уряду УСРР доживотню пенсію.

Зараз Ольга Кобилянська самітня, хвора, залишена на власні сили, живе в Чернівцях і останні свої сили віддає культурі української нації. „І тепер з-за ґрат румунської тюрми протягає свої старечі руки і кличе: „я з вами, я ще хочу працювати, до останнього свого віддиху працювати!“ („Культура й Побут“, № 44).

11 грудня на доручення комісії Західної України була прочитана доповідь про О. Кобилянську на Куренівці в районній читальні для робітників.

Українська преса відгукнулася на ювілей Кобилянської, присвятивши їй статті та короткі замітки з її біографії.

Василь Костащук.

Жінки-артистки в Галичині. В Галичині ще до війни звернула на себе загальну увагу Олена Кульчицька, артистка-малярка, яка дала себе пізнати і в Києві на виставці в 1913 році. Її талант буйний і широкий. Вона малює портрети й пейзажі, вона акварелістка та ілюстраторка книжок, вона гравірує й різьбить. На її живу, багату творчу уяву показують особливо гравюри, тонко виконані на міді, та дереворити, офорти й акватинти. Нас захоплює сила її експресії і зворушують теми, взяті з останніх літ нашої історії. Ми бачимо у неї сцени з життя січових стрільців, опущених дітей-сиріт і селян, яких війна проганяє у світ за-очі з їх прадідівських осель.

Картини Олени Кульчицької на львівській виставці „Гуртка діячів українського мистецтва“ у 1922 і 23 роках чарували наш зір теплим кольоритом, на деяких картинах навіть дуже гармонійним. Артистка з великою умілістю використовує світляні рефлекси, які дають її картинам ясний, погідний настрій, оживляють їх постаті. Просто захопила нас її картина „Діти над книжкою“. Бачимо дві похилені голівки над книжкою, так і видно: дівчатка зацікавилися дуже якоюсь історією і поринули в неї, а соняшні промінчики наче просянують і оживляють їх задумані личка. Недурно Кульчицька—майстер у малюванні дітей і тонкий знавець їхньої маленької душі.

Картини і гореліефи Кульчицької на релігійні теми глибоко відчуті нею. Деякі навіть повні трагізму, от хоч-би горелієф „Ессе homo“, хід Христа на Голготу, Христос вичерпаний фізичними й душевними стражданнями паде мов неживий на землю, а груба мускулиста постать опришка, з обличчям злобним і жорстоким підіймає його з землі шнуром, обкрученими довкола пояса мученика, держачи одночасно в руці нагайку. А на обрії видно: навпроти Христа три голови з виразом безмежного страждання й болю—Христова мати, св. Йоан і Магдалена; позаду Христа—кілька затиснених кулаків. Тло горелієфу темне, постать Христа ясна, з великим ореолом довкола голови, а постать ката, що веде його на смерть—темна й виконана з великим реалізмом.

Хід Христа на Голготу був улюбленою темою великих малярів ренесансу і пізніших часів. На цю тему маємо величаві картини: Рафаеля, Рубенса, Шонгавера, Рієра та інших. Усі вони представляли хід Христа на Голготу реалістично, Кульчицька трактує свою тему символічно. Вона закріпила у своїх горелієфі символ жорстокості і насильства.

У нас немає слів похвали для творця горелієфу „Ессе homo“, і ми широко можемо сказати, що коли-б Кульчицька лише одей один горелієф створила у своїй життєвій, вже була-б вона великою артисткою. І оригінальністю замислу його, і виконанням його—вона велика.

Особливої уваги варті також її картини „Pietà“ і „Тайна вечеря“. Вони замітні смілістю й простотою ліній; постаті трохи стилізовані. Поміж везерунками Божої Матері, приковує нашу увагу картина „Польової Мадонни“, якої живий та гармонійний кольорит манить і радує око. Тло картини із

стилізованого золотого волосся, корона з червоних і синіх квіток, хитон Божої Матері темно-багряний, а сорочка Ісусова—біла.

Чималий талант виявила Олена Кульчицька і на полі ілюстрації книжок. У цій ділянці мистецтва вона дала багато свіжого й оригінального. Зі статті Вороного у „Світі“ (1926 р., № 9) довідуємося, що в теці Олени Кульчицької є дуже гарні ілюстрації до Франкового „Лиса Микити“, начорно і фарбами, та акварелеві рисунки до Кулішевої „Чорної Ради“. Вороний розказує також, що бачив гарні різьби, зроблені руками сестер-артисток Олени й Ольги Кульчицьких або відлиті за їхніми зразками.

Побіч могутньої постати Олени Кульчицької з'явилося останніми часами ще кілька жіночих молодих талантів. З них назву Михайлину Ольшанську-Стефанович і Музикову. Перша—учениця артиста Холодного. Вона насамперед графік. Її графічні композиції подумані серйозно, в стилі зукраїнізованої византики, як „Папоротин цвіт“ і „Сонет“. Одна з останніх її праць „Вигнання з раю“,—це вже крок наперед на шляху розвитку таланту молодой артистки. Друга артистка—Музикова виявила свій талант на полі графіки й мозаїки. З її мозаїк найкращий своїм ніжним кольоритом і стилізацією — св. Микола.

Паралельно з розвитком творчого мистецтва, розвивається прикладне мистецтво, яке у нас має невичерпане джерело сили і нових замислів і перебугатої народньої творчості, пр. на Гуцульщині, Снятинщині, Яворівщині і Буковині. На полі прикладного мистецтва заслуговує на увагу насамперед ім'я Ольги Кульчицької, сестри малярки Олени. Вона сама тче дуже гарні та оригінальні килими і укупі з сестрою рисує проекти, з яких користує фабрика килимів у Коссові „Гуцульське Мистецтво“. Килими виконані за проектами і рисунками Кульчицьких, це справжні артистичні твори, як що-до стилізації, так і дуже гармонійної кольористики та цікавих комбінацій гуцульських мотивів, пр. килим „Вазонки“.

Обидві Кульчицькі чимало спричиняються щей до вироблення естетичного смаку, та взагалі до піднесення домашньої культури серед галицького суспільства. Вони, як артистичні співробітниці журналу „Нова Хата“, присвяченого плеканню домашньої культури, дають там зразки скромно, елегантно і вигідно уладненої кімнати. І з тих зразків бачимо, як можна гармонійно пов'язати своєрідні національні елементи з модерніми європейськими. У „Новій Хаті“ бачимо також виконані Кульчицькими проекти й рисунки ручних робіт, як подушок на канапи, покривал на ліжка, застлін до вікон, та рушників мережаних і вишиваних за зразками полтавськими, гуцульськими і буковинськими. При рисунках і проектах вони подають завжди й спосіб виконання і означають докладно матеріал та кольорит, так, що тільки трохи часу й доброї волі, а можна самому виконувати артистичні різні роботи в своєрідному національному стилі, які надають помешканню особливої принади. Побажаним було-б для доповнення естетичного враження помешкання заступити популярні у нас, а такі погані олеодруки, гарними дереворитами та офортами Кульчицької та інших артистів. Під впливом сестер Кульчицьких помічаємо й на провінції любов до прикладного мистецтва та колекціонування творів народнього мистецтва. Ми сподіваємося, що сильніше темпо мистецького життя у Галичині, головню завдяки митцям із великої України, яких тут зібрався чималий гурток, розбудить і серед галицького жіноцтва ще живіший інтерес до мистецтва та дасть змогу проявитись новим талантам.

Ольга Мочульська.

Примітка. За браком місця статті д-ра Филарета Колесси „II Конгрес слов'янських географів“ та Остапа Павлика „Поміч жертвам поводи на Галицькому Підкарпатті“, що призначено їх до цієї книжки, перенесено до наступної 1-ої книжки. Редакція.

Некрологія.

Балінський Іван Мартинович, відомий київський педагог та історик, помер 3 травня 1927 р. на 49 році свого життя. В його особі, яко знавця середньовічної доби на Україні, що спеціально працював над питаннями феодалізму в Польщі, Литві та на Україні, українська історична наука зазнала важкої втрати.

Народився І. М. Балінський 29 (17) січня 1879 року в м. Немирові на Поділлі, де жили тоді його батьки, селяни з походження. Початкову освіту дістає в народній школі, пізніше вступає до немирівської гімназії. По скінченню 4-ої класи гімназії вступає за конкурсом до київської колегії Павла Галагана, яку кінчає року 1899 з золотим медалем. Зацікавившись іще в колегії громадськими питаннями, особливо питаннями економічними та марксизмом, вирішує він, не дивлячись на важке матеріальне становище (доводилось допомагати батькам, що не мали власних засобів до життя), продовжувати свою освіту, та вступає до київського університету на історико-філологічний відділ. Головні свої студії зосереджує в історичному семінарі з нової історії, цікавлячись питаннями феодалізму на Заході. Рок 1904 скінчив університет з дипломом 1-го ступня та дістав срібного медала за свою роботу „Аграрне законодавство Англії в XVI в.“ По скінченні університету зразу береться він до педагогічної роботи, викладаючи у багатьох київських середніх школах, от як жіночій гімназії О. Ф. Плетньової, Фундуклеївській жіночій гімназії, 2-ій комерційній школі, колегії Павла Галагана та в інших. Потреба допомагати батькам та своя власна родина примушували покійного багато уваги уділяти педагогічній роботі. На цій ниві здобув він заслужену славу відомого педагога. Проте не покидає покійний і наукової роботи. Весь час готується до іспитів на ступінь магістра. Бере жваву участь у роботі товариства „любителей соціальнихъ знаній“, що відкрито в Києві р. 1909. Не цурався покійний і громадської роботи. З 1907 р. бере він участь у роботі „Общества содѣйствія народному образованию“, якого керівником був тоді В. І. Щербина. Стає там покійний за секретаря історичної секції та хутко робиться популярним лектором аудиторії. Виклади його торкалися тем російської та західно-європейської історії. Бере участь у роботі педагогічних з'їздів у 1915 р. в Москві та 1916 р. в Києві. На початку революції дістає покійний виклади у багатьох київських вищих школах, от як на вищих жіночих курсах Жекуліної, в Народньому університеті, на тимчасових педагогічних курсах, та ин. Проте, поруч із напруженою громадсько-педагогічною роботою йде й наукова. Рок 1920 складає він магістерський іспит при київському університеті та стає приват-доцентом університету. Правда, через деякий час він мусив залишити тут виклади. З часу утворення в Києві Академії покійний бере участь і в її роботі як науковий співробітник комісії для вивчення західно-руського та українського права. Береться тут покійний за досліді над історією феодалізму в Польщі, Литві та на Україні. Над цією роботою й заскочила його смерть. Устиг покійний скінчити та видрукувати в „Працях комісії для вивчення зах.-руського та українського права“ 2 вип. лише першу частину її — з оглядом наукової літератури що-до польського феодалізму. Надзвичайно цінна робота ця так і залишилась недокінчена. Писав покійний узагалі мало, весь свій час віддаючи практичній роботі. Рано закінчене життя не дало йому змоги виявити в самостійній роботі нагро-

маджені знання та наукові навички. Але треба визнати, що в його особі втратила українська наука цінного спеціаліста в галузі українського середньовіччя.

Крім згаданої праці в II вип. „Праць комісії“ надрукував покійний ще р. 1912 „Вліяніе войны 1812 года на русское общество“ та р. 1915 „О самоуправленіи въ школь“. Обидві роботи видрукувано в „Ежегоднику Коллегіи Павла Галагана“.

Михайло Карачківський.

Войткевич-Павлович Василь Ілліч, народився 1864, помер 2 серпня 1927 р. Скінчивши юридичний відділ київського університету, займався адвокатурою, як цивіліст. З початком революції став брати живу участь у просвітньо-наукових справах. Належав до гуртка організаторів українського університету і викладав у нім курс загального права. Брав живу участь в організації журналу „Правник“, в укладанню словника правничої української термінології, і був одним з укладчиків російсько-українського правничого словника, що вийшов 1926 р. Живо займався також різними громадськими справами.

Демудький Порфир Данилович, дуже видатний музичний діяч, народився 1860 р. в Таращанському повіті Київської губ. (село Янишівка), скінчив київську духовну семинарію і київський університет (1889 р.), після того працював як лікар на селі в названому повіті, а після революції 1917 р. — в Києві, де й помер у травні 1927 року. Ще в кінці 70-х років XIX в. П. Д. почав записувати мелодії народніх пісень світських і духовних, у 80-х роках був ретельним помішником М. Лисенка у праці над організацією національного хору, і коштом української Старої Громади зробив подоріж по Галичині, де знайомився з українським рухом студентства і з музичним життям; ця поїздка сприяла поширенню творів наддніпринських композиторів у Галичині. Праця М. Лисенка „Народні муз. струменти на Україні“ 1904 р. була зложена почасти за допомогою П. Д.-го, що студіював ліру і 1903 року опублікував свого збірника „Ліра і її мотиви“. Цей збірник має велике значення для пізнання музики духовних народніх співів (що-до суто інструментальної сторони — див. у книжці „Професіональні народні співці й музиканти“, вид. УАН. 1924, с. 20). 1905 і 1907 р. П. Д. випустив цінний збірник „Народні українські пісні на Київщині“ — 253 №№; мелодії подано здебільшого без власних дороблень; видання зісталось незакінчене. Видання має почасти практичний характер; цілком такий характер має „Збірник нар. укр. п. для нар. хорів.“ і випущені останніми роками від Держ. Вид-тва України маленькі збірки П. Д.-го. Лікаруючи на селі, П. Д. зорганізував селянський хор, що під його керуванням дійшов великого щабля досконалости. З тим хором П. Д. давав концерти з української музики народньої навіть у Києві, що притягли силу публіки всіх рівнів, а серед неї багато чужоземців, і викликали загальний подив до художности виконання і збуджували інтерес до самих народніх творів. І під кінець життя, в Києві, П. Д. багато спричинився до культивування народньої пісні в музичному житті міста. Рівночасно П. Д. увесь вік дбав про підвищення артистичного рівня церковного співу.

Кл. Кв.

Калинович Іван народився у Львові 1885 року. Скінчивши учительський семинар, став він народнім учителем, але недовго ним був. Не довго був він і поштовим урядовцем. Його тягло до широкої громадської діяльности. Ще молодим хлопцем він познайомився з соціалістичними ідеями і агітував підчас великого аграрного селянського страйку в Гали-

чині у 1902 р., а за це й посів у тюрмі. Бувши у Бориславі поштовим урядовцем, він пізнав життя робітників і став дописувати до робітничих газет, а за допомогою бориславських громадян став навіть сам видавати у 1912 р. „Всесвітню Бібліотеку“. В Бориславі займався покійний також бібліографією і на бібліографічному полі зробив він чималі заслуги, хоча неспокійне коротке його життя не дало йому змоги завершити працю на улюбленому полі.

Велика хуртовина захопила була й Калиновича. Він покинув бібліографічну працю і у 1918 р. став головною особою у нафтовому комісаріаті в Дрогобичі, а потім з укр. армією пішов за Збруч і боровся там проти галицької диктатури. Після Кам'янецької катастрофи він опинився у Відні і працював у редакції „Нова Доба“, а коли не було йому з чого жити у Відні, він вернувся до Галичини і осів у Золочеві, де працював у економічних та освітніх українських установах, а також продовжував бібліографічну працю. Під той час він був не лише членом, але й секретарем бібліографічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка.

Коли ж „Сель-Союз“ об'єднався з партією „Народ. Волі“ в „Сель-Роб“, Калинович переїхав у Львів і став редактором „Нашого Слова“. В розпалі партійної й бібліографічної праці його заскочила смерть 12 листопада 1927 р. По собі лишив покійний гарний показчик української соціалістичної літератури та історії всесвітніх революційних рухів.

Михайло Мочульський.

Рожков Микола Олександрович, відомий марксист, дослідник російської історії, помер 3 лютого 1927 р. Свою наукову працю небіжчик розпочав 1897 р. в московському університеті дисертацією „Сельское хозяйство в Московской Руси XVI в.“; за нею ішли „Очерки юридического быта по Русской Правде“ (1906) й розвідка про політичне життя В. Новгороду. З самого початку своєї наукової діяльності Рожков стояв близько до громадської і політичної боротьби і в умовах тогочасної академічної роботи в мурах університету умів заховати революційний ентузіазм, винесений ще з молодих років. Року 1906-го вийшла з друку праця його „Происхождение русского самодержавия“, написана в бурхливі місяці 1905 р., а також „Исторические и социологические очерки“, збірка статтів історично-теоретичного змісту. У двох інших роботах — „Город и деревня в русской истории“ і „Обзор русской истории с социологической точки зрения“ філософсько-історичні погляди Рожкова, збудовані на ґрунті діалектичного матеріалізму, наближаються до остаточного сформування. Ув'язнення Рожкова р. 1908 на три роки і потім заслання до Сибіру перервали попередню наукову діяльність молодого ученого, але не вбили його енергії. Не маючи змоги на довший час осісти в одному якомусь більшому місті, Рожков усюди — в Иркутському, Читі, Томському, Ново-Миколаївському нав'язував зв'язки з революційним і взагалі передовим громадянством і умів швидко згуртовувати кращі живі місцеві сили споміж кооперативних діячів, педагогів, то-що, коло періодичних видань, які засновував або перебирав до своїх рук, використовуючи всі можливості, що йому траплялися. Лише революція повернула Рожкову можливість стати знову до улюбленої науково-педагогічної праці. З 1919 р. друкується велика праця, своєрідна історично-філософська енциклопедія, — „Русская история в сравнительно-историческом освещении“, де автор подає вироблену довгими роками систему суспільного розвитку, проведену в історії не самої лише Росії, а й інших головних народів світу. Нарис історії України має між ними своє місце. 1926-го року, в останній рік перед смертю дослідника, вийшов XII том цієї праці, який охопив історію

революції в Росії. Визначному історикові і діячеві за його життя можна було закидати занадто велику боязнь до теоретичного догматизму, можна було не погоджуватися з окремими занадто рішучими узагальненнями і занадто широким захопленням різноманітного матеріалу,—але не можна було відібрати йому уміння знаходити спільне, глибоко заховане в барвистій різноманітності історичного минулого, щей виключної сміливості думки в будіванні широких соціологічних схем. Тяжкі життєві умови не дозволили дослідникові спинятися довго на окремих питаннях, і іноді інші товариші в роботі продовжували і розроблювали далі думки, що висловлював Рожков. Але ці думки (особливо з галузі аграрних відносин російської старовини) назавжди лишаються коштовним придбанням історичної науки.

Виктор Юркевич.

Рябков Павло Захарович. 25-го грудня 1926 року помер у Зінов'ївському на 79-му році життя відомий крайовий діяч Павло Захарович Рябков. Смерть його пройшла якось непомітно, а тим часом це був один з тих небагатьох людей, чиєю духовною силою та працею держалося культурне життя на провінції в добу глухої реакції.

Родом з Херсону, з бідної сем'ї (батько його був, здається, службовцем у друкарні губ. земства і разом маляром—живописцем), він сам мусив пробивати собі дорогу, але йому не пощастило скінчити вищої школи, з якої його викинуто „за неблагонадєжність“. Тоді вступає він до мірницької школи (землемерного училища) і з двадцяти років увесь свій вік працює як мірник в Одесі, Херсоні та Єлисаветі.

В Одесі він належить до партії „Народной Воли“ і якийсь час живе під чужою назвою вкупі з Желябовим на дачі, що була „явкою“ для південних організацій. За революційну діяльність його початку 1880-х років заслано до Сибіру на Колиму, відкіля його мабуть переведено на північ Росії, бо називають його праці що-до досліджування Архангельської та Вологодської губ.

Повернувшись із заслання коло 1887 р., він дістає посаду земського мірника в Херсоні, і як наслідок його мандрувань та спостережень, маємо його твір: „Рыболовство в Херсонской губ. и в прилегающих частях Таврической і Бессарабской губ. Опыт статистико-экономического исследования“. Але не яко статистик або економіст заслуговує Рябков доброї пам'яті та подяки своїх сучасників, а як невтомний працівник у галузі крайової культури та громадського життя.

Оселившись в 1893 р. у Єлисаветі на посаді земського мірника, П. З. став членом заснованого ще в 60-х роках „Общества распространения грамотности и ремесл“, що мало досить широкі завдання, але справді—тільки школу з підвищеною програмою, та ремесницькі класи для дівчат і хлопців. Столярсько-тепларські класи для хлопців якось не налагоджувались, і „Общество“, певно під впливом Рябкова, скасувало їх, і замість того улаштувало першу в Єлисаветі даремну книгозбірню-читальню. У це діло, так само як і в школу, якої він був якийсь час попечителем, П. З. поклав усю свою душу, пильнував ці установи як рідну дитину, й написав історичний начерк діяльності „Общества“, що був виданий у Єлисаветі. Крім того він був активним членом міської „Комиссии народных чтений“, а коли це стало можливо, виступав і з власними лекціями на заводі Ельворті та по інших місцях. У голодний 1900/01 рік він належав до гуртка на поміч голодним, що групувався навколо О. Я. Нікольської (в 1905 р.—секретар редакції Петербуржских Известий Совета Рабочих Депутатов). За цю свою діяльність він був знятий з посади з наказу губернатора князя Оболенського. Офіційно йому ставилося в вину гаяння свого діла,

а неофіційно—що після його мандрівки до Петербургу в газетах стали писати про голод та недостачу допомоги у Єлисаветському повіті.

З 1896 року Рябков одружився з Н. В. Рожнятовською, яка мала достаток, і стративши посаду, виїхав із жінкою за кордон на 4 роки. Живучи переважно в Парижу, він працює по соціально-економічним питанням у „Высшей русской школе“, що її улаштував М. М. Ковалевський та інші професори після розгрому російських університетів у 1894 р. Там він сходиться з Хв. К. Вовком (Волковым) і знайомиться з Леніном, спогади про якого він надіслав до Ленінграду після його смерті.

Самостійні праці Р. відносяться до етнографії та археології. Він зібрав колекцію орнаментів, при чому цікавився еволюційною і, так-би сказати, фольклористичною стороною народного орнаменту. Між иншим, після нього залишилася колекція тих шпалер, що ними для краси селяни обклеювали стіни коло ікон. Збирав він пісні, казки, то-що; закликав до себе з вулиці лірників та записував їх пісні. Де було можна, робив розкопки, а то збирав те, що викопали селяни. В останні роки його квартира скидалася на музей: тут рушники, там таблиці везерунків, там скриньки з кістками і скрізь книги. Його архів свідчить про окремий інтерес до археології та історії нашого краю.

Улаштування крайового музею було його улюбленою мрією, яка мала здійснитися ще до революції, якби не війна: його жінка Надія Веняминівна щиро поділяла його наукові інтереси й заповіла все своє майно „Обществу Грамотности“ під умовою улаштування музею з історико-етнографічним відділом. Здійснилася-ж ця мрія тільки після революції.

Революцію Рябков стрічає, як велике свято, і з юнацьким запалом береться до праці: читає лекції та доповіді, їздить на розкопки, де між иншим викопує щелепи мамута (на березі р. Інгулу) і кам'яний плуг. Але найбільше сил і часу віддає він улаштуванню музеїв—крайового та музею революції, що, можна сказати, був від нього утворений. Туди він оддав усі матеріали з історії революційного руху, що були ним зібрані, і між иншим якийсь рукопис Леніна. Але йому не довелося працювати коло любого діла до кінця віку. Коли музей уже улаштовано, йому призначили помішника, потім цього помішника зняли з посади й призначили нового керівника, а Рябкова зробили помішником. Таке усунення дуже засмутило старого, й він покинув службу в музею, але до самої смерті не покидав праці. Ще влітку 1926 р. він брав участь у розкопках Ольвії й привозить відтіля для крайового музею кам'яну урну, яку ледве дотяг на руках до свого будинку.

В жовтні повернувся він з Одеси смутний та ослаблений, і через місяць захворів на закупорку вен, а ще через місяць помер. Похорон його пройшов непомітно, й ніхто не пом'янув його багаторічної діяльності добрим словом, хоч після нього й залишився папірець, виданий інспектурою Наросвіти, в якому повідомляється, що за його велику діяльність його залічено до героїв праці й занесено до червоної дошки¹⁾.

У лютому 1926 р. український гурток одної з місцевих трудшкіл, збираючи відомості про місцевих культурних діячів, звернувся до П. З., і він написав заповіт дітям, який найкраще характеризує його життя:

„Мой долгий путь пройден. Как пройден, не мне судить. Моя мятущаяся, бунтарская натура никогда не давала мне успокоиться, я рвался вперед к лучшему; делал ошибки, но никогда не падал духом, выдерживая удары судьбы, а их было не мало со всех сторон. Теперь я у цели—

¹⁾ З 1924 р. Рябков лічився пенсіонером революції і одержував пенсію від „Общества политкаторжан“.

народ проснулся и не собьется с дороги, я же отхожу к вечному сну. Вместо нас стариков выступите вы, мои молодые друзья“.

Наталя Бракер.

Станиславський Василь Іванович, несподівано вмер у м. Прилуці 30 травня 1927 р.

Народився В. І. 28 (с. с.) грудня 1870 року в м. Кобеляках на Полтавщині в бідній сем'ї і після закінчення Кобеляцької міської 4-х класової школи, пішов на службу до казначейства. В році 1893-му переїхав до Полтави на службу в контрольній палаті, де був за ревізора, а з року 1911-го був за старшого бухгалтеря в полтавській казенній палаті.

З організацією губфінвідділів (1919 р.) Станиславський працює в полтавському Губфінвідділі на різних відповідальних посадах. Після скасування губернь Станиславського призначено (16/VI—1925 р.) за керівника контрольного підвідділу прилуцького Окрфінвідділу. На цій роботі він і працював до смерті. Постановлення контрольної справи на Прилуччині належить майже самому тільки Станиславському.

Віддавши 40 літ своєї праці фінансовій роботі, В. І. Станиславський весь вільний від праці час віддавав студіям у галузі української літератури, зробив чимало дуже цінних розвідок, зібрав багато матеріалів—частину їх видруковано в „Україні“ (напр. „Дума про Сорочинські події“, „Кобзар 1867 р.“, „Земство і різки“, „Недруковані твори А. П. Свидницького“).

Бувши співробітником П. Я. Рудченка (Панаса Мирного) по службі в полтавській казенній палаті, Станиславський був великим його прихильником і невтомним збирачем усього, що так чи инакше стосується до пам'яті письменника, ретельним студіювачем його творів. Завдяки Станиславському та ще декому, майже все, що зісталося після Панаса Мирного, речі, твори, малюнки, фотографії, документи різні, як самого його, так і інших осіб, зв'язані з пам'яттю його,—пощастило зберегти від загибелі.

За своє життя В. І. Станиславський зібрав чималу книгозбірню з українських книжок, яку він продав (1913 р.) полтавському українському клубові. З цих книжок значна кількість тепер переходить в книгозбірні полтавського ІНО.

Останній рік Станиславський часто жалівся на хворість. Однак матеріальна незабезпеченість сем'ї примушувала його працювати аж до останніх днів.

Це був мало кому відомий один із каменярів, що відчувши голос сильний з гори, і собі взяв молота до рук і лупав ним скалу, не випускаючи його із рук аж до дня своєї смерті.

Іван Горіздра.

З М І С Т.

Стор. III

П'ЯТИЛІТТЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І УКРАЇНЬСЬКА НАУКА *О. Гермайзе*

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

В століття „Малоросійських п'єсень 1827 року.

кад. Михайло Грушевський, „Малоросійські п'єсни“ Максимовича і століття української наукової праці (з портретом)	1
нат Житецький, Життя М. О. Максимовича	14
едір Савченко, Перший збірник українських пісень Максимовича (1827—1927)	25
авло Клепацький, М. О. Максимович як історик	80
лодимир Данилів, О. М. Бодяньський і його листування з М. О. Максимовичем	85
лодимир Гнатюк, Впливи Максимовича на польсько-українську школу	101

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ:

ещо про декабристів Роменщини (з двома малюнками), подав <i>Серій Козлов</i>	107
П'єсни народня“ Петра Степановича Писаревського, подав <i>Л. Перетц</i>	110
омова київського губернатора Гессе до волосних старшин у російському й українському тексті, под. <i>О. Пащина</i>	111
життя чернігівської громади в 1861—3 р. (листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського), подав <i>Михайло Возняк</i>	114
оезії Глібова в перекладі на російську мову, подав <i>Борис Шевелів</i>	124
о замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р., подав <i>Василь Косташук</i>	127
ворчість М. Коцюбинського в листах сучасників (Листи до письменника), подав <i>Іван Лютий</i>	128

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідний і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році:	
<i>Калинович</i> , Вища математика	146
<i>м. Белін</i> , Робота зоологів України	148
<i>Саварда</i> , Українці в російських журналах	15
<i>Яновський</i> , Міжнародне право на сторінках „Вестника Советской Юстиции“	160

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

<i>ів Лейченко</i> : Академик П. Тутковський, Загальне землезнавство, 1927	164
кад. Михайло Грушевський: проф. Хведір Вовк, Студії з української етнографії та антропології, 1927	166
Михайло Марковський: Михайло Возняк, Історія української літератури т. I—III, 1920—1924	167
Михайло Карачківський: L. Białkowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej, 1925	172
Михайло Марковський: В. М. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, 1926	175
Микола Петровський: Іван Крип'якевич, Студії над державою Богдана Хмельницького, 1926	180
кад. К. Харлампович: Archeion I, 1927	181
нат Житецький: П. Я. Стебницький	186
Микола Шарлемань: Краєзнавство I—II, 1927	189

ХРОНІКА:

історичні установи Української Академії Наук—Археографічна Комісія	191
науково-дослідна кафедра Історії України	195
тнографічна секція краєзнавчого гуртка ІНО, подали <i>Т. Гавриленко та Ф. Сербул</i>	199
вяткування 100-літнього ювілею першого збірника українських пісень Максимовича, подав <i>Ф. Савченко</i>	201
ороквітній ювілей О. Кобилянської, подав <i>В. Косташук</i>	205
інки-артистки, подала <i>О. Мочульська</i>	207
НЕКРОЛОГІЯ:	209